

Haziran 2021/1 - Altı Aylık Kuramsal Dergi

DISK/Genel-İş

araştırma dergisi

ISSN 1305 - 6182

www.emekarastirma.org

Editör'den

Gamze YÜCESAN-ÖZDEMİR

Araştırma Makaleleri

Fütüristik Bir Yaklaşım ile Dördüncü Sanayi Devrimi ve Sürdürülemez Yoksulluk

Ayşen ALTUN ADA

Dijital Ağlarda Kullanıcı Emegi ile Sermaye Birikimi Arasındaki İlişkinin Değerlendirilmesi

Hüseyin SEVGİ

Salgın Günlerinde Dijital Kölelik Üzerine Bazı Düşünceler

Esra İlkay Keloğlu- İşler

Oyundan İşe, Oyunculuktan İşçiliğe: E-Spor Oyuncularının Emek Süreçlerine Dair Eleştirel Bir Değerlendirme

Ahmet Önder

Sürdürülebilir Kalkınma Paradigmasının Doğa Dostu Görünümlü Yeni Araçları: 'Döngüsel Ekonomi' Söylemi ve'Sıfır Atık'Projesi

Zelal Beyaz

İş 'Kazaları'nda İşçiyi Suçlayıcı Yaklaşımın Geçersizliği: Zonguldak Kömür Madenleri Örneği*

Nurhal ÇELİK

İki Dönem Tek Mesele: Türkiye Siyasetinde 1940'lı ve 2010'lu Yılların İkinci Yarısında Partili Cumhurbaşkanlığı Meselesi

Ali Haydar SOYSÜREN

Türkiye'de Emekli Bireylerin İşgücü Piyasasına Katılımını Belirleyen Faktörler: Mikro Ekonomik Bir Analiz

Nursel DURMAZ BODUR Handan KUMAŞ

Üniversite Öğrencilerinin Gelir-Harcama İlişkisinin Kent Ekonomisine Katkısı: Ordu Üniversitesi Örneği

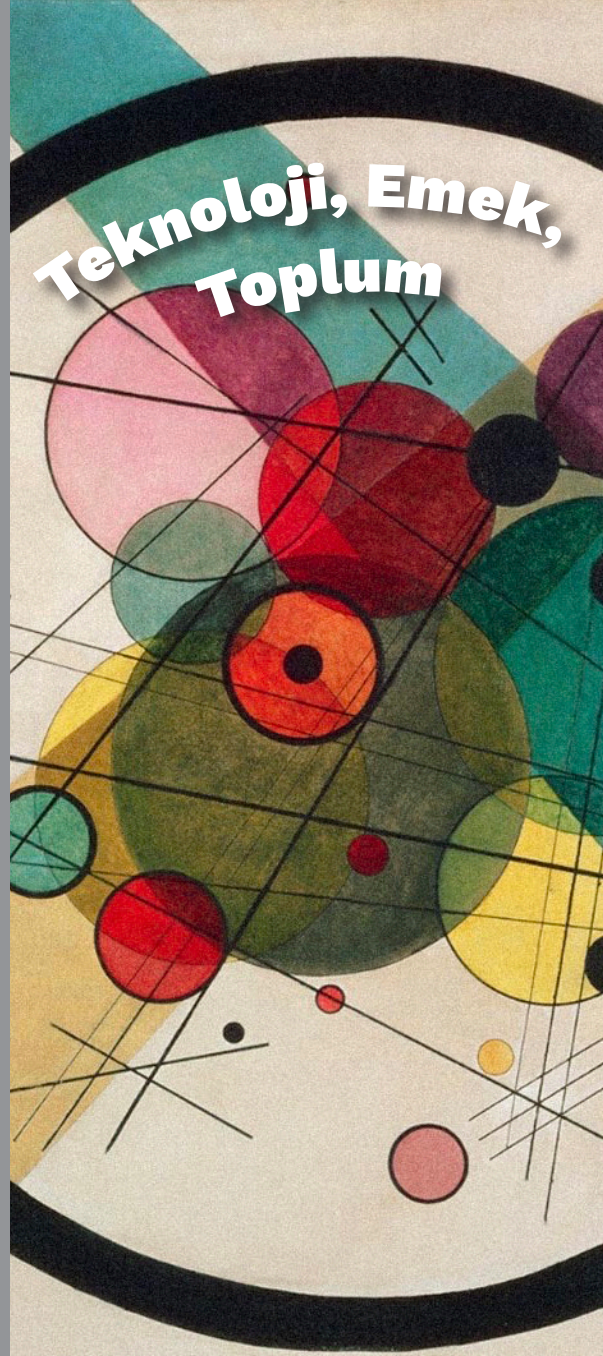
Sebiha KABLAY Gülten ÇAKMAK

Personel Çalıştırılmasına Dayalı Hizmet Alımı Ve Belediye Şirketlerinde "İşçi Statüsü"

Faruk Özdemir

Kitap İnceleme - Teknoloji Tuzağı

Orkun Saip DURMAZ

Genel-İş Emek Araştırma Dergisi (GEAD)

DİSK/Genel-İş tarafından altı ayda bir yayınlanmaktadır

• Haziran 2021/1

• Ulusal Hakemli Dergi

Yayın Türü: Yerel Süreli Yayın • ISSN: 1305-6182

Yayın Şekli: 6 aylık - Türkçe

Editör

Gamze Yücesan Özdemir, Prof. Dr.

Yayın Kurulu*

Ahmet Alpay Dikmen, Prof. Dr., Ankara Üniversitesi

Aziz Çelik, Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi

Çağrı Kaderoğlu Bulut, Dr., Ankara Üniversitesi

Çağla Ünlütürk Ulutaş, Doç. Dr. Pamukkale Üniversitesi

Elif Hacısalihoğlu, Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi

Gamze Yücesan Özdemir, Prof. Dr., Ankara Üniversitesi

Metin Özuğurlu, Prof. Dr., Ankara Üniversitesi

Orkun Saip Durmaz, Dr. Öğr. Üyesi, Kocaeli Üniversitesi

Özgün Millioğulları Kaya, Dr., DİSK/Genel-İş Araştırma Daire Müdürü

Serhat Salihoğlu, DİSK/Genel-İş Genel Koordinatör

Sebiha Kablay, Doç. Dr. Ordu Üniversitesi

Editör Yardımcıları*

Çağrı Kaderoğlu Bulut

Mine Dilan Kıran

Özgün Millioğulları Kaya

* İsimler alfabetik sıraya göre düzenlenmiştir.

Genel-İş Emek Araştırma Dergisi (GEAD), 2021/1

Sahibi: Genel-İş adına Genel Başkan Remzi Çalışkan

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Şükret Sevgener

Grafik Tasarım: Erkal Tülek

Adres: Çankırı Caddesi No: 28 Kat: 7 Ulus/Ankara

Tel: 0312 3091547, **Faks:** 0312 3091046

E-posta: emekarastirma@genel-is.org.tr www.emekarastirma.org.tr

Parayla satılmaz.

Basım tarihi: Haziran 2021

Baskı: Bizim Büro Basım Evi, Zübeyde Hanım Mah. Sedef Cad. No: 6/A Altındağ / ANKARA

Tel: (0312) 342 19 13 **Fax:** (0312) 342 1914

Genel-İş Emek Araştırma Dergisi (GEAD) ulusal hakemli bir dergidir.

Makalelerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Yayınlanan makalelerden kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.

Genel yayın yönetmeninin yazılı izni olmadan tanıtım amaçlı kısa alıntılar dışında dergide yer alan yazılar hiçbir yolla çoğaltılamaz, dağıtılamaz.

Genel-İş Emek Araştırma Dergisi (GEAD) tam metin makalelerine <http://www.emekarastirma.org/index.php> adresinden erişilebilir.

araştırma dergisi

Cilt 12, No 19 Haziran 2021/1 Aylık Kurumsal Dergi

ISSN 1305 - 6182

Editör'den

Gamze YÜCESAN-ÖZDEMİR

v

Araştırma Makaleleri

Fütüristik Bir Yaklaşım ile Dördüncü Sanayi Devrimi ve Sürdürülemez Yoksulluk

Ayşen ALTUN ADA

1

Dijital Ağlarda Kullanıcı Emeği ile Sermaye Birikimi Arasındaki İlişkinin Değerlendirilmesi

Hüseyin SEVGİ

21

Salgın Günlerinde Dijital Kölelik Üzerine Bazı Düşünceler

Esra İlkey Keloğlu- İşler

38

Oyundan İşe, Oyunculuktan İşçiliğe: E-Spor Oyuncularının Emek Süreçlerine Dair Eleştirel Bir Değerlendirme

Ahmet Önder

53

Sürdürülebilir Kalkınma Paradigmasının Doğa Dostu Görünümlü Yeni Araçları: 'Döngüsel Ekonomi' Söylemi ve'Sıfır Atık'Projesi

Zelal Beyaz

69

İş 'Kazaları'nda İşçiyi SuçlayıcıYaklaşımın Geçersizliği: Zonguldak Kömür Madenleri Örneği*

Nurhal ÇELİK

95

İki Dönem Tek Mesele: Türkiye Siyasetinde 1940'lı ve 2010'lu Yılların İkinci Yarısında Partili Cumhurbaşkanlığı Meselesi

Ali Haydar SOYSÜREN

125

Türkiye'de Emekli Bireylerin İşgücü Piyasasına Katılımını Belirleyen Faktörler. Mikro Ekonomik Bir Analiz

Nursel DURMAZ BODUR Handan KUMAŞ

155

Üniversite Öğrencilerinin Gelir-Harcama İlişkisinin Kent Ekonomisine Katkısı: Ordu Üniversitesi Örneği

Sebiha KABLAY Gülten ÇAKMAK

191

Personel Çalıştırılmasına Dayalı Hizmet Alımı Ve Belediye Şirketlerinde "İşçi Statüsü"

Faruk Özdemir

225

Kitap İnceleme Teknoloji Tuzağı

Orkun Saip DURMAZ

250

ASOS INDEX

INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL / COPERNICUS ULUSLARARASI İNDEKS

DİSK/Genel-İş Emek Araştırma Dergisi **ULAKBİM (ULUSAL)**, **ASOS INDEX (ULUSAL)**
INDEX COPERNICUS (ULUSLARARASI) İndeksleri tarafından taranmaktadır.

Haziran ve Aralık aylarında yılda iki kez yayımlanır.

İletişim: Çankırı Caddesi No: 28 Kat: 4-9 Ulus/Ankara, Tel: 0312 3091547,

Faks: 0312 3091046

E-posta: emekarastirma@genel-is.org.tr, www.emekarastirma.org.tr

Genel-İş Emek Araştırma Dergisi (GEAD) sosyal bilimlerin her alanından emek ve sınıf tartışmasını merkeze alan bilimsel makalelere yer verir.

Türkçe makaleler yayımlayan Genel-İş Emek Araştırma Dergisi (GEAD) hem iki hakemin, hem de yazarın değerlendirme süreci boyunca gizli kaldığı hakemli bir dergidir.

araştırma dergisi

Volume 12, No 19 June 2021/1

ISSN 1305 - 6182

From the Editor

Gamze YÜCESAN-ÖZDEMİR

v

Research Articles

The Fourth Industrial Revolution and Unsustainable Poverty with a Futuristic Approach

Ayşen ALTUN ADA

1

Evaluation of The Relationship Between User Labor and Capital Accumulation in Digital Networks

Hüseyin SEVGİ

21

Some Thoughts On Digital Slavery In Days Of The Outbreak

Esra İlkay Keloğlu- İşler

38

From Game to Work, Gamers to Workers: A Critical Review for Labor Process of Esports Players

Ahmet Önder

53

New Tools of the Sustainable Development Paradigm with a Green Look: The 'Circular Economy' Discourse and 'Zero Waste' Project

Zelal Beyaz

69

The Failure of the Approach Blaming Workers for Work 'Accidents': The Case of Coal Mining in Zonguldak

Nurhal ÇELİK

95

Two Periods One Issue: The Similarities and Differences of Party-Presidential System in Turkey Politics in the Second Half of 1940s and 2010s

Ali Haydar SOYSÜREN

125

Factors Which Determine The Participation of Retired Individuals into The Labour Market in Turkey: A Microeconomic Analysis

Nursel DURMAZ BODUR Handan KUMAŞ

155

Contribution of University Students' Income-Expense Relationship to Urban Economy: The Case of Ordu University

Sebiha KABLAY Gülten ÇAKMAK

191

Service Purchase Based On Personnel Employment And "Worker Status" In Municipal Companies

Faruk Özdemir

225

Editörden

İnsanlığın elindeki bilimsel ve teknolojik birikim, tüm insanların zihinsel üretimini toplumsal çıkarlar için örgütleyebilmesine imkan tanıyor. Tüm insanları ilgilendiren bilginin açık ve kolay erişilebilir olması, insanların kendi kendilerini yönetmeleri konusunda, geçmişte var olmayan bir imkana da işaret ediyor. İnternet ve sosyal ağlar, demokratikleştirici olanakları ve özgürlükçü imkanları üzerinden tartışılıyor. Sınıf siyasetini güçlendirecek bir zemin olarak görülüyor. Buna karşı, teknoloji, emek ve toplum ilişkileri bir yandan çok sayıda işçinin emek sömürüne, yalnızlaşmasına ve derin yoksulluk koşullarına dayanıyor. Diğer yandan ise dünya çapında oldukça derin bir eşitsiz gelişimi beraberinde getiriyor.

Dolayısıyla teknoloji, emek ve toplum ilişkileri çelişik fakat bütünsel bir ilişkiler ağı olarak karşımızda duruyor. Bu bilişsel alan içine gömülü emeği aramak ve bulmak için de hem tarih hem coğrafya bilgisi gerekiyor. Tarih bilgisi bize kapitalizmin güncel bir evresinden geçmekte olduğumuzu söylüyor. Bu tarih bilgisi bizi “enformasyon toplumu” kutsamasından koruyor. Coğrafya bilgisi ise kapitalizmin birleşik ve eşitsiz gelişimi temelinde üretimin dünya üzerindeki değişimini ve dağılımını hatırlatıyor. Dolayısıyla bilişsel alanın emek biçimlerinin, kapitalizmin uluslararası işbölümü içerisindeki yerini ve rolünü görmemize olanak tanıyor. Tüm bunlarla birlikte teknoloji, yaşamın tüm alanlarında olduğu gibi sınıf mücadelesinde ve örgütlenmede daha şimdiden “gerçek” bir yere sahiptir. İnternet, gerçek insanlar arasındaki gerçek ilişkilerin çoğalmasını ve derinleşmesini sağlıyor.

Bu gerçeklik salgın günlerinde daha da görünür hale geldi. Salgın günleri teknoloji, emek ve toplum ilişkisinin ikili doğasını yeniden tartışmaya açtı. Bir yandan eğitim, sağlık, çalışma gibi alanların teknolojiyle düzenlenebilme imkanı ortaya çıktı. Diğer yandan ise, teknolojinin sağladığı uzaktan çalışma sürecinde belirginleşen derin sömürü deneyimleri, yoksul evlerden teknolojiye erişimi olmadığı için eğitime ulaşamama durumları sürecin sınıfsal karakterini bir kez daha önümüze serdi.

Dolayısıyla bugün emek, teknoloji ve toplum ilişkisinin ikili doğasının farkında olmak ve bu “doğa”nın toplumsallığını vurgulamak daha da önemli hale geliyor. Bu ise ancak sınıf mücadelesi perspektifi ile mümkündür.

Bu sayımızda, teknoloji, emek ve toplum ilişkilerini farklı ve zengin katkılarla ele almaya çalıştık. Bu tema içinde yer alan *Fütüristik Bir Yaklaşım ile Dördüncü Sanayi Devrimi ve Sürdürülemez Yoksulluk* başlıklı ilk yazıda Ayşe Altun Ada teknolojik gelişimin iktisadi gelişmede yarattığı kırılım süreçlerini ve güncel dönemi me dair sürdürülemez yoksulluk kavramını tartışmaya açıyor.

Dijital Ağlarda Kullanıcı Emegi ile Sermaye Birikimi Arasındaki İlişkinin Değerlendirilmesi başlıklı ikinci makalede Hüseyin Sevgi, yeni iletişim teknolojilerinin geleneksel emek kavramını nasıl genişlettiğine, kullanıcı emeğinin nasıl metalaştırıldığına ve kullanıcı emeğinin boyutlarına ışık tutuyor. Çalışmada dijital medyada emek sömürsünün biçimleri olarak kullanıcı tabanlı içerikler, oyun emeği ve katılımcı kültür kavramları inceleniyor.

Salgın Günlerinde Dijital Kölelik Üzerine Bazı Düşünceler başlığını taşıyan üçüncü makalede ise Esra İlkay Keloğlu-İşler salgın döneminde insanların hangi açılardan dijital olarak köleleştirildiğini mercek altına alıyor. Yazar, çalışanları, emeğini dijitalleştirenler, emeğini dijitalleştirme olanağından yoksun olanlar ve kendini maddi olarak üretemeyenler şeklinde sınıflandırarak tartışıyor.

Dördüncü makalede Ahmet Önder, emekgücünün yeniden üretiminde temel öge olan oyun oynama etkinliğinin kapitalist birikim alanının nesnesi haline gelmesini inceliyor. *Oyundan İşe, Oyunculuktan İşçiliğe: E-Spor Oyuncularının Emek Süreçlerine Dair Eleştirel Bir Değerlendirme* başlıklı yazısında yazar, oyunun oyunsal özelliklerini kaybettiğini ve e-spor oyuncuları açısından eğlencenin değersizleştiğini vurguluyor.

Bu sayımızda tema yazıları kadar tema dışı yazılar da oldukça kapsamlı ve zengin. *Sürdürülebilir Kalkınma Paradigmasının Doğa Dostu Görünümlü Yeni Araçları: ‘Döngüsel Ekonomi’ Söylemi ve ‘Sıfır Atık’ Projesi* başlıklı makalesinde Zelal Beyaz, sürdürülebilir kalkınma paradigmasının yeni araçlarını tartışmaya açıyor. Yazar, gerçek anlamda dönüştürücü bir söylemi inşa etmek için alternatif teknolojiler üzerinden yürütülecek tartışmaların kritik bir önem taşıdığını vurguluyor.

İş ‘Kazaları’nda İşçiyi Suçlayıcı Yaklaşımın Geçersizliği: Zonguldak Kömür Madenleri Örneği başlıklı çalışmada Nurhal Çelik, iş kazalarına dair anakım yaklaşımların eleştirisini gerçekleştiriyor. Yazar, Zonguldak’ta yürüttüğü saha araştırmasına dayanarak iş kazalarının nedenlerini sorguluyor, işçilerin çalışma ortamlarını doğrudan gözlemliyor, çalışma ve yaşam koşullarını yerinde inceliyor.

İki Dönem Tek Mesele: Türkiye Siyasetinde 1940’lı ve 2010’lu Yılların İkinci Yarısında Partili Cumhurbaşkanlığı Meselesi makalesinde Ali Haydar Soysüren, 1940’lı yılların ikinci yarısında partili cumhurbaşkanlığına ilişkin gidişatla, 2010’lu yılların ikinci yarısında Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine gidişat arasında paralellik kurulup kurulamayacağını sorguluyor.

Nursel Durmaz Bodur ve Handan Kumaş ortak çalışmalarında emeklilik ile işgücü piyasasına katılım kararı arasındaki ilişkiyi irdeliyorlar. *Türkiye’de Emekli Bireylerin İşgücü Piyasasına Katılımını Belirleyen Faktörler: Mikro Ekonomik Bir Analiz* adlı makalede yazarlar, söz konusu ilişkiyi TÜİK Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması mikro veri seti üzerinden cinsiyet, eğitim ve gelir düzeyi gibi kategoriler ekseninde tartışıyor.

Üniversite Öğrencilerinin Gelir-Harcama İlişkisinin Kent Ekonomisine Katkısı: Ordu Üniversitesi Örneği başlıklı makalede Sebiha Kablay ve Gülten Çakmak, öğrencilerin kent ekonomisine katkısını gelir ve harcama düzeyleri üzerinden inceliyor. Saha araştırmasına yaslanan çalışmada öğrencilerin geldikleri iller ve ailelerin ekonomik durumunun gelir-harcama ilişkisini etkilediği ve öğrenimcilerin daha insani koşullarda yaşayabilmesi için ekonomik destek oranlarının arttırılması gerektiği vurgulanıyor.

Personel Çalıştırılmasına Dayalı Hizmet Alımı ve Belediye Şirketlerinde “İşçi Statüsü” başlıklı son makalede ise Faruk Özdemir, alt işverenler tarafından çalıştırılan işçilerin belediye şirketlerine geçişi sürecini ilgili mevzuat ekseninde inceliyor. Çalışmada belediye şirketlerine yeni işçi alımının şartları, geçişi yapılan işçilerin statüsü ve kısıtlanan hakları mercek altına alınıyor.

Kitap Kritiği bölümünde ise Orkun Saip Durmaz, Carl Benedikt Frey tarafından kaleme alınan *The Technology Trap: Capital, Labor, and Power in the Age of Automation* (Teknoloji Tuzağı: Otomasyon Çağında Sermaye, Emek ve İktidar) adlı kitabı inceliyor. Durmaz, kitaba adını da veren teknoloji tuzağının boyutlarını ve günümüz için anlamını açıklayıcı ve eleştirel bir yaklaşımla ele alıyor.

Bu sayımızın da dolu bir içerikle ve gecikmeden yayınlanıyor olması salgın günlerinde akademik çalışmaya, düşünmeye ve üretmeye çabalayan tüm yazarlarımız ve hakemlerimizle mümkün oldu. Bu sayıya katkı veren tüm yazar ve hakemlere teşekkür ediyorum.

Herkes iyi okumalar diliyorum. Salgının geride kaldığı, dayanışmayla bir araya gelebileceğimiz güzel günlere ulaşabilmek umuduyla,

Prof. Dr. Gamze Yücesan-Özdemir

Araştırma Makalesi

Fütüristik Bir Yaklaşım ile Dördüncü Sanayi Devrimi ve Sürdürülemez Yoksulluk

Ayşen ALTUN ADA*

ORCID: 0000-0002-1120-1006

Öz

Sanayinin başlangıcının belirlenmesi için, insanların toplumları oluşturduğu zamana kadar gitmek mümkün olsa da, ekonomik ve sosyal ilerlemeler sanayi devrimlerinin ürünü olarak tezahür etmiştir. Toplumların farklı kıtalarda farklı hızlarla gelişmesinin nedeni ve bazen de sonucu olabilecek olan sanayileşme, yaşanan bir değişim ve gelişim sürecidir. Tarım kapitalizmi, sanayi kapitalizminde oluşacak olan rijit sınıf ayrımına yol göstermiş ve sanayi devrimleri ile birlikte bilim ve teknolojinin kullanıldığı ve tüm sınıflar için, ekonomik, sosyal ve politik yaşamın organizasyonunda sürdürülebilir iyileştirmelerin elde edilebileceği bir süreç tasavvur edilmeye başlanmıştır. Bu çalışma, sanayi devrimleri ile yaşanan değişimi, sürecin sistemsel etkilerini sorgulayarak ele almaktadır. İktisadi tarihsel gerçeklik içerisinde, Dördüncü Sanayi Devrimi'nin oluşumunu ve dünya ekonomisine olası etkilerini açıklamak, 'sürdürülemez yoksulluk' kavramını tanımlamak çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Sürdürülemez yoksulluk, devrim niteliğindeki devinimler ile varlığını hissettirmekte ve iktisadi sistemi tehdit etmektedir. Talep devamlılığının sağlanabilmesi sürdürülemez yoksulluğun engellenmesine bağlıdır. Bu noktada sosyal devlet sisteminin geliştirilmesi gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: sanayi devrimleri, kapitalizm, teknoloji, sürdürülemez yoksulluk

The Fourth Industrial Revolution and Unsustainable Poverty with a Futuristic Approach

Abstract

Economic and social developments have resulted from industrial revolutions, although one can examine the periods when people formed societies to determine the beginning of industrialization. The process of industrialization, which can be regarded as the reason for and the result of social developments at different rates in different locations, is a period of transformation and advancement. Agricultural capitalism guided the rigid class discrimination that would be developed in industrial capitalism, and a period when science and technology was utilized along with industrial revolutions and sustainable improvements could be achieved within the organization of economic, social and political life was depicted for all classes. The objectives of this study are: to examine the transformations experienced with industrial revolutions and interrogate their systematic effects, to explain the development of the Fourth Industrial Revolution and its potential effects on the global economy while considering the historical facts of the discipline of economics, and to define the concept of 'unsustainable poverty'. Unsustainable poverty makes itself felt in revolutionary movements, and it threatens economic systems. Maintaining the sustainability of demands depends on preventing unsustainable poverty. Thus, it can safely be said that a social state system needs to be developed.

Keywords: industrial revolutions, capitalism, technology, unsustainable poverty

Giriş

İnsanoğlunun kapasitesi, gereksinimleri karşılama güdüsü ve rahat yaşama arzusu ile sınırsız bir şekilde artarak, buluşları her çağda mümkün kılmıştır. Yaşanılan sanayi devrimleri emeğin toplulaşmasına ve nihayetinde makineleşmesine kadar kuşaklar boyu süren çabaların eseridir. Bu çabalar sonucunda, 18.yüzyıldan bugüne dört sanayi devrimi gerçekleşmiştir. Sanayi devrimleri arasında geçen sürelerle bakıldığında aralıkların azaldığını görmek mümkündür. Tarım kapitalizminin gelişimi neticesinde, İngiltere’de Birinci Sanayi Devrimi meydana gelmiştir. Uygulamada İkinci Sanayi Devrimi ile buhar gücü yerine elektrik gücüne geçilmiş ve yeni makineler ile üretim düzeyi artmıştır. Akabinde yaklaşık elli yıl sonra da Üçüncü Sanayi Devrimi yaşanmıştır. Artık dünya ne kadar uzak olsalar da birbiri ile bağlantılı bir ağ olarak biraz daha küçülmüştür. İlk iki sanayi devrimi halkı toprağa bağlı yarı kölelikten kurtarmış, Üçüncü Sanayi Devrimi mekanikleşmeden kurtarmış, 21.yüzyılda

başlayan Dördüncü Sanayi Devrimi ise insanlığı belki sanat belki spor belki varoluşun keşfine götürecektir. Ama bunu yaparken yeni bir yoksulluk kavramı da oluşturmaktadır: Sürdürülemez yoksulluk.

Yaşanılan sanayi devrimleri ile birlikte dünya genelinde yaşanan refah düzeyindeki artış, eşitsizlik ve yoksulluğu azaltabilmiş midir? Yoksa sanayi devrimleri sonucu elde edilen iktisadi kar, sermaye sahiplerinin servetini arttırıp yoksulluk sadece işçi sınıfı ile ücretli sınıfa ait bir sorun mu olmuştur? Diğer yandan sistemin sürdürülmesi, işlevsiz hale gelmekte olan emek gücü ile mümkün müdür?

Çalışma, bu soruları cevaplayabilmek için geniş bir yazın taraması sonucu farklı iddiaları tahlil ederek kendi iddiasını ortaya koymaktadır. Dördüncü Sanayi Devrimi'nin diğer devrimlerinden farkı, çok daha az miktarda yeni istihdam olanağı sağlayacak olması ve üstel bir hızla gelişmesidir. Bu devrim, sadece vasıfsız değil vasıflı işgününün istihdamını da azaltacak ve sistemik olarak bütünsel bir değişimi tetikleyecektir. Artık üretimde emek ile teknoloji tamamlayıcı değil ikame durumuna gelerek gelir eşitsizliği ve yoksulluk üzerinde artan ivmede olumsuz etkiler yaratacaktır. Arzın artması teknolojik devinimle kaçınılmaz olacak ama işsizlik ve yoksulluk toplam talebin azalmasına yol açacaktır. Bu durum kapitalizmin doğasını sekteye uğratabilecek ve 'sürdürülemez yoksulluk' oluşacaktır.

Çalışma, tarihsel bir yaklaşımla teknolojik gelişimin iktisadi gelişmede yarattığı kırılım süreçlerini ve güncel döneme dair olarak sürdürülemez yoksulluk kavramını tartışmayı amaçlamaktadır. Çalışmada, sanayi devrimleri ve etkileri ana hatlarıyla değerlendirilerek, Dördüncü Sanayi Devrimi'nin oluşumu ve dünya ekonomisine olası etkileri incelenmektedir. 'Sürdürülemez yoksulluk' kavramını tanımlayarak, kavramın ve sürecin sistemsel etkilerini sorgulamak ve bu yoksulluğun mevcut kurumsal ve üretim ilişkilerinin kaçınılmaz sonucu niteliğini vurgulamak çalışmanın önemini oluşturmaktadır. Bu çalışmanın mevcut yazına yeni bir kavram kazandırması, yaklaşımları ve önerileri ile bilime ve geleceğe fikir verebilmesi umut edilmektedir.

Birinci Sanayi Devrimi

Birinci Sanayi Devrimi'nin İngiltere'de, James Watt tarafından buhar motorunun iyileştirilmesi ve geliştirilmesi ile 18. yüzyılın son çeyreğinde başladığı ve 1871'de Paris Komünü ile sona erdiği kabul edilmektedir (Tektaş, 2019: 41). Böylelikle, 1768 yılında buhar makinesi ile teknik, yeni bir anlam kazanmaya başlamış ve insanların toplumsal varlığı bir değişim sürecine girmiştir (Freyer, 2018: 11-50). James Watt'ın daha önceki diğer mucitlerin araştırmalarının üzerine inşa ettiği çalışmaları, siyasi kurumların sanayileşmeye hazır olma saiki ile birleşmiş ve süreç başlamıştır. Bu süreç daha önceki yüzyıllarda da başlayabilirdi. 1589 yılında örgü makinesi icadı için patent koruması arayışında olan William Lee, buluşunu Kraliçe I. Elizabeth'e göstermek için Londra'ya gitmiş

fakat Kraliçe'nin bu icadın etkileri ile daha fazla ilgilenmesi ve patent vermeyi reddetmesiyle, kendisinin geri dönmesi bir olmuştur. Kraliçe'nin kaygısı, çorap satıcısı loncalarının, icadın loncaya üye olan zanaatkarların becerilerini gereksiz kılacağına yönelik olması ve halkını birer dilenciye çevireceğinden daha başka bir şeydi. O da icatların siyasi istikrarsızlıklar yaratıp iktidarlarını tehlikeye atmasıydı (Acemoğlu ve Rabinson, 2012: 182-203).

1530'dan sonraki yüzyıllık süreç İngiltere için bağımsızlaşma ve ulusal birlik sağlanması dönemi olmuştur (Hill, 2015: 41). Yoksulluğun sınıfsal bir hal alması kapitalist süreç ile paralellik göstermektedir. Burada bahsedilen kapitalizm, sanayi değil tarım kapitalizmidir. Şüphesiz ki, İngiltere'de sanayi devriminin gelişmesinde gerek 17. yüzyıl İngiliz Devrimi, reformist hareketlerin yaygınlaşması, 1724 ticaret yasası reformu gerekse ülkenin sahip olduğu coğrafi konumu, doğal zenginlikleri, bilimsel ve pragmatik mirası, idari ve hukuki yapısı başat rol oynamıştır (Supple, 1963: 13-14). Özellikle kapsayıcı siyasal kurumların sayesinde gelişen ekonomik kurumların varlığı ve kabiliyetli kaşiflerin desteklenmesi, ilk sanayi devrimini İngiltere'de başlatan öğelerdir (Acemoğlu ve Rabinson, 2012: 208). Ama Birinci Sanayi Devrimi'nin İngiltere'de başlamasının temel sebebi, tarım kapitalizminden başka bir şey değildir. Tarım kapitalizminin oluşmasında da reformasyon hareketi temel unsurdur. 16. yüzyıl ortalarında 8. Henry, Katolik Kilisesinin ülkesinde bulunan topraklarını sahiplenerek ve sonrasında satarak ticari tarımın başlamasında etkili olmuştur (Doğan ve Şentürk, 2017: 362-363).

Hume (1772)'ün "Siyasi Denemeler" yazısında belirttiği üzere, devletin büyük bir bölümünü oluşturanlar çiftçiler ve üreticilerdir. Çiftçiler toprağı işlerken üreticiler, çiftçilerin ürettiklerini işleyerek nihai ürünlere dönüştürürler. Smith (1776)'ın "Ulusların Zenginliği" eserinde, -Her Ulusun Servetinin Farklı Gelişmesi Hakkında- isimli üçüncü kitabında açıkladığı üzere, bahsedilen yüzyılda İngiltere'de toprak sahipleri, topraklarını kendileri işlemek yerine 'yeoman' adı verilen kiracı çiftçilere kiralamaktaydılar. İngiltere'de toprağın zengin fakat işlenmemiş olması toprağın maliyetini arttırmakta, bu da çiftçinin uzun yılları kapsayan kira süresine sahip olması zorunluluğunu getirmekteydi. Uzun yılları kapsayan bu kiralama ile yasal güvencelerle korunan çiftçiler toprağı yatırım yapıyor ve tarımda küçük mülkiyetin ortadan kalkması ile istenilen zemin oluşturuluyordu. Sözü edilen çiftçiler de ücretli işçiler ile bu toprağın işletilmesi yoluna başvurmuşlar ve böylelikle kendine yeterliliği esas almayan kapitalist tarımın temelleri kurulmuştur. Tarımdaki mülkiyet ilişkilerinin dönüşümü, sınıfları belirginleştirmiş ve geniş pazar ile serbest işgücü sağlayarak sanayi kapitalizminin gelişimine zemin hazırlamıştır. Ve artık; toprak sahibi, kiracı çiftçi, ücretli sınıfı oluşturarak sistem içerisinde toprak ile emek birer üretim faktörü ve meta haline gelmiştir.

Makinelerin kullanılmasından sonra ev içi üretim yerini pazara bıraktığına göre, kolonileşmenin de katkısı ile yeni pazarlara açılmak gerekiyordu. Ancak bir engel vardı, merkantilizm. Birinci Sanayi Devrimi ile üretim artık sorun değildi ama yeni pazarlar bulmak sorundu, işte bu nedenle merkantilizmin terk edilmesi ivedilikle sağlanmalıydı. Bu düşünce ile sisteme ilk eleştiriler 18.yüzyılda, önce Hume (1772) ve hemen arkasından Smith (1776)'den gelmiştir. Onlara göre, ulusal devletlerin kuruluşunun ekonomi politliğini oluşturmuş olan ve ülkelerin ekonomi politikalarına hakim olan merkantilist sistemin altın stoklarını arttırması tamamen geçici bir durumdur. Bir ulusun zenginliği ve mutluluğu, değerli madenlerin çok ya da azlığı ile ilgili değildir. Yöneticilerin uyguladığı siyaset, sanayileşme ruhunu canlı tutarak zenginliği sağlayabilir. Ülkelerin ihracat fazlası vererek altın stoklarını arttırmaları daimi değildir, aksine bir mal ne kadar çok ihraç edilirse ülke içerisinde o kadar fazla üretilir. Dış ticaret yerli malların kalitesini, güç ve zenginliği arttırmaktadır. Herhangi bir ulusun zenginliğinin ve ticaretinin artışı diğer uluslara zarar değil aksine kazanç getirir. İşte bu nedenlerle sistemin ve koruyucu politikaların terk edilmesi gerekmektedir. Birinci Sanayi Devrimi'nin sağladığı teknolojik gelişmeler ile kar saiki birleşmiş, dünya ülkelerinin kapılarının İngiliz mallarının ithaline açılması ile amaç gerçekleşmiştir.

Su gücünün ısıtılıp buhar haline geldiğinde açığa çıkan enerjinin pamuk, kömür ve çelik endüstrilerinde kullanılması ile imalat fabrikalara taşınmış oluyor, fabrikalar da emeğin kolay sağlanabileceği şehirlere konuşlanıyordu. Tarım kapitalizmi oluşumu sürecinde küçük mülkiyet ortadan kalkmış ve istenilen zemin oluşturulmuştu. Bu iki durum birbirini tamamladı ve şehirlere göç başladı. Bu göçlerle, eski ekonomide bulunmayan yeni ve büyük bir sınıf doğuyordu. Birinci Sanayi Devrimi öncesindeki yıllarda feodalizm insanları; serfler, köylüler, burjuvalar, din adamları ve soylular olarak sınıflandırmıştı. Tarım kapitalizmi ise; toprak sahibi, kiracı çiftçi ve ücretli sınıfı oluşturarak sanayi kapitalizminde oluşacak olan rijit sınıf ayrımına yol gösterdi. Marx (1847)'in söylemi ile buharlı makine, sanayici kapitalisti olan bir toplum yaratmıştır. Birinci Sanayi Devrimi'nden sonra sanayi toplumuna geçiş, toplumları emek sahibi ve sermaye sahibi olarak oluşturmuş ve sanayi işçi sınıfı doğmuştur.

Yeni buluşlar ve icatlardaki artış, gelirler arasındaki farklılıkların artması ile sınıf ayrımını daha pekiştiriyordu. İmal edilen malların fiyatlarında düşüş, ticarete bolluk, sermaye birikimi ulusal zenginlikleri arttırıyordu. Oluşan yeni sınıfın yoksulluğu ise orta ve üst sınıf tarafından görmezden gelinmekteydi. İngiltere'de yeni işçi sınıfının ücretlerindeki düşüklüğün gerçek sebebi ne liberal görüş ne sendikasızlıktı. (Hobsbawn, 2017: 240-242; Engels, 2019: 48-57). Alison'un (1840) belirttiği gibi İrlanda nüfusu İngiltere'nin emrindeydi. Dahası, İngiltere'de işçilerin göç etmesine yasaklar konulmuş ve diğer Avrupa ülkelerine

çıkışları engellenmişti. Eşanlı olarak Smith (1759, 1776) çalışan ya da çalışan yoksullar kavramına sıklıkla değinmektedir. Kendisi çalışmanın yoksulluğu engellemediğinin bilincindeydi ama mal ve hizmetlerin ucuz olduğu yıllarda işçilerin daha tembel, göreceli daha pahalı yıllarda daha çalışan olduklarına ve aylaklar için işleri gevşek tutmanın, rastgele ve isteksiz çalışmanın cazip olduğuna da değinmeden geçememiştir. Bolluk, bereket döneminde işi bırakan aylaklar, kıtlık döneminde yoksullaşmaktadır fikri ile ücretli çalışanların endüstriyel gelişmenin yarattığı kardan pay almamalarını bir nevi meşrulaştırıyordu (Hill, 2019: 39).

Birinci Sanayi Devrimi'nin başladığı ülke olarak, dünya ekonomisinin Üçüncü Sanayi Devrimi dönemine kadar hegemonik gücü olarak kalmayı başaran İngiltere, kolonizasyonun ve işgücü zenginliğinin nimetlerini sonuna kadar kullandı. Devrim hayat standartlarını fazlası ile yükseltti, tabi ki sermaye sahibi olanlar lehine. Dönemin iktisadi görüşü ücret artışlarını ekonomik kayba neden olacağı tezi ile mümkün kılmazken, Ricardo (1817) ücretlerin bastırılması ile karların yükseleceğini vurguluyordu.

İngiltere'de ve tüm Avrupa'da kesintisiz bir refah düzeyi artışı yaşanmakla beraber, bu refah düzeyindeki artış eşitsizliği ve yoksulluğu azaltamamıştır (Berend, 2013: 32). Elde edilen iktisadi karın, sermaye sahiplerinin servetini arttırmasının yarattığı bu eşitsizlik işçileri ludizm hareketine götürmüştür. Ludistler aslında makinelerle karşı değil yoksulluğa karşı idiler; hem işsiz yoksulluğuna hem de çalışan yoksulluğuna. Yöneticilerin ise siyaseten kaybetme korkuları ludizmi engellememelerinin temel sebebi idi, diğer bir ifade ile ludizm engellenemiyor değildi (Engels, 2019: 218-223).

İkinci Sanayi Devrimi

Elektrik gücü ile üretimi içeren İkinci Sanayi Devrimi'nin, 1860 yılında başladığı kabul edilir ama bitiş döneminin 1920'lerin sonuna kadar olan dönemi kapsadığını iddia edenler olduğu gibi, 20. Yüzyılın ortaları olduğunu kabul edenler de vardır (Mokyr, 1990; Donovan, 1997; Dyer-Witthford, 2004; Woodruff, 2006; Stearns, 2021).

Elektik gücü ile birlikte demir, çelik, petrol ve kimyasal maddeler üretim sürecine dahil edilmiş oldu. Teknik ilerlemeler ve hayatı kolaylaştıran yeni icatlara dayalı sanayiler döneme damgasını vurdu. Üretim altyapısı kökten değişime uğradı ve bu süreçte işbölümü, ihtisaslaşma ve karmaşık örgütsel yapılar temel öğeler oldu (Genç, 2019: 109-114). İkinci Sanayi Devrimi'nde kıtalar arası ulaşım daha da kolaylaştı ve ulaşım sektörünün gelişimi ticari serbestliğin zirve yapmasını sağladı. 19.yüzyıl büyük değişimlerin yaşandığı bir yüzyıl oldu ve 1830-1870 yılları arasında demiryolu ağı sistemi kurularak kırk yılda, dört bin yıllık araç olan atlı arabaların yerini trenler almış oldu (Freyer, 2018: 27-28). Aynı yüzyılda Marx (1867), makinelerin işçiye sadece üstün bir rakip gibi davranmayacağını, onu her zaman gereksiz kılmaya çabalayacağını savunmaktadır. Bunun neticesinde

makineler grevleri bastırmak için güçlü bir silah olarak kullanılarak ücretleri minimuma çekebilmektedir.

İkinci Sanayi Devrimi'nin öncüsü İngiltere, 19. yüzyılın sonlarında dünyanın hegomonik gücü olarak tekrar zirveyi görmüş ve devrimin sonlarına doğru bu gücünü ABD'ye bırakmaya hazırlanmıştır. 20.yüzyılın kaotik süreci başlarken ABD hem hegemonyasını ilan edecek hem de bir sonraki devrimin liderliğini devralacaktır.

20.yüzyıl içerisinde, üretim sistemi kapitalizmin örgütlenmesinde oldukça etkili olan Taylorist ilkelere dayalı olan Fordizm olmuş; üretimde ciddi artışlar yaşanmıştır. Büyük Buhran'ın yarattığı resesyon esnasında işçilere ödediği günlük yevmiyeyi yükselten ve kendi işçilerinin aynı zamanda en iyi müşterileri olmalarını sağlamayı amaç edinen Henry Ford, Frederick Winslow Taylor tarafından geliştirilen Taylorizm akımını takip ederek ABD'nin dünya kapitalist ekonomisinde hegemonya kurmasına da önemli bir katkıda bulunmuştur (Conway, 2015: 26-28).

Birinci Dünya Savaşından sonra dünya üretiminin yüzde 42'si ABD'de gerçekleşmeye başlamış ve ülke kendisini kreditor olarak ilan etmiştir. ABD'de otomobil üretimi, İngiltere'nin on bir katı iken Batı Avrupa'nın üç katından fazla duruma gelmiştir (Berend, 2013: 32-55). ABD, İkinci Dünya Savaşından sonra sanayi alanındaki üstünlüğünü kesinleştirmiş ve tıpkı İngiltere'nin yaptığı gibi bu aşamadan sonra dışa açılmada sakınca görmemiştir (Chang, 2016: 61).

Üçüncü Sanayi Devrimi

İkinci Sanayi Devrimi'nden sonra, Üçüncü Sanayi Devrimi'nin gerçekleşebilmesi için bir zaman kaybı yaşanmıştır. 20. yüzyılda yaşanan iki dünya savaşı ve Büyük Buhran bu zaman kaybının sorumlularıdır. 1960'larla başlayan Üçüncü Sanayi Devrimi'nin 2010'da bittiği kabul edilirse, 1940'ların sonunda üretilen transistör ve bileşenleri ile bilgisayarların kullanımı için gerekli olan temel adımın atıldığına da belirtmek gerekecektir. Transistör teknolojisi kullanan ilk elektrik santral, ABD'de 1960 yılında kurulmuş ve bu tarihten itibaren bilgisayar ve sistemlerinin teknolojik değişimlerden etkilenmesi süreci başlamış olmaktadır (Freeman ve Louça, 2013: 412).

Üçüncü Sanayi Devrimi'nin tek bir ülkeye ya da bölgeye atfedilmesi mümkün değildir. Çünkü artık fordist ve post-fordist sistem içerisinde gelişimini sürdüren devrim, sanayileşmenin serbestçe yayılabildiği bir dönemi de ifade etmektedir. Üçüncü Sanayi Devrimi'nin, ilk iki devrimden büyük farklılıkları mevcuttur. Artık sanayi denilince insanların zihninde oluşan resim ne üretim hatlarına dizilmiş işçiler ne de mekanikleşme olmaktadır. Bu resim silinip bilgi işçisi kavramları oluşmaya başlamıştır.

Bu devrimin en temel farklılıklarından biri de buhar, kömür, fosil yakıtların enerji olarak kullanılmasının terk edilerek yeni enerji kaynaklarının kullanılmaya

başlanması olmuştur. Üçüncü Sanayi Devrimi, yeni enerji kaynağı olarak yenilenebilir enerji kaynaklarını oluşturabilme teknolojisi ve bilincine haizdir (Rifkin, 2019: 159). Çünkü kaynağı güneş ya da rüzgar olan enerjiye ulaşmanın yolları bilgi çağında kolayca oluşturulabilmiş ve sürdürülebilirlik bilinci dönemsel olarak dünyada yaygınlaşmıştır. Üçüncü Sanayi Devrimi döneminde insanlık, sanayi devrimlerinden bu yana doğaya verdiği zararın boyutlarını ve ekolojik dengenin bozulmasının sonuçlarını idrak etmeye başlamıştır. Çünkü bu dönemde uluslararası platformlarda sürdürülebilirlik kavramının farkındalığı artmış; ekonomik, toplumsal ve çevresel amaçlar birlikte ele alınmıştır (Sachs, 2019: 23).

Ama- kocaman bir ama- yoksulluğun sürdürülemezliği bilinci daha oluşmamıştır. Uluslararası kuruluşlar ve altın çağını yaşayan kalkınma iktisadı yoksulluk sorunsalı ile ilgilendiğini düşünüyor ve yoksullukla mücadelede uygulanan politikaların yeterli olabileceği ümit birliğine varıyordu. Oysaki bu dönemde hiç durmaksızın vasıflı işkolları bile hızlıca yok olmaya ve diğer sanayi devrimlerinden farklı devinimler yaşanmaya başlamıştır. Belki de geri dönüşü olmayan bir yola girilmişti.

Dördüncü Sanayi Devrimi

Dördüncü Sanayi Devrimi'nin 2011 yılında başladığı kabul edilmekte ve önceki sanayi devrimlerinden farklı olarak daha hızlı ve bütünsel dönüşümü içerdiği düşünülmektedir (Schwab, 2018: 11). Dördüncü Sanayi Devriminde, makine, sistem ve insanların birbirlerine sensörler yolu ile bağlanabilmesi ve süreç içerisinde iletişimlerini devam ettirebilmeleri söz konusudur. İster imalat ister hizmet üretimi olsun, teknolojiler birbirlerine entegre olmuştur (Ansal, 2016: 12).

Endüstri 4.0 ya da Sanayi 4.0 kavramı, Dördüncü Sanayi Devrimi'ni ifade etmektedir ve Siber Fiziksel Sistemler, Nesnelerin İnterneti, Hizmetlerin İnterneti ve Veri Güdümlü Mimariler gibi bileşenlerinin reel endüstride uygulanması, olarak kullanılmaktadır. Siber Fiziksel Sistemler, fiziksel süreçleri ve yazılım süreçlerini entegre etmek için, mevcut bir dizi veri, dijital iletişim kolaylığı ve hizmet türünden yararlanmaktadır (Grangel-Gonzalez vd., 2016 : 230). Bilgi teknolojisi ve operasyonel teknoloji arasında bir aracı olan ve geleceğin internetinin entegre bir parçası olan nesnelerin interneti ise, bu iki ortağa da hitap eden yetkilere haiz bileşenlerden birisidir. Nesnelerin İnterneti, küresel ve evrensel bilgi alanlarında verileri kullanan çok fazla sayıda nesneyi ele alarak geleneksel dağıtımlı veri tabanı teknolojisine meydan okumaktadır. Nesneler sayesinde bilgi teknolojileri dünyası, operasyon etki alanlarıyla daha fazla entegre olmakta ve gündelik etkileşim ile kolayca ulaşılabilir duruma gelmektedir (SRR, 2009: 39; VRR, 2014: 33-34).

Bilgisayarlar tarafından inşa edilen ve giysilere, binalara, deri altına

uygulanabilen teknolojinin olduğu bir dünyada yaşamak oldukça olağan hale gelmektedir (Schwab ve Davis, 2019:116-117). Dördüncü Sanayi Devrimi, buhar makinelerinden otonom akıllı fabrikalara ve robotlara uzanan yolculuğun geri dönüşümlü şeklidir. Tabi ki akıl almaz bir şekilde sanayi devrimleri yaşanmaya devam edecek ve teknolojiler ilerleyecektir fakat bu devrim devrimin kırılma noktası olarak nitelendirilecektir. Brynjolsson ve McAfee (2014), bu dönemi 'İkinci Makine Çağı' olarak tanımlamakta ve çağın, buhar makinelerinin ve elektriğin çıkardığı etkilerden daha şiddetli bir değişim yaratıp yaratmayacağını sorgulamaktadırlar. Onlar, son devrim ile diğer sanayi devrimlerinde yaşanan benzer etkilerin oluşacağını belirtmektedirler. Harari (2019), bilim teknolojilerinin insanlığın önüne çıkardığı zorlukların öncekilerden çok daha fazla olacağını savunmaktadır. Aynı sorgulamayı, yapan Gordon (2012) ise, yakın zamandaki değişimlerin insan hayatında elektrik, toplu taşıma gibi önceki devrimlerdeki yenilikler kadar derin etkilere yol açmayacağını vurgulamaktadır.

İlk sanayi devrimleri ile işsizlik insanları şehirlere göçe yöneltmiş ve zamanla devrimlerin gelişimi ile işçiler hizmet sektörüne doğru kaymıştır. Sanayideki işçiler de nitelikli ve nitelsiz olarak ayrılmıştır. Geçiş dönemleri, kısa vadeli işsizliği arttırmış fakat kalıcı kılmamıştır. Çünkü sektörel değişimler yaşanmış ve yeni iş alanları yeni istihdam olanakları yaratabilmiştir. Ayrıca, yeni iş alanları işçilerin niteliğinde ve ücretlerinde artış sağlamıştır. Bu durum ekonominin işleyişini devamını mümkün kılmış, çünkü talep oldukça arz devam etmiştir (Ford, 2020: 9-10).

Sanayi devrimleri, gelir akışını değiştirerek tüketim maddelerini etkilemiş, ilk etkisi işsizlik gibi kayıplar olsa da nihayetinde tüketim, refah artışına sebep olmuştur (Schumpeter,1943: 68). Geçmiş devrimlerde yaşanan ludizm gibi hareketlerde korkuların boşa çıktığı görülmüştür. Çünkü yeni istihdam olanakları oluşturulmuş ve bu hareketler ne sistemin gelişimini ne de teknolojiyi engellemiştir.

Cari dönemde Dördüncü Sanayi Devrimi için duyulan kaygılar da acaba geçmişteki gibi yersiz mi kalacaktır? Teknolojinin gelişimi ve hızı kaynaklı her devrim, ekonominin işleyişini ve döngüsünü etkiler. Teknik gelişmeler, emek sınıfının üretkenliğini artırır ve zamanla emek faktörünün tamamlayıcısı haline gelir. Katlanarak devam eden yenilikler ile emek ve teknoloji arasında tamamlayıcı değil ikame durumu ortaya çıkmaya başlar. Ekonominin işleyişi için buraya kadar ciddi bir sorun yoktur. Fakat bu iki üretim faktörü tam ikame durumuna gelince işler değişmeye başlayacaktır. Emek ve teknolojinin tam ikame olması durumu, makinelerin, robotların ve algoritmaların birer işçi haline gelmesi ile oluşacaktır. Fakat burada, onların birer emek gücü ya da birey olmalarının ötesinde bir durum söz konusudur. Emek yerini bütünsel bir sisteme, bir ağa bırakmaktadır. Doğal olarak bu durum, tek tek emek gücünün ve mesleklerin yok olmasından ziyade tüm emek gücünün vasıfsızlaşması ve işini kaybetmesidir.

Dördüncü Sanayi Devrimi'nin etkileri ve sonuçları diğerlerinden farklı olacaktır. Çünkü yaşanan değişim daha yıkıcı etkiye sahiptir. Bu devrim, bilişim teknolojisinin biyoteknoloji ile kesişimi neticesinde oluşan ve sadece bilgisayarların daha akıllı olmasından çok daha fazlasıdır. Dördüncü Sanayi Devrimi sadece vasıfsız işgücünü değil vasıflı işgücünü de etkileyecektir. İşte bu ezber bozan gerçeklik, toplumu ve ekonomiyi dönüştürerek, kutuplaşma algısını değiştirecektir (Brynjolfsson ve McAfee, 2014: 1-12; Frey ve Osborne, 2017: 268-269; Harari, 2019: 36-37; Ford, 2020:105-155). Toplumun sınıfsal ayrımı değişecek, ekonominin talep ve arz dengesi bozulacaktır. Çünkü otonom makinelerin, robotların ve algoritmaların oluşturduğu yeni üretici sınıf, tüketmeyecek ve yorulmayacaktır. Her üretici aynı zamanda bir tüketicidir, öğretisi ortadan kalkacak ve tüketmeyen üretici sınıfı dengeleri bozacaktır. Emek üretim sürecinde yok olacak, teknolojide gelinecek olan ilerleme ile işgücü daha da vasıfsız hale gelecek ve mavi ile beyaz yakalı ayrımı iyice ortadan kalkacaktır. Fuchs (2015: 291)'in ifadesi ile gri yakalı bir sınıf oluşmaktadır. Sistem, metalaşmanın derinleşmesini sağlamakta ve birikim ile bölüşüm yapılarında değişimler yaratmaktadır. Bu değişimler Dyer-Witheford (2004: 43)'ün söylemi ile bir nevi işçi sınıfına veda olarak da algılanabilmektedir.

Dördüncü Sanayi Devrimi'nin eşitsizliği daha da arttıracığı endişesinin temelinde, işgücünün ikinci plana atılacağı gerçeği yatmaktadır. Çünkü sözü edilen durum, yalnızca durgunluk kaynaklı bir istihdam eksikliği ya da geçici bir istihdam daralması değil; işgücünün sermaye ile ikame olmasından kaynaklı, servetin az kişide yoğunlaşması sonucunu doğuracak bir değişim sürecidir (Brynjolfsson ve McAfee, 2014: 249-258). Özellikle, Nesnelerin İnterneti bileşeni, yapay zeka ve robot bilim ile birleşerek işgücüne duyulan gereksinimi azaltacaktır (Schwab ve Davis, 2019:152).

Frey ve Osborne (2017) ABD'de yaptıkları araştırmalarını sürecin istihdama etkileri çerçevesinde gerçekleştirmişlerdir. Cari dönemdeki işlerin teknolojik gelişmelerden ne kadar etkilenebileceği sorgulayabilmek için 702 mesleğin bilgisayarlaşma olasılığını tahmin etmeye yarayan bir yöntem kullanmışlardır. ABD'deki toplam istihdamın yüzde 47'si yüksek riskli kategoride diğer bir ifade ile tam otomasyon riskinde bulunmaktadır. Elde ettikleri sonuç, on ya da yirmi yıl içinde otomatikleşebilecek mesleklerin oranını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Pesimist bir yaklaşımla, bahsedilen mesleklerinin çoğunun, son yıllarda ABD'deki istihdam artışının yaşandığı hizmet sektöründe olması açısından dikkat çekici olduğunu aktarmaktadırlar. Pfeiffer (2016) yaptığı araştırmasında ise montaj robotlarının daha az nitelikli mesleklerin yerlerini alacağını ve robotik otomasyonun, üretim bölümündeki insan niceliğini kesinlikle değiştirmeyi amaçlamadığını belirtmektedir. Fakat optimist bir bakış açısı ile, insan deneyiminin ve canlı emeğin çeşitliliğinin ve kalitesinin insan-robot iş birliği için çok önemli bir kaynak olduğunu ve teknoloji ilerledikçe kaçınılmaz

şekilde ortaya çıkacak hatalara karşı sistemleri dayanıklı hale getiren iyi eğitilmiş ve deneyimli insanlara daha fazla ihtiyaç duyulacağını savunmaktadır.

Bu yüzyıldaki değişim -Dyer-Witheford (2004)'un ifadesi ile Enformasyon Devrimi- etkilerinin kapsamı ne olacaktır? Dördüncü Sanayi Devrimi'nin etkilerini hissetmeyen sektörün kalmayacağı konusunda geniş bir fikir birliği mevcuttur. Bankacılık sektöründen gıda sektörüne kadar, sağlık ve eğitim sektörleri başta olmak üzere tüm hizmet sektörü, tarım ve imalat sektörleri bu etkiye maruz kalacaktır (Schwab ve Davis, 2018: 167-171; Harari, 2019: 46-48; Ford, 2020: 105-224).

Bu son devrimin etkileri daha şimdiden hissedilmeye ve küresel sorunlarla desteklenmeye başlamıştır. Şöyle ki, küresel arz zincirlerinin gelişimi bu devrim sürecinde tersine dönmeye başlamıştır. Yeni teknolojilerin ortaya çıkması ve nüfus avantajı dolayısı ile göreceli olarak işçi ücretlerinin düşük olduğu ülkelerde dahi emek fiyatındaki yükseliş ve üstüne 2020'de başlayan küresel salgın, fabrikaların ülkelerine ve ülkelerin de kendi içine dönmesine sebep olmaktadır.

Yaratıcı Yıkım Bitiyor mu?

Yaratıcı yıkım süreci kapitalizmin temelini oluşturur. Joseph Schumpeter tarafından ortaya atılan ve temelleri Karl Marx'a dayanan yaratım ve yıkım sürecinde yeni düzen yaratımı, eski düzenin bozulması ise yıkımı temsil etmektedir. Schumpeter (1939,1943), kar oranlarının düşmesinin toplumu durağanlaştırdığından bahsetmekte ve teknolojinin tüm iktisadi yapıyı etkileyen en güçlü itki olduğunu vurgulamaktadır. Yaratıcı yıkım, geliştirilen yeni teknolojiler ile piyasa dengesinin bozularak yeni bir dengeye yönelmesi durumunu tanımlar. Yeni dengenin sağlanması gerekmektedir. Sağlanamazsa yaratıcı yıkım süreci sektöre uğrar. Peki, yeni düzende denge nasıl sağlanacak ve kapitalizm bir anlamda kendini yenileyerek bu durumu da kendi lehine çevirebilecek midir?

Yakın gelecekte nüfusun büyük bir çoğunluğu işsiz kalacak ve üretilen somut ve soyut mallar satın alınamayacak duruma gelecektir. Sermaye sahipleri de orta ve uzun vadede sürdürülebilir bir kazanç sağlayamama tehdidi ile karşı karşıya kalacaktır. Bu kesimin marjinal tüketim eğiliminin de düşük olduğu hatırlandığında kısa vadede talep-arz zincirinin kırılacağı ve sistemin tehlikeye gireceği söylenebilir. Peki, modern kitle ekonomisi ve kapitalist sistemin sonu ne olacaktır?

Teknolojik devinimler ya da sanayi devrimleri sosyoekonomik sistem içerisinde başlangıçta eski ile birlikte gelişim sergiler. Diğer bir ifade ile yeni bir teknoekonomik paradigma başlangıçta eskinin içinde gelişir. Bu paradigma, çeşitliliği ve deneyi tolere eden hatta teşvik eden bir sosyoekonomik sistemin bulunduğu varsayar. Gelişen yenilikler sanayi devrimlerinin içinde uzun bir fikir dönemi ve eski teknolojilerle rekabetten sonra entegre imkanına

kavuşarak egemen bir teknolojik rejim olarak yerini alır. Potansiyelini ve gerçek kazançlılığını önce bir veya birkaç sektörde kanıtlamak zorundadır. Tam başarısı ancak derin sosyal ve kurumsal değişiklikleri ve ekonominin önde gelen itici alanlarının değiştirilmesini içeren yapısal uyum krizinden sonra gerçekleşir. Bu yapısal uyum krizleri çoğu zaman işsizlik sonucu doğurarak kendisini gösterir (Freeman, 1991: 224). Dördüncü Sanayi Devrimi'nde de yeni işler elbette yaratılacak, ama bu yaratılan işlere artık emek faktörü istihdam edilemeyecektir. Öyle ise, bu yapısal uyum krizleri uyumsuzluğa mahkûm olabilir mi?

20. yüzyılda sanayi devrimleri teknoekonomik paradigma dönüşümü olarak ifade edilirken, yaratıcı yıkım gelişiminin sistemin temelini oluşturduğu ve ekonominin bütününde yaygın etkiler yarattığı vurgulanmaktadır (Schumpeter, 1943: 83). Bu açıdan, teknoekonomik paradigmalara temel özelliklerinin ve bunların uzun ekonomik gelişme dalgaları yoluyla evrimsel yayılma modellerinin detaylandırılması oldukça önem arz etmektedir (Freeman, 1991: 223-224). Fakat teknolojilerin, yaratıcısız yıkımın olduğu bir sisteme dünyayı götüreceği düşüncesi, içinde bulunduğumuz bu yüzyılda daha kolay öngörülebilmektedir. Aslında buradaki temel sorun, sistemin çarklarının bozulmasıdır. Yeni üretim tekniğini geliştirmek için kar gerekmektedir, kar için ise üretilen malların satışı şarttır. Bu satış tüketime bağlıdır, tüketim de gelire bağlıdır, gelir elde etmek için ise istihdam gerekir. Yeni işçileri makine ve robotlar oluşturacaksa unutulmamalıdır ki bu sınıfta tüketim yok, alışveriş yok, çünkü gereksinim yok. Peki, sosyal politikalar yolu ile devletin tek başına bu durumla mücadelesi mümkün müdür? Dahası bu yeni dünyada, karın azaltılması pahasına işçilere milli gelirden daha büyük bir pay ayrılması, azami rekabet içerisinde ne kadar mümkün görülüyorsa sermayenin ahlaki aşık bir şekilde sona mı eriyor sorusunu da aklara getirmektedir.

İleri teknolojiye endişe ve iktisadi yıkım olarak bakılması teknoloji karşıtlığı olarak algılanmamalıdır. Harari (2019: 39)'nin de vurguladığı üzere, insanlar istihdam edilemeyecek diye teknolojinin önüne geçilemez. Ne teknolojiyi sorgulayanlar bağnazdır ne de teknoloji yanlıları kördür. İleri teknoloji yanlıları da, insan yaşamı ile işkolları üzerinde katı değişimler yaşatacak olan sürecin farkındadırlar. Bu süreçte; ücretler istenilen seviyelerde artmıyor, ücretlerdeki artış genelde üreticilerin maliyetindeki artış şeklinde ve devlete vergi olarak yansıyor. İşçinin satın alma gücüne yansması oldukça az, bir de ülkede yüksek enflasyon varsa bu yansıma iyice azalıyor. Yeni iş alanları yaratılamıyor. Yaratıcı yıkım söz konusu olmuyor.

Ekonomi tarihi hızlanan teknolojik ilerlemelerle küreselleşmenin tarihi haline geliyor. Yaşanılan değişim sürecinde, iş ve vasıf tanımlamaları değişiyor, eşitsizlikler artıyor (Ölmezogulları, 2003: 244; Hobsbawn, 2018: 115; Sachs, 2019: 68-71). Peki, bu durumun farkında olunmasına rağmen teknoloji optimistleri ve teknoloji pesimistlerinin savlarının temelindeki fark nereden kaynaklanmaktadır?

Optimist bakış açısında, teknolojinin işgücüne olumsuz etkisi bilinmekle beraber daha çok maliyete odaklanılmakta ve ileri teknolojinin insan yaşamını azami ölçüde kolaylaştırdığı ve malların ucuzlaşmasının piyasayı oldukça olumlu yönde etkileyeceği şeklinde bir bakış açısı söz konusudur. Bu bakış açısındaki gerçeklikler nelerdir? Üç boyutlu yazıcılar kişisel ürünlerin üretilmesi için oldukça kolaylık ve ucuzluk sağlayacaktır. Süreç içerisinde bu yazıcıların yaygınlaşması ile hanehalkları kişisel ürünlerini üretebilecektir. Durmaksızın çalışan otonom fabrikalar ile çalışanların fiziksel olarak bulunmalarına gerek olmadan, çalışanlar tasarımdan, mühendislik ve üretime kadar tüm aşamaları evlerinden takip ederek gerçekleştirebileceklerdir. Birbirleri ile uyum ve iletişim halinde olacak olan sürücüsüz araçlar, özellikle uluslararası ticarette zaman ve maliyet kazancı sağlayacaktır. Sağlık göstergelerini düzenli kontrol eden vücuda entegre çipler, sağlık sektöründe kullanılacak olan ameliyat ve bakım robotları doğuşta beklenen yaşam süresini arttırabilecektir. Hanelerde kullanılacak olan sistemler ile tüketicilerin tek tuşa bile basmadan ihtiyaçlarını takip eden ve bunları satın alan algoritmalar, hayatı oldukça kolaylaştıracaktır. Dünyada 2020 yılında yaşanan ve hala hız kesmeyen salgın süreci düşünüldüğünde, bu yararlar azami ölçüde olmaktadır. Kaldı ki küresel salgının devam etmesi durumunda Dördüncü Sanayi Devrimi, daha kısa sürede büyük devinimi getirecektir. Fakat bu durumun iktisadi döngü için salt bir avantaj sağlamayacak olmasını da görmek gerekmektedir.

Teknolojik gelişme fiyat düşüşü ve verim artışı sağlar fakat fiyatların düşmesi ve düşeceği beklentisi cari dönemdeki talebi azaltır. Hali hazırda var olan teknolojik gelişmenin yarattığı işsizliğe deflasyonun yarattığı işsizlik de eklenmiş olur. Teknoloji, ürünleri serbest mal haline getirmez, sadece ucuzlatır, ama geliri olmayan ve borçlanma olanaklarını yitiren hanehalkı ucuzlayan bu malları dahi satın alamaz. Üstelik toplam gelirden hizmetler sektörünün payı düşünülürse ve buna hizmetler sektörünün anlık talebe cevap verdiği göz önüne alınırsa işin kısır döngüsü daha kolay anlaşılabilir. Arz artmaya devam ederken talebi düşen bir ekonominin yürümesi imkansızdır. Üretim var, verimlilik var ama bunları satın alacak tüketici yok. Çünkü artan işsizlik temel ihtiyaçların bile karşılanamamasına sebep olacak ve üretilen mallara talep önemli ölçüde azalmış olacaktır. Arz edilen malları kimlerin satın alacağı sorusu burada oluşmaktadır. Gelişmiş ülkelerdeki istihdam olanakları yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalacaktır. Güvenlik görevlisi robotlar, sağlıkta tanı koyan algoritmalar, hızlıca gıda hazırlayan ve sunan makineler, uzaktan yönetilebilir akıllı fabrikalar, sürücüsüz araçlar, pilotsuz uçaklar, e-ticaret yapan akıllı ev sistemleri, kişisel üretimi sağlayan üç boyutlu yazıcılar, mobil sağlık robotları, film yönetmenliği ve avukatlık yapan yapay zekalar; bunların hepsi cari dönemde tanıklık etmeye başladığımız yeniliklerdir. Bu örnekler tüm iş alanlarını kapsarken istihdam olanaklarının yok olduğunu ve yeni iş alanlarının oluşmadığını söylemenin teknoloji düşmanlığı sayılması kör olmaktan farksızdır.

Karşılaştırmalı üstünlükler teorisi doğrultusunda serbest piyasa ekonomisi ülkeleri görece iyi oldukları alanlarda kalmaya zorlar (Chang, 2015: 343). Dünyada uzmanlaşma ve ticaret bu itki ile artmıştır. Bunun temelinde de fırsat maliyeti yatmaktadır. Fakat gerek karşılaştırmalı üstünlükler gerekse fırsat maliyeti teorileri, gelişen makineler sayesinde anlamlarını yitirmeye başlamışlardır. Ayrıca, teknolojiyle donatılan ülkelerin birbirlerine ihtiyacı kalmayacaktır.

Azalan getiri şeklindeki Ricardo yasasını alıp sanayiye de kapsayacak şekilde genişletmek mümkündür. Teknolojik yeniliğin kendi eylemini kesintiye uğrattığı sonucunu gösteren bu durumda bir takım olumsuz etkilerin ortaya çıkacağı açıktır (Schumpeter, 1939: 38-39).

Neolitik Devrimden Dördüncü Sanayi Devrimi'ne kadar olan süreçte, yaratıcı yıkım, serveti ve siyasal gücü yeniden dağıtmayı başardı ve süreç gösterdi ki asıl korkulacak olan yıkım bu değildi!

Sürdürülemez Yoksulluk

Sanayi devrimleri, döngüsel değil yoğun yapısal değişimler olarak adlandırılmaktadır (Freeman ve Louca, 2013: 465; Conway, 2015: 174). Bu değişimler süresince; farklı yaklaşımlar ve düşünce şekilleri vuku bulmuş, yoksulluğun aslında ne olduğu ve sebepleri konusuna ilişkin olarak görüş birliği büyük ölçüde sağlanamamıştır. Tek bir tanımlama yapmak zorluğundan dolayı çeşitli yoksulluk tanımları yapılmıştır. Yoksulluk basitçe, hanehalkının yaşamını sürdürebilecek asgari refah düzeyini yakalayamamasıdır. Bu tanımın, yoksulluğun sürdürülebilir bir yaşam sağlamak adına gelir ve kaynakların eksikliğinden daha fazlası olması nedeni ile kabul edilebilir bir tarafı yoktur aslında. Bu doğrultuda yoksulluğun, sürdürülebilir bir yaşam sağlamak adına gelir ve kaynakların eksikliğinden daha fazlası olduğu bilinci ile kavramı adlandırmak önem arz etmektedir.

Sistem içerisinde yoksulluk, düşük üretim maliyetleri anlamında bir meta olarak kabul edilmiştir. Fakat teknolojinin ucuzlaması ile kullanılan söz konusu girdi değiştirilerek saf dışı edilme sürecini yaşamaktadır. Bu noktada yoksulluk sürdürülemez bir boyut alacaktır (Chossudovsky, 1999: 90-91).

Bu çalışmada 'sürdürülemez yoksulluk, - yazında (Quest, 2007) rastlanılabileceği üzere- yoksul insanların, kendilerini kurtarma ve refaha erişme konusunda iyi oldukları, kendilerinin ve başkalarının deneyimlerinden ders çıkarabildikleri ve yoksulluğun miras olarak bırakılmaması anlamlarında kullanılmamıştır.

Çalışmada, 'Sürdürülemez Yoksulluk'; iktisadi sistemi sorgulayarak çalışan yoksulluğuna ve yoksullukla mücadele politikalarının yetersizliğine vurgu yapan, sanayi devriminin getirdiği temel devrimin emek ve teknolojinin ikame girdiler haline gelmesi olduğunu öngören bir kavram olarak tanımlanmaktadır (Altun Ada, 2020: 17-18).

Dünyanın büyüme hızı ve türü incelediğinde, başta düşük gelirli ülkelerde olmak üzere genel olarak yoksulluğu azaltmayı zorlaştırmakla kaldığı aynı zamanda insana yakışır işlerdeki potansiyel gelişmeleri de engellediği görülmektedir. İşgücü arzı ve talebi arasındaki uyumsuzluk, dünya genelinde artarak devam etmektedir. 2019 yılında dünya çapında 470 milyondan fazla insan, ücretli işe yeterli erişimden yoksundur ya da istedikleri saat kadar çalışma fırsatından mahrum bırakılmaktadır. Aynı yıl dünya çapında 630 milyondan fazla işçi, diğer bir ifade ile çalışanların neredeyse beşte biri ya da yüzde 19'u kendilerini ve ailelerini aşırı ya da orta düzeydeki yoksulluktan kurtaracak kadar kazanamamıştır. Bu durum, satın alma gücü paritesi ile günlük 3,20 ABD dolarının altında kazanç elde etmeleri olarak tanımlanmaktadır. İşgücünün yetersiz kullanımı dünya çapında 473 milyon işçiyi etkilemektedir. Dünya çapında 630 milyondan fazla işçinin işlerinden kendilerini ve ailelerini yoksulluktan kurtarabilecek kadar kazanmadıkları gerçeği ve çalışan yoksulların sayısının artması sorunu, çözüm politikalarının ivedilikle alınması gerektiğinin sinyallerini de vermektedir (ILO, 2020: 12-20).

Gıda Güvenliği ve Beslenme Raporu'na (FAO, 2019) göre, dünyada 2019 yılında 821 milyon kişi açlık tehdidi altında iken, 1 milyar 300 milyon insan yoksul durumdadır. 2018 yılında dünyadaki işçilerin ve ailelerinin yaklaşık yüzde 8'i kişi başına günlük 1,90 ABD dolarının altında bir gelirle geçinmek zorunda kalmıştır. 2018'den günümüze dünya nüfusunun yüzde 55'inin en az bir tane bile sosyal koruma nakit yardımına erişimi bulunmamaktadır. Küresel İnsani Yardım 2020 (GHA, 2020) raporu, dünyada 45 insandan birinin temel yaşam gereksinimlere muhtaç olduğunu belirtmektedir. Düzeltilmiş küresel işgücü gelirinin payı 2004'te yüzde 53,7'den 2017'de yüzde 51,4'e düşmüştür. İşgücü gelir payı, bu dönemde düşmek yerine sabit kalsaydı dünya çapında işçiler, 2017'de yılda 820 ABD doları daha fazla kazanacaktı, ama olmadı (ILO, 2020: 67).

Dünya Ekonomi Forumu'nun İşlerin Geleceği Raporu'na göre, 2020 yılına kadar işverenlerin çalışanlardan beklediği başlıca on beceri; karmaşık sorun çözebilme, yaratıcılık, eleştirel düşünebilme, insan yönetimi, duygusal zeka, yargılama ve karar verme, hizmet oryantasyonu, bilişsel esneklik ve uzlaşma şeklinde olmuştur (WEF, 2016: 20-57). Geçtiğimiz yirmi yıl süresince, bulunduğumuz dönemdeki yeni işlerin birçoğunu tahmin edemediğimiz için, gelecek yirmi yıl içinde bu belirsizlik ya da eksik tahminler söz konusu olabilir. Dahası, veri bilimcisi, siber şehir analisti, yeşil araç mühendisi gibi oluşturulan yeni iş alanları ve olanakları yok edilenlerin oldukça az bir kısmını ikame edebilir.

İnsan müdahalesini denetim ve gözetim işlevlerine indirgeyen sürecin teknolojinin sağladığı kolaylıklar ve emek örgütlenmesindeki değişimlerin yanı sıra toplumsal sonuçları da olağan dışı olacaktır. Çünkü milyonlarca iş gücünün geçiminin yıkıma uğraması sebebi ile yaşanılacak olan strüktürel değişimlerin sistemik olması kaçınılmazdır.

40 yıl önce, Sen (1979) kapasite yaklaşımı ile istediğimiz geleceği inşa etmek için önemsedığınız şeylerin cevabı olarak sunduğu kolay ama aslında oldukça zor bir soru sordu: Neyin eşitliği? Bu soru, içinde bulunduğumuz döneme uyarlanırsa daha zorlaşır ve şöyle sorulabilir: İnsanların rekabet edebilmek için ihtiyaç duyacakları beceriler bile evrilmişken neyin eşitliği? Eşitsizlikler doğumdan önce başlıyor ve büyüyor. Bu sebeple kalıcı eşitsizliklere yol açıyor. Yoksulluk çocuklara ve torunlara miras bırakılıyor. İnsanlar kendilerini daha iyi hale getirebilmek için çabalarken, imkansızlıklar bunu engellemek için adeta birbirleri ile yarışmaktadırlar.

Yoksulluk sürdürülemez. Dördüncü Sanayi Devrimi'nin sonuçları yoksulluğu farklı dinamikler üzerinde sürdürülemez kılıyor. Bu çağdan sonra özellikle, sürdürülemez yoksulluk kavramını kullanmak ve daha çok duymak olasıdır.

Sonuç Yerine

Sanayi devrimleri önce işsizlik yaratan sonrasında ise gelir akışını derinleştiren ve tüketim maddelerini arttıran, nihayetinde tüketim ve refah artışını sağlayan değişimler midir? Belki ilk üç devrim için bunu söylemek mümkün ama dördüncüsü için bu mümkün mü? Bu makale bunu sorgulamak için yazıldı.

Teknoloji, üretim faktörü olarak otonom emek girdisi durumuna geçmektedir. Bu gerçeğin dengeleri bozmaması mümkün olmamakla beraber, ister teknoekonomik paradigma dönüşümü isterse sanayi devrimi denilsin, süreçlerin ilk ve son etkisi toplumlara yansır. Zamansız ve mekansız yaşamlar manipüle edilirken insan emeğine yabancılaşacak, sermayenin yeniden yapılanma sürecine uyumlaştırılmaması, toplumsal sorunları ve beraberinde köklü değişimleri kaçınılmaz kılacaktır.

Teknolojiden kaynaklanan yaygın işsizlik konusu daima endişe verici olmuştur. Makinelerin, işleri emek girdisinin elinden almaya geldiği endişesi, dokumacılığın üretkenliği arttırdığı 18.yüzyıldan beri mevcuttur. Yenilikler ve sanayi devrimleri yaşam standartlarını değiştirdi ve hayatı çoğunlukla kolaylaştırdı. Yaşanılan ilk üç devrime bakıldığında bir takım aksamaların yaşanması ile beraber bu ilerlemelerin yok ettiklerinden daha fazla refah sağladıkları yadsınamaz bir gerçektir. Ama şimdiye kadar, çünkü gerçekten makineler işlerimizi elimizden almaya geldi. Bugün yeniliğin hızla arttığı, teknolojinin hayatın her alanını etkilediği bir belirsizlik döneminden geçiyoruz. Bu belirsizlik diğer üç devrime kıyasla daha kaygı vericidir. Çünkü makineler, binlerce rutin görevi üstlenerek beşeri sermayeyi vasıfsızlaştırıyor, en vasıflısını bile! Birçok istihdam alanı ortadan kaybolmaktadır. Bugünün çocukları şu an mevcut olmayan işlerde istihdam edilecektir. Belirsizlik dalgasını büyüten durum, teknolojinin yaşam süresine olan olumlu etkisi ile gri tsunaminin sürdürülemezliği arttıracığıdır. Böyle bir dönemden geçerken yaşanılan küresel salgın da oldukça manidardır.

Politika yapıcılar teknolojik değişimin yönünü, insani gelişmeyi artıracak biçimlerde şekillendirmek zorundadırlar. Yeni işler yaratılmasını sağlayan politikalarla arz talep dengesinin oluşabileceği ve kapitalizmin yaşamını sürdürebileceği düşüncesi de sorgulanmalıdır. Çünkü yaratılan her meslek, devrimin hızı nedeni ile oldukça kısa ömürlü olacaktır. Korunması gereken emeğin işi değil, kendisi olmalıdır. Diğer bir anlatımla, buradaki sorunun çözümü, insanları korumakta ve emeği bir meta olarak çıkarmakta yatmaktadır. Emeğin işini korumak teknolojinin önüne set çekmekten ibarettir ki bu doğru değildir, teknolojinin reddi kabul edilemez ve böyle bir ret süreci sadece yavaşlatır. Zira 16.ve 17. yüzyılda bu durumun örnekleri yaşanmış, çıkarlar değişince teknolojinin önündeki set anında kaldırılmıştır.

Dördüncü Sanayi Devrimi yoksulluğu sürdürülemez hale getirecektir. Bozulacak olan üretim-tüketim dengesinin sağlanabilmesi için sosyal devletin büyümesi ve gelir garantisinin sağlanması gerekmektedir. Gelir garantisi, gelir güvencesi, gelir desteği, ismi ne olursa olsun, bu uygulamada iki noktaya dikkat etmek gerecektir. İlki, bu garantinin muhakkak yüksek yaşam boyu eğitim olanakları ile desteklenmesi gerektiğidir. Bu sayede, insanlar ek kazanım sağlayabilecekler ve yaratıcı işlere yönelebileceklerdir. İkinci husus ise bu garantinin seviyesi konusudur. Eğer gelir garantisi, insani gereksinimleri karşılayacak bir seviyede tutulabilirse, uzun vadede iktisadi gelişimi olumsuz yönde değil tersine olumlu yönde etkileyebilecektir. Talep devamlılığının sağlanabilmesi için sürdürülemez yoksulluğun önüne geçilmesi hayati öneme sahiptir. Bu bulgu, sermaye derinleşmesinin nitelikli iş gücü talebi üzerindeki etkisinin 19., 20. ve 21.yüzyıllar arasında farklı olmasına dayanmaktadır. 19. yüzyıla ait imalat teknolojileri işleri kolaylaştırarak iş gücünü tamamlarken, 20. yüzyıldaki devrim orta kazançlı işlerin büyük oranda kaybolmasına neden olmuştur. 21. yüzyıldaki ise, nesneler sayesinde daha da insanlaşan ve nitelikli beşeri sermayeye minimum gereksinim sunan bir devrimdir.

Devinimin en önemli avantajlarından birisi de bireylere çok daha fazla boş zaman imkanı tanıyacak olmasıdır. Boş zamanın artması ve maliyetlerin düşmesi, gelir garantisi ve bedava temel hizmetler ile birleşirse daha fazla bilimsel araştırma faaliyetleri, daha fazla sanat, daha fazla spor ve daha fazla anlam arayışına yol açarak, emek gücünü bir meta olmaktan çıkarabilir. Dahası, temel becerilere ek olarak üst düzey bilişsel ve sosyo-davranışsal becerileri geliştirmek için beşeri sermayeye, özellikle erken çocukluk eğitimine yatırım yapmak hayati öneme sahiptir.

Eğitim ve sağlık bir piyasa malı olmaktan çıkarılmalıdır. Çünkü her ikisi de doğrudan insan ve refahı ile ilgili bir erdemli maldır. Teknolojinin azami boyutlarda kullanılacağı bu yeni süreçte, ömür boyu tek meslek ve tek uzmanlık kavramı ortadan kalkacağı için eğitim ömür boyu ve bedelsiz olmak zorundadır. Bu çerçevede temel ve bilişsel yeteneklere yapılacak olan yatırımlar kar saiki ile

beslenmemelidir.

Beşeri sermayenin gelişmesi ve sosyal korumanın kamusal olarak finansmanı için mali alan yaratmak gerekecektir. Peki, bu mali alan nasıl yaratılmalıdır? Diğer bir ifade ile devletler hizmetlerini sunabilmeleri için kaynağı nereden bulacaklardır? Bu noktada sistemik bir sorgulama gerekli olmaktadır. Devletler, vergiden kaçınma yöntemlerini ortadan kaldırmak, vergilendirme politikalarını optimize etmek ve vergi yönetimini iyileştirmek zorundadır. Fakat vergi sisteminde ve sosyal politikalarda gelirin yeniden dağılımına ve ikincil gelir dağılımına yönelik düzenlemelere ağırlık verilmesi ve etkinlik kazandırılması yeterli olmayacaktır. Sağlam garantili sosyal asgari ve güçlendirilmiş sosyal sigorta sisteminin geliştirilmesi sağlanmalıdır.

Tüm bu gelişmeler emeğin fiyatını ortadan kaldıracak, sadece teknolojik ürünlerin bakımı gibi giderler söz konusu olacaktır. Bu giderler de yeni sermayedarlar tarafından karşılanacaktır. Yeni sermayedar sınıfı, data devleri olacaktır ki bu sınıfın devletlere oldukça yüklü vergiler vermesi gerekmektedir. Karşılığında da devletler ilgili data devlerini koruyacak ve destekleyecektir. Hükümetler, kamu hizmetlerine kaynak sağlamak için adaletli bir vergilendirme sistemi ile bu hizmetleri finanse edecek ve sermayenin yeniden dağılımı sağlanabilecektir. Diğer bir ifade ile kapitalizmin yaşayabilmesi için yumuşatılması şarttır.

Kapitalist sistemi içerisinde yoksulluk kaçınılmazdır, bu gerçeklik 18. yüzyıldan beri bilinmektedir. Yoksulluk sürdürülebilir bir kavram değildir, bu gerçeklik ise 21. yüzyılda kendini iyice hissettirmektedir. Yoksulluğu sürdürülemez kılan sistemdeki devrim niteliğindeki devinimlerdir.

‘Sürdürülemez yoksulluk’ iktisadi sistemi tehdit etmektedir. Talep devamlılığının sağlanabilmesi sürdürülemez yoksulluğun engellenmesine, o da sosyal devlet sisteminin geliştirilmesine bağlıdır. Bu konuda daha fazla neler yapılması gerektiği ve ayrıntıları araştırmacıları düşündürmeli ve bir başka çalışmanın konusunu oluşturmalıdır.

Kaynakça

- Acemoğlu, D. ve Robinson, J. A. (2012) *Why Nations Fail. The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*, New York: Crown Business.
- Alison, A. (1840) *The Principles of Population, and Their Connection with Human Happiness*, Vol. I, Edinburgh: William Blackwood and Sons.
- Altun Ada, A.(2020) "Evolution of Poverty in Development Terminology: Unsustainable Poverty", Yılmaz, R ve Löschnigg R. (der.), *Studies on Balkan and Near Eastern Social Sciences*, 4, 11-20, Berlin: Peter Lang.
- Ansal, H. (2016) "Bilim, Teknoloji ve Toplum Perspektifinden: Sanayi 4.0", *Bilim, Teknoloji ve Toplum- İstanbul Teknik Üniversitesi Vakfı Yayını*, Ekim – Aralık, 74, 12-17.

- Berend, I. (2013) *20.Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi* (çev. S. Çağlayan), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Brynjolfsson, E. ve McAfee, A. (2014) *The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*, New York ve Londra: WW Norton & Company.
- Chang, H.J. (2015) *Sanayileşmenin Gizli Tarihi* (çev. E. Akçaoğlu), Ankara: Efil Yayınevi.
- Chang, H.J.(2016) *Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü* (çev. T. Akıncılar Onmuş), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Chossudovsky, M. (1999) *Yoksulluğun Küreselleşmesi, IMF ve Dünya Bankası Reformlarının İçyüzü* (çev. N. Domaniç), İstanbul: Çivi Yazıları.
- Conway, E. (2015) *Gerçekten Bilmeniz Gereken 50 Ekonomi Fikri* (çev. I.E.Howison), İstanbul: Domingo Yayınları.
- Doğan, K. D. ve Şentürk, S. H. (2017) "İngiltere'de On Yedinci Yüzyıl Devrimler Çağı ve Parlamentarizmin Gelişimi Doğrultusunda Bütçe Hakkı", *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, 14, 353-373.
- Donovan, J.J. (1997) *The Second Industrial Revolution: Business Strategy and Internet Technology*, Upper Saddle River: Prentice Hall.
- Dyer-Witheford, N. (2004) *Siber Marx, İleri teknoloji Çağında Sınıf Mücadelesi* (çev. A. Çakıroğlu), İstanbul: Aykırı Yayınları.
- Engels, F. (2019) *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu* (çev. O. Emre), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- FAO. (2019) Food and Agriculture Organization Report, The State of Food Security and Nutrition in the World, Safeguarding Against Economic Slowdowns and Downturns, https://docs.wfp.org/api/documents/WFP0000106760/download/?_ga=2.205374096.1228523292.1603177219-2095867018.1603177219 (14.07. 2020).
- Ford, M. (2020) *Robotların Yükselişi, Yapay Zeka ve İşsiz Bir Gelecek Tehlikesi* (çev. C. Duran), İstanbul: Kronik Kitap.
- Freeman, C. (1991) "Innovation, Changes of Techno-Economic Paradigm and Biological Analogies in Economics", *Revue Economique*, 42, 2, 211-232.
- Freeman, C. ve Louça, F. (2013) *Zaman Akıp Giderken - Sanayi Devrimlerinden Bilgi Devrimine* (çev. O. S. Binatlı), İstanbul: İthaki Yayınları.
- Frey, C.B. ve Osborne M.A. (2017) "The Future of Employment: How Susceptible are Jobs to Computerisation?" *Technological Forecasting and Social Change*, 254-280
- Freyer, H. (2018) *Sanayi Çağı* (çev. B. Akarsu, H. Batuhan), Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Fuchs, C. (2015) *Dijital Emek ve Karl Marx* (çev. T. E. Kalaycı ve S. Oğuz), Ankara: Notabene Yayınları.
- Genç, K.Y.(2019) "İkinci Sanayi Devrimi", Genç, K.Y. (der.) *Sanayi Devrimleri*, Ankara: Gece Akademi, 109-149,
- GHA.(2020) Global Humanitarian Assistance Report, Development Initiatives, <https://www.devinit.org/resources/global-humanitarian-assistance-report-2020/#downloads> (03.02.2021).
- Grangel-Gonzalez, I., Halilaj, L., Coskun, G., Auer, S., Collarana, D. ve Hoffmeister, M. (2016) "Towards a Semantic Administrative Shell for Industry 4.0 Components", *IEEE Tenth International Conference on Semantic Computing*, 230-237.
- Gordon, R.J. (2012) Is U.S. Economic Growth Over? Faltering Innovation Confronts the Six Headwinds, *NBER Working Paper* 18315.
- Harari, Y. N. (2019) *21.Yüzyıl için 21 Ders* (çev. S. Sıral), İstanbul: Kolektif Kitap.
- Hill, C. (2015) *İngiliz Devrimler Çağı, Demokratik Devrimden Sanayi Devrimine 1530-1780* (çev. L. Akalın), İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Hill, C.(2019) *İngiltere'de Devrim Çağı 1603-1714* (çev. U. Kocabaşoğlu), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hobsbawn, E. (2017) *Sermaye Çağı 1848-1875* (çev. M. S. Şener), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Hobsbawn, E. (2018) *Kısa 20.Yüzyıl 1914-1991 Aşırınlıklar Çağı* (çev. Y. Alogan), İstanbul: Everest Yayınları.

- Hume, D. (1772) *Siyasi Denemeler* (çev. İ. H. Yılmaz), (2017), İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- ILO. (2020) International Labour Organization Flagship Report, World Employment and Social Outlook, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/-publ/documents/publication/wcms_734455.pdf (05.02.2021).
- Marx, K. (1847) *Felsefenin Sefaleti* (çev. A. Kardam), (2011), Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (1867) *Kapital, 1. Cilt* (çev. M. Selik ve N. Satlıgan), (2015), İstanbul: Yordam Kitap.
- Mokyr, J. (1990) *The Lever of Riches, Technological Creativity and Economic Progress*, Oxford University Press.
- Quest, L. (2007) "Unsustainable Poverty", *International Advances in Economic Research*, 13, 251.
- Ölmezogulları, N. (2003) *Ekonomik Sistemler ve Küreselleşen Kapitalizm*, Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.
- Pfeiffer, S. (2016) "Robots, Industry 4.0 and Humans, or Why Assembly Work is More than Routine Work", *Societies*, 6, 16, 1-26.
- Ricardo, D. (1817) *On the Principles of Political Economy and Taxation*, (2001), Kanada: Batoche Books.
- Rifkin, J. (2019) *Üçüncü Sanayi Devrimi, Yanal Güç, Enerjiyi, Ekonomiye ve Dünyayı Nasıl Dönüştürüyor?* (çev. P. Sıral ve M. Başekim), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sachs, J. D. (2019) *Sürdürülebilir Kalkınma Çağı* (çev. B. Gönülşen), İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Yayınevi.
- Schumpeter, J. A. (1939) *Business Cycles. A Theoretical, Historical, and Statistical Analysis of the Capitalist Process*, New York, Toronto, Londra: McGraw-Hill Book Company.
- Schumpeter, J. A. (1943) *Capitalism, Socialism & Democracy, I-II*, (1994), Londra ve New York: Routledge.
- Schwab, K. (2018) *Dördüncü Sanayi Devrimi* (çev. Z. Dicleli), İstanbul: Optimist Kitap.
- Schwab, K. ve Davis, N. (2019) *Dördüncü Sanayi Devrimini Şekillendirmek* (çev. N. Özata), İstanbul: Optimist Kitap.
- Sen, A. (1979) "Equality of What? , The Tanner Lectures on Human Values", Stanford University, 22 Mayıs, 197-220. <http://people.brandeis.edu/~teuber/Sen,yüzde20Equalityyüzde20ofyüzde20What.pdf>.
- Smith, A. (1759) *The Theory of Moral Sentiments*. (der. R.P.Hanley), (2010), Londra: Penguin Classics.
- Smith, A. (1776) *The Wealth of Nations*, (1999), Londra: Penguin Classics.
- SRR.(2009) Strategic Research Roadmap Report, Internet of Things, Information Society and Media DG, http://www.internetofthingsresearch.eu/pdf/IoT_Cluster_Strategic_Research_Agenda_2009.pdf (30.09.2020).
- Stearns, P.N. (2021) *The Industrial Revolution in World History*, Londra ve New York: Routledge.
- Supple, B. E. (1963) *The Experience of Economic Growth: Case Studies in Economic History*, New York: Random House.
- Tektaş, T. (2019) *Bilimin Öncüleri, James Watt, Sanayi Devriminin Öncüsü*, İstanbul: Parola Yayınları.
- VRR. (2014) Vint Research Report, The Fourth Industrial Revolution, Thinks to Tighten the Link Between IT and OT, Sogeti, https://www.uk.sogeti.com/globalassets/uk/reports/sogetiuk_vint3_4th_industrial_revolution_pdf.pdf (28.09.2020).
- WEF. (2016) World Economic Forum Report, Global Challenge Inside Report, The Future of Jobs, Employment, Skills and Workforce Strategy for the Fourth Industrial Revolution, http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs.pdf (20.08.2020).
- Woodruff, W. (2006) *Modern Dünya Tarihi* (çev. H.Vardar ve A. Vardar), İstanbul: Pozitif Yayınları.

Araştırma Makalesi

Dijital Ağlarda Kullanıcı Emeği ile Sermaye Birikimi Arasındaki İlişkinin Değerlendirilmesi

Hüseyin SEVGİ*

ORCID: 0000-0003-0295-0723

*Tamamen kapitalist bir ortamda
sermaye birikimi imkansızdır.
Sermaye birikimi, kapitalist olmayan
kitleler üzerinden genişleyebilir.*

Rosa Luxemburg

Öz

Kapitalist gelişmenin ön koşulu olarak kabul edilen sermaye birikimi, teknolojik gelişmelere paralel biçimde yeniden şekillenmektedir. Bu yeniden şekillenme, sermaye birikiminin temelinde olan emek sömürsüne yeni bir boyut kazandırarak, derinleştirmekte ve daha görünmez hale getirmektedir. Son yıllarda bilgi ve iletişim teknolojilerindeki dönüşüm, sermayenin kendisini yeniden üretmesine ve yeni birikim yolları bulmasına yol açmıştır. Sosyal medya platformlarının hızla popülerleşmesi, dijital medya araçlarını kullanan kişi sayısının ve dijital ağlarda geçirilen zamanın artması, sermaye birikiminde önemli bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda, kullanıcılar dijital içerik üreterek veya diğer kullanıcıların ürettiği içeriklerle etkileşime geçerek, dijital kültürün bir parçasına haline dönüşerek önemli bir değer yaratmaktadır. Kullanıcıların yarattığı bu değer, farklı biçimlerde medya şirketleri tarafından metalaştırılmakta ve sermaye birikimi için kullanılmaktadır. Bu çalışmanın temel amacı, kullanıcıların yarattıkları değer ile sermaye birikimi arasındaki ilişkinin incelenmesidir. Bu amaç çerçevesinde, dijital ağ kullanıcılarının yarattıkları değerler kapsamında, kullanıcı emeği kavramı, kullanıcı emeğinin biçimleri ve sömürsü ele alınacak olup, kullanıcı emeği ile sermaye birikimi arasındaki ilişki, Facebook örneği ile somutlaştırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: kullanıcı emeği, sermaye birikimi, sosyal medya, dijital ağlar

Evaluation of The Relationship Between User Labor and Capital Accumulation in Digital Networks

Abstract

Capital accumulation, which is accepted as the precondition of capitalist development, is being reshaped in parallel with technological developments. This reshaping does not reduce the exploitation of labor, which is the basis of capital accumulation, on the contrary, it adds a new dimension to exploitation, makes it widespread, and makes it more invisible. The transformation in computer and communication technologies in recent years has helped capital reproduce itself and find new ways of accumulation. Especially, the rapid popularity of social media platforms has caused a serious increase in the number of people using digital media tools and the time spent in digital networks. In this context, users are a part of digital culture and create significant value by producing digital content or interacting with content produced by other users. This value created by users is commodified in many different ways by media companies and used as a tool for capital accumulation. The main purpose of this study is to examine the relationship between the value created by users and capital accumulation. For this purpose, within the scope of the value created by digital network users in the study; The concept of user labor, the forms, and exploitation of user labor will be discussed, and the relationship between user labor and capital accumulation will be concretized with the Facebook example.

Keywords: prosumer, user labor, capital accumulation, social media, digital networks

Giriş

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin son yıllardaki sosyo-ekonomik yansımaları, emek piyasası unsurlarını ve geleneksel emek-sermaye ilişkilerini yeniden şekillendirme potansiyeli taşımaktadır. Özellikle geçtiğimiz 15-20 yıl içinde internetin ve taşınabilir akıllı cihazların yaygınlaşması, dijital medya araçlarının ve sosyal medya platformlarının hızla toplumsallaşmasını sağlamıştır. Bu toplumsallaşma hem dijital medya kullanan bireylerin (kullanıcıların) sayısını hem de dijital medyada geçirilen süreyi önemli ölçüde artırmıştır. Kullanıcı sayısının ve dijital medyada harcanan zamanın artması, dijital ağlarda kullanıcılar ekseninde bir değer birikimini mümkün kılmaktadır. Bu bağlamda, dijital medyanın etkisiyle kullanıcıların yarattığı değer, Dallas Smythe'in (1977) kavramsallaştırdığı "izleyici emeği" kavramına benzetilerek, "kullanıcı emeği" olarak kavramsallaştırılmaktadır. Dolayısıyla kullanıcı emeği, geleneksel emek piyasası sınırları içinde tanımlanan "emek" kavramının sınırlarını aşarak kapsamını genişletmektedir. Özellikle sosyal medyanın popülerleşmesiyle, dijital medyada bireylerin yarattığı kullanıcı emeğinin boyutu ve içeriğinin ciddi miktarlara ulaştığı tartışılmaktadır.

Dijital medyanın ortaya çıkardığı kullanıcı emeği tartışmalarına paralel olarak, sermayenin de yeni iletişim teknolojileri ekseninde bir yenilenme sürecine girmesi söz konusudur. Aralıksız olarak sermaye birikiminin sağlanması, sermayenin kendisini yeniden üretebilmesinin tek koşulu olduğu için sermayenin yenilenme süreci yapısal değil biçimsel düzeyde gerçekleşmektedir. Bu bağlamda, sosyal medyanın hızla yaygınlaşması, dijital medya araçları sayesinde sermayenin kendi ideolojisini ve birikimini yeniden üretebilmesini sağlayacak yeni araçları ortaya çıkarmaktadır.

Kapitalist üretim ilişkisinde sermayenin kendisini yeniden üretebilmesinin önkoşulu olan emek sömürüsü, dijitalleşen kapitalizm koşullarında da hızla devam etmektedir. Sermaye, emek sömürüsü gerçekleştirdiği ölçüde birikim sağlayarak hem kendisini hem de ideolojisini yeniden üretebilmektedir. Bu nedenle, her ne kadar dijital medyanın etkisiyle sermaye biçimsel bir dönüşüm geçirse de özünde olan emek sömürü politikası aynen devam etmektedir. Dolayısıyla, dijital medyanın etkisiyle ortaya çıkan kullanıcı emeği ile sermaye birikimi arasında paralel bir ilişki bulunmaktadır. Bu ilişki hem kullanıcı emeğini tanımlamakta hem de dijital medyada sermaye ile emek arasındaki sömürü ilişkisini şekillendirmektedir.

Bu bağlamda, dijital medya ekseninde kullanıcı emeği ile bedava emek arasında da kavramsal bir paralellik bulunmaktadır. Kullanıcıların, özellikle sosyal medya platformlarında emek-zaman harcayarak oluşturdukları içerikler, sermaye tarafından çoğunlukla herhangi bir karşılık ödenmeksizin metalaştırılmaktadır. Bu metalaştırma sürecinde kullanıcı emeği sermaye tarafından bedava emek olarak sömürülmektedir. Sosyal medya kullanan kişi sayısı ve kullanıcıların ürettiği içeriklerin sayısı arttıkça, sömürülen emek miktarı da artmaktadır. Sosyal medya kullanıcıları bilinçli veya bilinçsiz olarak bedava emek yaratmakta ve karşılıksız olarak sermayenin kullanımına sunmaktadır. Bu yönüyle sosyal medya ve kullanıcı emeği, Hardt ve Negri'nin (2008) toplumsal fabrikalar kavramıyla benzerlik taşımaktadır. Toplumsal fabrika kavramına göre, sermaye ile emek arasındaki üretim ilişkisi geleneksel mekânların ötesine geçmiştir. Yeni teknolojiler sayesinde, sermaye için değer üretimi ve sermaye birikim araçları fark biçimlerle toplumsallaşmaktadır.

Yeni iletişim teknolojilerinin kullanıcı emeği ve sermaye birikimi ilişkisi çerçevesinde ele alındığı bu çalışmanın temel amacı, dijital medyada ortaya çıkan kullanıcı emeğinin, sermaye birikimine ve sermayenin kendisini yeniden üretmesiyle nasıl bir ilişkisi olduğunu araştırmaktır. Bu temel amaç çerçevesinde, yeni iletişim teknolojilerinin, geleneksel emek kavramını nasıl genişlettiği, kullanıcı emeğinin nasıl metalaştırıldığı ve kullanıcı emeğinin boyutları incelenmiştir. Bu kapsamda, çalışmada ilk olarak kullanıcı emeği kavramını ve emek sömürüsü ilişkisi ele alınmıştır. Dijital medyada emek sömürüsünün biçimleri olarak, kullanıcı tabanlı içerikler, oyun emeği ve katılımcı kültür kavramları değerlendirilmiştir. Son olarak, dijital medyada sermaye birikiminin, kullanıcı emeğiyle olan ilişkisi Facebook örneği üzerinden incelenmiştir.

Kullanıcı Emeği Kavramı

Kullanıcı emeğinin kavramsal kökeni, iki farklı boyutu barındırmaktadır. Bunlardan ilki, Dallas Smythe'in tarafından 1971'de ortaya atılan "izleyici emeği" kavramıdır. Smythe'e, göre insanlar boş zamanlarını televizyon karşısında geçirirken, aynı zamanda reklamcılar için çalışmaktadır. Buna göre, insanlar boş zamanlarında reklam izlemeye zorlanarak reklam firmaları tarafından metalaştırılmaktadır. Kullanıcı emeğinin kavramsal olarak ikinci boyutunu ise, Alvin Toffler tarafından ortaya atılan *prosumer*¹ kavramı oluşturmaktadır. *Prosumer*, İngilizce üretici (*producer*) ve tüketici (*consumer*) kelimelerinin birleşiminden oluşmaktadır. Üretim ve tüketiminin aynı kişi tarafından ve çoğunlukla aynı anda gerçekleştiği bir durumu ifade etmektedir. *Prosumer* kavramı, günümüzde sosyal medya platformlarında hem içerik üreten hem de bu içerikleri tüketen kullanıcıları ve kullanıcı emeğini açıklayan önemli kavramlar arasındadır (Smythe, 1977, 3-5; Toffler, 1984: 266-267).

Toffler, *Prosumer* kavramını *prosumption*² kavramından türetmiştir. *Prosumption*, ekonomide sadece üretim veya tüketim taraflı bakmak yerine, üretim ile tüketim aynı anda odaklanmayı ifade eden bir yaklaşımdır. Bu bakımdan, *prosumer* bir özne olarak *prosumption* sürecinin aktif bir aktördür. Toplumsal dönüşümleri birinci, ikinci ve üçüncü dalga olarak kavramsallaştıran Toffler'a göre *prosumer*, sanayi sonrası toplumu ifade eden üçüncü dalganın doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Buna göre, modern toplumlarda üretimin ve tüketimin anormal bir şekilde ayrılması, modern üretim ve tüketim kalıplarına ters düşeceğinden, bir noktada üretimin ve tüketimin bütünleşmesini ifade etmektedir. Üretimin ve tüketimin birleştiği üçüncü dalgada ise ve kavramı bu toplumun temel öğelerinden biri olmaktadır (Ritzer ve Jurgenson, 2010: 17; Fuchs, 2015).

Prosumer, üçüncü dalga ile ortaya çıkan görünmez ekonomi içinde toplumun bütününe yayılmış olan bir üretim ve tüketim sürecini ifade etmektedir. İletişim teknolojilerinin gelişmesi ve internetin günlük kullanım alışkanlıklarından biri haline gelmesiyle, *prosumer* kavramı daha çok dijital medya ile ilgili bir kavram haline dönüşmüştür. Web 2.0'a kadar kısmen daha durağan olan dijital üretim-tüketim süreci, Web 2.0 sonrasında sosyal medyanın etkisiyle daha aktif bir görünüme kavuşmuştur. Sosyal medyanın popülerleşmesiyle birlikte, kullanıcılar içerik üretirken, aynı zamanda içerikleri tüketen özneler olarak birer *prosumer*'a dönüşmüşlerdir.

Kullanıcı emeği, bir yanıyla Campbell'in tanımını yaptığı *craft consumer*³ kav-

1 Bu kavram Türkçeye "üre-tüketici", "tüketici" veya "üreten tüketici" vb. ifadelerle çevrilmektedir. Henüz Türkçe literatürde üzerinde anlaşılmış ortak bir kavram bulunmamaktadır. Bu nedenle çalışmada kavramın orijinal hali tercih edilmiştir.

2 *Prosumption* kavramı, İngilizce üretim (*production*) ve tüketim (*consumption*) kavramlarının bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş bir kavramdır. Üretim ve tüketim süreçlerini beraber dikkate almayı ifade etmektedir.

3 Kavramın tam Türkçe karşılığı olmadığı için orijinali kullanılmıştır.

ramıyla da benzerlik taşımaktadır. Campbell'e göre craft consumer, kitle üretimi ile piyasaya sürülmüş bir ürünü alan, aldığı ürünü tüketmek yerine onu bir ham-madde olarak kullanıp, belirli bir emek harcayarak başka bir ürüne dönüştüren ve bu yeni ürünü kendisi kullanan kişidir. Craft consumer "metaları" kişiselleştirerek başka bir şeye dönüştüren özneyi tanımlamaktadır. Prosumer'a benzer biçimde üretim (yeniden) ve tüketim aynı kişi tarafından gerçekleştirilmektedir. Prosumer ile craft consumer arasındaki en temel fark, prosumer bir ürünü (dijital içeriği) en baştan üretirken, craft consumer halihazırda metalaşmış bir ürünü, yeniden üreterek başka bir şeye dönüştürmektedir (Campbell, 2015: 27-28).

Dijital medyada kullanıcı sayısının ve emeğinin artmasıyla birlikte, dijital ortamda üretim ve tüketim kavramları, tek başlarına anlam ifaden kavramlar olmaktan çıkmaya başlamışlardır. Geleneksel kitle iletişiminde olduğu gibi tek bir merkezden içeriklerin üretilmesi ve daha sonra kitlelerin tüketimine sunulması artık söz konusu değildir. Tüketim ve üretim birbirini tamamlayan bir süreç evrilmiştir. Ritzer'e göre, geleneksel tüketim ve üretim kavramları prosumption yaklaşımıyla birlikte artık birer "zombi" kavramlara dönüşmüşlerdir. Dijital kapitalizm çağında tüketim ve üretim kavramları tek başlarına ele alındığında, mevcut süreci açıklamada yetersiz kalan yaşayan birer ölü olmaktadır (Ritzer, 2015: 414).

Teknolojik gelişmelere paralel biçimde, dijital ortamda harcanan kullanıcı emeği ve oluşturulan içeriklerin biçimi zamanla farklılaşmıştır. Bu değişimi Axel Bruns "produsage"⁴ kavramı ile açıklamaktadır. İngilizce production (üretim) ve usage (kullanım) kelimelerinin birleşiminden türeyen produsage, açık kaynak kodlu yazılımlardan, basit sosyal medya paylaşımlarına kadar geniş yelpazeye sahip, kullanıcı tabanlı içerik (user-created content) üretme sürecinin tamamını ifade etmektedir. Produsage, pasif tüketim ile aktif üretim arasındaki sınırı bulanıklaştırmaktadır. Kullanıcılar farkında olmasa da internette bir biçimde üretici rolü üstlendiğinden, üretici ile tüketici arasında sınırı tespit etmek artık çok zor olmaktadır (Bruns, 2006: 18).

Bu bağlamda, internetteki iletişimin ve etkileşimin biçimini ifade eden Web 1.0 ve Web 2.0 kavramları kendi doğalarına uygun olacak biçimde kullanıcıları ve kullanıcı emeğini dönüştürmüşlerdir. Örneğin, İnternet ağının ilk dönemlerini ifade eden Web 1.0'da kullanıcılar, tıpkı geleneksel kitle iletişimindeki izleyiciler gibi, sadece tüketici konumundayken, Web 2.0'ın aktif katılım ve çoklu etkileşim özellikleri sayesinde kullanıcılar pasif tüketici durumundan sıyrılarak birer prosumer'a dönüşmüştür. Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki ilerlemeler, Web 2.0 kavramını geliştirerek Web 3.0'ı ortaya çıkarmıştır. Web 3.0, iletişim ekseninde teknoloji ve insan emeğinin iş birliğini, uyumunu ve diyalektiğini tanımlamaktadır. Web 3.0, dijital medya teknolojileri ile insan arasındaki senkronizasyonunu

4 Kavramın tam Türkçe karşılığı olmadığı için orijinali kullanılmıştır.

ifade etmektedir. Dolayısıyla, Web 3.0 ile dijital içerik üretimi ve kullanıcı emeği büyük bir hızla artmaktadır (Bernal, 2020: 27).

Web 3.0 ile kullanıcılar da yeniden şekillenmeye ve dönüşmeye başlamışlardır. Kullanıcılar, sadece sosyal medyada eğlenceli içerikler üreten ve tüketen olma durumunun ötesine geçmişlerdir. Web 3.0 ile kullanıcılar dijital ortamda ciddi teknolojik bilgiler üretmekte, ücretsiz yazılımlar yayınlamakta ve diğer kullanıcıların ürettiği her türden bilgiyi tüketmektedir. Üretilen her türlü şeyin dağıtılmasında ise sosyal medya bir merkez ağ olarak kullanılmaktadır. Ortaya çıkan bu yeni kullanıcı tipolojisi, İngilizce *production* (üretim) ve *user* (kullanıcı) kelimelerinden türetilen *produser*⁵ kavramı ile anılmaktadır. Web 3.0'ın etkisiyle produsage faaliyetinde bulunan kullanıcılar bir yönüyle produser'a dönüşmektedir. Produser'a dönüşen kullanıcılar, çeşitli kaynaklardan gelen bilgileri filtreleyerek, yorum yaparak, beğenerek, yeniden paylaşarak değerlendirerek ve dağıtarak ağa bağlı kamusal alanlara katkıda bulunmaktadır (Wang, 2016: 56; Grinnell, 2009: 586; Bruns, 2006: 21).

Bu bağlamda *produser*, iş birliğine dayalı içerik üretimi ve tüketimi sürecinin temel öznesidir. Kullanıcıların Web 3.0 ile produser'a dönüşmesi, dijital ortamda daha fazla ve daha çeşitli içerik üretimini mümkün hale getirmektedir. Dolayısıyla, kullanıcılar dijital ortamda daha fazla değer üretmektedir. Kullanıcıların (produser) sayısı arttıkça, yaratılan değer artmakta ve adeta devasa bir bedava emek havuzu oluşmaktadır.

“Eğlenceli” Sömürü: Oyun Emeği

İnternet ve akıllı cihaz teknolojilerinin hızla yaygınlaşması, kullanıcı emeğinin metalaştırılma sürecini giderek daha derin ve karmaşık hale getirmektedir. Bunun en somut örneğini Türkçeye “oyun emeği” olarak çevrilen *playbor* kavramı oluşturmaktadır. İngilizce *play* (oyun) ve *labor* (emek) kavramlarının birleştirilmesiyle türetilen *playbor*, gelişen dijital platformlar üzerinde oyun oynayan⁶ kullanıcıların sarf ettiği gayri maddi emeği ifade etmektedir. Buna göre, kullanıcıların dijital ağlar üzerinden oynadıkları oyunlar kullanıcı emeğinin farklı bir varyasyonunu ortaya çıkarmaktadır. Özellikle sosyal medya hesaplarıyla eşgüdümlü çalışan ve akıllı cep telefonlarının etkisiyle hızla yaygınlaşan birçok oyun temelinde kullanıcı emeği yer almaktadır. Bu bağlamda, oyun emeği, oyunlar aracılığı ile ortaya çıkan bedava emeği ve bu bedava emeğin sömürsünü maskeleyen etkili bir kavram olarak kullanılmaktadır (Goggin, 2011: 361).

Oyun emeği ile dijital platformlar arasındaki ilişki, kullanıcıların boş zamanlarında sermaye için bedava emek üretip üretmedikleriyle doğrudan ilgilidir. Son

⁵ Kavramın tam Türkçe karşılığı olmadığı için orijinali kullanılmıştır

⁶ Oyun emeği kavramındaki “oyun oynamak” eylemi hem çevrimiçi oyunlarda harcanan emeği hem de kullanıcıların boş zamanlarında sosyal medyada keyifli vakit geçirmek yaptıkları tüm aktiviteleri kapsamaktadır. Örneğin, komik bir video izlemek veya eğlenceli bir yazıyı okumak da oyun emeği kapsamında değerlendirilmektedir. Bu noktada önemli olan, kullanıcıların boş zamanlarında tıpkı “oyun oynar” gibi keyifli ve eğlenceli vakit geçirmesidir.

yıllarda sosyal medya platformlarının günlük rutinlerimizin bir parçası haline dönüşmesi, kullanıcıların boş zamanlarını dijital ağlarda eğlenceli aktivitelerle geçirme eğilimini artırmıştır. Bu bakımdan, kullanıcıların boş zamanlarını eğlenceli hale getirmek için dijital ağlarda harcadığı emeğin, hangi noktada sermaye tarafından metalaştırılarak bedava emeğe dönüştürüldüğü her zaman netlik içermemektedir. Bu nedenle, sosyal medyada vakit geçiren kullanıcıların ne zaman sermaye için bir değer ürettiklerini veya ne zaman sadece boş vakitlerini harcadıklarını tespit etmek oldukça güç olmaktadır. Dijital ağlarda, kullanıcıların boş zamanı ile sermaye için değer üretimi arasındaki bu karmaşık süreci ifade etmek için wiesure⁷ ve *gamification* (Oyunlaştırma) kavramları kullanılmaktadır. İngilizce *work* (iş) ve *leisure* (keyif) kavramlarından türetilen wiesure, tıpkı oyun emeği gibi, kullanıcıların boşta geçirdikleri zaman sırasında sermaye için ürettikleri bedava emeği ifade etmektedir. Oyunlaştırma kavramı ise, çalışmayı bir oyun gibi göstererek, harcanan emeğin sömürülmesine vurgu yapmaktadır (Conley, 2009; Kiatsuranon ve Suwunnamek, 2017: 118; Kim, 2018: 28-29).

Kullanıcı emeğinin, oyun emeği bağlamında sömürüsü iki farklı biçimde ortaya çıkmaktadır: bilinçli olarak oyun emeği yaratarak (*playbor awareness*) ve farkında olmadan oyun emeği yaratarak (*playbor unawareness*). Bilinçli olarak oyun emeği yaratmak, dijital oyunlar ile oyun emeği ürettiğinin farkında olan kullanıcıların durumunu ifade etmektedir. Bunun en somu örneği Çin ve Güney Kore gibi uzak doğu ülkelerinde ortaya çıkan ve “sanal altın” üreten atölyelerde görülmektedir. Bu atölyelerde bilgisayarda oyun oynayan kişiler (bir nevi işçiler), gayri maddi bir emek sarf etmekte ve sonucunda da belirli oyunlardan sanal altın elde etmektedir. Bu sanal altınlar dünyanın diğer yerlerindeki oyunculara gerçek para ile satılmaktadır. Sadece bu amaçla oyun oynayan kişiler diğer oyuncular arasında *farmer* (çiftçi) olarak adlandırılmakta ve küçümsemektedir. Böyle bir durumda, çiftçiler sadece keyif için oyun oynamadıklarının bilincindedir. Bu nedenle oyun oynama süreci, çiftçiler açısından bir yanıyla çalışmayı da içinde barındırmaktadır. Bilinçli olarak oyun emeği yaratıldığı durumlarda, asıl kazancı elde eden oyun oynayanlar değil, onları bir işçi gibi çalıştıran firmalar olmaktadır. Oyun oynayanlar, çok düşük paralar kazansa da “hem oyun oynuyorum hem para kazanıyorum” diyerek durumu kabullenmektedir. Gerçekte olan ise ciddi bir emek sömürüsünün oyun maskesi ile gizlenmesi olmaktadır. (Nakamura, 2013: 238; Dibbell, 2007).

Farkında olmadan oyun emeği yaratılması, dijital ağlarda online oyun oynama ile bu ağlarda eğlenceli vakit geçirmenin kesişiminde bulunmaktadır. Kesişimin ilk kümesi olan online oyunlar, kullanıcılar için hoşça vakit geçirdikleri, dış dünyadan koptukları bir zaman dilimini ifade etmektedir. Ancak bu zaman diliminde kullanılan uygulamalar şirketler için çok değerli olan kullanıcı verilerini toplamakta ve işlemektedir. Benzer biçimde, dijital ağlar üzerinden oynanan oyunlar-

7 Kavramın tam Türkçe karşılığı olmadığı için orijinali kullanılmıştır.

da kullanıcılar birçok kişisel verisini, medya şirketlerinin kullanımına sunmaktadır. Online oyunların çoğunlukla ücretsiz olmasının temel nedeni de buradan kaynaklanmaktadır. Kullanıcılar oyun oynarken herhangi bir ödeme yapmıyor gibi görünse de aslında şirketlere sunduğu “altın değerinde” kişisel verilerle fazlasıyla ödeme yapmaktadır. Bu altın değerindeki kişisel veriler oyun emeğinin bir başka boyutunu oluşturmaktadır. Oyun emeği harcayan kullanıcı sayısı arttıkça, şirketlerin topladığı kullanıcı verileri “altın tarlaları” haline gelmektedir. Kullanıcıların ürettiği verileri toplayıp biriktiren şirketler, topladıkları büyük bilgi data-ları ve algoritmalar sayesinde büyük kazançlar sağlamak ve güçlenmektedirler (Kücklich, 2005; Fuchs, 2016).

Farkında olmadan oyun emeği yaratılması durumunun diğer kesişim kümesini, dijital ağlarda geçirilen normal zamanın kullanıcılar tarafından bir oyun gibi algılanması oluşturmaktadır. Örneğin, kullanıcılar sosyal medyada vakit geçirirken tıpkı oyun oynarken hissettikleri gibi keyif almakta, sosyal medya sayesinde diğer kişilerle etkileşim kurmakta ve kendilerini iyi hissetmektedir. Kullanıcıların paylaşım yapması, gönderileri beğenmesi, yorum yapması, eğlenceli videolar izlemesi vb. eylemler tıpkı oyun oynamak gibi etki yaratmaktadır. Oyun oynamaya benzeyen tüm bu süreçler medya şirketleri tarafından veri toplama amacıyla kullanılmaktadır. Dolayısıyla kullanıcıya bir nevi oyun gibi keyif veren boş vakit geçirme aktiviteleri, şirketlere kullanıcı emeğini metalaştırma fırsatı vermektedir. Bu bağlamda, dijital ağlarda vakit geçiren kullanıcılar, bir nevi sermayenin gönüllü ve ücretsiz işçileri haline gelmektedir. Taşınabilir akıllı cihazların yaygınlaşmasıyla beraber hem dijital ağlarda geçirilen süre hem de online oyunların sayısını artmıştır. Böylece son yıllarda, oyun emeği bağlamında ortaya çıkan kullanıcı emeği seviyesinde ciddi artış yaşanmaktadır. Bu artış, beraberinde sermaye birikimine ve sermaye ideolojisinin kendisini yeniden üretmesine yardım etmektedir (Lund, 2015: 67).

Kullanıcı Tabanlı İçerikler ve Katılımcı Kültür

Kullanıcı tabanlı içerikler (UGC)⁸ ve katılımcı kültürün yaygınlaşması, kullanıcı emeğinin sermaye tarafından sömürülmesine zemin hazırlayan iki temel unsur oluşturmaktadır. UGC, birçok medya türünde (yazı, video, resim vb.) internet kullanıcılarının gönüllü olarak ve bir karşılık beklemeden ürettikleri içeriklerin tamamını ifade etmektedir. Herhangi bir içeriğin UGC olarak tanımlanabilmesi için temel olarak üç özelliği barındırması gerekmektedir. Birincisi, kullanıcı yaratıcı bir efor sarf ederek yeni bir değer üretmelidir. Bu yaratıcı efor, en baştan yeni bir içerik üretmek üzerine olabileceği gibi, mevcut bir içeriği dönüştürmek de olabilmektedir. İkincisi, üretilen içerik profesyonel çaba ve beklenti içermemelidir. Kullanıcının ürettiği içerik tamamen gönüllü olarak, kendiliğinden bir refleksle gelişmeli ve kullanıcı bu içerik için herhangi gelir beklentisi için-

de olmamalıdır. Üçüncüsü, oluşturulan içeriğin sosyal ağlarda paylaşılmasıdır. Kullanıcı tarafından oluşturulan içerik herhangi bir platformda paylaşılmazsa, etkileşim alamayacağı için daha en başından UGC olma özelliğini yitirmektedir (Vincent ve Vickery, 2007: 18).

UGC, dijital medyada katılımcı kültürün yaygınlaşmasına da etki etmektedir. Örneğin, UGC ile kullanıcılar sosyal medyada içerik ve kültür yaratma sürecine katkıda bulunmakta, böylece katılımcı kültüre farklı bir boyut kazandırmaktadırlar. Jevkins'e göre katılımcı kültür, taraftarların ve diğer tüketicilerin yeni içeriklerin yaratılması ve yayılmasında etkin olarak katılmaya davet edildiği bir kültür olarak tanımlanmaktadır (Jevkins, 2008: 332). Bu bağlamda UGC ile katılımcı kültür arasında birbirini besleyen simbiyotik bir ilişki söz konusudur. Dolayısıyla, UGC'nin ve katılımcı kültürün yaygınlaşması, sosyal medyada etkileşimin artması ve kullanıcıların içerik üretimine katkı sağlayabilmesi gibi eğilimler, kullanıcıların emeğini ve bu emeğin yarattığı değeri hızla artırmaktadır (Manovich, 2001: 6; Çömlekçi ve Başol, 2019: 59).

Katılımcı kültür bağlamında sosyal medyanın en önemli özelliği yayılabilir medya olmasıdır. Kullanıcılar içeriklerin sadece üretiminde değil, yayılmasında etkin rol almaktadır. Kullanıcılar kişisel ve toplumsal olarak onlara anlamlı gelen materyallerin tabandan savunucularıdır. Bu bakımdan yayılabilir medya (sosyal medya) eğer yayılamazsa ölüdür (Jevkins ve Ford ve Green, 2013: 2)

Bu bağlamda, sosyal medya durmaksızın yayılırken, UGC ve katılımcı kültürün etkisiyle hızla artan kullanıcı emeğinin sömürüsüne de zemin hazırlamaktadır. Kullanıcı emeği sömürüsünün özünü, kullanıcıların oluşturduğu içeriklerin sermaye tarafından metalaştırması oluşturmaktadır. Dolayısıyla, kullanıcılar bilinçli veya bilinçsiz olarak bir ekonomik değer yaratmaktadır. Katılımcı kültürün bu ekonomik yönüne vurgu yapan Van Dijck, prosumer, produser ve prosumption gibi kavramların ortaya çıkmasıyla, kullanıcıların tüketiminden önce üretimiyle önem kazanmaya başladığını vurgulamaktadır. Yeni iletişim teknolojilerinin gelişimi ve UGC'lerin artmasıyla ticari ilginin tüketimden üretime kaydığını belirtmektedir (Dijck, 2009: 45-46).

Kullanıcıların üretimine odaklanan sermaye, kullanıcıları kendi istekleri doğrultusunda yönlendirmekte ve metalaştırabileceği dijital içerikler üretirmeye çalışmaktadır. Bu metalaştırma süreci çoğunlukla kullanıcılar arasında bir "yarışma" gibi dizayn edilmekte ve bazen ufak ödüller vaat edilerek kullanıcılar dijital içerikler üretmek için teşvik edilmektedir. Böylece kullanıcılar en iyi içeriği oluşturmak için birbirleriyle yarışırken, sermaye için bedava emek harcamaktadır. Örneğin dünyanın en büyük aksiyon kamera üreticilerinden olan GoPro, kendi kameraları ile çekim yapan kullanıcılara, sosyal medyada yapacakları zaman paylaşımlarına #GoPro etiketi veya "Shot with my GoPro camera" (benim GoPro kameramla çekildi) açıklamasını yazmalarını istemektedir. Şirket bu yolla kullanıcıların oluşturduğu milyonlarca içeriğe bedava ulaşmakta, bu içerikleri reklam

aracı olarak sosyal medya hesaplarında paylaşmaktadır (Somerfield ve Mortimer ve Evans, 2008: 343).

Bu bağlamda kullanıcı emeği, sosyal medyanın etkisiyle sermaye için bedava veya çok düşük maliyetli kitle kaynağı (Crowdsourcing) oluşturmaktadır. Kitle kaynağı, sermayenin herhangi bir sorunu çözmek için çok sayıda kullanıcıyla etkileşime girmesini, geniş kitlelerden, yardım veya destek almasını ifade etmektedir. Bu bakımdan kitle kaynağı, dış kaynak kullanımının (outsourcing) ve sosyal ağların kesişiminde yer almaktadır. Bu nedenle, bugün dijital medya milyarlarca kullanıcısıyla adeta bir kitle kaynağı okyanusu gibidir. Sermaye, GoPro örneğinde olduğu gibi, özellikle online reklam içeriklerinin oluşturulmasına ve dağıtılmasında kullanıcı emeğini metalaştırmaktadır (Bhatti ve Gao ve Chen, 2020: 2).

Dijital Ağlarda Sermaye Birikimi ve Kullanıcı Emeği

Sermaye birikimi, kapitalizmin iç dinamiğinin doğal bir sonucudur. Sistemin devamlılığı, sürekli ve aralıksız olarak sermaye birikiminin gerçekleşmesine bağlıdır. Bu nedenle, kapitalizmin sürdürülebilirliği aynı zamanda sermayenin kendisini yeniden üretebilme kapasitesiyle ilişkilidir. Kapitalist üretim sürecinde sermaye kendi başına bir değeri ifade etmediği için, ancak diğer üretim faktörlerini metalaştırdığı sürece değer kazanabilmektedir. Bu nedenle, sermaye birikiminin temel koşulu üretim faktörlerinin sömürüsüne dayanmaktadır. Dolayısıyla sermaye birikim sürecini anlamak, emek sömürüsünü anlamanın bir ön koşulunu oluşturmaktadır. Marx Kapital'de yaptığı sermaye birikim sürecini çözümlyerek, sermaye kendi başına herhangi bir değer ifade etmediğini tespit etmiştir. Marx'a göre, sermaye birikim yoluyla artan paradır (para üreten para). Sermaye birikimi, sermayenin satın aldığı emek ve diğer üretim araçlarını metalara dönüştürdüğü sermaye dolaşım sürecinden elde edilmektedir (Marx, 2007: 484-485).

Bu bağlamda, dijital ağların gelişmesinin sermaye açısından önemi, yeni sermaye birikim alanlarının ortaya çıkmasıdır. Tıpkı geleneksel biçimde gerçekleşen sermaye birikimi gibi, dijital ağlarda da ortaya çıkan sermaye birikimi, kullanıcı emeğinin sermaye dolaşım sürecine dâhil edilmesiyle mümkün olmaktadır. Bunu sağlayan en önemli faktör ise kullanıcıların sosyal medyada geçirdikleri zaman ile doğru orantılı ortaya çıkan bedava emektir (Tonak, 2020). Lazzarato, sermaye birikiminin bedava emekle olan ilişkisini gayri maddi emekle ifade etmektedir. Buna göre, bireylerin dijital ağlarda harcadığı gayri maddi emek miktarı (örneğin sosyal medyada geçirilen süre) arttıkça, sermaye birikimi de doğru orantılı olarak artacaktır (Lazzarato, 1996: 134).

Dijital ağlarda sermaye birikimi, sermayenin kullanıcı emeğinin tüm biçimlerine ve gayri maddi emek kaynaklarına el koymasıyla mümkün olmaktadır. Böylece kullanıcı emeği üzerinden artı değer yaratmak mümkün hale gelmektedir. Örneğin, sosyal medya platformları sayesinde milyonlarca kullanıcının verilerini

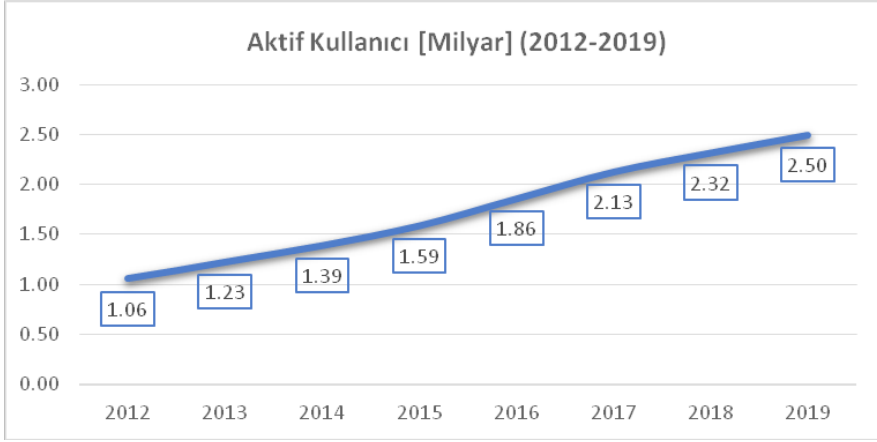
ve davranışlarını hedefli reklamcılık faaliyetlerinde kullanmak, kullanıcı emeğinden artı değer yaratarak sermaye birikimini mümkün kılmaktadır (Ekman, 2012: 132).

Marx'a göre sermaye birikimi, üretilmiş metanın değerinin girdi olarak kullanılan metaların değerinden fazla olduğu durumda gerçekleşmektedir. Üretim sürecinde emek ve üretim araçları değer olarak metaların kendisine yapıştığından (ayrılmaz olduğunda), üretken sermaye biçimini alırlar. Meta, üretim maliyetinden fazlaya satıldığında artı emeğin (karşılığı ödenmemiş emek) mümkün kıldığı artı değer ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla, sermaye için artı değer yaratan şey karşılığını ödemedikleri emek zamanının kendisidir. (Marx, 1992: 145-146; Harvey, 2003: 89-91).

Bu bağlamda, dijital medyada karşılığı ödenmeyen emek zamanı, kullanıcı emeğinin yarattığı bedava emek olmaktadır. Dijital medya araçlarını kullananların sayısı ve dijital medyada geçirilen sürenin artması, karşılığı ödenmeyen emek zamanının da artması anlamına gelmektedir. Buradan hareketle, dijital medya kullanımı ile gerçekleşen sermaye birikimi Marx'ın artı değer kavramıyla örtüşmektedir. Örneğin, kullanıcıların herhangi bir sosyal medya platformunda zaman geçirmesiyle oluşan değere sermayenin el koyması, klasik artı değer sömürsüne benzer biçimde ortaya çıkmaktadır. Bu bakımdan, sosyal medya kullanıcılarının sayısının ve sosyal medyada geçirilen sürenin hızla artması, bu platformlar aracılığıyla gerçekleşen sermaye birikimi için gerekli olan artı değeri de arttırmaktadır.

Sosyal medya platformları ile kullanıcı emeği sömürsünün sermaye birikimine etkisini Facebook örneği üzerinden görmek mümkündür. Son yayınlanan istatistiklerine göre, Facebook aylık 2.5 milyarın üzerinde aktif kullanıcı ile hala en çok kullanıcıya sahip sosyal medya platformudur (Chaffey, 2020). Facebook 2012 yılında bir diğer popüler sosyal medya platformu olan Instagram'ı satın alarak, sosyal medyada adeta dev bir sermaye haline dönüşmüştür. Böylece Facebook, sosyal medyada kontrol edebildiği kullanıcı emeği havuzunu oldukça büyüttü.

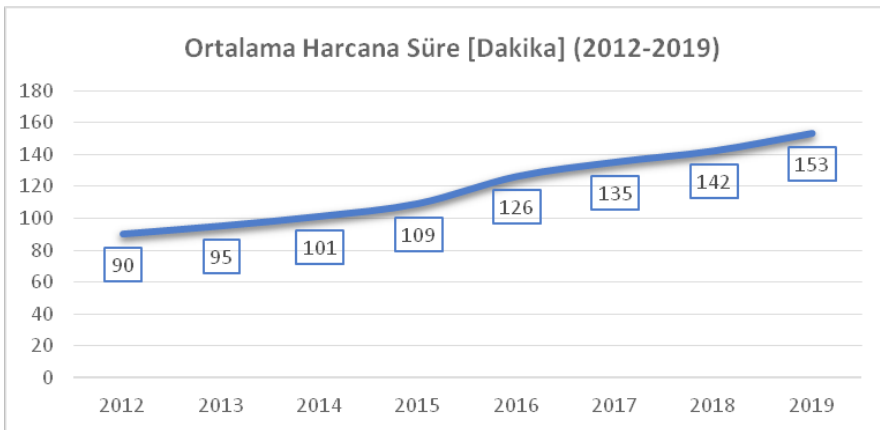
Tablo 1. Yıllık Aktif Facebook Kullanıcı Sayısı

Kaynak: Statista.com (2020)

Tablo 1'de görülebildiği üzere, Facebook'taki aylık aktif kullanıcı sayısı 2012'den 2019'a kadar düzenli bir artış göstermiştir. 2012'de aktif kullanıcı sayısı 1.06 milyar kişiye, 2019'da yüzde 100'den fazla bir artış göstererek 2.5 milyara ulaşmıştır. Kullanıcı sayısı, kullanıcı emeği ve sermaye birikimi arasındaki ilişkiyi göstermesi bakımından önemli olsa da tek başına yeterli bir kriter değildir. Kullanıcıların Facebook'ta harcadıkları ortalama süre de ortaya çıkan kullanıcı emeğini ve sermaye birikimini etkilemektedir.

Tablo 2. Facebook'ta Ortalama Harcanan Günlük Süre

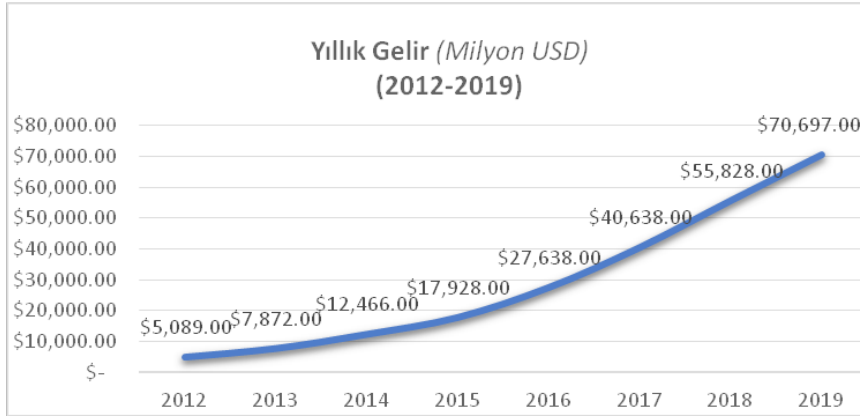

Kaynak: Statista.com (2020)

Tablo 2’de görülebildiği üzere, 2012’de kullanıcılar günde ortalama 90 dakikalarını Facebook’ta harcıyorken, bu süre 2019’da yılında 153 dakikaya çıkmıştır. Facebook’ta hem kullanıcı sayısının hem de geçirilen sürenin artması, kullanıcı emeğinin de artmasıyla eşdeğer bir anlam taşımaktadır. Kullanıcılar, yıllar içinde hem kendi içeriklerini üreterek hem de diğer kullanıcıların ürettiği içeriklerle etkileşime girerek, sermayenin metalaştırdığı bedava emek miktarını artırmışlardır. Bu bağlamda, Facebook’ta kullanıcı sayısının ve harcanan sürenin artması, sermaye birikiminin de artmasına neden olmuştur.

Tablo 3. Facebook Yıllık Geliri

Kaynak: Statista.com (2020)

Tablo 3’te görülebildiği gibi, Facebook’un yıllık geliri kullanıcı sayısı ve Facebook’ta harcanan süreye paralel biçimde büyük bir artış göstermiştir. 2012 yılında yaklaşık 5 milyon Amerika Doları olan yıllık gelir, 2019 yılında 70 milyon doları aşmıştır. Facebook’un kullanıcılara sunduğu hizmetlerden herhangi bir ücret talep etmediği düşüldüğünde, gelirindeki bu büyük artışın lokomotifinin kullanıcı emeği ve kullanıcıların yarattığı değerler olduğu görülmektedir. Milyarlarca kullanıcının sunduğu değerli veri ve içerikler, Facebook tarafından el konularak (bedava emek), ciddi bir sermaye birikimine dönüştürülmüştür. Bu bağlamda, 2012-2019 yılları arasında, Facebook’ta devasa miktarda kullanıcı emeği ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan kullanıcı emeği, Facebook tarafından el konularak sermaye birikimine dönüştürülmüştür. Böylece Facebook, kullanıcı emeği ile ortaya çıkan değeri bir birikim aracı olarak kullanılarak, 2012-2019 arasında kazancını yaklaşık 14 kat arttırmıştır.

Dijital ağlarda gerçekleşen kullanıcı emeği sömürüsü ile sermaye birikimi arasındaki ilişki Facebook ile sınırlı değildir. Bugün dijital ağda faaliyet gösteren tüm platformların dayanağı, kullanıcı emeği ve kullanıcıların yarattığı değerlerdir. Bu bağlamda, sermayenin her şeyi metalaştırarak kazanca dönüştürme ça-

bası, dijital ağlarda da devam etmektedir. Kullanıcı emeğine sermaye tarafından el konulması ve enformasyonun metalaştırılması yoluyla gerçekleşen sömürü her yıl katlanarak artmaktadır. Sosyal medyanın popülerleşmesiyle birlikte, sömürünün hem genişlemesi hem de yoğunlaşması söz konusudur. Sömürünün genişlemesi; kullanıcıların sosyal medyada daha fazla zaman geçirmesiyle sağlanmaktadır. Sömürünün yoğunlaşması ise, sosyal medyada geçirilen zamanın artmasına paralel olarak, kullanıcılar tarafından hem üretilen hem de tüketilen içeriklerin çeşitlenmesiyle mümkün olmaktadır (Bruns, 2006: 325; Fisher, 2015: 123; Fuchs, 2012).

Genel Değerlendirme

Kullanıcı emeği, geleneksel olarak sanayi devrimi sonrasında şekillenen “emek” tanımının sınırlarını zorlamaktadır. Klasik emek tanımı, geleneksel emek piyasası ekseninde gerçekleşen “iş” ve “çalışma” kavramlarından ayrı değerlendirilemezken, kullanıcı emeği geleneksel emek piyasasındaki “iş” ve “çalışma” kavramlarından farklı bir çerçeveye sahiptir. Bu nedenle, kullanıcı emeği, dijital ağlarda ortaya çıkan ve üretim-tüketim ilişkisini birlikte içeren bir süreç olarak tanımlanabilmektedir. Teknolojik gelişmelerin doğal bir yansıması olarak dönüşen çalışma ilişkileri, emeğin ve sermayenin geleneksel sınırlarını aşındırmaya başlamıştır.

Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki yenilikler, emek ve sermaye kavramlarının sınırlarını aşındırırken, kapitalizmin özünde herhangi bir yapısal dönüşüme neden olmamaktadır. Kapitalist gelişmenin temelinde bulunan emek sömürüsü bugün değişmeksizin devam etmektedir. Bu emek sömürüsü, emeğin yeni biçimlerine ayak uydurmakta, dahası yeni teknolojiler sayesinde emek sömürüsünü çok iyi maskeleyebilmektedir. İki yüz yıl önce, “buharla çalışan fabrikalarda” emek sömürüsüyle zenginleşen sermaye ile bugün “dijital ağlarda” emek sömürüsüyle zenginleşen sermaye arasında hiçbir fark bulunmamaktadır. Burada asıl fark sömürülen emeğin biçimde ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, kullanıcı emeği kavramına klasik emek piyasasındaki iş ve çalışma çerçevesinde değil, emek sömürüsü çerçevesinde yaklaşmak daha doğru olacaktır.

Bu bağlamda, başlarda izleyici emeği olarak kavramsallaştırılan, daha sonra bilgi ve iletişim teknolojilerinin etkisiyle, kullanıcı emeği, dijital emek, oyun emeği gibi kavramlarla tanımlanan emeğin bu yeni boyutu, emek sömürüsünün bir parçası haline dönüşmüştür. İzleyici emeği, bireyi medya üretim-tüketim sürecinde pasif nesne olarak tanımlarken, kullanıcı emeği, Internet ve dijital ağlar sayesinde bireyi medya üretim-tüketim sürecinde aktif bir özne olarak tanımlamaktadır. Bu nedenle, aktif olarak üretim ve tüketim sürecinde yer alan kullanıcıların harcadığı emek, piyasa nezdinde bir değer oluşturmaktadır. Bu değer oluşturma sürecinde, kullanıcılar çoğunlukla bir değer yarattıklarının farkında olmamaktadır. Bununla birlikte, kullanıcılar dijital ağlara dahil olma ve dijital içe-

rik oluşturma sürecine gönüllü olarak katılmaktadır. Kullanıcılar, dijital ağlara gönüllü biçimde katılarak değer yarattıklarının farkında olmasa da gayri maddi emek harcayarak yarattıkları değerın sermaye tarafından sömürüldüğü gerçeğı değişmemektedir. Aksine, emek sömürüsünü genişleten ve derinleştiren bir taraflı içinde barındırmaktadır.

Kapitalizmin genişleme ve yayılma çabası kullanıcıların yarattığı gayri maddi emeğinin sömürüsünü daha da derinleştirmiştir. Taşınabilir akıllı cihazların ve mobil internet ağlarının yaygınlaşması dijital medya platformlarını günlük yaşamın bir parçası haline getirmiştir. Bu durum, her gün milyonlarca kullanıcının dijital ağları kullanarak sermayenin kendi çıkarları için kullanabileceğı bedava emek miktarını artırmaktadır. Kullanıcı emeğı ve dijital içerikler, sermaye tarafından bir hammadde kaynağı gibi kullanarak sömürülmekte ve sermaye birikimi sağlanmaktadır.

Bu sömürünün en tehlikeli yönü ise, kullanıcıların gönüllü katılımı nedeniyle kolaylıkla maskelenebiliyor olmasıdır. Kullanıcılar, sosyal medya gibi dijital ağlardaki üretim-tüketim sürecine tamamen gönüllü olarak katılmakta, hatta bu üretim-tüketim sürecine dâhil olmaktan keyif almaktadır. Bu nedenle, sosyal medyada ortaya çıkan emek sömürüsünü somutlaştırmak ve klasik anlamda “emek sömürüsü” ile birebir uyuşmamakla birlikte benzer yönleri bulunmaktadır. Klasik anlamda emek sömürüsü, sermayenin artı değeri sömürülmesiyle mümkün olmaktadır. Bunun için de sermaye iki yola başvurur: genişletilmiş sömürü ve derinleştirilmiş sömürü. Genişletilmiş sömürü, çalışılan sürenin artırılmasıyla mümkün olmaktadır. Derinleştirilmiş sömürü ise, üretim sürecini daha verimli hale getirilerek üretim miktarının ve çeşidinin artırılmasını ifade etmektedir. Bu bağlamda, genişletilmiş ve derinleştirilmiş sömürü kavramlarının dijital ağlardaki üretim-tüketim dinamikleriyle değerlendirildiğinde; dijital platformlarda kullanıcı sayısı ve dijital ağlarda geçirilen sürenin artması “genişletilmiş sömürüyü” ifade etmektedir. Bununla birlikte dijital medyada içeriklerin türü, teknolojik gelişmelerle birlikte çeşitlenmektedir. Örneğin başlarda metin ağırlıklı paylaşımlar, teknolojik gelişmeler sayesinde fotoğraf, video, canlı yayın gibi paylaşımlara dönüşerek “derinleştirilmiş sömürüyü” ifade etmektedir. Dijital ağlar, barındırdığı ekonomik dinamikler sayesinde görece kısa geçmişine rağmen kapitalist ekonominin bir parçası haline gelmiştir. Bu nedenle, dijital ağlar sermaye birikimi ve emek sömürüsü için yeni bir platforma dönüştürmektedir. Emek sömürüsünün şekli ve yöntemi farklılık gösterse de öz itibarıyla, sürekli olarak kazancını artırmak isteyen sermayenin, dijital ağlarda ortaya çıkan artı değere el koyması şeklinde gerçekleşmektedir.

Kaynakça

- Bernal, P. A. (2010) "Web 2.5: The Symbiotic Web. International Review of Law, Computers and Technology", 24, 1, 25-37. <https://doi.org/10.1080/13600860903570145>.
- Bhatti, S. S., Gao, X. ve Chen, G. (2020) "General Framework, Opportunities, and Challenges for Crowdsourcing Techniques: A Comprehensive Survey", *Journal of Systems and Software*, 167, 2-27. <https://doi.org/10.1016/j.jss.2020.110611>.
- Brabham, D. C. (2008) "Crowdsourcing as a Model for Problem Solving: An Introduction and Cases", *Convergence*, 14, 1, 75-90. <https://doi.org/10.1177/1354856507084420>.
- Bruns, A. (2006) *Blogs, Wikipedia, Second Life, and Beyond: From Production to Produsage*, New York: Peter Lang Publishing.
- Campbell, C. (2015) "The Craft Consumer: Culture, Craft, and Consumption in a Postmodern Society", *Journal of Consumer Culture*, 5, 1, 23-42. <https://doi.org/10.1177/1469540505049843>.
- Chaffey, D. (2020) "Global Social Media Research Summary 2020", <https://www.smartinsights.com/social-media-marketing/social-media-strategy/new-global-social-media-research/>
- Conley, D. (2009) *Elsewhere, U.S.A.*, New York: Pantheon Books.
- Çömllekçi, M. F. ve Başol, O. (2019) "Research on Social Media News Trust And News Verification Awareness", *Galatasaray University Journal of Communication*, 30, 55-77. <https://doi.org/10.16878/gsuilet.518697>
- Dibbell, J. (2007) "The Life of the Chinese Gold Farmer. NewYorkTimes", <https://www.nytimes.com/2007/06/17/magazine/17lootfarmers-t.html>
- Dijck, V. J. (2009) "Users Like You? Theorizing Agency in User-Generated Content", *Media, Culture and Society*, 31, 1, 41-58. <https://doi.org/10.1177/0163443708098245>
- Ekman, M. (2012) "Understanding Accumulation: The Relevance of Marx's Theory of Primitive Accumulation in Media and Communication Studies", *Journal of Global Sustainable Information Society*, 10, 2, 156-170. <https://doi.org/10.31269/triplec.v10i2.407>
- Fisher, E. (2015) "Audience Labour on Social Media: Learning from Sponsored Stories", *Reconsidering Value and Labour in the Digital Age* (der. Fuchs, C. ve Fisher, E.), New York: Palgrave Macmillan, 115-132.
- Fuchs, C. (2012) "The Political Economy of Privacy on Facebook", *Television and New Media*, 13, 2, 139-159.
- Fuchs, C. (2015) *Dijital Emek ve Karl Marx* (çev. T. E. Kalaycı ve S. Oğuz), Ankara: NotaBene Yayınları.
- Fuchs, C. (2016) *Sosyal Medya Eleştirel Bir Giriş* (çev. İ. Kalaycı ve D. Saraçoğlu), Ankara: NoteBene Yayınları.
- Goggin, J. (2011) "Playbour, Farming and Leisure", *Ephemera Journal*, 11, 4, 357-368. <http://www.ephemerajournal.org/contribution/playbour-farming-and-labour>.
- Grinnell, C. K. (2009) "From Consumer to Prosumer to Producer: Who Keeps Shifting My Paradigm? (We Do!)", *Public Culture*, 21, 3, 577-598. <https://doi.org/10.1215/08992363-2009-009>.
- Hardt, M. ve Negri, A. (2008) *İmparatorluk* (çev. A. Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı.
- Harvey, D. (2003) *The New Imperialism*, Oxford: Oxford University Press.
- Jenkins, H. ve Ford, S. ve Green, J. (2013) "Spreadable Media: Creating Value and Meaning in a Networked Culture", New York: New York University Press.
- Jenkins, H. (2008) *Convergence Culture*, New York: New York University Press.
- Kiatsuranon, K. ve Suwunnamek, O. (2017) "Determinants of Thai Information and Communication Technology Organization Performance: A Structural Equation Model Analysis", *Kasetsart Journal of Social Sciences*, 40, 1, 113-120. <https://doi.org/10.1016/j.kjss.2017.08.004>.
- Kim, T.W. (2018) "Gamification of Labor and the Charge of Exploitation", *Journal of Business Ethics*, 152, 27-39.

- <https://doi.org/10.1007/s10551-016-3304-6>.
- Kücklich, J. (2005) "Precarious Playbour: Modders and the Digital Games Industry, *The Fibreculture Journal*", 5, <http://five.fibreculturejournal.org/fcj-025-precarious-playbour-modders-and-the-digital-games-industry/>
- Lazzarato, M. (1996) *Immaterial Labor. In: Radical Thought in Italy: A Potential Politics*, Minnesota: University of Minnesota Press.
- Lund, A. (2015) "A Contribution to a Critique of the Concept Playbour", *Reconsidering Value and Labour in the Digital Age* (der. Fuchs, C. ve Fisher, E.), Londra: Palgrave Macmillan, 63-79.
- Manovich, L. (2001) *The Language of New Media*, Cambridge: MIT.
- Marx, K. (1818–1883 [1998]) *The German Ideology*, New York: Prometheus Books.
- Marx, K. (1857–1861 [1973]) *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy*, Londra: Penguin.
- Marx, K. (1867 [2007]) *Capital, Vol. I*, Kansas: Digireads.com Publishing.
- Marx, K. (1885 [1992]) *Capital, Vol. 2*, Londra: Penguin Books.
- Nakamura, L. (2013) "Don't Hate the Player, Hate the Game The Racialization of Labor in World of Warcraft", *Digital Labor The Internet as Playground and Factory* (der. Scholz, T.) Londra: Routledge.
- Ritzer, G. ve Jurgenson, N. (2010) "Production, Consumption, Prosumption: The Nature of Capitalism in the Age of the Digital 'Prosumer'", *Journal of Consumer Culture*, 10, 1, 13-36. <https://doi.org/10.1177/1469540509354673>.
- Ritzer, G. (2015) "Prosumer Capitalism", *The Sociological Quarterly*, 56, 413-445. <https://doi.org/10.1111/tsq.12105>.
- Somerfield, K., Mortimer, K ve Evans, G. (2008) "The Relevance of Images in User-Generated Content: A Mixed Method Study of When, and Why, Major Brands Retweet", *International Journal of Internet Marketing and Advertising*, 12, 4, 340-357. <https://doi.org/10.1504/IJIMA.2018.095360>.
- Toffler, A. (1984) *The Third Wave*, New York: Bantam Books.
- Tonak, A. (2020) "Does the digital sector produce surplus value? The case of Facebook", *METU Studies in Development*, 47, 2, 281-290.
- Vincent, S. ve Vickery G. (2007) *Participative Web and User-Created Content: Web 2.0, Wikis and Social Networking*, OECD publications.
- Wang, T. (2016) "From News Receiver to News Producer: The New Relationship between Journalists and Audience in Web 2.0.", *Advances in Journalism and Communication*, 4, 55-66. <https://dx.doi.org/10.4236/ajc.2016.42006>.
- Woodcock, J. (2016) "The Work of Play: Marx and the Video Games Industry in the UK", *Journal of Gaming and Virtual Worlds*, 8, 2, 131-144.

Araştırma Makalesi

Salgın Günlerinde Dijital Kölelik Üzerine Bazı Düşünceler

Esra İlkay Keloğlu- İşler*

ORCID: 0000-0002-1494-1712

Öz

Kölelik (chatter slavery), rızası olmaksızın kişinin başka bir kişiye ait bir meta olması olarak tanımlanırken, dijital kölelik (dijital slavery) iddialı bir kavram gibi görünebilir. Ne de olsa kişi, dijital kültürü arzulamış ve gönüllüce teknoloji tarafından cezbedilerek içine dahil olmuştur. Ancak salgın döneminde farklı sebeplerle eskisi kadar, ya da daha da artarak, dünyayla ilişkisini ekran yoluyla kuran kimseler, gerçekte sanal dünyadaki veri havuzlarında yaşayan ve evlerinden çıkamamaları bile dünya çapındaki veri iletim kanallarıyla seyahat eden dijital varlıklardır. Katılımcıların kişisel verileri, mahremiyetleri, platformlardaki etkileşimleri, o platformlara sahip olan kişilere aittir. Bu durumda, insan hangi açılardan dijital köleleştirilmiştir? Bu makalede, çalışanlar; emeğini dijitalleştirenler ve dijitalleştirme olanağından yoksun olanlar ile kendini maddi olarak üretmeyenler olarak ayrılacaktır. Bu grupların kendilerine ve hayatlarının gündelik pratiklerine yabancılaşmaları arasında bağlar kurulmaya çalışılacaktır. Salgın, iş dünyasının önde gelen isimleri tarafından 'endüstri 4.0'a geçildiğini varsayan belirli bir grubun krizi ile, toplumun alt ve orta sınıflarının, aslında, web 2.0 ile 3.0 arasında bir yerde sıkışmış olduğu çelişkisini billurlaştırmıştır. Bu çelişkinin içerdiği toplumsal sorundan yola çıkılarak makalede; esneklik, sayısal uçurum, bilgi kapitalizmi, kişisel bilgilerin mahremiyeti, gibi kavramlar üzerinde durulacaktır. Eleştirel diyalektik sorgulama yöntemi ile soyut kavramlar, somut örnekler üzerinden tartışılacaktır.

Anahtar kelimeler: dijital kölelik, esnek çalışma, sayısal uçurum, endüstri 4.0, bilgi kapitalizmi

Some Thoughts On Digital Slavery In Days Of The Outbreak

Abstract

While chatter slavery is defined as a commodity belonging to another person without their consent, digital slavery may seem like an ambitious concept. After all, one aspired to digital culture and was voluntarily enticed by technology. However, during the epidemic period, people who establish their relations with the world through the screen as before, or even more for that reason, are actually digital entities living in data pools in the virtual world and traveling through data transmission channels around the world, even if they cannot leave their homes. Their personal data, privacy, interactions on the platforms belong to the people who own those platforms. In this case, in what ways is man digitally enslaved? In this article, employees; Those who digitize their labor will be divided into those who do not have the opportunity to digitize and those who cannot produce themselves materially. It will be tried to establish links between the alienation of these groups from themselves and the daily practices of their lives. The epidemic crystallized the contradiction that the lower and middle classes of the society were actually stuck somewhere between the web 2.0 and 3.0, with the crisis of a certain group that assumed the transition to “industry 4.0” by the leaders of the business world. In this study, which is on the agenda again with this social problem; With an emphasis on concepts such as flexibility, digital divide, information capitalism, privacy of personal information, abstract concepts will be discussed through the critical dialectical inquiry method, concrete examples, and liberal mainstream methods of obtaining epistemological knowledge will be avoided, especially with a conscious choice.

Keywords: digital slavery, flexible working, digital divide, industry 4.0, knowledge capitalism

Giriş

Türkiye’de 2020 yılının mart ayından bugüne bir yılı aşkın bir süredir, insanların her türlü sosyal, ekonomik, eğitim vb. ilişkilerini dijital teknolojiler aracılığıyla kurmak zorunda kalması, kişinin kendine, işine, içinde bulunduğu topluluklara ve hatta hayatındaki anlamlı olgulara yabancılaşmasını, zamanı ve emeği üzerindeki kontrolün kime ait olduğunu sorgulamasını getirmektedir. Dijital kölelik iddialı bir kavram gibi görünebilir. Ne de olsa kişi dijital kültürü insan kendi arzulanmış ve gönüllüce teknoloji tarafından cezbedilerek içine dahil olmuştur. Dijital kölelik, içine çocukları, yetişkinleri onların iş ve eğlenceye dair eylemlerini içeren dev bir matriks gibi düşünülebilir. Ancak salgın döneminde farklı sebeplerle eskisi kadar, ya da daha da artarak, dünyayla ilişkisini ekran

yoluyla kuran kimseler, esasında sanal dünyadaki veri havuzlarında yaşayan ve evlerinden çıkamaları bile dünya çapındaki veri iletim kanallarıyla seyahat eden dijital varlıklardır. Katılımcıların kişisel verileri, mahremiyetleri, platformlardaki etkileşimleri o platformlara sahip olan kişilere aittir. Halihazırda yüzde yüz dijital bir dünyada yaşamadığı için insanlar hem fiziksel hem sayısal dünyada aynı anda yaşamaktadır. Belki de 2021'de başlayan küresel salgın, gelecekte, dünyanın tamamen dijitalleşmesinin ilk denemesi olarak anılacaktır.

Çalışmanın çıkış noktası, insanın hangi açılardan dijital köle olarak görülebileceği sorusudur. Bu makalede, çalışanlar; emeğini dijitalleştirenler ve emeğini dijitalleştirme olanağından yoksun olanlar ile hiçbir işe giremeyenler olarak gruplandırılacaktır. Kişilerin dijital dünya ile ilişkileri bağlamında kendilerine ve hayatlarının gündelik pratiklerine yabancılaşmaları sorgulanacaktır. Salgının, kendisini endüstri 4.0'da varsayan bir toplumun, esasında, web 2.0 ile 3.0 arasında bir yerde sıkışmış olduğu çelişisini billurlaştırması ile esneklik, sayısal uçurum, bilgi kapitalizmi, kişisel bilgilerin mahremiyeti, gibi kavramlar üzerinde durulacaktır. Bu makalede eleştirel diyalektik sorgulama yöntemi ile soyut kavramlar gündelik hayattaki deneyimlerden gelen örnekler üzerinden tartışılacak, liberal epistemolojik bilgiyi elde etme yöntemlerinden özellikle, bilinçli bir tercihle uzakta kalınacaktır. Zira, bilimsel niteliği sorgulanmaya açık, bilgi birikimine katkısı şüpheli olan, sürekli değişen akademik teşvik ve atanma/yükseltme kriterlerinin domine ettiği bir üniversiter iklimde, direniş noktası eleştirel aklın alabildiğine yükseltilmesidir. Ollman'ın deyişiyle "Diyalektik, insanlığın bu gezegende ilk ortaya çıktığından beri çeşitli biçimleriyle varolagelmıştır. (...) 'bugün' denilen an veya zaman dilimi 'dün' varolanın içinden, onun olasılık ve olanaklarını içerecek, aynı şekilde 'yarın' olacakları ve olabilecekleri de belirleyecek şekilde ortaya çıkmıştır" (2006:16).

Dijital kölelik kavramını salgın boyunca gündelik konuşmalarda sıklıkla yakınma şeklinde kullanıldı. Dijitalleşmenin getirdiği sorunlarla ilgili akademik yazında çok fazla yayın bulunsada dijital kölelik hakkında bilhassa, Türkiye'de fazla çalışma bulunmamaktadır. C. Fuchs, D. Schiller, V. Mosco ve H. L. Dreyfus internet, kapitalist sistem ile enformasyon üzerine eleştirel yazılarla yazmakla birlikte özellikle son birkaç yıldır kavram entelektüel olarak tartışılır hale gelmiştir. Dreyfus (2008:14) İnternette her şeyin erişilebilir ve optimize edilebilir hale getirmek için, mükemmel bir teknoloji hatta teknolojinin doruk noktası olduğunu söylerken, her şeyin mümkün olduğunca esnek hale getirilmesi eğiliminin toplumdaki insanların da eylemlerini dijitalleştirmesini ve mümkün olduğunca çok gerçekliği birbirine bağlamaya yönlendirdiğine işaret etmektedir. Rogerson ve Rogerson (2007), Snower (2018), Chisnall'ın (2020) doğrudan "dijital kölelik" kavramını kullanan çalışmalar yapmıştır. Rogerson "Sanal dünyadaki sayısız insan, sadece kişisel veri ve elektronik etkileşim ile varolur. Veri havuzlarında yaşayan ve dünya çapındaki veri iletişim kanalları ile seyahat eden dijital varlıklar. Kanallar ve havuzlar başkalarına aittir, ancak kişisel verilerin ve elektronik etkileşimlerin

mülkiyeti başkalarına aittir” eleştirisini yükseltti. Fuchs (2014:155), dijital medyanın dijital köleliğe bağlı olduğunu, bilgisayar ve laptoplarda kullanılan mineralleri çıkaran kölelerin hiçbir zaman bu aletlere sahip olamayacağını, halen yüksek sömürü ve şiddet koşullarında yaşadıklarını ve dijital medyanın bu kölelerin kan ve ölümleri üzerinde temellendiğini belirtmektedir. Chisnall ise (2020), çalışmasında kavramı çerçevesini şu şekilde çizerek tanımlamıştır:

klasik kölelikte insan, bir başka insanın sahip olduğu bir mal veya obje/şeydir. Daha yakın bir zamanda taşınır mal/köle (chatter slave) ile modern kölelik arasında daha net bir ayrım yapıldı: eski zamanın yasal olarak sahiplik ilişkisi veren tanım yerini bir kişinin üzerinde kontrol sağlanması (seks trafiğinde olduğu gibi) ile değiştirdi. Dijital kölelik hem eski tarz köleliğe hem de modern köleliğe ait unsurları içinde barındırmaktadır. Dijital kölelikte herkes kaybedendir: Çünkü bazı sözde sahipler bile, yalnızca çevrimiçi olarak sağlanan ürün ve hizmetleri tüketmek üzere arama yaparken kendileri bile köleleştirilebilirler.

O halde dijital köleliğin ilk boyutunu, emeğini vermek yerine mahrem kişisel bilgilerini verme olarak belirlemek mümkündür. Mahrem kişisel bilgilerini internette paylaşmayı kişinin kendini şeffaflaştırması olarak ifade eden Byung Chul Han, Eros'un İstirabı eserinde, Hegel'in efendi ve köle diyalektiği, yaşam ve ölüm savaşını tanımlar (2017:38).

Efendi olarak ortaya çıkan taraf ölümden korkmaz. Özgürlük, tanınma ve egemenlik arzusu, efendiyi çıplak yaşam kaygısının üstüne çıkarır. Gelecekteki köleyi Öteki'ne tabi olmaya sevk eden şey, ölme korkusudur. Fiziksel üstünlük mücadelenin sonucunu belirlemez. Belirleyici olan ölüm kapasitesidir. Ölümüne özgürlüğe (Freiheit zum Tod) sahip olmayanlar hayatlarını riske atmazlar.

Köle için bu, ölümüne dek çalışan bir vassal olmaktan geçer. Dijital kölelikte çalışan ile patron arasındaki ilişki görünmezleşmiştir. Kişi, internet ağları üzerinden kendini ve mahremiyetini alabildiğine gözler önüne sererken patron sadece imajı ve gücüyle vardır güç için kendini şeffaflaştırmaya lüzum duymaz. En büyük internet/telekomünikasyon altyapı ve ağlarındaki gücü ellerinde tutan iş insanlarına dair enformasyon, aristokrasi ve burjuvazinin bir zamanlar kullandığı Who's who kitaplarındaki kadar dahi ulaşılabilir değildir. Kurbanlar, sıradan insanlar hakkındaki her mahrem bilgi şeffaflaşırken bazı kimseler hakkındaki bilgi görünmezleşir. Google gibi arama motorlarından ne fotoğraflarına ne varlıklarına ulaşmak mümkün olmaz. Byung-Chul Han'ın dediği gibi (2020:60) “Güç sahibi olan Öteki'ni elinde tutar ki bu da ilgi peşinde koşmayı

gereksiz kılar. İlgî de otomatik olarak güce yol açmaz.” Peki, sıradan insanın dijital köleliğe giden aşamaları nelerdir? Bundan sonraki başlıkta detaylandırılacaktır.

İnsanın Dijital Varlık Olmaktan Dijital Köleliğe Uzanan Yolu

Dijital köleliğin aşamalı gerçekleştiği varsayılabilir. İlk aşama, giriş bölümünde de belirtildiği gibi kişinin kendi rızası ile dijital dünyaya adım atmasıyla gerçekleşmiştir. İkinci aşama bağımlılık¹ aşamasıdır: Televizyon, radyo ve sinema gibi kitle iletişim araçlarından başlayarak insan, varlığını uyuma ve afyon etkisine bırakacak psikolojik unsurlara daha uyumludur denebilir. Sayılan araçların tüm özelliklerini içinde barındıran internet ve ağ yapısının kullanımının sıklığının artması ile üçüncü aşama; ile gelmektedir. Dördüncü aşama, herkesi ve her şeyi içeren bir dijitalleşme yaşanmadığı için geçiş dönemi olarak değerlendirilen hem fiziksel hem dijital dünyada var olan insanların içinde yaşadığı dönem şu anki çağdır. Gelecekte neler olabileceğinin deneyimlediğimiz salgın dönemi bize dördüncü belki de on veya yirmi sene sonra gerçekleşecek döneme dair görüngüleri sunmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmanın kalan kısmındaki analiz üç bölümde yapılacaktır: a) Şu anda yaşanan arafta olma durumu ve onun tarihsel derin arka planı b) dijital dünyanın yarattığı yabancılaşma durumu c) salgın döneminde bireylerin günlük yaşamda deneyimlediği sorunlar.

Araf: 2.0 ile 3.0 arasında bir yer ama kesinlikle endüstri 4.0 değil!

İnsanın, sadece fiziksel bir dünyada yaşama olanaklarını yitirmesi, teknik gelişmelerin bir sonucudur. Tekniğin gelişmesi ile paralel olarak çeşitli teknolojik araçlar da peyderpey ortaya çıkmıştır. Teknik ve teknoloji birbirleriyle ilişkili ancak farklı kavramlardır. Atabek'in Ellul'den aktardığı üzere (2020:23), teknik ve teknoloji arasındaki ayrım; ilkinin daha kesin olması, teknolojinin ise blöf ve kandırmacalar içeren tekniğe dair söylemlerden ibaret olmasıdır. Ellul'ün (1989) çarpıcı argümanına göre, teknik rasyoneldir ve vaat ettiklerini yapar. Teknoloji ise söylemdir; teknisyenlerin, politikacıların, medyanın söylemleri ile teknolojinin toplumsal kalkınma ve ilerleme için tek şans olarak teknolojiyi göstermeleri bir blöftür.

Brasseur ve Biaz (2018) teknolojik gelişmeyi beş döneme ayırmaktadır: 1) 1785'den 1845'e kadar hidrolik kuvvetin, tekstilin ve demirin çağı 2) 1845 ve 1900'ler arası buharlı makineler, demiryolları ve çelik endüstrisi, 3) 1900'lerden 1950'lere elektrik, patlamalı motorlar ve kimyanın domine ettiği çağ, ve 4) 1950'lerden 1990'lara kadar olan petro-kimya, elektronik ve havacılıktaki yeniliklerin egemen olduğu çağ 5) 1990'lardan bu yana süregelen enformatik, internet ve telekom sektörlerinin öncü olduğu çağdır.

¹ Son günlerde sıklıkla medya bağımlılığı konusu dile getirile bile, tıp dünyasından son araştırmalar, bunun madde kullanımından çok farklı olduğunu ve başka değişkenlerle ve onların birbirleriyle neden-sonuç ilişkileri içinde ele alınarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedirler. Sosyal bilimcilerinde konuyu psikoloji bağlamında değerlendirerek bağımlılık kavramını daha dikkatle kullanması için bu konudaki ayrıntılı tartışmalara kaynak olarak önerilen kaynaklar: Kuss ve Griffiths (2017) ve Schou -Andreasen vd. (2016).

Beşinci çağa kuşbakışı bakmak, aynı zamanda insanın dijital köleliğinin aşamalarını ve temel kavramlarını göstermektedir. Cazals'a göre (2015:20-21), web dört dönüşüm içermektedir. İlki web 1.0 olarak 1990'da Tim Berners-Lee'nin enformasyonu internet üzerinden bağlantıları ile bulunabilir kıldığı dönemdir. İkinci dönüşüm, web 2.0 ile internetin "sosyalleşmesi" ile gerçekleşmiştir. Kullanıcılar, kendi videolarını, fotoğraflarını ve yazdıklarını paylaşmaya giderek daha fazla özendirilmiştir. Kavramsal olarak kitle kaynağı kullanımı (vrowdsourcing) olarak adlandırılan bu görüngü, toplumsaldır: Anlaman, içeriğin bireyler tarafından yaratılması, etkileşimle zenginleşmesi ve bireylerce örgütlenmesini getirir. Üçüncü dönüşüm, cep telefonları aracılığıyla, iki dönüşümdeki özelliklerin "her yerde ve her zaman" kişinin elinde, erişime açık olmasıyla gerçekleşmiştir. Dördüncü dönüşüm ise telefon ve tableten "daima" internette olan bireye, paralel bir teknolojik endüstriyel ürün sunulmasıyla gerçekleşir: Şeylerin interneti (internet of things) olarak adlandırılan bu yeni protokol artırılmış gerçeklik gözlüklerini, akıllı bileklikleri, dronları, üç boyutlu yazıcıları vb. içerir. Bu ileri teknolojik ürünler hem internete ve hem bireye hem de diğer kişisel teknolojik aletlere bağlanan objelerdir. Giusto Barisi'nin saptadığı gibi (2005), yeni teknolojilerin gelişmesi, sayısal örgütlenmelerin de çoğalmasında etkili olmuştur. Amazon, Facebook, Airbnb, Uber gibi devler ortaya çıkmıştır. Bu devler klasik piyasaları neredeyse yerle bir ederek, yeni bir tüketim ve çalışma modeli sunmuştur. Bu aynı zamanda dijitalleşme diye adlandırılan yeni bir kültürdür. Birey söz konusu kültüre kendi rızasıyla, teknoloji tarafından cezbedilerek girmiştir. Dolayısıyla klasik kölelikteki 'istemeden' olgusunu karşılamamaktadır. Bununla birlikte hala birey için vazgeçme/hayır deme girmeme ihtimalini barındırmaktadır. Snower'a göre (2019);

dijital dünyada herkes Köle 2.0'dır. Kendi hakkındaki enformasyonu ücretsiz olarak sağlamaktadır. Bu bedava emek, dijital ağları daha da muktedir kılmaktadır. Beş büyükler diye anılan; Apple, Facebook, Amazon, Google ve Microsoft) halihazırda, dünyadaki servetin büyük kısmının yığıldığı en büyük şirketlerdir. Eski tip kölelikte bedava barınma, giyecek, yeme-içme verilirdi, iş garantisi vardı. Dijital köleye sağlanan imkanlar, bedava uygulamalar ve hizmetlerle sınırlıdır daha vahimi iş garantisi yoktur her an yerine başka daha "iyi" daha "esnek" daha "hızlı" biri alınabilir. Eğer gönüllü olarak girdiği dijital ağ ve/veya platformu (ları) köle terk etmek, bırakıp gitmek isterse ne olur? Bu durumda, her şeyi de geride bırakır: Geliştiriciler için bu kişisel veriler sanki bir bilgi plantasyonu gibidir. Genelleştirilen data üzerinde insanın/kölenin mülkiyet hakkı yoktur. Bu ilişki biçimi, dijital ağlar ve onların kullanıcıları hep birlikte 'dijital kölelik 2.0'dır.

Lazarsfeld istatistikî yönetimsel araştırmalar için kullanırken kişilere anket yoluyla sorular soruyor ve cevaplarıyla bir paradigmayı açıklayabiliyordu. Ernst Dichter sosyal bilimlerin bilimsel yöntemlerini arzu strateji kurmak için odak grup araştırmaları ile pazarlamanın hizmetine sunmuştu. Günümüzde bu meşakkatli yöntemlerden çok daha kesin sonuç veren bilgi toplama yöntemleri internet üzerinden toplanan verilerle algoritmalar ile geliştirilebilmektedir. Geliştiriciler denen bilgi işçileri, sistemin ve endüstrinin karını artırmak ve kişilerin neyi nasıl kullandığını belirlemek için bireylerin tüm değerli kişisel bilgilerini, bağlantılarını, dijital kimliğini, beğenilerini, yani ağlardaki kayıtlarını kullanırlar. Bedava uygulamalar ve hizmetler karşılığında, ise kişinin kişisel bilgilerine yabancılaşması, hatta, imzaladığı kişisel bilgilerini paylaşma izin belgelerini imzalamama, çerezleri kabul etmeme hakkı bile kalmaz. O halde, bu bilgilerin nasıl paylaşıldığı hakkında olan/oluşacak tartışmaların kastî olarak örtükleştirildiği ileri sürmek mümkündür. Geleceğin meslekleri adı altında popüler ve “fütüristik” bir pazarlama ile mal ve ürünlerin pazarlamasında cazip yollar sunulmaktadır. Geleneksel üretim biçimi ve tarzında olmayan yeni mesleklerden para kazanan insanlar; (YouTube fenomenleri, Influencer’lar) esnek saatlerde evlerinden çalışan kişilerdir. Ayrıca özellikle İletişim Fakülteleri, Güzel Sanatlar Fakülteleri gibi teknik, teknoloji ve yaratıcılık konularında eğitim alan yeni mezunlar veya örgütlü işlerde çalışma olanağı bulamayan veya çeşitli hayal kırıklıkları yaşamış genç profesyoneller “yaratıcı sektörler” de çalışmaktadır. Konuyla ilgili olarak son yıllarda yapılan akademik araştırmalar, onların bu makalede dijital kölelik olarak kavramlaştırılan durumlarına ilişkin pek çok sorunu ortaya koymaktadır. Salgın öncesinde de, yeni mezun öğrenciler zaten serbest çalışmayı (freelance) deneyimlemekteydi, yani iş hayatına çekingen ve güvencesiz başlangıç yapmaktaydılar. Küresel salgınla birlikte, bu durum genele yaygınlaştı. Salgının başlamasından sonra geçen bir yıllık sürede belki de bu dönemde en çok şikayet edilen durum, kişinin kendini dijital bir köle gibi hissetmesiydi. Chomsky, 2014’te, “Esneklik, sektörde çalışanların çok aşına olduğu bir terimdir. ‘Emek reformu’ denen şeyin bir kısmı, emeği daha “esnek” hale getirmek, insanları işe almayı ve işten çıkarmayı kolaylaştırmaktır. Bu, yine, karın ve kontrolün maksimize edilmesini sağlamanın bir yoludur” derken esnekliği olumlu görmeyi de eleştirmekteydi. Halihazırdaki salgın durumunda, “dijital esneklik” terimi daha fazla telaffuz edilir hale geldi, zira kapanmalarla işlerini çevrimiçi yürütmek zorunda kalan çalışanlar, yeni duruma uyum sağlamak zorunda kalmıştır. Eğer çalışanlar “dijital esnek” değillerse ve uyum sağlayamadılarsa sıkıntı yaşamaya başlamışlardır: Mesai saatleri dışında, gecenin bir yarısında gelen whatsapp mesajları, her an ekran karşısında olmalarının beklenmesi, özel hayat ile çalışma hayatına dair görev ve sorumluluklara ayıran zamanın birbiri içine girmesi, eğer uzaktan bir ekran karşısında çalışıyorsa yerinden hiçbir şekilde ayrılmasının beklenmesi gibi baskılar dijital esnekliğin dillendirilmeyen deneyim alanını oluşturmaktadır.

Pek çok web 1.0 düzeyinde internet okur yazarı, dijital köleliğe uyum sağlamak veya liberal deyimle “dijital esnek” olabilmek için teknolojik araçlara para harcamak zorunda kaldılar. Dolayısıyla salgının, belki de web 1.0’da yaşayanları bir kademe yukarı taşıdığı, web 2.0 da yaşayanların da teknolojiyi kullanmak, içerik üretmek, paylaşmak için daha fazla uğraşmasını getirdiği ileri sürülebilir. Komşusundan ekmek tarifi almak yerine instagramdan ekmek yapmayı öğrenen bireylerin karantinadaki halini hatırlayınız. Oysaki, salgının öncesinde patronlar ve ticaret insanlarının toplantılarında BTK toplantılarında endüstri 4.0² ile ilgili konular konuşuluyor ve üniversitelerde bu isimde dersler veriliyordu. Dördüncü Sanayi Devrimi (veya Endüstri 4.0), modern akıllı teknolojiyi kullanarak geleneksel üretim ve endüstriyel uygulamaların devam eden otomasyonudur. Büyük ölçekli makineden makineye iletişim (ve nesnelerin interneti (IoT), artan otomasyon, gelişmiş iletişim ve kendi kendini izleme ve insan müdahalesine gerek kalmadan sorunları analiz edip teşhis edebilen akıllı makinelerin üretimi için entegre edilmiştir. Kahmann’a göre (2021), endüstri 4.0 terimi Almanlar³ tarafından icat edilmiş gibi görünse de, fikirlerin doğuşu on sene kadar öncesine dayanmaktadır. Küresel finansal krizin ertesinde 2011 yılında Dünya Ekonomik Forumunun başlattığı Daimler, Bosch ve Volkswagen gibi çokuluslu Alman şirketlerinin katıldığı “üretim endüstrisinin geleceği” projesinde amaç: İmalat endüstrisinin ve ilgili ekonomik çıkarların dijitalleşmesi lehine kamu otoritelerini harekete geçirici bir söylem oluşturmak ve bir diyalog kurmaktır. Pfeiffer’e göre (2015) bu teknolojik girişimin arkasındaki kapitalistler ütopya da ısrarcıdır: Dijitalleşme yoluyla, standartlaştırılmış üretim ve hizmet yapılarıyla, küresel şirketlerin, istediği her yerde “sipariş vermesi”. Hirsch-Kreinsen’e göre de (2018:14) endüstri 4.0 hala teknik bir ütopya olarak kalmaktadır. Bu, ileri teknolojilerin üzerinde temellenen en mükemmel topluma dair bir öngörüdür. Farklı aktör gruplarının iş birliği yapmak için eyleme geçmesi ve uyumla çalışmasıdır.

Dijital Dünyanın Yarattığı Yabancılaşma

Dijital dünya’nın yarattığı yabancılaşma çok katmanlıdır. Teknolojik ürünlerin hammadde endüstrisini üreten güçlerden başlayarak “son kullanıcı”nın dijital dünyasının fiziksel dünyaya etkisine kadar çeşitlenir. Fuchs’un (2014) aktardığı gibi Marx(1844:69–84) yabancılaşma kavramının üzerinde ilk kez Paris Elyazmalarında, *Yabancılaşmış Emek Üzerine* bölümünde durmuştur. Burada dört tür yabancılaşmayı tanımlamıştır: (a) Üründen yabancılaşma (b) zorla çalıştırma

2 Ankara’da ATO’ya bağlı olarak endüstri 4.0’a uygun şekilde çalışan sadece tek bir model fabrikası olması gerçeği, endüstri 4.0’da Türkiye’nin nerede olduğunu göstermesi bakımından ilginçtir.

3 Kahnman’ın aktardığı üzere, endüstri 4.0’ın çalışma hayatındaki payının parlatılması, Alman sosyal demokrat bakan Andrea Nahles yönetiminde (BMAS- Bundesministerium für Arbeit und Soziales) Çalışma ve Sosyal Politikalar Bakanlığı tarafından yapılan “Çalışma 4.0” üzerine yapılan yeşil kitap ile olmuştur. Bakanlığın amacı, “şirketlerin esneklik ihtiyaçları ile çalışanların güvenlik talepleri arasında adil bir uzlaşmayı” teşvik etmektir (BMAS, 2015: 6).

şeklindeki emek sürecinden yabancılaşma (c) Kişinin kendine yabancılaşması (d) Kişinin diğer insanlardan ve toplumdan yabancılaşması. 2010 yılında Çin'in Shenzhen bölgesindeki Foxconn Şehrindeki endüstri parkında düşük ücretler ve fazla çalışma saatleriyle ilgili bir intihar dalgası yaşandı. Yüz elliye aşkın insan intihara teşebbüs ederken onlarcası hayatını kaybetti. Bütün bu insanlar 25 yaşının altındaki gençlerdi. Çoğunlukla çalıştıkları binadan atlayarak ölmek istediler. Fuchs'un aktardığına göre (2014:195) intiharlarla ilgili olarak Steve Jobs Foxconn'daki fabrikalarına çalışmaya gelenler genellikle kırsal kesimden çok fakir kişiler, evlerinden ilk kez ayrılan 19 yaşlarında üniversiteye gitmek yerine fabrikaya çalışmaya giden gençler" (Jobs 2010: 21:07-21:18'dan aktaran Fuchs, 2014) şeklinde konuşur. Yani bu söylem açıkça Apple ve Foxconn'un ölümlerden sorumlu olmadığını 'genç ve aptal köylülerin' kendilerinin sorumlu tutulduğunu göstermekte ve düşük ücret, uzun çalışma saatleri, kötü muamele, insanca olmayan koşullar ise örtük tutulmuştur. Foxconn'daki fabrikalardaki koşullar Marx'ın 19. yüzyıl İngiltere'sindeki tarife benzemektedir: işçilerin yarısı 13 yaşından küçük çocuklar diğer yarısı 18 yaşından küçük genç insanlardır. Dijital dünyanın teknolojik araçlarının üretim aşamasından itibaren 'anlam' dünyasını kaybeden, kendine ve içinde yaşadığı dünyaya yabancılaşan insanlara dair bu çarpıcı örnek salgın döneminde mesai saati sekiz saatin çok üstüne çıkan, elektronik posta mesajları normalin birkaç katına çıkan, işyeri Whatsup gruplarında yöneticiler tarafından gecenin ilerleyen saatlerinde gelen mesajları görmek yanıtlamak zorunda kalan herkes için dijital kölelik, varlığını anlamlandırma bağlamında Foxconn fabrikalarındaki gençlerle aynı dramatik yabancılaşmayı hissettirmektedir.

Jaeggi (2014:38) yabancılaşmanın hala (ya da belki bir kez daha) güncel ilgi odağı olduğunu söyler. Yakın zamanda gerçekleşen ekonomik ve sosyal gelişmeler karşısında, kişi, asıl mesele olarak değilse, işin özünde, yabancılaşma olgusuyla ilgili olan artan bir hoşnutsuzluğun belirtilerini görür. Benoist'e göre(2015:23) "Yabancılaşma söz konusu ise şu soruyu sormak elzemdir: Kimden yabancılaşmak? Teknik, hakim olanı yabancılaştırıyorsa, onun giderek daha fazla hükmetmesine hizmet eder ve aynı zamanda kendi hakimiyetinin çarkı haline gelebilecek bir konuma gelebilir. Öte yandan, teknik hizmet, kime sunuluyorsa aslında esas sömürülen de odur".

Steinweg ve Esther de Haan'ın hazırladığı rapora göre dizüstü bilgisayarlar, cep telefonları, oyunlar, MP3 oynatıcılar ve web kameraları gibi ürünler önemli miktarda metal içerir. Hacim olarak en önemlileri arasında alüminyum, demir, bakır, nikel ve çinkodur. Bununla birlikte, berilyum, indiyum, tantal ve platin grubu metaller gibi yalnızca çok küçük miktarlarda kullanılan diğer

4 Bu şirket esas adı "Hon Hai Precision Industry Co., Ltd." olan Apple ürünlerini Taiwan'da üreten çokuluslu bir elektronik imalat hizmetleri firmasıdır. İpad, Iphone'un yanı sıra Kindle, Playstation3, Xbox 360 gibi ürünleri de üretmektedir. Fabrikalarındaki çalışma koşullarındaki olumsuzluklarla bilinmektedir.

metaller de günümüzün tüketici elektroniği için gereklidir. Metallerin bir cep telefonunun ağırlığının yüzde 25'ini oluşturduğu tahmin edilmektedir, piller ve pil şarj cihazları hariçtir. En büyük metal çeşitliliği devre kartında bulunur (2007). Bu metal ve mineralleri çıkaranların ürüne yabancılaşması söz konudur. Çıkardıkları hammaddenin kullanılacağı teknolojik ürüne sahip olma olasılıkları zordur. Salgın sırasında üretimin aksamaması için Türkiye'de birçok fabrikada çalışanların fabrikalara kapatılması ve çalışmaya devam edilmesi, marketlerde çalışan personele insanlık dışı muameleye dair örnekler medyaya yansımıştır. Ancak muhakkak ki konuyla ilgili derinlemesine akademik çalışmalar yapılması gereklidir.

Salgın Döneminde Bireylerin Günlük Yaşamda Deneyimlediği Sorunlar

Salgın nedeniyle üç tür insan emeği görünür oldu: 1) Esnek çalışmak durumunda kalanlar, 2) Emeğini dijitalleştiremeyen ve yasaklara rağmen işe gitmek zorunda olan çalışanlar. 3) Çalışma olanağı kalmayan/olmayanlar ve işsizler. Çalışma saatlerinin evden dijital çalışma esnasında uzaması ve yapılan işin tüm güne yayılması insanların daha uzun süre ekran karşısında çalışmasını getirdi. Frayys'e göre (2020) Dijital çağa birlikte çalışma ve boş zaman ortamları derinlemesine değişti. Dünyanın her yerinden artan miktarda insanın çalışma ve boş zamandaki eğlence etkinliği arasındaki sınırlar muğlaklaştı. Salgın döneminde, ilk analiz bölümünde sunulduğu üzere web 1.0 ile 2.0 arasında kalmış olan insanlar arasında esnek çalışma durumunda kalanlar bu yeni muğlak sınırlar arasında geçiş yapma konusunda sorunlar yaşamaya başladılar. Fiziksel eğitime devam etmeye alışmış ve sosyalleşme ihtiyacını çok yoğun yaşayan küçük çocuklar çevrimiçi ders sırasında oyun oynamaya, sosyal medyada müzik ve şarkı dinleme ile öğretmenlerini dinleme arasında kaldılar ve zaman ve ortamı yönetmekle ilgili pek çok sıkıntı ile karşılaştılar. Daha büyük öğrenciler, üniversite öğrencileri ise baştaki enerjilerini devam ettiremeyip derse katılma, ödev ve sınavları takip etme bağlamında güçlerini yitirdiler veya dijital olmayan emek sektöründe iş bulup çalışmaya başladılar. Tıp alanında uzun süreden beri doktorlar hastalara dokunmaksızın ekranlarına gelen tahlillere göre karar vermekteydi. Salgın kronik hastaları tedavi sürecinden mahrum bırakırken hastalığın getirdiği aşırı bir çalışma yükünü, yoğun nöbetleri, sağlıkta güvencesizliği ve istifa hakkından mahrum bırakılmasını getirdi. Karantina ve kapatmalarında başında, sosyalleşmek için keyifle görüntülü konuşma programlarını kullanan insanlar bir süre sonra işleri gereği ekranın karşısına geçerek katılmaları gereken toplantılara dair yorgunluk, ve istemezlik duygusuna kapıldılar.

Bu konuyu biraz daha açmak üzere en başa dönülecek olursa, örgütlü mekanda, yüz yüze yapılan toplantıların zoom, google meet, microsoft teams gibi platformlara taşınması beraberinde sorunlar; ilk elde internet hizmetine

erişme ve hizmetleri verimli kullanabilmek için teknolojik altyapıya sahip olmama olarak sayılabilirler. 2021 yılının Nisan sayısında *The Economist* dergisinde, yayınlanan online çalışma ile ilgili makalede, zoom toplantılarındaki günlük katılımcı sayısının, 2019 Aralık ayının sonunda en fazla 10 milyon kişi iken dört ay sonra 300 milyondan fazla insana ulaştığı veriliyor. Henüz başlarda görüntülü toplantılarda kameralarını açarak kendine çeki düzen vererek katılan toplantılar, bir yılın sonunda kimsenin görüntüsünü ‘zorunlu değilse’ paylaşmak istemediği, süresi gereksizce uzayan, bir aşamaya geldi. Adı geçen makalede, Stanford Üniversitesinin son araştırmalarından birine değinerek; “Videolu toplantılarda, çalışanlar ekran aracılığıyla meslektaşlarına yakından bakmak zorunda kalıyorlar, bu da sanki arada 50 cm. den uzak olmayan bir yakınlık getiriyor. Söz konusu yakınlık beyin tarafından yumruk ya da öpücük kadar yakın bir fiziksel bağlantıymışçasına algılanıyor. Dolayısıyla bu sonsuz bakışma, insanların gözlerini kendilerine diktiği duygusu yaratarak rahatsızlık veriyor” bu zorunlu dijitalleşmenin bireyi nasıl rahatsız ettiği vurgulanmaktadır (2021:10 Nisan). Bir diğer sorun ise Dreyfus’un da belirttiği gibi (2008;121), internet ağları üzerinden insanlara giderek daha fazla bedensiz olma ‘şansı’ sunulmasıdır. Müstakil, her yerde bulunan zihinler, gerçek fiziksel konumu savunmasız bırakmaktadır. Ayrıca artan bilgi dağınıklığı zor takaslara yol açmaktadır.

Bir diğer sorun salgından önce de tartışılan sayısal uçurum meselesidir. Özellikle eğitimin çevrimiçi bir hal almasıyla toplumsal bir sorun olarak ortaya çıktı. Salgın sadece Türkiye’de değil hemen hemen her ülkede toplumun daha az varlığa sahip kesimlerinde bilgi iletişim teknolojilerine ulaşımındaki eşitlik konusunu yeniden yoğun bir şekilde gündeme getirdi. “Dijital bölünme” veya “sayısal uçurum” (digital divide) internete ulaşma konusunda dünyada her ülkenin eşit olmaması ve hatta aynı ülkedeki toplumsal tabakalar arasında bile olanakların birbirine zıt şekilde eşitsiz yapısına verilen addır. Dijital bölünmenin materyal sebepleri arasında bilgi iletişim teknoloji alt yapılarının dengeli biçimde kurulmaması, bu teknolojilere toplum kesimlerinin makul fiyatlarla erişiminin sağlanamaması ve bireylerin bu konudaki becerilerinin artırılması için ticarileşmemiş eğitimlerin verilmemesi gibi olgular sayılabilir. Genel tanımına bakıldığında dijital bölünmenin iki boyutta incelendiği görülmektedir. Birinci düzlemde, bir ülkenin kendi içindeki (bireyler, haneler, işletmeler ve coğrafi bölgeler arasındaki) dijital eşitsizliğe; ikinci düzlemde ise küresel anlamdaki (gelişmekte olan ülkeler ile gelişmiş ülkeler arasındaki) dijital eşitsizliğe vurgu yapan bir kavramsallaştırmadan bahsedilmektedir (Norris, 2001). Kuzey-Güney, gelişmiş-gelişmekte olan, zengin-fakir, eğitimli-eğitimsiz vb. arasında bu dijital bölünmeye bağlı olarak bir “bilgi bölünmesi” de yaşanmaktadır (UNESCO, 2005).

Her ne kadar salgın öncesinde de üniversiteler uzaktan eğitimler, internet temelli ağ seminerleri gibi sistemlerle halihazırdaki sisteme ufak başlangıçlar yaptıysa da eğitim öğretim sektörü zincirleme sorunlarla karşılaştı. Peters’e

göre; “Bilgi kapitalizmi, yükselen küresel sistemi oluşturan ve devleti ve onun tarihsel ‘finansallaşma’ anını izleme, düzenleme veya denetleme kapasitesini atlayan dijital devreler içinde üniversiteleri giderek daha fazla kapsamaktadır” (2016: 22). İşlerini evden yürütmek zorunda olan akademisyen, öğretmenler, spor eğitmenleri gibi eğitim ve öğretim işinde olanlar için salgın kendilerini ekranlara zincirlenmiş bir şekilde 7/24 çalışan dijital köleler haline gelmeleriyle trajik bir hal aldı. Normal bir ders süresinden kısa sürede anlatılması gereken konular için yapılan hazırlık, adaleti sağlamak için verilen ödevleri okumak, tezler ve komiteler için zamanını sonu gelmeyen video konferanslara ayırmak ve bu arada araştırmalarını ve bilimsel çalışmalarını yürütmeye çalışmak güçlükleri hasıl oldu. Her sene değişen akademik teşvik yönetmeliği, akademik meraktan yola çıkarak yapılan çalışmaları engelleyerek kriter olarak konulan türde yayınlar oluşturulması bağlamında araştırmacıları kısıtlamaktaydı. Bununla bağlantılı olarak sadece yazarlara basım ücreti mukabili yayımcılık yapan akademik yayınevleri ortaya çıktı. Doktora ve yüksek lisans tezi yazan ve hatta lisans öğrencilerinin ödevlerini hazırlayan bu faaliyeti de internet üzerinden pazarlayan etiksiz bir girişimcilikten haberdar olmayan yoktur. Salgın öncesinde, lüks otellerde, popüler turizm destinasyonlarında yapılan fahiş ücretli kongreler, akademik bir sunum bile yapmaksızın katılım belgeleri sağlamaktaydı. Salgın sırasında bu durum; “yeni” doçentlik kriterlerine uygun yabancı yayınevleri, katılım ücretli isimleri hep birbirine benzeyen karmakarışik kısaltmalardan oluşan çevrimiçi kongreler, Ivy League eğitim kurumlarının online ücretsiz dersleri ücretli sertifikalar vererek oluşturduğu yeni bilgi pazarlama faaliyetleri pandemide giderek artmaya başladı. Tüm bunlar bilgi kapitalizmin göstergeleridir. Fuchs’un aktardığı gibi “Marx’a göre enformasyonel üretici güçlerin yükselişi, sermayenin daha fazla kar biriktirmeye izin veren teknik yolları bulma ihtiyacına içkindir (2014:151).

Sonuç

Dijital kölelik kavramına, geçmiş yıllarda sıklıkla dijital kapitalizmin içinde küçük bir konu olarak değinilirken, özellikle salgından itibaren daha çok dikkat çeken bir toplumsal sorun olmuştur. Dolayısıyla çeşitli alanlardan akademisyenlerin ilgisini çekmeye başlamıştır. Şurası bir gerçek ki kavram üzerine başka araştırmalar hali hazırda yapılmaktadır ve yapılmaya da değerdir. Salgın durumu dijital dünyadaki gönüllülikle ilgili algıyı zorunluluğa çevirmiş, emekle ilgili görünmeyen olguları görünür hale getirmiştir. Sorunlar kamuoyunun eleştirel dikkatini çekmiştir ve yine dijital kamusal alanlar üzerinden takip edilip tepkiler verilmiştir.

Harward Üniversitesinde Tsedal Neeley tarafından son yapılan bir araştırmaya (2020) göre uzaktan çalışmada karşılaşılan problemler on beş soru sorularak yanıtlanmıştır. Buna göre “her tür örgütte liderler ve bölüm

müdürleri öncelikle o örgütte beraber çalıştıkları insanların altyapılarının ne durumda olduğunu tespit etmelidir. Kimlerin kişisel bilgisayarı var, bağlanma ile sorunları kolaylıkla çözümleyen personel hangileri, dijital olarak çalışabilmek için gerekli yazılıma kimlerin ihtiyacı var, bilgisayarı ve akıllı telefonu olmayan personel için ne yapılabilir, kimsenin geride kalmaması için yöneticiler durumu nasıl örgütlemelidir? Uzaktan çalışmaya geçmeden önce çalışanların birbiri ile sosyalleştiği kahve/sigara molalarının yerini neler almalıdır, akıl sağlığı ve psikolojiyi korumak için çalışanlar nasıl teşvik edilmelidir?” Türkiye’de çalışanın kendi haline sorunlarının ortasına gayri insani bir biçimde bırakıldığı fikrine varmak olasıdır. Salgının başında yaratılan işini ve sosyal güvencesini kaybetme sorunu kendi başına işini yapmaya uğraşan, bu arada çeşitli dijital ortamlardan emirler ve istekler yağdıran yöneticiler karşısında suskunluk sarmalına düşerek artan iş saatlerinde psikolojisi bozulmuş çalışanlardan nitelikli iş beklenmiştir. İnsanın psikolojisini bozan durumlardan biri belirli koşullarının belirsizliğe dönmesidir. Gönüllü olarak girdiği kendisine eğlence sağlayan dijital dünya insan için düşmanca ilişkiler içermeye başlamış ve dijital köle kendisine sağlanan hizmetlerin onun kendine ayırdığı zamanı nasıl hunharca işgal ettiğini deneyimlemek zorunda kalmıştır.

Bundan böyle salgının başındaki duruma dönmek mümkün gözükmemektedir. Büyük bir ihtimalle hem emek dijitalleşmeye devam edecek hem de bilgi daha da kapitalistleşecektir. Bu durumun bireyin eğitimle aydınlanmasında geriye doğru bir adım olacağı düşünülebilir. Aynı zamanda da belki de yüz yüze eğitim, yüz yüze sağlık hizmeti para ile satın alınabilecek bir ayrıcalık haline gelerek ticarileştirilebilir.

Kaynakça

- Schou Andreassen, C., Billieux, J., Griffiths, M. D., Kuss, D. J., Demetrovics, Z., Mazzoni, E., ve Pallesen, S. (2016) “The relationship between addictive use of social media and video games and symptoms of psychiatric disorders: A large-scale cross-sectional study. Psychology of addictive behaviors” *Journal of the Society of Psychologists in Addictive Behaviors*, 30, 2, 252–262. <https://doi.org/10.1037/adb0000160> Erişim Tarihi: ((15.03.2021)
- Atabek, Ü. (2020) *Tarihten Geleceğe İletişim Teknolojileri*, Ankara: Siyasal Kitapevi.
- Barisi G. (2005) “Les Configurations Dominantes De La Nouvelle Organisation Du Travail”, *Travail et Entreprise* (der. S. Bouttelais), Paris: L’Harmattan.
- Benoist, J. (2015) ‘Le Sujet de la Technique: Maîtrise, Aliénation, Expérimentation’, *Sociétés*, 3, 3, 17-27. <https://doi.org/10.3917/soc.129.0017> Erişim Tarihi: (15.03.2021)
- BMAS (2015), *Grünbuch Arbeiten 4.0*, Bundesministerium für Arbeit und Soziales, <http://bit.ly/2Onbf8X>. Erişim Tarihi: (05.03.2021).
- Brasseur, M. ve Biaz, F. (2018) ‘L’impact de la digitalisation des organisations sur le rapport au travail : entre aliénation et émancipation’, *Question(s) de management*, 2, 2, 143-155. <https://doi.org/10.3917/qdm.182.0143> Erişim tarihi: (20.12.2020).

- Byung-Chul, H. (2020) *Şeffaflık Toplumu* (H. Barışçan), İstanbul: Metis Yayınları.
- Byung-Chul, H. (2017) *The Agony of Eros*, MA: Massachusetts Institute of Technology.
- Cazals F. (2015) *Stratégies Digitales : La Méthodes Des 6C*, Paris: Deboeck Supérieur.
- Chomsky, N. (2014) On *Academic Labor*, <https://www.counterpunch.org/2014/02/28/on-academic-labor/>. Erişim tarihi (20.12.2020).
- Dreyfus, H. L. (2009) *On the internet*, New York: Routledge.
- Ellul, J. (1990) *The Technological Bluff*, Michigan: Wm. B. Eerdmans-Lightning Source.
- Fuchs, C. (2014) *Digital Labor and Karl Marx*, New York: Routledge.
- Guchet, X. (2010) 'L'objectivité Technologique', *Pour un humanisme technologique : Culture, technique et société dans la philosophie de Gilbert Simondon* (der. X. Guchet, X), Paris: Presses Universitaires de France, 133-190.
- Hirsch-Kreinsen H. (2018) Einleitung: Digi- talisierung industrieller Arbeit *Digitalisierung industrieller Arbeit. Die Vision Industrie 4.0 und ihre sozialen Herausfor- dungen*, (der. Hirsch- Kreinsen H., Ittermann P., Niehaus J.), Baden-Baden, Nomos, 13- 32, <https://doi.org/10.5771/9783845283340-12> Erişim Tarihi: (08.03.2021).
- <https://blogs.lse.ac.uk/businessreview/2020/03/04/are-we-becoming-digital-slaves-why-online-privacy-is-a-misnomer/> Erişim Tarihi: 08.03.2021
- Jaeggi, R. (2014) *Alienation*, New York: Colombia University Press.
- Jobs, S. (2010) *Interview at the 2010 D8 conference*. <http://www.youtube.com/watch?v=KEQEV6r2I2c> (accessed December 28, 2012). Erişim Tarihi: (08.03.2021).
- Kahmann, M. (2021) 'Allemagne. L'Industrie 4.0 : vers la digitalisation concertée de l'industrie manufacturière?', *Chronique Internationale de l'IREs*, 1, 1, 33-48. <https://doi.org/> Erişim Tarihi: (08.03.2021).
- Kuss, D. J., Griffiths, M. D., Karila, L. ve Billieux, J. (2014) "Internet Addiction: A Systematic Review of Epidemiological Research for the Last Decade", *Current Pharmaceutical Design*; 20, 25, <https://doi.org/10.2174/13816128113199990617> Erişim Tarihi: (08.03.2021).
- Marx, K. (1844) *Economic and philosophic manuscripts of 1844 and the Communist Manifesto*, New York: Prometheus.
- Norris, P. (2001) *Digital Divide: Civic Engagement, Information Poverty and the Internet World Wide*, Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Frayssé, O. (2017) "The Relation Between Production, Labor Regimes and Leisure Forms: From Slavery to Digital Capitalism", *Angles*, <http://journals.openedition.org/angles/1298> ; DOI : <https://doi.org/10.4000/angles.1298> Erişim Tarihi: (11.03.2021).
- Ollman, B. (2006) *Diyalektiğin Dansı: Marx'ın Yönteminde Adımlar* (çev. C. Saraçoğlu), İstanbul: Yordam.
- Peters, M. (2016) "Inside the Global Teaching Machine: MOOCs, Academic Labour and the Future of the University. Learning and Teaching", *The International Journal of Higher Education in the Social Sciences*, 9, 2, 66-88. <http://www.jstor.org/stable/44645785>. Erişim Tarihi: (22.06.2020).
- Pfeiffer S. (2015) *Industrie 4.0 – Phäno- men eines digitalen Despotismus? Ursprung, Akteure und Intentionen eines vermeintlich deutschen Technikdiskurses*, <https://www.sabine-pfeiffer.de/files/downloads/2015-Pfeiffer-digitalerDespotismus.pdf>. Erişim Tarihi: (22.01.2021).
- Rogerson, S. ve Rogerson, A. (2007) "Digital Slavery", *IMIS Journal* 17, 5, www.researchgate.net/publication/313619199_Digital_Slavery Erişim Tarihi: (17.03.2020).
- Schiller, D. (2016) "Gerçek Bilgi Toplumu", *Algı, Illüzyon, Gerçeklik* (der. E. İ. Keloğlu-İşler) Ankara: İmge Yayınevi, 183-186.
- Snowder, D. J. (2018) "The Digital Freedom Pass: Emancipation from Digital Slavery". <https://voxeu.org/article/digital-freedom-pass-emancipation-digital-slavery>. Erişim Tarihi: (08.03.2021).

SOMO (Centre for Research on Multinational Corporations) (2007) "Capacitating electronics: The corrosive effects of platinum and palladium mining on labour rights and communities", *makeITfair Report* (der. T. Steinweg ve Esther de Haan <https://www.somo.nl/nl/wp-content/uploads/sites/2/2007/11/Capacitating-Electronics.pdf> Erişim Tarihi:(10 05 2021).

The Economist (2021) "Virtual insanity: Love them or hate them, virtual meetings are here to stay", 10 Nisan, 59.

Tsedal N., (2020) "15 Questions About Remote Work, Answered", *Harvard Business Review*, <https://hbr.org/2020/03/15-questions-about-remote-work-answered>, Erişim tarihi: (10.05.2021).

UNESCO World Report (2005) *Toward Knowledge Societies*, Paris. Erişim Tarihi (11.05. 2021).

Araştırma Makalesi

Oyundan İşe, Oyunculuktan İşçiliğe: E-Spor Oyuncularının Emek Süreçlerine Dair Eleştirel Bir Değerlendirme

Ahmet Önder*

ORCID: 0000-0002-1375-8596

Öz

Bu çalışma, elektronik altyapı ile desteklenen oyunların gelişmesiyle birlikte ortaya çıkan ve e-spor olarak adlandırılan alanda istihdam edilen oyuncuların emek süreçlerine odaklanmaktadır. Bu bağlamda YouTube'da yer alan 22 adet video doküman, içerik analizi ve yorumlayıcı yaklaşım temelinde incelenmiştir. E-sporun oyuncular tarafından oyun-iş ikileminde nasıl değerlendirildiği, işe bağlı olarak eğlence kaybının yaşanıp/yaşanmadığı yanıtı aranan temel soruları oluşturmaktadır. Video dokümanların gösterdiği en önemli nokta, emek gücünün yeniden üretiminde temel bir öge olan oyun oynama etkinliğinin kapitalist birikim alanının nesnesi haline gelmesiyle oyunsal özelliklerini kaybettiği, oyuncular açısından eğlencenin değersizleşmesine yol açtığıdır.

Anahtar Kelimeler: e-spor, oyuncu evi, oyuncu, ücretli emek, iş, politik ekonomi

From Game to Work, Gamers to Workers: A Critical Review for Labor Process of Esports Players

Abstract

This study focuses on the labour processes of the players employed in the field called Esports, which emerged with the development and diffusion of electronic games. In this regard, twenty-two videos on YouTube were analysed on the basis of content analysis and interpretative approach. The evaluation of esports by the players in the game-business and whether or not there is any loss of entertainment depending on the esports activity constitutes the main issues examined in this study. More importantly, this study shows when the activity of playing games becomes the object of the capitalist accumulation and a fundamental element in the reproduction of labour power, it loses its features as an entertainment.

Keywords: esports, gaming house, gamers, wage labour, political economy

Makale Geliş Tarihi: 10.04.2021 Kabul Tarihi: 31.05.2021

* Öğr. Gör, Haliç Üniversitesi, Bankacılık ve Sigortacılık Programı. İstanbul Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Doktora Öğrencisi. ahmetonder@halic.edu.tr.

Giriş

Elektronik tabanlı spor etkinlikleri olarak ifade edilen e-sporun 2019 yılında dünya genelinde 1,1 milyar \$ büyüklükte bir gelir hacmiyle, yılda ortalama 4000'in üzerinde turnuvarın düzenlendiği bir alan haline gelmesi, dijital oyun oynamanın politik ekonomi zeminde tartışılmasına olanak sağlamaktadır (Ercansungur ve Canbaz, 2019: 207). Bununla birlikte başka spor dallarında da yer alan ya da sadece e-spor üzerinde uzmanlaşan dünya çapında çok sayıda takımın varlığından bahsetmek mümkündür. Türkiye'de de öncü olarak profesyonel spor kulüpleri bu alanda yerini almış, takip eden yıllarda başka bir spor dalında faaliyeti bulunmayan, ilk kez bu alanda varlık gösteren e-spor takımları kurulmuştur. 2018 yılında ise her geçen gün popülerleşen bu sektöre Türkiye E-spor Federasyonu'nun kurulması eşlik etmiştir.

Özellikle internet ve bilgisayar teknolojilerinde yaşanan tarihsel gelişmelere paralel olarak geleneksel ve video oyunları üzerine çalışmalar son dönemde artış göstermekle birlikte çeşitlilik gösteren tartışmalara da konu olmaktadır. Video oyunlarının test edilmesinde ya da oyun geliştiriciliğinde çalışanların deneyimleri (Bulut, 2015; Dyer-Witthford ve de Peuter, 2006; O'Donnell, 2009; Sezgin, 2020), eğitimde oyunun yeri (Köksoy vd., 2019; Erem vd., 2019; Artvinli ve Demir, 2019) toplumsal cinsiyet ve video oyunu dünyası (Bryce ve Rutter, 2003; Alp vd., 2020) bağlamında ele alınan çalışmalar bu tartışmalardan bazılarıdır. Literatürde eksikliği gözlenen alan ise, video oyunu oynamada uzmanlaşmak ve müsabakalara katılmak koşuluyla istihdam edilen profesyonel e-spor oyuncularının çalışma deneyimleridir.

Bu çalışmada, serbest zaman aktivitesi olarak bilgisayar oyunu oynama etkinliğinin, günümüzde ücret karşılığında yapılabilen bir işe dönüşümüne odaklanılmaktadır. Araştırmanın temel sorusu oyun oynama etkinliğinin ücretli bir işe dönüşümüyle beraber eğlence kaybına uğrayıp uğramadığıdır. İçerik analizi yöntemiyle incelenen video dokümanlarda e-spor oyuncularının, takım menajerlerinin ve takım kaptanlarının iş gününe, iş ilişkisi temelinde oyun oynamaya, işin yapıldığı mekanlara, çalışma koşullarına ve buna bağlı olarak fiziksel ve psikolojik etkilerine dair deneyim ve yaklaşımlarının değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

Çalışman dört başlık altında bölümlendirilmiş olup; ilk olarak e-spor faaliyetlerinin tarihsel gelişimine ve Türkiye'deki hukuki niteliğine odaklanılmaktadır. İkinci olarak, kuramsal düzeyde oyuna yönelik yaklaşımlar ile işin ya da ücretli emeğin Marksist temelde analizi ortaya konmaya çalışılacaktır. Üçüncü olarak, e-spor antrenmanlarına ve oyuncuların serbest zamanlarına sahiplik yapan *gaming house* olarak adlandırılan mekanların sunduğu fiziksel olanaklar değerlendirilecektir. Son olarak ise, oyun ve iş ikileminde ortaya konan kuramsal yaklaşımlardan hareketle e-spor oyuncularının çalışma deneyimleri değerlendirilecektir.

E-spor Faaliyetlerinin Gelişimi ve E-sporun Türkiye'de Hukuki Niteliği

Elektronik spor ya da e-spor olarak tanımlanan faaliyetlerin, elektronik altyapı ile desteklenen oyunların gelişmesi ve yaygınlık kazanması sonucunda ortaya çıktığı gözlenmektedir. Bu tür oyunların geçmişi 1970'li yıllara dek uzanmakla birlikte (Good, 2012), e-spor adı altında geniş organizasyonların bir parçası haline gelmesi özellikle 2000'li yıllardan itibaren dijital oyun üretiminde yaşanan artış ve internet teknolojisinin yaygınlaşması ile mümkün olmuştur (Üçüncüoğlu ve Çakır, 2017: 36).

Çeşitli sponsorların bilgisayar oyunları temelinde turnuvalar düzenlemesi, e-spor takımlarına ve yayın platformlarına aracı olmaları, daha önce oyuncularının eğlenceye dayalı etkinliklerinin bir yatırım alanına dönüşmesinde etkili olmaktadır (Mustafaoğlu vd., 2018: 12). Bu alanın yatırıma cazip hale gelişi, özellikle çeşitli e-spor oyuncu ve izleyicilerinin sayısının artmasıyla firmaların reklam faaliyetlerine uygun bir zemin yaratması ile açıklanmaktadır (Üçüncüoğlu ve Çakır, 2017: 41). Statista veri tabanında yer alan verilere göre, seçilmiş dokuz e-spor¹ oyunun dünya çapındaki toplam oyuncu sayısı 2017 yılının ağustos ayı itibarıyla yaklaşık olarak 210 milyon 300 bine denk düşmektedir (Statista, 2017). Aynı kaynakta yer alan diğer bir veriye göre ise, 2024 yılına gelindiğinde hayran düzeyindeki e-spor izleyici sayısının 286 milyona; düzenli olmayan izleyici sayısının ise 292 milyona ulaşacağı tahmin edilmektedir (Statista, 2021). E-spor oyunlarına dönük oyuncu ve izleyici sayısı göz önünde bulundurulduğunda, ilerleyen süreçte sektörün daha da fazla yatırımcı çekmesi olası gözükmektedir.

Tıpkı diğer spor dallarında olduğu gibi, e-spor faaliyeti de iki kategoride değerlendirilmektedir. İlk kategoride gönüllü olarak bir araya gelen insanların gerçekleştirdiği müsabakalar yer alırken; ikinci kategoride ekonomik birikim temelinde organize olan e-spor faaliyetleri yer almaktadır. Türkiye'de profesyonel anlamda ilk e-spor takımını 2015 yılında Beşiktaş ve Jimnastik Kulübü kurarken, izleyen yıllarda başka büyük spor kulüpleri ve çeşitli yatırımcılar da bu alana dahil olmuştur (Üçüncüoğlu ve Çakır, 2017: 38).

Bu gelişmelerin ardından 24 Nisan 2018 ise tarihinde Türkiye E-spor Federasyonu kurulmuştur. Federasyon e-sporu “Elektronik bir cihaz vasıtasıyla çevrimiçi veya çevrimdışı ortamda gerek bireysel gerekse takım halinde katılım gösterilen her türlü aktivite” olarak tanımlamakla beraber 14.12.2019 tarihinde “Türkiye E-spor Federasyonu Sporcu Lisans, Vize ve Transfer Talimatı” 30978 sayılı Resmi Gazetede yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Talimatın beşinci maddesinin (a) bendine göre sporcu lisansı almak isteyenlerin yaşı 6 ile 90 arasında tutulmakta; talimatın (b) bendinde ise 18 yaşından küçükler için veli/vasi yazılı izin belgesi gerektiği ifade edilmektedir.² Türkiye E-spor Federasyonu'nun

¹ Burada yer alan E-spor oyunları şunlardır: *League of Legends*, *Call of Duty*, *Hearthstone*, *Dota 2*, *World of Tanks*, *Fifa 17*, *Counter Strike Global Offensive*, *Player Unknown's Battlegrounds*, *StarCraft II*.

² T.C. Resmi Gazete, 14.12.2019, Sayı: 30978.

2019 tarihinde gerçekleştirilen ve yayımlanan 1. Çalıştay Raporu'na (2019: 2) göre gelinen noktada Türkiye'de 60 adet tescilli e-spor kulübü yer alırken, 63'ü kadın 844'ü erkek olmak üzere 907 lisanslı e-sporcu bulunmaktadır. Aynı rapora göre Türkiye'de 32 milyon kişi elektronik alt yapıya sahip oyunlar oynarken, 4 milyon kişinin de e-spor farkındalığı bulunduğu ifade edilmektedir.

Sporcu sözleşmelerinin hukukî niteliği henüz netliğe kavuşmadığından dolayı bir iş görme sözleşmesi, yani hizmet akdi olup; işin görülmesi, edimin şahsiliği, süreklilik, ücret ve bağımlılık unsurlarını içermektedir (Aydos, 2013: 646). Hizmet akdi ise Borçlar Kanunu'na tabi olmakla birlikte, işçi ve işveren ilişkisini öngörmektedir. Ancak profesyonel sporculuk hala İş Kanunu kapsamında tutulmamaktadır (Küçükgüngör, 1998: 134).

Oyun ve İşin Sınırları

Kültürel olarak farklılık gösterebilmesi sebebiyle tek bir tanımlamasını yapmak zor olsa da tarihsel olarak oyun ve oyun oynama etkinliğinin toplumsal ilişkiler içindeki yerine ilişkin birkaç şey söylemek mümkündür. Johan Huizinga'ya (2017) göre oyun, her şeyden önce olağan hayatın dışında gerçekleşebilen, özgür bir eylemdir. Bununla beraber en eski uygarlıklardan bugüne dek her türlü maddi çıkar ve yarardan arınmış bir yanı vardır. Oyunun özgür niteliği düşünüldüğünde aynı zamanda gönüllü bir eylem olduğunu vurgulamaktadır. Bu bakımdan oyun evrenine girmeye ya da çıkmaya karar veren kişinin kendisidir. Başka bir ifadeyle oyuna katılmak ya da çıkmakta sahip olunan bu serbestlik oyunun gönüllülük esasına dayanan niteliğini pekiştirmekte; dolayısıyla bir iş ve görev alanı olan gündelik zorunlulukların dışında değerlendirilebilmektedir (Huizinga, 2017: 33).

Oyuna ilişkin literatürde önce kabul edilen bir diğer çalışma ise Roger Caillois'un 1958 yılında Fransızca olarak basımı yapılan *Les Jeux et Les Hommes* adlı çalışmasıdır.³ Caillois'un oyuna ilişkin kavrayışı Huizinga'nın yaklaşımıyla benzerlik gösterse de Caillois Huizinga'nın yaklaşımında önemli bir eksiklik olduğunu not düşmektedir. Bahisler, şans oyunları, at yarışları ya da piyangolar gibi oyunlarla ortak özelliklere sahip olan aktiviteler çeşitli kültürlerde ve ekonomik süreçlerde önemli bir yer tutmasına rağmen Huizinga'nın çalışmalarında neredeyse hiçbir yeri yoktur (Caillois, 1961: 5). Bununla beraber profesyonel oyuncuların ya da *profesyonel sporcuların*;⁴ örnekle boksörler, bisikletçiler, jokeyler veya hayatlarını ringde, pistte, hipodromda veya sahnede kazananların; oyunu maaş, ödül ya da unvan açısından düşünmesi gereken aktörlerin oyuncudan ziyade işçi oldukları açıktır (Caillois, 1961: 6). Bu ayrım önemlidir. Çünkü yapılan eylemin kendisi oyunların içeriği, oynanışı ve temel kuralları açısından ortaklık gösterse de ücretle iş dönüşümüyle beraber farklı

3 Bu çalışmada henüz Türkçeye çevrilmeyen eserin İngilizce çevirisinden yararlanılmıştır.

4 Bu vurgu ile ifade edilmek istenen oyunda gösterilen yetkinlik üzerinden bir derecelendirmeden ziyade, oyunun ücretli olarak oynanması üzerinedir.

ilişkiler üretecektir. Boş zaman aktivitesi olarak futbol oynanması ile futbolun piyasa mekanizması dahilinde işe dönüşmüş hali arasında belirgin bir fark vardır. İlkinde gönüllük ön plandayken, ikincisinde zorunluluklar baskın gelir. İlk durumda oyuncunun kendisi oyuna dahil olmak ya da olmamak noktasında bir serbestliğe sahipken, profesyonel, yani ücret karşılığı yapılan bir işe dönüşen bir oyun ile oyuncunun kendisi gönüllülük esasını işveren ile imzaladığı sözleşme karşılığında rehin vermektedir. Huizinga (2017: 261) ikinci durumu şöyle ifade eder: “Profesyonelleşme, etkinliğin oyunsal tavrını arka plana itmekte, başka bir deyişle oyun kendiliğindenliğini ve tasasızlığını kaybettirmektedir.” Bu aşamada profesyonelleşme, etkinlik oyunsal bir tavra sahip olsa dahi çalışma ya da iş olarak tanımlanan süreçler ile ilişkili hale gelir.

Buradan hareketle oyunsal aktivitenin ve gerçekleştiği evrenin temelde zorunluluklar alanı olan iş zeminine doğru kaymasıyla beraber dönüşüme uğradığını söylemek mümkündür. Tarihsel olarak üretim tarzlarında meydana gelen değişim ve insanın üretici etkinliği, çalışmayı mülkiyet ilişkileri bağlamında değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır. Bu tarihsel süreci kapitalist üretim ilişkisi zeminindeki karşılığı Marksist kuram açısından temel kategoriler düzeyindeki sermaye ve ücretli emektir. İşçi, emek gücü sahibi ya da ücretli emek, fiziksel ve zihinsel yeteneklerinin bütünü ile herhangi bir kullanım değeri üretme potansiyeline sahip olmakla birlikte (Marx, 2011: 170), bir taraftan kendini yeniden üretmek için üretim süreci içinde yer alırken diğer taraftan ise ürettiği değer için bir kısmına el konulması suretiyle kapitalist yararına çalışmaktadır. Üretilen bir şeyin yararlılığı onun kullanım değerine sahip olması anlamına gelirken, aynı şeyin değişim değeri yaratacak tarzda üretilmesi sermaye birikimine imkan verecektir.

Marx’ın kapitalist üretim tarzı çözümlemesinde diğer önemli noktalardan biri de bir günü iki evrede ele alması ve buna bağlı olarak mutlak ve görelî artık değer çözümlemesidir. Marx’ın bu soyutlama biçimi kendi emek değer kuramında değer nasıl ve ne zaman yaratıldığı sorusuyla yakından ilişkilidir. Günü bir bölümünde ücretli işçi emeğini kapitaliste satarken, diğer bölümünde, yani geriye kalan serbest zamanda ise emek gücünü yeniden üretmektedir. Emeğin yeniden üretim süreci sömürü ilişkilerinden azade olmasa da artık değer üretimi işçinin emek gücünün sattığı iş gününde gerçekleşmektedir. İş gününde artık değer yaratılması ise mutlak ve görelî artık değer olmak üzere iki biçimde gerçekleşir. Mutlak artık değer, iş gününün uzatılmasıyla el konulan artık değer miktarının artırılmasıyla, görelî artık değer ise üretim tekniklerinde ve organizasyonunda meydana gelen değişimlere bağlı olarak birim zamanda üretilen ürün miktarının artırılmasıdır (Marx, 2011: 170). Bu değerlendirmeler ışığında Marx’a göre sınıflı bir toplumda çalışma eyleminin işçiye karşılığı şöyledir:

Bir kere, çalışma işçinin dışındadır, yani onun özsel varlığına ait değildir. Onun için çalışırken kendini olumlamaz, yoksar (inkar eder), mutlu değil mutsuzdur, fiziksel ve zihni enerjisini serbestçe geliştirmez, bedenini harcar ve zihnini yok eder. Onun için işçi ancak çalışma dışında kendine gelir ve çalışırken kendisinin dışındadır. Çalışmadığı zaman kendindedir, çalışırken kendinde değildir. Onun için çalışması gönüllü değil, zorlamadır; zorla çalıştırılır (Marx, 2013: 78).

Marx'ın bu değerlendirmesi, kelimenin etimolojik seyri ile de paralellik gösterir. Bu bakımdan çalışmak kelimesinin birçok dil açısından karşılığı eziyet ve ıstırap duyulan bir sürece denk düşmektedir (Emiroğlu, 1997). Bugün gelinen noktada oyun ve emek, haz ilkesi ve ölüm dürtüsü kısmen birleşirken işçilerin çalışma zamanında eğlenmeleri beklenir. Eğlence zamanı artık, üretken ve çalışma benzeri bir dönüşüm geçirir (Fuchs, 2015: 188). Gerçekten de bu dönüşüm işi eğlenceli hale mi getirmektedir yoksa eğlence zamanı ya da serbest zamana ait olanın işe dönüştürülerek sermaye birikimi sürecine mi dahil edilmesidir. Bu süreç yeni alanların birikimin nesnesi haline getirirken, daha önce sermayenin nesnesi olmayan dolayısıyla zor ilişkisine tabi olmamış faaliyetler açısından da alana özgü bazı özelliklerin değişimine yol açmaktadır.

Huizinga ve Caillois'un ortaya koyduğu zeminde oyunlar ya da oyuncular, sermaye birikiminin geldiği düzey ve teknolojik gelişimin olanak tanıdığı ölçüde bu değişimden payını alan alanlardan biridir.

Yöntem

Araştırmada, Youtube'da yer alan çeşitli yayıncıların kaydettikleri video dokümanlar kullanılmıştır. Bu dokümanlara YouTube'un arama motoruna "gaming houselarda yaşam", "espor evi", "espor oyunculuğu" anahtar kelimeleri yazılarak erişilmiş ve çıkan sonuçlarda *League of Legends* adlı e-spor oyunu ile ilgili içerikler incelenerek toplam yirmi iki video doküman değerlendirilmiştir. Bu dokümanların içeriğini iki kategoride değerlendirmek mümkündür. İlki, ilgili YouTube kanalı ve sunucusunun e-spor takımlarının hem yaşam alanı hem de iş yeri olarak kullandıkları *gaming house* olarak adlandırılan mekanları tanıtmak üzere gerçekleşen ziyaretleridir. Bu ziyaretler esnasında genellikle takım kaptanı, e-spor oyuncularından biri ya da takım menajeri sunucuya eşlik etmekte, videoların ilerleyen dakikalarında sunucu diğer takım üyeleriyle de diyaloga girebilmektedir. İkinci kategoride ise, e-spor kariyeri devam eden ya da sonlanmış olan oyuncuların e-spor deneyimlerini aktardıkları yayınlar ve oyuncuların katıldıkları bir *talkshow* program kaydı yer almaktadır. Tekrara düşmemek için tabloya aktarılmaya da her iki kategoride de benzer sorular yer almakla birlikte, genel hatlarıyla aşağıdaki gibi sınıflandırılabilir:

Tablo 1: Video dokümanlarda yer alan soru kalıpları ve değerlendirme başlıkları

Birinci kategoride yer alan dokümanlarda karşılaşılan sorular:
Bir e-spor oyuncusu yılda ne kadar para kazanmaktadır?
Takım menajerinin ve takım kaptanının görevleri nelerdir?
E-spor takımlarının gelir modeli nedir?
E-spor takımı mensupları nerede kalmaktadır?
Bir günde kaç saat antrenman yapılmaktadır?
Haftanın kaç günü mesai yapılmaktadır?
Profesyonel e-sporcular gün içinde neler yaparlar?
League of Legends adlı oyunu oynamaya ne zaman/kaç yaşında başladınız?
Profesyonel olmayan amatör e-sporculara tavsiyeleriniz nelerdir?
Profesyonel oyuncu olmaya nasıl karar verdiniz?
Oyun içinde yer alan bütün rolleri oynuyor musunuz?
Gaming Houselarda yaşam nasıldır?
E-spor oyunculuğunu meslek olarak değerlendirebilir miyiz?
Gaming roomların nasıl bir rutini vardır? Oyuncular gün içinde kaç saatini bu mekanda geçirirler?
İkinci kategoride yer alan dokümanlarda karşılaşılan sorular ve değerlendirme başlıkları:
Kaç yaşındasınız?
Reflekslerin daha güçlü olduğu yaşlar e-sporculuk açısından avantaj sağlar mı?
Zamanınızın ne kadarını bu faaliyete ayırıyorsunuz?
Ne kadar para kazanıyorsunuz?
E-spor oyuncuların sosyal hayatları nasıldır ve gaming house dışında neler yaparlar?
E-sporcu olmak özenilecek bir şey midir?
E-sporcular oyun oynarken eğlenirler mi?
E-sporcuların sevgilileri var mıdır?
Gaming houseların sahip olduğu spor aletleri, yüzme havuzu vb. olanaklar oyuncular tarafından ne sıklıkla kullanılmaktadır?
E-spor kariyerimi neden sonlandırdım?

Araştırma kapsamında, yukarıda tanımlanan içeriğe sahip video dokümanlar içerik analizi ve yorumlayıcı yaklaşım temelinde tartışılmaktadır. Bu bağlamda e-spor oyununun e-sporcular tarafından oyun-iş ikileminde nasıl değerlendirildiği, e-spor faaliyetine bağlı olarak eğlence kaybının yaşanıp/yaşanmadığı, iş günü ve serbest zaman arasında ne ölçüde ve nasıl sınır çizildiği yanıtı aranan temel soruları oluşturmaktadır.

İş ve Emegın Üretim/Yeniden Üretim Mekanları: *Gaming Houselarda Yaşam*

Gaming house olarak isimlendirilen mekanlar, e-spor takım oyuncularının ve takım antrenörlerinin e-spor lıgı süresince paylaştıkları eve verdikleri isimdir. Bu evler bir taraftan takım üyelerinin barınma ve beslenme gibi ihtiyaçlarını karşılarken; takımdan takıma farklılık gösterebilmekle beraber, yüzme havuzu, jakuzi ve spor aletleri (masa tenisi, koşu bandı vb.) gibi imkanlara da sahip olabilmektedir. Oyuncular ve takım koçları lıg süresince bu evlerde ikamet etmektedir. Oyuncuların ve takım koçlarının kişisel yatakları ve dolapları bulunmaktadır. Evin diğeri bölümlerinden olan mutfak ve banyo gibi kısımlar ise ortaklaşa kullanılmaktadır. Yatak odaları kimi zaman bir kişiye tahsis edilmiş olarak gözükürken kimi zaman da birden fazla oyuncunun aynı odayı paylaştığı görülmektedir. Diğeri taraftan bu evler birer işyeri özelliğı taşımaktadır. Çünkü oyuncularının oyun antrenmanları yine bu evlerde gerçekleşmektedir. Bireysel ya da takım antrenmanlarının gerçekleştiğı odalara *gaming room* denmekte; her bir oyuncuya tahsis edilmiş masa, sandalye, bilgisayar ve çeşitli ekipmanlar yer almaktadır. *Gaming room*lar günün büyük bir bölümünün geçtiğı, ağırlıklı olarak işin yapıldığı, kalan vakitte ise oyuncuların boş zaman etkinliklerinin gerçekleştiğı mekanlardır.

Bütün takım oyuncularının ve koçlarının ifadelerine göre oyuncular, lıg maçlarına ya da özel turnuvalara katılım göstermedikleri zamanlarda haftanın altı gününü *gaming houselarda* geçirmektedirler. Günlük programları kahvaltı ve duş gibi ihtiyaçların giderilmesinin ardından bireysel ve takım antrenmanlarının yapılması, maç aralarında kısa süreli molalar, akşam yemeğı şeklinde gerçekleşmektedir. Takım koçunun gözetiminde yapılan antrenmanlar, *League of Legends* adlı oyun üzerinde oyuncuların bireysel ve takım olmanın gerektirdiğı becerilerini geliştirdikleri bir süreci kapsamaktadır. Her takımda nişancı, üst koridor, orta koridor, ormancı ve destek olmak üzere toplam 5 tane rol bulunmaktadır. Her oyuncu bir rolü üstlenmekte, bir takım ise en az 5 oyuncudan oluşmaktadır. İncelenen video dokümanlarda yer alan profesyonel oyuncuların hepsi erkek olmakla birlikte, yaşlarını belirten oyuncular arasında bu işe en küçük yaşta başlamış oyuncu 16 yaşında iken, en büyük oyuncu ise 23 yaşındadır.

*Gaming room*larda gerçekleşen bireysel ve takım antrenmanlarının günde ortalama on ile on iki saat arasında değıştiğı video dokümanlardan elde edilen bilgiler arasındadır. Fenerbahçe Spor Kulübü'nün e-spor takımında yer alan Berke, günde 10-12 saatlik zaman diliminin oyun oynamakla geçtiğini ifade ederken, bu sürenin 5-6 saatlik kısmının takım antrenmanından oluştuğunu, dört-beş saatlik diliminde bireysel antrenman yapıldığını söylemektedir.⁵ Beşiktaş Jimnastik kulübünün e-spor takımının menajerinin ifadesi de günlük

5 1907 Fenerbahçe Espor Evinde Birgün, 2017.

antrenmanların yaklaşık on saat sürdüğü yönündedir.⁶

Günlük antrenman süresi bütün takımlar için benzerlik taşırken, antrenmanların başlangıç ve bitişi bazı farklılıklar göstermektedir. Örneğin Oyun Hizmetleri adlı e-spor takımının bir oyuncusu kalkış saatini 09.00 olarak belirtirken, öğleden sonra saat 13.00'da bireysel antrenmanına, saat 16:00'dan sonra 45 dakikalık aranın ardından takım antrenmanına başladıklarını; sonrasında ise yeniden bireysel antrenman yaptıklarını ifade etmektedir. ⁷Supermassive takımından bir oyuncu ise genelde saat 10.30'da kalktığını, saat 11.00'de kahvaltı yaptığını, 8 saatlik antrenmanın ardından akşam yemeği yendiğini, sonrasında ise saat on bire kadar yeniden oyun oynadıklarını söylemektedir. ⁸İki örnek şunu göstermektedir; geç ya da erken kalkmak işin yapıldığı süre bakımından bir değişikliğe yol açmamaktadır. Her iki durumda da oyuncular işlerinin gereği olan oyun oynama pratiklerini geliştirmek zorundadır.

Ortalama olarak 10-12 saat süren çalışmanın ardından ne yaptıkları sorulan oyuncuların cevapları ise yine *League of Legends* oynamak, bu oyunla ilgili maç kayıtlarını izlemek ya da başka video oyunları oynamak şekline olmuştur. İncelenen dokümanlarda yer alan hiçbir oyuncu, 6 günlük iş günü sürecine yönelik *gaming house* dışında gerçekleşen bir aktiviteden bahsetmemiştir.

Profesyonel Oyunculuğa Geçişle Birlikte Eğlencenin Değersizleşmesi

E-spor oyunculuğu diğer profesyonel olarak icra edilen sporlarda olduğu gibi öncesinde belirli bir deneyimi gerektirmektedir. Bununla beraber *League of Legends* adlı oyun içinde yer alan 5 farklı karakterin her biri nitelik ve işlev açısından farklı özelliklere sahip olduğundan oynanan karakterde uzmanlaşma ayrıca önemli gözükmemektedir. Bu bağlamda oynanan karakterin serbestçe değişimi profesyonel oyunculukla birlikte zorlaşmaktadır.

Video dokümanlarda yer alan oyunculardan *League of Legends* adlı oyunu ne zamandır oynadıklarına yönelik konuşan oyuncuların tamamı, profesyonel oyunculuğa başlamadan önce uzun saatlere varan sürelerde bu oyunu oynadıklarını ifade etmektedirler. 2014 yılında 16 yaşında profesyonel kariyerine başlayan Ataberk, profesyonel oyuncu olmadan önce yaz tatillerinde 15-16 saat, bazı günlerde ise 25-26 saate varan süreler boyunca oyunu oynadığını ifade etmektedir.⁹Ayrıca birçok oyuncu gönüllü olarak oyunu oynadıkları zamanlarda, profesyonel oyuncu olmak gibi bir amaçları olmadığını ifade etmektedir.¹⁰

Profesyonel e-spor oyunculuğu açısından diğer önemli nokta ise oyunun işe dönüşümüyle beraber uzun saatler boyunca ve sürekli aynı oyunu oynama

6 Beşiktaş E-Spor Evine Gittim!, 2017.

7 Oyun Hizmetleri Gaming House'u Gezdik Vlog!, 2018.

8 Uthenera – Orkun Işıtmak'ın Supermassive'in Gaming House Tanıtımını İzliyor Gerçekleriyle Yorumluyor, 2018.

9 Türkiye'nin En Genç Profesyonel e-spor Oyuncusu 'Makro' ile Röportaj, 2015.

10 Maximum Gaming'in 1907 Fenerbahçe Oyuncularına ZeoNNN ile Birlikte Hazırladığı Büyük Sürpriz!, 2018.

baskısının eğlence kaybına yol açtığıdır. Ergin Bulut, piyasaya sürülmüş oyunları yeniden oynayarak, oyunlarda yer alan hataları tespit eden video oyunu test işçiliğinde çalışma deneyimini eğlencenin değersizleşmesi şeklinde kavramsallaştırır (Bulut, 2014: 2). Oyuncuların, takım koçlarının ya da menajerlerinin e-spor oyunculuğu deneyimine ilişkin değerlendirmeleri de bu yöndedir. Özellikle e-spor takımlarının birincil öznesi olan oyuncular açısından yaşanan eğlence kaybı net bir biçimde dile getirilmektedir. Takım oyuncularının profesyonel oyunculuk kariyeri hedefleyen oyunculara yönelik tavsiyelerinde de bu konuya dikkat çekilmektedir. Dokümanlarda bu konu hakkında konuşan oyuncuların, menajerlerin ya da takım koçlarının tamamı profesyonel oyunculukta oyun oynamanın serbest zaman aktivitesi olarak oyun oynamaktan farklı olduğu üzerinde durmaktadır. Bu işte 5 yıllık kariyere sahip olan Fenerbahçe Spor Kulübü'nün e-spor takımının oyuncusu Berke bu deneyimi şöyle tanımlamaktadır: "...bir takıma girdikten sonra bunun hobiliği kalmıyor. Alakası yok. Tamamen profesyonel iş."¹¹ *Dark Passage* takımında yer alan bir diğer oyuncu, profesyonel oyunculuk deneyimini değerlendirirken ilk başladığı zamanlarda bu şekilde para kazanmanın güzel geldiğini ancak zaman geçtikçe yorulmaya ve sıkılmaya başladığını, bazen oynamak istemese de profesyonel oyuncu olması sebebiyle her gün oynamanın gerekli olduğunu ifade etmektedir.¹²

Profesyonel oyunculuğun sunmuş olduğu bir başka eğlence ya da haz sağlayıcı vaat ise; *gaming houselar*ın sahip olduğu spor aletleri, yüzme havuzu ya da masa tenisi vb. imkanlardır. Nick Dyer-Witheford ve Greig de Peuter (2006: 603), bazı işlerin sunmuş olduğu bu imkanların, söz konusu işlerin *dream job*¹³ (rüya iş) olarak görülmesine sebep olduğunu ifade etmektedirler. Bunun anlamı, çalışma hayatına dair olumsuz düşüncelerin, birtakım işler için çalışmanın aslında çok da kötü bir şey olmadığı fikrini barındırıyor olmasıdır. Dolayısıyla hem yaşam alanı hem de iş yeri olma özelliği taşıyan *gaming houselar*; sunduğu imkanlar ile birlikte oyunculara keyifli bir çalışma ortamı vadediyor gözükmektedir. Ancak bir e-spor takımında daha önce antrenörlük yapmış olan Şükrü, *gaming houselar*ın sunduğu imkanları şu şekilde yorumlamaktadır: "Tamamen sahte. Aralarında spora giden yok. Koreliler belki gidiyordur ama Türklerden giden görmedim ben. Zorla aşağı indirmişler hepsini, arkada zorla eğlendiriyorlar. *Gaming house* tanıtım videolarındaki arka planı hiçbir şekilde gösteremiyorsun. Bütün gün *gaming house*da oturup oyun oynamak çok zevkli bir şeymiş gibi gözükabilir ama bu adamların sıkıntıdan, stresten bunaldıklarını ben biliyorum."¹⁴ Benzer bir yoruma *Dark Passage* takımının *gaming house*una yapılan ziyarette

11 Maximum Gaming'in 1907 Fenerbahçe Oyuncularına ZeoNNN ile Birlikte Hazırladığı Büyük Sürpriz!, 2018.

12 *Dark Passage – Gaming House Ev Gezisi*, 2016.

13 Angela McRobbie, *dream job* olarak nitelenen işleri her şey yolunda gittiğinde -en azından başlangıçta- muazzam bir çekiciliğe ve kendini sömürmeyi bilme paradoksuna sahip işler olarak değerlendirmektedir (Robbie, 2016: 79). (Vurgu bana ait.)

14 *Dark Passage – Gaming House Ev Gezisi*, 2016.

de rastlanmaktadır. Sunucunun; “koşu bandı genelde her evde olan fakat ilk bir ay üzerinden inilmeyen ve ardından bir daha da yüzüne bakılmayan bir alet olur genelde. Sizde de durum öyle mi?” sorusuna takımın menajerinin verdiği yanıt “evet burada da öyle” şeklinde olmuştur.¹⁵

Eğlencenin değersizleşmesinin yanında, profesyonel oyunculukta işten ayrı değerlendirilemeyecek bir diğer durum ise takım oyuncularının müsabakaları kazanmaya yönelik hissettiği baskının ve uzun saatler bilgisayar başında oturma yol açabileceği sağlık sorunlarıdır. Dyer-Witthford ve de Peuter, e-sporcular ile benzer çalışma pratiklerine sahip dijital oyun üretimindeki iş pratiklerini aktarırken, çalışmanın uzun saatler sürdüğünü, bu sebeple fiziksel ve zihinsel yükünün aşırı olduğunu, çalışma pratiğinin oyun gibi çalışma etiğiyle karakterize edilmesinden dolayı sömürünün gizemli hale getirildiği bir süreci vurgulamaktadır (Dyer-Witthford ve de Peuter, 2006: 600). Bu bağlamda, profesyonel oyunculuk kariyerinde oyunun kaybedilmesi, işi kaybetme riskine bağlı olarak yaşanan psikolojik baskı Beşiktaş Jimnastik Kulübü’nün e-spor takımında oynayan Can’ın ifadesinde görülebilmektedir: “...biz sadece oyun oynamıyoruz yani. Normal bir işmiş gibi antrenman yapıyoruz. Bunu kaybedince maç kaybetme stresi var. Bir sürü stres var. Dışardan gelen yorumlardan kaynaklı olarak baskı var.”¹⁶

İşe bağlı oluşan psikolojik baskının yanında, uzun saatler boyunca klavye ve fare kullanımıyla ilişkili olarak fiziksel hastalıkların başlaması da mümkün hale gelmektedir. Türk Tabipler Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik dergisinde yer alan “Bilgisayar Kullananlarda Birikimli Travma Bozuklukları” adlı çalışmada uzun süreli bilgisayar kullanımlarında meydana gelebilecek sağlık sorunları şöyle ifade edilmektedir: “Çoğu klavye işleri oldukça uzun statik postürlere neden olmaktadır. Bunun sonucu olarak, bilek, kol, omuz ve boyunda yorgunluğa ve ağrılara neden olmaktadır. Şiddetli kas yorgunlukları genellikle uzun dinlenme aralıklarına ihtiyaç duyar (Ulusam, Kurt ve Dülgeroğlu: 2001, 29).” Fenerbahçe Spor Kulübü’nün e-spor oyuncusu Berke, profesyonel oyunculuk kariyerini sonlandırma sebeplerinden bir tanesinin sağlık sorunları yaşamasına bağlamakta, sol el bileğinden dirseğine kadar olan bölümde şiddetli ağrılar yaşadığını, bu sebeple fizyoterapistte gittiğini ifade etmektedir. Yine aynı oyuncu takım arkadaşlarından Frozen takma isimli başka bir oyuncunun da aynı şikayete sahip olduğunu söylemektedir.¹⁷ *Supermassive* takımında yer alan Berkay, boyun ağrısından dolayı fizik tedaviye gittiğini ifade etmektedir.¹⁸ Nitekim e-spor çalıştay raporunda yer alan noktalardan biri de budur. Raporda, e-sporcuların sağlığı hususunda antrenman, oyun ve beden aktivite sürelerinin belirlenmesi,

15 (Dark Passage – Gaming House Ev Gezisi, 2016.

16 Beşiktaş E-Spor Evine Gittim!, 2017.

17 Thaldrin E Spor Hayatını Bırakıyor Veda Konuşması, 2018.

18 Uthenera – Orkun Işımtak’ın Supermassive’in Gaming House Tanıtımını İzliyor Gerçekleriyle Yorumluyor, 2018.

ek olarak zihinsel yorgunluğu atma ve bedeni rahatlatma programları eklenmesi konusunda protokoller belirlenmesi önerilirken, oyun ve aktivite sürelerinin dengede tutulmasıyla hem oyuncu sağlığının korunmasını sağlamak hem de oyunun verimlilik dönemini uzatabilmenin mümkün olacağı vurgusu yapılmaktadır (Türkiye E-Spor Federasyonu, 2019: 7).

Sonuç

Günümüzde çalışmanın “eziyetle” örtüşen hallerine alternatif olma iddiasında girişimlerle karşılaşmak mümkündür. Emek sürecini keyifli kılmak için eğlenceli ofis alanları vadeden şirketler ya da eğlencenin ön planda olduğu aktivitelerin işe dönüşümü bu girişimlerin birer örneğidir. Bu anlamda e-sporun gelişmesi ve yatırıma cazip bir alan olmaya başlamasıyla ücretli iş seçeneği haline gelen bilgisayar oynama etkinliği yeni bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmanın konu aldığı e-spor açısından bizzat işin kendisi ve gerçekleştiği mekan olarak *gaming houselar* her iki durumun somut olarak görülebildiği bir alan olma özelliği taşımaktadır.

Günümüz kapitalizmde eğlencenin işin bir parçası haline geldiğini vurgulayan uygulamalara ve yaklaşımlara kıyasla, bu çalışmada profesyonel e-spor oyuncularının çalışma deneyimlerinin sanılanın aksine eğlenceyi sürekli kılmadığı, oyunun işe dönüşümüyle beraber eğlencenin değersizleşmeye başladığı ortaya konmaya çalışılmıştır. Gönüllü, özgür bir temelde gerçekleşen oyun etkinliği iş etiğiyle karakterize edildiğinde zorunluluklar barındıran bir ilişkiye dönüşmektedir. Haftanın altı günü olmak üzere günde on iki saate varan sürelerde gerçekleşen oyun antrenmanları gönüllükten ziyade zorunlu bir rutin şeklinde gerçekleşirken, oyuncular serbest zamanlarında dahi hissettikleri baskıya bağlı olarak maç kayıtlarını izlemek gibi yine oyunla ilgili pratikler yapmaya devam etmektedirler. İş günü serbest zamanı aşındırarak genişlerken, aralarındaki sınır ise muğlaklaşmaktadır. Bununla beraber iş yeri ve emek gücünün yeniden üretiminin ortak mekanı olma özelliği taşıyan *gaming houselar* da işin sınırlarını mekansal düzeyde tahrip etmektedir. Oyuncuların serbest zamanları uzun çalışma süreleriyle de ilişkili olarak *gaming house* evreni ile sınırlı gözükmektedir. Oyuncular genel olarak bu mekanlar dışında gerçekleştirdikleri bir etkinlikten bahsetmezken, eski oyuncu ya da takım koçlarının değerlendirmeleri de bu yöndedir. Bununla birlikte, *gaming houseların* sunmuş olduğu fiziksel olanaklardan da vadedilen düzeyde yararlanılmadığı, dolayısıyla eğlenceli çalışma ortamının fiili olarak karşılık bulmadığı söylenebilir.

E-sporculukta eğlencenin değersizleşmesine yol açan bir başka neden ise oyuncuların oyunda yer alan rollerden birinde uzmanlaşma zorunluluklarından kaynaklanmaktadır. Nitekim oyuncular profesyonel olmadan önce bir rolde sıklıkla başka bir role geçtiklerini ifade ederken, bu serbestliğin profesyonel oyunculukla birlikte ortadan kalktığını söylemektedirler. Bunun

temel sebebi olarak takım içi görev dağılımı ve sorumlulukları gelirken, bireysel ve takım antrenmanları dıŖında dahi baŖka rolleri oynamaya dönük ilginin düŖük olması sahip olunan kariyeri kaybetmemeye dair kaygılarla bağlantılıdır. Hem takım içi performans rekabeti hem de henüz profesyonel e-sporcu olmayan ancak bu alanda istihdam edilebilme potansiyeline sahip amatör oyuncuların varlığı uzmanlaŖmaya dönük zorunlulukları pekiŖtirmektedir.

Profesyonel e-spor oyuncularının kariyerlerine dair değerlendirmeleri de dikkat çekicidir. Erken yaŖta oyun oynayarak gelir elde etmenin yarattığı tatmin, yalnızca birkaç yıl içinde yerini iŖ temelinde örgütlenen e-sporculuğun sorgulanmasına bırakmaktadır. Bu bakımdan oyundan alınan zevkin azalması ve uzun saatler oyun oynamanın yarattığı bedensel ve psikolojik tahribata dair duyulan rahatsızlık ve farkındalık, kariyerinin ilerleyen zamanlarında dile getirilmeye baŖlarken, bazı oyuncuların iŖi bırakmasıyla sonuçlanmaktadır. Bu bağlamda incelenen video dokümanlarda yer alan oyuncuların yaŖlarının 16 ile 23 aralığında olması, bu iŖin uzun süreler boyunca sürdürülebilir olup olmadığını düŖündürmekle birlikte emek gücü hareketliliğinin yoğun bir biçimde gerçekteŖeçēi alan olacağı öngörülebilir.

E-spor oyuncularının emek süreçleri göz önünde bulundurulduğunda kapitalist tarzda örgütlenmiŖ iŖe dair Ŗu soru bir kez daha anlamlı hale gelmektedir. İŖin ya da çalıŖmanın emek gücünü eziyetle özdeŖ biçimde tüketen yapısını aŖmak, iŖin organizasyonunun eğlenceyi içeren ya da bizzat eğlencenin iŖe dönüşümüyle mi, yoksa kapitalist iŖin sahip olduğu üretim iliŖkileri temelinde bir deęiŖimle mi mümkün olacaktır?

Kaynakça

- Alp, F. A., Çakmak, G. ve Kahveci, M. S. (2020) "Ne Bilir Kadın Oyun Oynamayı?": Kadın Oyuncuların E-Spor Deneyimleri", *Türkiye Klinikleri Spor Bilimleri Dergisi*, 12, 3, 322-329.
- Artvinli, E. ve Demir, Z. M. (2019) "Sınıf Öğretmeni Adaylarının Oyunlaştırma Deneyimleri". I. Uluslararası Oyun Kongresi Bildiriler Kitabı, Gaziantep: Hasan Kalyoncu Üniversitesi, 30 Ekim – 2 Kasım 2019, 228-236.
- Aydos, S. (2013) "Sporcu Sözleşmesinin Feshi", *AÜHFD*, 62, 3, 643-689.
- Bilimleri Dergisi, 4, 2, 34-47.
- Bryce, J. O. ve Rutter, J. (2003) "Gender dynamics and the social and spatial organization of computer gaming", *Leisure Studies*, 22, 1, 1-15.
- Bulut, E. (2015) "Playboring in the tester pit: The convergence of precarity and the degradation of fun in video game testing", *Television & New Media*, 16, 3, 240-258.
- Caillois, R. (1958) *Les Jeux et Les Hommes*, Paris: Librairie Gallimard.
- Caillois, R. (1961) *Man, Play and Games*, USA: University of Illinois Press.
- Dyer-Witheford, N., ve De Peuter, G. (2006) "EA Spouse" and the crisis of video game labour: Enjoyment, exclusion, exploitation, exodus", *Canadian Journal of Communication*, 31, 599-617.
- Emiroğlu, K. (1997) "Çalışmanın Anlamı", *Kebikeç Dergi*, 2, 5, 143-154.
- Ercansungur, D. O. ve Canbaz, E. (2019) "Roger Caillois ve Agôn: Dijital Oyundan E-Spor'a". I. Uluslararası Oyun Kongresi Bildiriler Kitabı, Gaziantep: Hasan Kalyoncu Üniversitesi, 30 Ekim – 2 Kasım 2019, 207-217.
- Erem, E., Daşdemir, İ., ve Köksoy, A. M. (2019) "Öğretmen Adaylarının Oyun Kullanımına İlişkin Görüşleri". I. Uluslararası Oyun Kongresi Bildiriler Kitabı. Gaziantep: Hasan Kalyoncu Üniversitesi. 30 Ekim – 2 Kasım 2019, 151-164.
- Fuchs, C. (2015) *Dijital Emek ve Karl Marx* (çev. T. E. Kalaycı ve S. Oğuz), Ankara: NotaBene Yayınları.
- Good, O. (2012) "World's First Known Video Gaming Tournament", <https://kotaku.com/5953371/today-is-the-40th-anniversary-of-the-worlds-first-known-video-gaming-tournament>. (29.12.2020).
- Huizinga, J. (2017) *Homo Ludens: Oyunun Toplumsal İşlevi Üzerine Bir Deneme* (çev. M.A. Kılıçbay), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Köksoy, Ardic, Daşdemir ve Erem. (2019). "Eğitsel Oyunların Öğretmen Adaylarının Sosyal Beceri Gelişimi Düzeyine Etkisi", I. Uluslararası Oyun Kongresi Bildiriler Kitabı, Gaziantep: Hasan Kalyoncu Üniversitesi. 30 Ekim – 2 Kasım 2019, 71-77.
- Küçükgüngör, E. (1998) "Türk Hukukunda Sporcuların Hukuki Durumu", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1, 2, 127-139.
- Marx, K. (2011) *Kapital 1. Cilt* (çev. N. Satlıgan), 1. Basım, İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx, K. (2013) 1844 El Yazmaları (çev. M. Belge) İstanbul: Birikim Yayınları.
- McRobbie, A. (2018) *Be Creative: Making A Living in The New Culture Industries*, USA: Polity Press.
- Mustafa, R., Zirek, E. ve Yasacı, Z. (2018) "E-Spor Oyuncularının Demografik Özellikleri, Oyun Oynama Süreleri ve Başarılarını Etkileyen Faktörler", *Bağımlılık Dergisi*, 19, 4, 115-122.
- O'Donnell, C. (2009) "The everyday lives of video game developers: Experimentally understanding underlying systems/structures. Transformative Works and Cultures", 2, 1, 1-1. <http://journal.transformativeworks.org/index.php/twc/article/view/73>. (1.1.2021).
- Sezgin, S. (2020) *Dijital Oyun Ekosistemi: Yaratıcı Endüstri ve Emek*, Alternatif Bilişim Derneği.
- Statista (2017) *Number of players of selected eSports games worldwide as of August 2017*. <https://www.statista.com/statistics/506923/esports-games-number-players-global/>. (20.12.2020).

Statista (2020) *eSports audience size worldwide from 2019 to 2024* (2020) <https://www.statista.com/statistics/490480/global-esports-audience-size-viewer-type/>. (20.12.2020).

Türkiye E-Spor Federasyonu (2019) Türkiye E-Spor Federasyonu Sporcu Lisans, Vize ve Transfer Talimatı. (2019), Resmi Gazete 30978 http://tesfed.gov.tr/PublicFederasyon/Edit/images/FEDERASYON/105/E-SPOR_FED_TALIMATI-2.pdf. (14.12.2020).

Türkiye E-spor Federasyonu (2020) 1. Espor Çalıştay Raporu, <http://tesfed.gov.tr/PublicFederasyon/Edit/images/FEDERASYON/105/Espor%20%C3%87al%C4%B1%C5%9Ftay%C4%B1%20Raporu.pdf>. (27.12.2020).

Ulusam, S., Kurt, M., ve Dülgeroğlu, D. (2015) "Bilgisayar Kullananlarda Birikimli Travma Bozuklukları", Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi, 2, 6, 26-32.

Üçüncüoğlu, M. & Ozan Çakır, V. (2017) "Modern Spor Kulüplerinin Espor Faaliyetlerine İlgili Gösterme Nedenleri Üzerine Bir Araştırma", İnönü Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor

Video Dokümanlar

"1907 Fenerbahçe Gaming House Ziyareti | Fox Gaming". 2018. <https://www.youtube.com/watch?v=Jfb3Mj7mUZ0>. (23.11.2020).

"1907 Fenerbahçe Espor Evinde Bir Gün". 2017. <https://www.youtube.com/watch?v=bV7wAXYUG5s&t=3s>. (23.11.2020).

"Annenize Babanıza İzletin: Oyun Oynayarak Yılda 70.000 TL Para Kazanan eSporcuların Evinin Gezdi!". <https://www.youtube.com/watch?v=9jVic2H6UQ8>. (23.11.2020).

"Beşiktaş E-Spor Evine Gittim!". 2017. https://www.youtube.com/watch?v=cMuB_NoJYxc&t=619s. (23.11.2020).

"Dark Passage – Gaming House | Ev Gezisi (Teknoloji Odası #3)". 2016. <https://www.youtube.com/watch?v=PTtibGsKpCA>. (23.11.2020).

"Dark passage Gaming House 2019 Kış Mevsimi Değerlendirmesi". 2019. <https://www.youtube.com/watch?v=iy5RW76uTH8>. (23.11.2020).

"E-Spor Takımına Ev Ziyareti | Gaming House Gezisi". 2017. https://www.youtube.com/watch?v=5BDSz_O6PIQ. (23.11.2020).

Galacticos Oyun Evi Ziyareti (Çekiliş). 2019. <https://www.youtube.com/watch?v=ICUiu9N1S54>. (23.11.2020).

Galacticos'un Evinin Bastım!! Gaming Houseların Gerçek Yüzü!! – Barış Can. 2019.

<https://www.youtube.com/watch?v=Uj7Pi1X0Sg>. (27.11.2020).

Gaming House Vlog / Fastpay Wildcats. 2020. <https://www.youtube.com/watch?v=ZtyNgGjNkdG>. (1.12.2020).

HWA Gaming Oyuncu Evi Ziyareti ve Forma Çekilişi. 2019. <https://www.youtube.com/watch?v=PGw7j2PBOfs>. (1.12.2020).

"Maximum Gaming'in 1907 Fenerbahçe Oyuncularına Zeonnn ile Birlikte Hazırladığı Büyük Sürpriz!". 2018. <https://www.youtube.com/watch?v=tMuYfuFe8g>, (1.12.2020)

"NumberOne Gaming House Tanıtımı". 2015. <https://www.youtube.com/watch?v=CKRePj-Gyis>. (1.12.2020).

"Oğuzhan Uğur'la PİNÇ (13.Bölüm): Onedio Ankara, Burak Aksak, Masge, Gökhan Mandır, Ersay Üner". 2018. <https://www.youtube.com/watch?v=X5JO1SDIfVA>. (6.12.2020)

"Oyun Hizmetleri Gaming House'u Gezdi Vlog!". 2018. <https://www.youtube.com/watch?v=HOBdyfW4CKg>. (1.12.2020).

"Profesyonel Oyunculuk Hayatımı Anlatıyorum!". 2016. <https://www.youtube.com/watch?v=t4Yo3rvVRjA>. (1.12.2020).

Royal Youth Gaming House – Elwind Vlog. 2019. <https://www.youtube.com/watch?v=iZJXBggm9tA>. (6.12.2020).

Supermassive Takım Evi Turu – Armut Vlog (Çekiliş!). 2020. <https://www.youtube.com/watch?v=uXs9u4x3rao>. (6.12.2020).

"Thaldrin E Spor Hayatını Bırakıyor (Veda Konuşması)". 2018. https://www.youtube.com/watch?v=j7pFhm_dQpc. (6.12.2020).

"Türkiye'nin En Genç Profesyonel e-spor Oyuncusu 'Makro' ile Röportaj". 2015. <https://www.youtube.com/watch?v=qOLH7AuvqCl>. (6.12.2020).

"Uthenera - Orkun Işıtmak'ın Supermassive'in Gaming House Tanıtımını İzliyor Gerçekleri Yorumluyor". 2018. <https://www.youtube.com/watch?v=0rN8p5ZFgjQ>. (6.12.2020).

Araştırma Makalesi

Sürdürülebilir Kalkınma Paradigmasının Doğa Dostu Görünümlü Yeni Araçları: 'Döngüsel Ekonomi' Söylemi ve 'Sıfır Atık' Projesi

Zelal Beyaz*

ORCID:0000-0002-1044-1964

Öz

II. Dünya Savaşı sonrası ulus devlet temelli dünya sisteminin hakim ideolojisi olan kalkınma paradigması, 1960-1970'li yıllarda büyüme güdümlü kapitalizme içkin toplumsal krizlerin yaygınlaşması ve ekolojik krizlerin görünür olmaya başlamasıyla birlikte yoğun eleştirilerle karşı karşıya kalmıştır. Kapitalizmin doğal ekosistemler üzerinde yarattığı yıkım ve sistemin insan hayatının dayandığı kaynakları tüketme sınırına ulaşması, 'sürdürülebilirlik' söylemiyle kalkınma paradigmasını yeniden canlandırma ve güçlendirme arayışını ortaya çıkarmıştır. Bu arayış doğrultusunda uluslararası devlet kuruluşlarınca organize edilen konferanslar, eylem planları ve raporlar aracılığıyla tarihsel süreçte farklılaşan çeşitli kavramlar, politika önerileri, araçlar ve uygulamalar ileri sürülmüştür. 'Sürdürülebilirlik' kisvesi altında çevresel kaygılar ve ekonomik büyümeyi uzlaştırmaya yönelik yinelenen girişimlerin en yenileri ise 'döngüsel ekonomi' söylemi ve bu söylemin en sofistike araçlarından olan sıfır atık projesidir. Son yıllarda dünya genelinde yoğun bir şekilde tanıtılan sıfır atık döngüsel ekonomi projesi başta Avrupa Komisyonu gibi küresel politika belirleyici kurumlar olmak üzere, çok uluslu şirketler, önde gelen yönetim danışmanlığı şirketleri, sivil toplum kuruluşları ve akademisyenler gibi çeşitli aktörler tarafından büyük ilgi ve destek görmüştür. Bu çalışma, sürdürülebilir kalkınmanın savunucuları tarafından kapitalist düzen içinde herhangi bir kayıp ve kalıntı olmaksızın doğa benzeri sürekli yenilenen bir büyüme varsayımıyla ortaya atılan döngüsel ekonomi söylemini ve bu söylemin temel sac ayaklarından birini oluşturan sıfır atık projesini sorunsallaştırmaktadır. Literatür taraması yöntemiyle gerçekleştirilen çalışmada önce döngüsel ekonomi söylemini ve bu söylem doğrultusunda ortaya atılan sıfır atık projesini ortaya çıkaran ekonomik-politik ve tarihsel koşullara yer verilmiştir. Ardından bir birikim rejimi olarak döngüsel ekonomiye, kapitalist üretim biçimine içkin ve aynı zamanda kapitalizmin başa çıkmakta zorlandığı atıkların meta olarak değeri ve atık yö-

Makale Geliş Tarihi: 17.12.2020 Kabul Tarihi: 01.06.2021

* Dr. Öğr. Üyesi, Nişantaşı Üniversitesi, İİSBF, Ekonomi ve Finans Bölümü, zelalbeyaz@gmail.com

netiminin sermaye açısından taşıdığı anlam sürdürülebilir kalkınma paradigmasıyla ilişkiseliliği içinde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sürdürülebilir kalkınma, döngüsel ekonomi, sıfır atık projesi, sermaye birikimi, metalaştırma.

New Tools of the Sustainable Development Paradigm with a Green Look: The 'Circular Economy' Discourse and 'Zero Waste' Project

Abstract

The development paradigm, which was the dominant ideology of the nation-state-based world system after the World War II, faced with intense criticism with the spread of social crises and the emergence of ecological crisis inherent to growth-driven capitalism in the 1960s and the 1970s. The destruction created by capitalism on natural ecosystems and the state of reaching the limit of consuming resources has revealed the pursuit to revitalize and strengthen the development paradigm with the 'sustainability' discourse. In line with this pursuit, various concepts, policy recommendations, tools and practices have been put forward, albeit differentiated in the historical process, through conferences, action plans and reports organized by international governmental organizations. One of the newest and most sophisticated tools put forward to establish the dominance of the development ideology under the mask of 'sustainability' is the 'circular economy' discourse and the zero waste project framed in line with this discourse. The zero-waste circular economy project, which has been intensely promoted throughout the world in recent years, has attracted great attention and support from various actors such as global policy-making institutions like the European Commission, multinational companies, leading management consulting companies, non-governmental organizations and academics. This study problematizes the circular economy discourse put forward by the sustainable development advocates with the assumption of a nature-like continuous renewal growth without any loss and residue within capitalist order and also the zero waste project which constitutes one of the main pillars of this discourse. In this context, the economical, political and historical conditions that reveal the circular economy discourse were examined with the literature review method. Then, the value of waste as a commodity, which is inherent in the capitalist mode of production and at the same time, which capitalism has difficulty in coping with, the meaning of waste management in terms of capital tried to be revealed in relation to the sustainable development paradigm.

Key Words: Sustainable development, circular economy, zero waste project, capital accumulation, commodification.

Giriş

II. Dünya Savaşı'nın hemen ardından sömürgeci-emperyalist ülkeler uluslararası sistemi yeniden düzenlemek için 'geri kalmış' ülkelerin kalkındırılması gerektiği tezini ileri sürerek (Başkaya, 2005: 257); kapitalistleşme sürecindeki ülkelere ekonomik ve teknik yardım temelli borçlanma politikasına dayalı ve büyüme odaklı bir kalkınma modelini sunmuşlardır.

Ancak 1960'lı yılların sonlarına gelindiğinde kâr odaklı ve yoğun kaynak kullanımına dayalı üretim yapısının zorunlu bir sonucu olarak kapitalizmin doğal varlıklar ve çevre üzerinde yarattığı yıkım görünür olmaya başlamıştır. Endüstriyel kapitalizmin gerek doğal ekosistemler üzerinde yarattığı yıkım gereksedoğal kaynakları tüketme sınırına ulaşması (Tulloch ve Neilson, 2014: 32) piyasa ekonomisi içinde doğanın kullanımı ile ekonomik büyüme ilişkisine bir imkan yaratma arayışını ortaya çıkarmıştır (Özlüer, 2007:5)

Bu çerçevede 1972 yılında Stockholm'de gerçekleşen Birleşmiş Milletler İnsan ve Çevresi Konferansı, çevre ve kalkınma arasında bağlantı kuran düşünceler henüz formüle edilmemiş olmakla birlikte, 'sürdürülebilir kalkınma' gündeminin habercisi olmuştur. Küresel düzeyde gerçekleşen bir ekonomik ve politik yeniden düzenleme sürecinde çatışan çevre ve kalkınma normları setini uzlaştırmak amacıyla ortaya atılan ve Brundtland Raporu'yla (1987) tarih sahnesine çıkan sürdürülebilir kalkınma paradigması ise o tarihten günümüze neredeyse tüm ülkelerin çevre politikalarına yön vermektedir.

Stockholm Konferansı'ndan (1972) günümüze kalkınma ideolojisinin ekonomik büyüme ile ekolojik sürdürülebilirliğin birbiriyle çelişmediği dahası ekolojik sürdürülebilirliğin koşulunun 'sürdürülebilir kalkınma' olduğu iddiası çeşitli aktörler aracılığıyla ve çeşitli stratejiler, araçlar ve uygulamalarla güçlendirilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda son yıllarda sürdürülebilir kalkınmanın ekonomi politığının inşası ve reformu için ileri sürülen 'döngüsel ekonomi' söylemi ve 'sıfır atık' projesi başta Avrupa Komisyonu gibi küresel politika belirleyici kurumlar olmak üzere çok uluslu şirketler, üst düzey danışmanlık şirketleri, çeşitli uluslararası sivil toplum kuruluşları ve vakıflar tarafından desteklenmiştir (Webster, 2015). Sıfır atık döngüsel ekonomiyi desteklemeye yönelik bu küresel çabalar, Birleşmiş Milletler ve Avrupa Komisyonu tarafından desteklenen 'kaynak verimliliği' gündeminin en sofistike versiyonudur (UNEP, 2011; EC, 2014).

Bu çalışma, sürdürülebilir kalkınmanın savunucuları tarafından kapitalist düzen içinde herhangi bir kayıp ve kalıntı olmaksızın doğa benzeri sürekli yenilenen bir büyüme varsayımıyla ortaya atılan 'döngüsel ekonomi' söylemini ve bu söylemin temel sac ayaklarından birini oluşturan 'sıfır atık' projesini sorunsallaştırmaktadır. Elbette döngüsel ekonomi söylemi ve sıfır atık projesi birbiriyle ilintili ve etkileşimli pek çok farklı süreci, boyutu ve aktörü kapsamaktadır. Ancak tüm bunların tek bir çalışma içerisinde ele alınması mümkün değildir. Bu nedenle bu çalışma döngüsel ekonomi söylemini ortaya çıkaran ekonomik-politik ve tarihsel koşullara; bir birikim rejimi olarak döngüsel

ekonomiye, sıfır atık projesinin temelinde yatan atık yönetiminin ve atığın sermaye birikimi açısından önemine odaklanmaktadır. Literatür taraması yöntemiyle gerçekleştirilen bu çalışmayla döngüsel ekonomi söylemi ve sıfır atık projesi gibi kapitalist ideolojinin yeni söylem ve araçlarına dikkat çekilmesi ve bu kapsamda farklı boyutlarıyla eleştirel kuramsal ve kavramsal çalışmaların teşvik edilmesi amaçlanmaktadır.

Bu çalışma, giriş bölümünü izleyen iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, öncelikle sürdürülebilir kalkınma anlayışının ve bu anlayışın çevre bağlamında hayata geçirdiği dinamiklerin daha iyi anlaşılması için Stockholm Konferansı'ndan (1972) günümüze sürdürülebilir kalkınma anlayışı çerçevesinde ekolojinin kapitalist ekonomiyle uyumlaştırılma çabalarını içeren gelişmeler ele alınmıştır. Ardından aynı bölümde kalkınma stratejileri ile çevre politikalarının bütünleştirilmesi çabalarını ifade eden Rio sürecine değinilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde ise sürdürülebilirlik kisvesi altında kapitalizmi doğallaştırma girişimlerinin en yeni araçlarından olan 'döngüsel ekonomi' söylemi bir eko-birikim rejimi; 'sıfır atık' projesi ise atığın ve atık yönetiminin sermaye açısından taşıdığı önem bağlamında ele alınmıştır. Çalışma genel bir tartışmanın yürütüldüğü sonuç bölümüyle tamamlanmıştır.

Kapitalist Ekonomi ile Ekolojiyi Bağdaştırma Arayışında İlk Küresel Çabalar: Brundtland Raporu'ndan Günümüze

Brundtland Raporu: 'Sürdürülebilir Kalkınma' Kavramının Ortaya Atılışı

1960'lı yıllarla birlikte endüstriyel kapitalizmin gerek doğal ekosistemler üzerinde yarattığı yıkım gerekse doğal kaynakları tüketme sınırına ulaşması (Tulloch ve Neilson, 2014: 32) çevrenin korunması ile kalkınmanın birbirini dışlamayabileceğine ilişkin bir algının oluşturulmasına yönelik arayışı doğurmuştur. Bu süreçte çevre ve kalkınmanın bağdaştırılmasına yönelik ilk girişim 1972 yılında Stockholm'de gerçekleşen Birleşmiş Milletler (BM) İnsan Çevresi Konferansı olmuştur (Kaplan, 1997: 123).

Stockholm Konferansı'nda kabul edilen belgelerde 'sürdürülebilir kalkınma' kavramı kullanılmamakla birlikte çevre ve kalkınma ilişkisine ve küresel çevre sorunlarının boyutlarına yer verilmiştir. Dolayısıyla bu konferansın 'sürdürülebilirlik' gündeminin habercisi olduğunu ve 'sürdürülebilir kalkınma' kavramının temellerinin bu konferansta atıldığını söylemek mümkündür.

'Sürdürülebilir kalkınma' kavramı resmi olarak ilk defa Brundtland Raporu olarak da bilinen 'Ortak Geleceğimiz' raporuyla ortaya atılmıştır. Norveç Başbakanı G.H. Brundtland başkanlığında 1983 yılında kurulan BM Çevre ve Kalkınma Komisyonu'nun 1987 yılında BM Genel Kurulu'na sunduğu bu

raporda sürdürülebilir kalkınma “gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılama olanağından ödün vermeden bugünün ihtiyaçlarının karşılanması” (WCED, 1987: 71) biçiminde tanımlanmıştır. Bu tanım ilk bakışta ekolojik sürdürülebilirlik ile uyumlu görülmüş, raporun bütünü incelendiğinde sürdürülebilirlik kavramının ekonomik büyüme ve kalkınma ile bağlantılandırıldığı açıktır. Dolayısıyla bu anlayış ekolojik olmaktan çok ekonomik olanı ön plana çıkaran bir sürecin parçasıdır (Tulloch ve Neilson, 2014: 33).

Çevrenin korunması ve ekonomik kalkınmanın aynı temele oturtulması Brundtland Raporu'nun 'Çevre ve Kalkınmaya Yeni Yaklaşımlar' başlıklı bölümünde şu şekilde ifade edilmiştir (WCED, 1987):

Ekonomi ve ekoloji, sadece çevreyi korumak için değil, aynı zamanda kalkınmayı korumak ve teşvik etmek için karar verme ve kanun yapma süreçlerine tamamen entegre edilmelidir. Ekonomi sadece zenginlik üretimiyle ilgili ve ekoloji de sadece doğanın korunmasıyla ilgili değildir. Her ikisi de insanlığı geliştirmek için eşit derecede önemlidir... Dolayısıyla ekonomik ve sosyal kalkınmanın hedefleri gelişmiş veya gelişen, piyasa ekseni veya merkezi olarak planlanan tüm ekonomilerde sürdürülebilirlik açısından tanımlanmalıdır.

Brundtland Raporu 'sürdürülebilir kalkınma'ya ilişkin dört temel değer üzerine inşa edilmiştir. Bunlar temel ihtiyaçlar, yoksulluk ile sosyal örgütlenmenin ve teknolojinin düzeyidir. Yoksulluğun ortadan kaldırılmasının kapitalist sermaye birikiminin gelişimine bağlandığı raporda, piyasa koşullarında çevre ile kalkınma arasındaki dengenin kurulabileceği ileri sürülmektedir. Buna göre sürdürülebilir kalkınma politikalarını yürütecek hükümetin; idari, mali ve finansal sorunların yapılandırılması anlamında toplumsal örgütlülüğün ve teknolojinin kapasitesini artırarak bu dengenin sağlanması mümkündür (WCED, 1987: 126).

Raporda temel ihtiyaçlar ve yoksulluk üzerinden çevre ve kalkınma arasındaki dengenin piyasa koşullarında başka bir deyişle bölüşüm yoluyla kurulabileceği ileri sürülmüştür. Böylelikle bir taraftan yoksulluğa kalkınma yoluyla alt edilmek istenen en büyük sorun anlamı yüklenirken, diğer taraftan yoksulluk standartlaştırılmaya çalışılmıştır. Belirli bir gelir düzeyine ve yaşam standardına erişemeyen insanların ve toplulukların yoksul olarak kabul edilmesi ise sürdürülebilir kalkınma söyleminin zorunlu ön koşuludur (Şahin, 2004: 12).

Raporda yoksulluk yiyecek, barınma, giyecek ve iş bulma gibi temel ihtiyaçların karşılanmaması biçiminde tanımlanmıştır. Temel ihtiyaçların karşılanmasının ise 'tam büyüme potansiyeline ulaşmaya' bağlı olduğu ve aynı zamandatam büyüme koşullarında dahi yoksulluğun görülebileceği (WCED, 1987) ileri sürülmüştür. Ancak rapordan toplumsal adaletsizliğin ve eşitsizliğin üretimin örgütlenmesinden kaynaklandığı çıkarımında bulunmak olanaklı değildir. Kapitalist ekonominin genel eğilimi olan sınırsız büyüme ekseninden

kopmayan ve toplumun asgari ihtiyaçlarının karşılanması gerekliliğini vurgulayan rapor, bu asgari ihtiyaçların neler olduğu, niteliklerinin kim tarafından nasıl belirlendiği sorularına ise cevap vermemektedir (Özlüer, 2007: 6). İnsanların piyasada bir ortalama soyut ihtiyaçlar sahibi birey olarak konumlandırıldığı ve yaşamın niteliği gözetilmeksizin yoksulluğun mallara niceliksel olarak sahip olabilmeye ölçüldüğü bir düzlem yaratılarak kapitalist büyümenin kuramsal temelleri sağlamlaştırılmıştır (Özlüer, 2007: 7).

Brundtland raporunda 'gelişmekte olan ülkeler'in ekonomik ve çevresel krizlerden kurtarmanın yolunun küresel ekonomik büyümenin yeniden canlandırılması olduğu ileri sürülmüştür. Buna göre uluslararası ticarette daha fazla serbesti, daha düşük faiz oranları, daha çok teknoloji transferi ve daha büyük sermaye akımı sağlanmalıdır (WCED, 1987: 125). Bu öneriler raporun kapitalist sınırsız büyüme ekseninden kopmadığını açıkça göstermektedir.

Raporda teknolojik bir determinizmle çevre sorunlarının çözümünde yeni teknolojilerin geliştirilmesine de başat bir vurgu yapılmaktadır. Teknoloji alışverişi temeline dayalı yollarla kirlenme kontrolü ve yenilenebilir enerji sistemleri gibi alanlarda sürdürülebilir kalkınmanın teşvik edilmesi gerektiği belirtilmektedir (WCED, 1987: 127). Oysa üretici güçlerin gelişiminin doğası üretim ilişkileri tarafından belirlenmektedir. Neyin, ne kadar, nasıl ve ne için üretildiği hesaba katılmaksızın üretilen teknolojik alternatifler piyasadaki enerji desenini çeşitlendirmekten öteye gidememektedir. Bu bağlamda kapitalist teknolojiyi onu var eden üretim tarzının ideolojisinden ve bilgisinden farklı bir yerde konumlandırmak mümkün değildir. Çünkü burada teknoloji aynı zamanda verili üretim tarzının yaşama biçimini ve yaşam kültürünü de örgütlemektedir (Özlüer, 2007: 8, 12).

Özetle piyasa ekonomisine dayalı sürdürülebilir kalkınma anlayışı 'sürdürülebilirliğin temel ekonomik mekanizmalarını piyasa mantığının içinde üretir. Kapitalizmin her şeyi metalaştırmaya dönük mantığının zorunlu sonucu olarak bu anlayışta sermaye birikimine dayalı piyasa ekonomisinin sınırları çevreyi de içerecek biçimde genişletilir. Piyasa mantığında çevrenin 'korunması' da ancak çevreden kar elde edilebildiği sürece olanaklı hale gelir (Özlüer, 2007: 10).

Rio Süreci: Çevre Politikalarının Kalkınma Stratejileriyle Bütünleştirilmesi Çabaları

1980'lerin ortalarından bu yana neoliberal sürdürülebilir kalkınmanın küresel yükselişinde 'mevzi savaşı' için yürütülen ana mücadele alanı, bir dizi küresel konferans ve bu konferanslar sonucunda ortaya çıkan siyasi deklarasyonlar ve raporları içeren Rio sürecinden oluşmaktadır (Huber, 2000). Rio süreci 'çevre politikalarına ilişkin stratejilerin formülasyonuna yol açan yeni toplumsal hareketler, akademi, siyaset ve iş dünyası arasında devam eden uluslararası etkileşim'i ifade etmektedir. Dahası bu süreç, birkaç on yıla yayılan ve baskın

bir söylem haline gelen 'sürdürülebilir kalkınma'nın inşa merkezi olarak kabul edilmektedir (Huber, 2000: 270).

1992 yılında Brezilya'nın Rio de Janerio kentinde düzenlenen BM Çevre ve Kalkınma Konferansı'nda kalkınma ihmal edilerek çevrenin korunamayacağı, çevreye rağmen de kalkınmanın sağlanamayacağı iddiası yenilenmiştir (UNCED, 1992a; 1992b). Konferans sonucunda Rio Bildirgesi, Gündem 21, İklim Değişikliği Sözleşmesi, Orman İlkeleri ve Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi adı altında (Keleş vd., 2005: 454) dönemin hakim ideolojisini yansıtan beş temel belge ortaya atılmıştır.

Gündem 21 (UNCED, 1992a) başlıklı eylem planında sürdürülebilir kalkınmanın 21. yüzyılın en önemli ekonomi ve çevre politikası olduğu ileri sürülmüştür (Basiago, 1995: 109-110). Bu eylem planı, 'gelişmekte olan ülkelerde' sürdürülebilir kalkınmanın hızlandırılması için uluslararası iş birliğinden söz edilmesi; ticaretin serbestleştirilmesi, uluslararası ticaretin önündeki engellerin kaldırılması, korumacılığın durdurulması, özel sektörün teşvik edilmesi ve girişimciliğin önünün açılması (Şahin, 2004: 22) gibi neoliberal politikalarla paralellik arz eden önerilen yer alması bakımından dikkat çekicidir.

Rio Zirvesi sonucunda ortaya çıkan sözleşmelerin temel yaklaşımları çevre ile ekonomi ilişkisinin temel mantığını ortaya koyan dışsallıkların içselleştirilmesidir. Bunun sonucunda liberal kuram ekseninde çevre, bir toplumsal hesaplar sistemi içerisine dahil edilmektedir (Keleş vd., 2005: 158). Başka bir deyişle çevre fiyatlandırılarak çevresel sorunlar bu fiyatlandırma mekanizması içinde çözülmeye çalışılmaktadır. Bu, bedelini ödeyenin doğayı tahrip edebileceği anlamına gelmektedir. Sürdürülebilir kalkınma anlayışını hayata geçirmenin araçlarından olan 'Çevresel Etki Değerlendirme' sürecinde, 'Kirleten Öder' ilkesinde ve Kyoto Protokolü'ndeki esneklik mekanizmalarında çevrenin fiyatlandırılması yaklaşımını gözlemlemek mümkündür. Dışsallıkların içselleştirilmesine yönelik geliştirilen liberal çözüm, çevrenin fiyatlandırılması, piyasa ekonomisinin tam işleyebilmesi için çevrenin de tam rekabet koşullarına kavuşturulması ve doğal varlıkların özel mülkiyet rejimine dahil edilmesi gerektiği düşüncesi sürdürülebilir kalkınma yaklaşımının ekonomi politikasını bütünlüğe kavuşturmaktadır (Özlüer, 2007: 9).

Rio Konferansı'nın başlattığı bu süreç 2002 yılında Güney Afrika'nın Johannesburg kentinde düzenlenen Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı Johannesburg Konferansı'yla güçlendirilmeye çalışılmıştır. Sürdürülebilir kalkınmaya yönelik çok taraflı bir taahhüdü güçlendirmek amacıyla gerçekleştirilmiş olan Johannesburg Zirvesi'nin iki önemli boyutu bulunmaktadır. Birincisi, çok uluslu şirketlerin Zirve sonunda alınan kararları doğrudan etkileyerek, sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilmesinde kendilerini vazgeçilmez unsurlar olarak gündeme getirmiş olmaları ve çevresel sorunlar alanında meşruiyet kazanmış olmalarıdır. İkincisi, konferansta 'sürdürülebilir üretim ve tüketimin özendirilmesi' kararının uygulanmasına yönelik stratejilerin belirlenmiş olmasıdır.

Bahsi geçen tüm bu konferansların ortak noktası ekolojik sorunların ve bu sorunlara karşı geliştirilen çözümlerin sürdürülebilir kalkınma paradigması ekseninde çizilmiş olmasıdır. Öte yandan Rio süreci, başarısızlığı daha yeni ilan edilmiş olan modernizasyona ilişkin bir dizi ilkenin yeniden doğmasını sağlamıştır. Bu, özellikle küreselleşen piyasalar ve üretim yapıları bağlamında daha geniş bir kapsamda yeniden canlandırılan dünya ticareti ve kalkınma için geçerlidir (Huber, 2000).

Sürdürülebilirlik kavramı, şirketlerin rekabet avantajı elde etmelerine, satışlarını ve karlarını artırmalarına ve genel olarak krize meyilli küresel ekonomi içindeki büyümlerine ve kontrollerini genişletmelerine yardımcı olmak için 'sürdürülebilir' mallar, hizmetler/uygulamalar üretmeye ve onları markalaştırmaya çalışan bir işletme biçimi olan 'ekolojik işletmeler' tarafından benimsenmiştir (Dauvergne ve Lister, 2013: 1). Bu perspektiften bakıldığında sürdürülebilirlik yalnızca şirketler tarafından hissedarlarının sosyo-çevresel kaygılarını gidermek için tasarlanan bir pazarlama planı olarak değil, aynı zamanda özellikle tedarik zinciri ve kaynak verimliliği yönetimi açısından işletmeye yön veren kritik bir araç olarak görülebilir (Dauvergne ve Lister, 2013). Daha basit bir ifadeyle, sürdürülebilir mal ve hizmetler üretmek, şirketleri sadece iyi göstermekle kalmaz aynı zamanda onların rekabet etme ve hayatta kalma kapasitelerini genişleterek büyümlerine yardımcı olur (Valenzuela ve Böhm, 2017: 28).

1980'li yılların ortalarından itibaren doğanın temel kirleticileri olan şirketler daha aktif ve hatta proaktif bir tutum sergilemeye başlamıştır. Başlangıçta ağırlıklı olarak orta ölçekli firmalardan oluşan 'yeşil girişimcilik'te kısa süre sonra büyük çokuluslu şirketler başı çekmeye başlamıştır (Smart, 1992). Beş ile on yıl gibi kısa bir süre içinde kapsamlı çevre yönetim sistemleri geliştirilmiş ve yeşil iş ağırları oluşmaya, sayı ve kapsam açısından büyümeye başlamıştır. İşletmeler, akademi ve siyaset üçlüsünün girişimleriyle de çevresel yönetim araçlarına yönelik yeni kavramlar ve uygulamalar geliştirilmiştir (Huber, 2000).

Kapitalizmi Sürdürebilme Girişimlerinin Yeni Araçları **Döngüsel Ekonomi : Bir Eko-Birikim Rejimi Mi?**

Temel olarak 'döngüsel ekonomi'ye ilişkin tartışmalar küresel üretim-tüketim sistemlerinin giderek artan bir şekilde çevresel ve sosyo-politik olarak sürdürülemez hale geldiği şeklindeki bildirilerin ışığında mevcut sürdürülebilirlik önlemlerinin etkisizliğine yanıt vermek üzere ortaya çıkmıştır (Wilkinson ve Pickett, 2009). Dolayısıyla aslında 'döngüsel ekonomi'nin sürdürülebilir büyüme anlayışının 'güven' yaratmaya yönelik bir söylemi olarak kurgulandığını söylemek mümkündür.

Çoğunlukla 'endüstriyel ekoloji' yaklaşımları etrafında şekillenen ve kapalı döngü üretim-tüketim sistemlerinden daha döngüsel bir ekonomiye geçiş

yönündeki çağrılarının kökleri 1970'li yıllara uzanmaktadır. Başlangıçta bu tür çağrılar varsayımsal üretim ve yeniden kullanım sistemlerine dayandırılırken; teknoloji, tasarım ve yönetim süreçlerindeki gelişmeler döngüsel ekonomi söyleminin güçlenmesini sağlamıştır. Avrupa yeşil solunun 'atık üzerine savaş' yürüttüğü 1980'li yıllarda atık birikimi giderek daha fazla siyasallaşmış (Cooper, 2009); tüketim karşıtı aktivistler atık birikiminin olumsuz ve çevreye zararlı sonuçlarına dikkat çekmişlerdir. Bunları takiben, düzenli depolamaya karşı Avrupa düzenlemeleri, ulusal hükümetleri atık yönetimini modernize etmeye, son teknoloji atık yakma fırınları geliştirmeye ve geri dönüşümü iyileştirmek için atık çevirme planlarını güçlendirmeye zorlamıştır. Böylelikle atık, hem özellikle yakma ve geri dönüşüm gibi atık işleme sektöründe faaliyet gösteren firmaların hem de atık tesisleriyle mücadele eden sıfır atık hareketlerinin ilgi odağı haline gelmiştir (Gille, 2010).

1990'ların başında Avrupa çevre gündemleri, atıkları ekolojik modernizasyon ve altyapı yatırımlarının önemli bir hedefi haline getirmiştir. Değerli malzemelere el konulmasını ve etkili bir geri dönüşümü kolaylaştırmak için atık yönetmeliği, sıkı yönetim hiyerarşilerini zorunlu kılmıştır. Hükümetler aşamalı olarak atık işlemeyi bölgeselleştirmiştir (Bulkeley vd., 2007). Atık yakma teknolojilerindeki gelişmeler aynı zamanda bölge hükümetlerinin çevreyi ve atıktan-enerjiye planlarının yarattığı sağlık risklerini kontrol etmesini sağlamıştır. Bölgeler oligopolistik bir atık geri kazanım zincirine güvenmeye başladıkça (OECD, 2000) atık yönetimi bir 'kendi kendine yeterlilik' paradigmasını takip etmeye başlamıştır (Buclet ve Godard, 2013).

2000'li yılların ortalarında sürdürülebilir büyüme gündemlerinin konsolidasyonu, kentlerin kaynaklarla özellikle de enerjiyle uğraşmaları biçiminde bir değişikliğe işaret etmişse de bu, 'yeşil' büyüme rejimlerinde atığın konumunu pek değiştirmemiştir (Machin, 2019). 2000'li yılların başındaki ekolojik birikim rejimi, ekonomik üretimi yeşillendirme, 'temiz' sanayideki artışları sürdürme hırsı üzerine kuruludur. Bu rejim şehir planlamacıları, yeşil partiler, çevre aktivistleri, yaratıcı endüstriler, yüksek teknoloji ve otomasyonu kapsayan bir aktör koalisyonu tarafından yönlendirilmiştir. Açık bir şekilde bu koalisyon enerji verimliliğini akıllı büyüme ilkeleriyle birleştirmiştir (Bossuyt ve Savini, 2017). Bu bağlamda vatandaşlar (en azından potansiyel olarak) sorumlu tüketiciler, eko-verimli ev sahipleri ve çevreye duyarlı seçmenler olarak kabul edilmiştir (Savini, 2019: 678).

Döngüsel ekonomi genel olarak mevcut doğrusal üretim- tüketim sistemlerini yeniden üretim, yeniden tasarım, onarım, yeniden kullanım ve geri dönüşüm döngülerine kaydırmayı amaçlayan bir çerçeve (bkz. Ellen MacArthur Foundation, 2012, 2015) olarak sunulmuştur.

2000'li yılların başından itibaren döngüsel ekonomi söylemi başta Almanya ve İsveç gibi AB ülkeleri ve Çin olmak üzere pek çok ülkede ekonomik büyümenin

ve rekabetin kilit bir unsuru olarak desteklenmeye başlamıştır (D'Amato vd., 2017: 723). 2011 yılında Avrupa Komisyonu kaynak verimliliğinin ve döngüsel ekonomiye geçişin yedi 'Avrupa 2020' amiral gemisi girişiminden biri olduğunu belirtmiştir. Avrupa Komisyonu tarafından döngüsel ekonomiye geçiş 'Avrupa ekonomisinin kalıcı olarak kaynak verimli büyüme temelinde yeniden sanayileştirilmesini sağlayan ve bölgesel refah için umut verici bir yol' olarak sunulmuştur (EC, 2011:1). Diğer taraftan resmi politika çevrelerinin dışında bir dizi sivil toplum kuruluşu da 'döngüsel ekonomi' söyleminin etrafında birleşmiş ve bu kuruluşlar son zamanlarda önemli siyasi ve ticari bir güç kazanmışlardır. Örneğin yalnızca döngüsel ekonomiyi teşvik etmek amacıyla kurulmuş olan Ellen MacArthur Vakfı, 2014 Dünya Ekonomik Forumu'nda başat bir rol oynamıştır (bkz. Confino ve Holtum, 2014). Döngüsel ekonomi söylemi, son zamanlarda fiyat dalgalanması yarattığına ve bu nedenle uzun vadeli ekonomik sürdürülebilirliğe tehdit oluşturduğuna inanılan 'kaynak güvenliği' gibi konularla ilgili siyasi endişelerle birlikte daha da ivme kazanmıştır (bkz. Department for Environmet, Food and Rural Affairs, 2012).

Tüm bu gelişmeler ışığında 2015 yılında Avrupa Komisyonu Döngüsel Ekonomi için AB Eylem Planı'nı başlatmıştır. Komisyon, döngüsel ekonomiye geçiş ile sürdürülebilir ekonomik büyümenin hızlandırılmasının, yeni işler yaratılmasının ve Avrupa'nın küresel rekabetteki yerini sağlamlaştırılmasının beklenildiğini açıklamıştır (EC, 2015). Böylelikle on yıldır süre gelen 'sürdürülebilir tasarım' ve 'endüstriyel ekoloji' gibi kavramlar üzerine inşa edilmiş olan döngüsel ekonomi söylemi Avrupa Birliği'nin bölgesel büyüme stratejisinin temel dayanaklarından biri haline gelmiştir (bkz. EC, 2015).

Üretim ve tüketim döngüsünün tüm aşamalarını ele alan bu eylem planı, atık direktiflerinin revizyonunu içermektedir. Planda düzenli depolamanın özendirilmesi adına ekonomik araçların kullanımından, AB genelinde geri dönüşüm oranları için uyumlaştırılmış hesaplama yöntemleri ve basitleştirilmiş tanımlardan, bir sanayinin yan ürününü diğer sanayinin girdisine çevirecek şekilde endüstriyel simbiyozu desteklemek ve yeniden kullanımı teşvik etmek için gerekli tedbirlerden, üreticilerin pazara daha yeşil ürünler getirmeleri ve geri dönüşüm planlarının desteklenmesi için mali teşviklerden söz edilmektedir (bkz. EC, 2015).

Dolayısıyla döngüsel ekonomi aslında malzemelerin 'mümkün olduğu kadar uzun süre' üretim döngüsünde tutulmasını ifade etmektedir (Merli vd., 2018). Başka bir deyişle genel olarak amaç yaşam döngüsü aşamaları arasındaki bir dizi sistemsel geri bildirim döngüsü aracılığıyla değerli materyalleri dolaşımda tutmaktır (Hobson, 2016: 88-89). Bu nedenle döngüsel ekonomi terimi, genel olarak ekonomik faaliyette bir değişiklikten ziyade ekonominin döngüsel kısmını etiketlemenin bir yolu olarak görünmektedir (Haas vd., 2015). Böylelikle şirketler ürünlerinin döngüsellliğini pazar paylarını genişletmek üzere bir araç olarak kullanabilmektedirler (Valenzuela ve Böhm, 2017).

Döngüsellik, firmaların faaliyetlerini mal tedarikçilerinden ticarileştirdikleri mallara ilişkin bakım ve onarım hizmetleri tedarikçilerine kadar genişletmelerini sağlamaktadır. Bu hizmetler daha yüksek katma değerle ilişkilendirilir ve nihayetinde şirketlerin yeşillendirilmelerine katkıda bulunur. Bu durum aynı zamanda hizmetler sektörünün genişlemesi anlamına gelmektedir. Avrupa ekonomilerinde hizmetler sektörünün genişlemesi ise yoksul veya geç kapitalistleşmiş ülkelerin taşeronlaştırılması, yüksek malzeme tüketimi ve başka yerlerdeki kirlenici faaliyetlerin yer değiştirmesiyle ilişkilidir (Magalhaes vd., 2019).

Bir bakıma geri dönüşümün anlamı, meta değerinin ebedi varlığını sağlamaya yönelik bir uygulama olmasıdır (Valenzuela ve Böhm, 2017: 35). Bununla birlikte pratikte döngüsellik mümkün olup olmadığına yönelik yürütülen tartışmalar da güncelliğini korumaktadır. Stahel vd. (1976)'ne göre plastik, metal, kağıt ve karton gibi malzemelerin geri dönüştürülmeleri mümkün iken kullanımla bozulan enerji ve yiyecek akışları için bu geçerli değildir. Ayrıca inşaat malzemelerinin geri dönüşümünü sağlayabilecek bir teknoloji yoktur. Çünkü tuğlaları ve betonu yeniden üretmek veya temel unsurlarına ayrıştırmak mümkün değildir. Diğer taraftan malzemelerin geri dönüştürülebilirlik seviyeleri de farklıdır. Örneğin kağıt ve tekstil gibi malzemeler geri dönüştürüldüklerinde kalitelerini kaybetmemektedirler ve bu nedenle tekrar tekrar geri dönüştürülemezler. Malzeme çıktısının yalnızca bir kısmının geri dönüştürülmesi söz konusudur.

Aslında atık sorunu 'ekolojik şirket'lerin hem pazarlama hem de operasyon departmanlarını harekete geçiren başlıca neden olarak ortaya çıkmaktadır. Zira 'ekolojik işletmeler' açısından pazarlama ve operasyonel anlamda henüz aktif olarak yönetilmemiş olanı temsil eden atık, aynı zamanda sürdürülemezliğin somut bir görünümüdür. Bu bağlamda atık yönetimi ve geri dönüşüm imkanları şirketlerin sürdürülemezliklerinin en net izleri üzerinde doğrudan etki göstermelerine olanak tanıdığı için yönetilmesi gereken en önemli varlıklar haline gelmektedir. Daha geniş bir perspektiften bakıldığında, atık yönetimi uygulamaları sürdürülebilir büyümenin olumsuz çağrışımlarını 'olumlu' bir iş dinamiğine indirgemeye hizmet etmekte; bu yolla hem şirketler hem de tüketiciler için sürdürülebilir büyüme programını meşrulaştırmaktadır (Böhm ve Dabhi, 2009). Kısacası atık, artık sürdürülemezliğin bir izdüşümünden ziyade sürdürülebilirliğin yönetilebilir bir nesnesi olarak ifade edilmektedir (Corvellec, 2014).

Savini'e (2019: 676) göre döngüsel ekonomi, kapitalist ekonominin atık birikimi ve kaynak kıtlığı sorunlarına yapısal intibakının başlangıcına işaret etmektedir. Savini (2019) ana kaynağı atıkların üretiminin ve tüketiminin oluşturduğu döngüsel ekonominin bir eko-birikim rejimini temsil ettiğini ileri sürmektedir. Rejimler, belirli malları, malzemeleri ve uygulamaları diğerlerine kıyasla birlikte değerlendiren çok katmanlı kurumlar, sosyal normlar, değerler ve yasaları içeren düzenleme şekilleri aracılığıyla kurumsallaştırılır (Jessop, 1997). 'Rejim' terimi

ekonomik büyümenin ekolojik gelişme ilkelerine nasıl eklemlendiğine ilişkin eleştirel çalışmalarda etkili olmuştur. While ve Gibbs (2004)'e göre 'rejim' terimi spesifik olarak 'ekolojik devletlerin' ekolojik öncelikleri ve ekonomik kalkınmayı bütünleştirmek için ekonomiyi nasıl yeniden düzenlediklerinin analizinde bir çerçeve sağlamaktadır.

Birikim rejimlerinin üç boyutu, günümüz döngüsel ekonomik modellerde atığın incelenmesiyle özellikle ilintilidir. Birincisi, rejimler değerin üretiminin, dolaşımının ve gerçekleşmesinin düzenlendiği ölçekler ya da yönetim biçimi ile tanımlanabilir. İkincisi, rejimler meta üretiminin ve dolaşımının belirli biçimleri, sosyal ve piyasa alanları arasında belirli değer dağılımları içinde ve yoluyla açığa çıkarlar. Ekonomik büyümede meta piyasalarının değişen özellikleri, metalaştırılmış malların, hizmetlerin ve deneyimlerin belirli kombinasyonlarıyla tanımlanırlar. Üçüncüsü rejimler, üretken kapasitenin ve sosyal talebin farklı kompozisyonları etrafında yapılandırılır. Bunlar, yönetim aygıtı ya da mekanizması olarak tasarlanan devlet-piyasa sisteminin eklemlenmesinde ve en önemlisi ekonomik üretim ve tüketimde bireylerin rolünde açıkça görülmektedir (Savin, 2019: 677).

Döngüsel ekonomik modellerin sürdürülebilirlik gündemlerindeki çağdaş popülaritesi, atıkların yönetilecek bir çıktı olarak değil, ekonomik kalkınma için bir kaynak olarak ele alındığı bir birikim rejiminin açığa çıkan özelliklerini ortaya koymaktadır. Döngüsel üretim prototipleri, endüstriyel üretim gruplarının ekonomik olarak karlı bir malzeme geri kazanım süreci oluşturmak için endüstriyel simbiyoz ve etkili endüstriyel tasarıma yatırım yapmaya başladığı 1970'lerin sonlarına kadar uzanmaktadır. Hammadde ve enerji teminiyle ilgili olarak bu gruplar bir şirketin atıklarını başka bir şirketin girdisine dönüştüren altyapı ve tasarım sistemlerini organize etmişlerdir. Endüstriyel sinerji modelleri, mevcut üretim süreçlerinde hammadde maliyetlerini en aza indirmektedir (McDonough ve Braungart, 2010). Maliyet etkin simbiyoz, yakın endüstriyel tesisler gerektirirken, yerleşim alanlarından ayrı atıkların yeniden kullanımını imar etmiştir. Bu yaklaşımlar daha yeni döngüsel ekonomi modellerini hızlandırmıştır. Bu nedenle döngüsel ekonomi modelleri atığın daha fazla üretim için bir kaynak haine geldiği atık (iş) değerinin yeniden tanımına işaret etmektedirler (Urbanati vd., 2017).

Döngüsel ekonominin çevre politikalarının oluşturulmasındaki artan popülaritesi, bu endüstriyel yaklaşımların çevresel yönetim alanı aracılığıyla yayılmasına dayanmaktadır. Bu iş modelleri atıkların sosyal, ekonomik ve mekansal politika oluşturma sürecinde bir kaynak olarak üretken yeniden kullanımına değer biçen bir 'pozitifleştirilmiş atık yönetimi'ni öngörmektedir (Valenzuela ve Böhm, 2017: 28).

Avrupa'da hükümetlerin geri dönüşümün sosyal, ekonomik ve çevresel sınırlamalarıyla giderek daha fazla ilgilenmelerine karşın; ulusal geri dönüşüm

oranları artmakla birlikte (2004 ile 2014 yılları arasında %13) geri dönüşüm çıktısı geri dönüştürülebilir atığın yalnızca ortalama %19'unun toplandığı birçok büyük kentsel alanda sorun olmaya devam etmektedir (BİPRO/CRI, 2015). Ayrıca kentsel yığılmaların bu politika hedeflerinin ana odak noktası olmasına rağmen, kentsel bölgelerdeki atıkların geri dönüşümü hükümetlerin iddialı iklim hedeflerini karşılayamamıştır. Özellikle sudan sonra ikinci atık kaynağı olan inşaat ve yıkım/imha atıklarının geri dönüşümü, Avrupa'da hala büyük ölçüde yetersizdir (Schmidt, J.H. ve 2-0 Consultants, 2009).

Geri dönüşümün sınırlamaları göz önüne alındığında politika yapıcılar öncelikle düzenli depolama alanlarının giderek azaldığı Kuzey-Batı Avrupa'da kaynak olarak atık yaklaşımlarına yönelmeye başlamıştır. Bu yaklaşımlar atıkları kentsel topluluklar için bir kaynak olarak düzenleyerek geri dönüşümün sınırlarına dikkat çekmişlerdir. Bu yaklaşımın savunucuları çevre yönetimi programlarının oluşturulmasına hükümet dışı dernekleri ve haneleri dahil etmişlerdir (Pollans, 2017: 4). Devletin bu paradigmadaki rolü hanehalkını doğrudan atık işlemeye katılmaya teşvik etmek, 'sorumlu' bir tüketim kültürünü ve yeniden kullanımı desteklemek olmuştur (Savini, 2019: 679).

Hükümetlerin geri dönüşüm oranlarına ve kentsel alanların ve hanelerin atıkları nasıl yönettiğine ilişkin endişeleri, döngüsel ekonominin neden hem devletler hem de sanayi grupları arasında hem ulusal hem de uluslararası düzeyde stratejik bir hedef haline geldiğini açıklama önemli ancak sonuçta yetersiz faktörlerdir. Günümüz politika programları, kaynak kıtlığını ele alma ve dijital hizmetler, kimya, ileri teknoloji ve bilgi alanlarında yüksek üretkenlik düzeylerini koruma ihtiyacıyla şekillenmektedir. Avrupa Komisyonu tarafından en önemli olarak tanımlanan hammaddelerin artan fiyatları, kıtanın kritik bir kırılma noktasına yaklaştığını ve bunun ardından post endüstriyel ekonomi için temel kaynakların giderek daha kıt hale geleceğini göstermektedir (EC, 2017). Başta Çin olmak üzere diğer ülkelerden ithal edilen bu malzemeler enerji altyapıları, akıllı ulaşım ağları, otomatik sistemler ve dijital ağların üretiminde vazgeçilmezdir. Dijitalleşme, otomasyon ve elektrifikasyon AB düzeyinde iklim programları için stratejik hedeflerdir ve şehirlerin mevcut e-atıktan metalleri geri kazanma kapasitesine bağlıdır (EC, 2018).

'Birikim rejimleri' kavramından hareket eden Savini (2019) döngüsel ekonominin üç sürecine odaklanmaktadır. Bunlar atık işlemenin değişen çok düzeyli yönetimi; kentsel bölgelerde malzeme ve atık lojistiği için genişleyen pazar ve hanelerin kentsel (atık) malzeme üretimi ve tüketimindeki merkeziliğidir. Üç farklı süreç atık geri kazanımına bağlı bir birikim rejimini karakterize etmektedir. Kentler bir faaliyetin atığının diğerinin kaynağı haline geldiği malzeme akışı ağları olarak sunulmaktadır. Tasarım ve ekonomiyi kapsayan rejeneratif şehircilik yapılı çevrenin onların ürünü değil, bir malzeme kaynağı olduğu bir sosyal, kültürel ve altyapısal değişim paradigmasına aittir (Girardet, 2014).

Atığın değerlendirilmesine bağlı bir birikim rejiminin ikinci ayırt edici süreci, atıklardan geri kazanılan malzemeleri taşıyan tedarik zincirlerinin kısaltılmasıdır. Tarihsel olarak atık malzemelerin sirkülasyonu post fordist kentleşmede parçalara ayrılmış ve ayrıştırılmıştır (Graham ve Marvin, 2001: 33). Bu durum atık işlemeyi yalnızca maliyetli hale getirmekle kalmamış aynı zamanda hammadde ithalatına göre oldukça rekabetsiz hale getirmiştir. Kentsel atık işleme bölgesel şirketler için büyük ölçüde karsız olmuştur. Döngüsel ekonomik modeller bu yetersiz atık tedarik zincirini hedef almakta ve bunun farklı malzeme akışlarını birbirine bağlayabilen bir bağlantı altyapısı ile değiştirilmesi gerektiğini öne sürmektedirler (Artioli vd., 2017).

Döngüsel ekonomi altında birikim rejiminin üçüncü ayırt edici süreci, şehirlerdeki üretim ve tüketim süreçlerinin yapısal olarak yeniden ifade edilmesidir. Lojistik pazarlarının yeniden ölçeklendirilmesi bir üreticinin atıklarının diğerinin girdisi haline geldiği bir birikim rejimini karakterize etmektedir (Mathews, 2011: 869). ‘Üreten tüketici’ kavramı bu değişimi yansıtmaktadır. Bireyler, kullanıcılardan veya tüketicilerden daha fazlasıdır. Bireyler kendi tüketim pratikleri için ihtiyaç duyulan kaynakların yapıcılar haline gelirler (Ritzer, 1983). ‘Üreten tüketici’, daha evvel farklı olan iki üretim ve tüketim sürecinin zamansal ve mekansal olarak örtüştüğü bir ekonomik sisteme aittir (Ritzer vd., 2012). Hobson’un (2015) öne sürdüğü gibi tüketimin hem sosyal hem de coğrafi boyutları vardır. ‘Üreten tüketici’ konsepti döngüsel ekonomiyi yalnızca teknolojik veya ticari bir program olarak değil, daha çok tüketim toplumunda sosyo-kültürel bir değişim olarak kavramamıza imkan vermektedir. Kentli hanehalkaları ve onların dahil oldukları tüketim ve yaşam tarzı uygulamaları, üretim süreçlerinde aktif olarak yer almaktadır (Savini, 2019: 681).

Tüketim, paylaşım platformları, onarım alanları, yeniden üretim alanları, imalat atölyeleri ve yeniden tasarım sistemleri aracılığıyla dağıtılan yeni piyasa metallerinin üretimi için hane tüketiminin gerekliliği artan atık metalaşmasının merkezinde yer almaktadır (Hult ve Bradley, 2017: 598). Özetle döngüsellik, bir atık işleme ve geri kazanım pazarı oluşturmak için çok çeşitli müdahalelerle tüketimi ve üretimi yeniden düzenlemeyi kapsamaktadır. Tüketim yoluyla haneler hem atık üreticileri hem de yeni geri dönüştürülmüş metaller olarak yeniden değerlendirilen işlenmiş atık malzemelerin tüketicileridir.

‘Sıfır Atık’ Projesi:

Ekolojik Yıkımı Hafifletmeye Yönelik Bir Maske

Döngüsel ekonomi kapsamında ‘sıfır atık’ projesi sürdürülebilir kalkınmanın ekonomi politığının yeniden inşası ve reformu için ana referans olarak son yıllarda yoğun bir şekilde tanıtılmıştır. Bu proje Avrupa çapında kanunların ve politikaların oluşturulmasından sorumlu olan Avrupa Komisyonu gibi devlet

kurumları (EC, 2014); dünyanın önde gelen çok uluslu şirketleri ile McKnsey ve Co. Gibi danışmanlık şirketlerini ve üniversiteleri bir araya getirerek bir iş platformu yaratan Ellen McArthur Vakfı gibi uluslararası sivil toplum kuruluşları tarafından desteklenmiştir (Webster, 2015). Sıfır atık döngüsel ekonomiyi desteklemeye yönelik küresel çabalar, BM ve Avrupa Komisyonu tarafından desteklenen 'kaynak verimliliği' gündeminin en sofistike versiyonudur (UNEP, 2011; EC, 2014).

'Sıfır atık' hedeflerinin ulaşmayı amaçladığı en önemli şey, ilk başta geri dönüşüm uygulamalarıyla hayata geçirilen sürdürülebilirlik ile büyüme arasındaki bağlantının eksiksiz olarak sağlamlaştırılmasıdır. Sıfır atık 'sürdürülebilirlikle uyumlu olarak %100 geri dönüşümü veya kaynakların geri kazanımını sağlayabilen; tüketim davranışlarında gerçek değişiklikleri tetikleyebilen bir tasarım ve üretim sistemleri sinerjisi olarak atık yönetim sistemlerindeki en son ve en başarılı inovasyon dalgası' (Zaman ve Lehman, 2011) biçiminde tanıtılmaktadır. Dolayısıyla bu anlayış aynı zamanda atığın toplumsal öneminin bir 'optimizasyon işi' olarak yeniden konumlandırılmasına odaklanmaktadır (Hultman ve Corvellec, 2012).

Sıfır atık döngüsel ekonomi, kaynakların kullanımını optimize etmeye yönelik mühendisliğin artık yerel ve doğrusal bir girdi-çıkı ilişkisine aracılık etmekten ziyade, ekonomik faaliyetleri herhangi bir atık olmaksızın her şeyin birlikte hareket ettiği doğanın yaşam döngüsüne benzeştiren bir dünya görüşü olarak tanıtılmıştır (Benyus, 2002; Porritt, 2007). Bu, tüm döngüsel ekonomi girişimlerinin ve politikalarının merkezinde 'sıfır atık' idealinin yer aldığı bir sistemdir. Bu sistem Avrupa Komisyonu (2014) tarafından şu şekilde tanımlanmaktadır:

Eskiden 'atık' olarak görülen şeyler birer kaynağa dönüştürülebilirler...Bunu olabilecek en iyi şekilde anlamanın yolu, bileşenlerinin her birinin bütüne uyum sağladığı için en iyi şekilde işleyen doğal, canlı sistemlere bakmaktır. Bu sistemde ürünler ihtiyari şekilde malzeme döngülerine uyacak biçimde tasarlanır. Bunun sonucunda ise katma değeri olabildiğince uzun bir süre koruyacak şekilde malzeme akışı devam eder ve atık miktarı da sıfıra yakındır.

Döngüsel ekonomi kapsamında sıfır atık projesi herhangi bir kalıntı veya kayıp olmaksızın doğa benzeri sürekli yenilenen bir büyüme mühendisliği olasılığı varsayımından hareketle aslında geri dönüşümden çok daha fazlasını hedeflemektedir (Gidwani, 2013). Sıfır atık projesinde atığın geri dönüşümde olduğu gibi bir kaybın telafi edilmesinden ziyade, 'kaybetmemek' açısından tasarlandığı ileri sürülmektedir. Böylelikle endüstriyel ve kentsel düzeylerde değer zincirinin tüm aşamalarında atıkların tamamen ortadan kaldırılacağı varsayılır (Zaman ve Lehmann, 2011; Curran ve Williams, 2012).

Bir Amerikan sivil toplum kuruluşu olan Sıfır Atık Birliği (2014) atık anlayışı

konusundaki bu değişimi 'bozuk süreç' kavramını kullanarak şu şekilde değerlendirmektedir:

Açık ve basit bir vizyonumuz var: Atığın olmadığı müreffeh ve kapsayıcı bir gelecek...[Bu] sadece bir düş değil; bir zorunluluktur. Atık, işlerimizin etkinliğini azaltır, doğal çevre üzerindeki baskıları artırır ve topluluklarımızın canlılığına zarar verir. Bu şekilde olmak zorunda değil. Atık, bozuk bir sürecin sonucudur. Neyse ki, bu düzeltilebilecek bir süreçtir.

Sıfır atık projesinin 'döngü' anlayışında atık, belirli bir istisna ve farklı ya da daha karmaşık bir iş stratejisinin uygulanmasıyla üstesinden gelinebilecek bir operasyonel uygulama hatası biçiminde tanımlanır. Bu anlayış, doğa yasaları ile kapitalist ekonomi arasında evrensel ve aşkın bir bağlantı olduğunu varsayar (Valenzuela ve Böhm, 2017: 30).

Oysa atık, aslında sermaye birikim tarihinin bir parçası olarak farklı şekillerde tekrarlanan kapitalist 'değer'in başka bir türüdür (Gidwani ve Reddy, 2011: 1625). Kapitalist değer üretimi, kendisiyle iç içe geçmiş diğer değer üretim biçimlerine karşı normatif üstünlüğünü ve bunlardan özerkliğini savunmak için sürekli olarak savaşı. Sermayenin varoluşuna içkin olan atık, aynı zamanda sermaye birikimi için bir tehlike arz eder. Atık, bir yandan beklemede olan kapitalist değer; diğer taraftan da sermayenin diyalektiğinden kaçan veya onu aşan, meşruiyetini ve varoluşunu tehdit eden, her yerde ve her zaman mevcut bir kayıptır (dissipation) (Gidwani, 2013: 773).

'Sıfır atık' perspektifiyle artık atığa büyümenin topluma veya doğaya verdiği zararlar bağlamında bir gönderme yapılmamaktadır. Tam tersine, atık uygun şekilde kullanıldığı takdirde kapsayıcı ve döngüsel bir büyümeyi mükemmel bir şekilde sağlayabileceği varsayılan atık yönetimi değer zincirlerindeki düzensizlikleri ve başarısızlıkları temsil etmektedir. Bu, aslında yalnızca doğanın boşa harcanmasına başka bir deyişle eski geri dönüşüm mantığına değil aynı zamanda yeni 'döngüsel ekonomi' anlayışı çerçevesinde uygulanmakta olan atık değerlendirme sürecinin 'kalıntılarına' veya hatalarına da ekonomik bir değer atfetmektir (Valenzuela ve Böhm, 2017: 31).

Döngüsel ekonominin temelini oluşturan atık politikaları bir sorun olarak atıktan kaynak olarak atığa geçişi yansıtmaktadır. Bu bağlamda atık, ekonomik değeri olan ve ticareti yapılabilen bir meta anlamına gelmektedir (Barnes ve Hoerber, 2013: 7). Marx'ın (2011: 111) ifade ettiği gibi "meta paraya aşkıtır". Herhangi bir materyalin metaya dönüşebilmesi için ise metada başkaları için bir kullanım değerinin saklı olması gerekir. Para metaya olan aşkını metanın başkaları için kullanım değeri olma potansiyeli taşıdığı toplumsal ilişkiler sistemi içinde sürdürür. Kapitalist üretim ilişkileri sisteminde atıkların metaya dönüşmesi sermaye sahibinin atıklarda kullanım değeri araması ve atıkları

kendisini yeniden parayla buluşturabilecek değer taşıyıcıları olarak görmesiyle mümkün olur. Kullanım değerinin değişim değerine dönüşümü için ise insan emeğinin dokunuşuna ihtiyaç vardır. Marx (2011: 64) bir nesnenin üretiminde insan emeği biriktiği sürece o nesnenin “değerin taşıyıcısı” olduğunu vurgular. Bu bağlamda ne ‘yeniden kullanılabilir atık’ ne de idealize edilmiş ‘sıfır atık’ emek yoluyla ekonomik değer üretimi olmaksızın gerçekleşemez (Yates, 2011: 1690).

Meta olarak atık, emeği sömürerek değer üretimini optimize etme süreci sonucunda ortaya çıkar. Kaynak olarak atıklar artık belirli bir üretim sürecinde somutlaşmış ürünler olarak bir başka üretim, emek sürecinin koşullarını oluştururlar. Emek sürecine üretim araçları olarak giren atıklar Marx’ın (2011: 186) da ifade ettiği gibi canlı emeğin maddeleşmiş unsurları olarak işlev görürler. Özetle, kapitalist için potansiyel anlamda değer taşıyan atıkların metaya dönüşümü üretim sürecinde olmakta ve atıkların metalaşma süreci ise emek değerinin katılmasıyla gerçekleşmektedir.

Diğer taraftan sıfır atık ve gerçekleştirmeyi vaat ettiği döngüsel ekonomi aynı zamanda büyüme güdümlü kapitalizmin fetişleştirdiği en güncel metarlardan bir tanesi olarak da karşımıza çıkmaktadır. Marx’ın öngördüğü gibi, eleştiri kapasitemizin gelişmesi ancak sosyo-çevresel bozulma fetişleştirildiğinde, yani gözlerimizin önünde arzu edilen imgelere ve değiş-tokuş edilebilir değerlere dönüştürüldüğünde engellenebilmektedir (Böhm vd., 2012). Dolayısıyla Marx’ın meta fetişizmi olarak adlandırdığı şey ya da gerçeklik ile görünüm arasındaki çelişki, atığı maddi üretimi harekete geçiren ekonomik bir çelişki olarak kavrama arayışında kilit bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Günümüzde boşa harcamanın, heba etmenin hakim sosyo-ekonomik düzenin kalbinde yer aldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bir yandan milyonlarca insan sosyal olarak heba edilmiş ve çöplerin biriktiği ve tamamen kirlenmemişse de geçim kaynaklarının kirlilik tehdidi altında bulunduğu ortamlara doğru zorla yerinden edilmiştir. Öte yandan atık yönetimi giderek daha fazla sayıda insan tarafından kahramanca bir amaç olarak algılanmaktadır. Yani sürekli boşa harcama yoluyla büyümeye dayalı kapitalizmin yapısı aynı zamanda bireylere fetişleştirmesi için yönetilebilir atık gibi sürekli bir meta sunmak yoluyla kendi benliklerini tekrar tekrar ‘harcamaları’ karşısında büyülenmelerine yol açacak şekilde ayarlanmıştır (Böhm vd., 2012). Bu bağlamda Daly (2006: 192) atığın, kapitalist tarafından garanti edilen fetişist büyülenme nedeniyle artık göremediğimiz boşa harcanmış emek olarak görülmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Harvey (2014) ve Yates (2011) gibi bazı Marxist sosyal bilimcilere göre yurttaşlar kapitalist mekanizmaların doğasında var olan atığı bilinçli olarak yeniden değerlendirmeye ve böylelikle onları daha az suistimalci bir sınıf yapısına doğru yeniden şekillendirmeye yönlendirilebilir. Gidwani ve Reddy (2011)’e göre ise atık, onu yönetme çabasıyla birlikte, kapitalist değerlemeden daha fazlasıdır. Buna göre döngüsel ekonomi kapsamında sıfır atık politikası çağımızda tüm

toplumsal ilişkiler üzerinde tahakküm kuran küresel kapitalizmin programıdır ve tutarsızlığı da ekonomik büyüme ile ilintilidir. Bir başka deyişle kapitalizm geliştikçe daha fazla yağmalamakta ve daha fazla atık üretmektedir.

Tüm bunlara ek olarak Gregson vd. (2010) ile Gidwani ve Reddy (2011) gibi bazı araştırmacılar atık yönetimine ilişkin değer zincirlerinin organizasyonunun atıkları engelleyemeyeceğini; hatta bunların yalnızca marjinalleştirilmiş bölgelere aktarılmasıyla sonuçlanacağını vurgulamaktadırlar. Karların çevre ülkelerden merkez kapitalist ülkelere doğru akışının tam tersi istikamette karların yarattığı atıklar, kirlenme ve zehirlenme merkezden çevreye doğru bir yol izlemektedir. Daha fazla karın daha fazla sermaye birikimine ve böylelikle daha fazla kirlenmeye (zehirlenme) yol açması biçiminde işleyen döngü aynı zamanda kirliliğin de yeniden üretim döngüsünü temsil etmektedir. Sermaye ve karlar ile birlikte atıklar da bu döngü içinde hareket halindedir. Sermayenin yeniden birikimi için atıkların artması ve topluma, doğaya zarar veren zehirli atıkların ihraç edilmesi gereklidir. Atıkların ihracı ise yalnızca merkezden çevreye doğru değil; çevre ülkenin kendi sınırları içinde de gerçekleşir. Ancak gerek merkezden çevreye gerekse çevre ülkenin sınırları içinde gerçekleşen atıkların ihraç edilme sürecinde hakim olan unsur sömürgeciliğin temel yasalarıdır. 1980'li yıllarla birlikte başlayan neoliberal şirketleşme modeli, çevre ülkelerin borç batağının yanında çöp, zehirli atık vd. batağına da saplanmalarına neden olmuştur. Böylelikle ekonomik artık ile ekonomik atık el ele büyümeye başlamıştır (Yurdanur, 2021). Özellikle uluslararası ticarette erken kapitalistleşmiş ülkeler ile geç kapitalistleşmiş ülkeler arasındaki tehlikeli katı atık akışında çoğunlukla piyasaya hem yasal hem de etik standartları yok sayarak giren katı atık borsalarında çok büyük kar marjları söz konusudur.

Günümüz egemen ilişkilerinde ticarete dönüşmüş olan atıkların taşınması bu atıkların sanayi üretiminin devamı, türevi olarak hem yararlı hem de gerekli görülmektedir. Böylelikle ticari bir metaya dönüşen atıklar meşruiyet kazanmaktadır. Öte yandan teknoloji fetişizminin de yardımıyla zehirli atıklar için kurulan işletmeler büyük bir gelişme olarak sunulmaktadır (Yurdanur, 2021). Aslında kent atıklarının bir ticaret konusu haline gelmesi Avrupa'da 17. yüzyılın sonlarında gerçekleşmiştir. Marx (1999: 19) kapitalist üretim biçimiyle birlikte üretimde meydana gelen köklü değişiklikten söz ederken hayvan gübrelerinin meta olarak kullanılmaya başlamasından bahseder. Buna göre Flaman yöresinde keten vb. üretimi için keten ve keten tohumu karşılığında Hollanda'dan hayvan gübresi ve saman ithal edilmektedir. 19. yüzyılda kullanım değerleri keşfedilen diğer atıklar ise kağıt yapımında kullanılan pamuk artıkları ve yine gübre olarak kullanılan hayvan kömürü olmuştur. Amerika'da 19. yüzyılın sonlarında kurulan Sokak Temizliği Bakanlığı'yla birlikte insanlar çöplerin ayrıştırılması hususunda teşvik edilerek katı atıklardan gelir sağlanmaya başlanmış ve bazı atıklar

hammadde olarak kullanılmıştır. Ayrıca 1874'te ilk kez Baltimore'da bir belediye geri dönüşüm projesi uygulamaya koymuş ancak bu proje başarılı olamamıştır (Pichtel, 2005: 32-44).

19. yüzyılın sonlarından itibaren kömürün damıtılması yoluyla sağlanan suni gübrelerle birlikte organik atıklar yerini sanayi atıklarına bırakmaya başlamıştır. II. Dünya Savaşı yıllarında üretimde ve dolayısıyla tüketimde meydana gelen düşüş niceliksel olarak katı atıkların azalmasına yol açsa da savaş sonrası aşırı üretim ve tüketim döneminde hem hanehalkı çöp üretiminde hem de endüstriyel katı atık üretiminde iki kat artış ortaya çıkmıştır (Barles, 2014: 218). Genel olarak atıkların zamanla daha büyük boyutlara erişmesi bir taraftan ekolojik bir kriz yaratmakla birlikte diğer taraftan sermayedarlar için fırsata çevrilebilir bir olay olarak karşılanmıştır. 1980'li yıllarla birlikte ironik bir biçimde varlıklarını 1960'lı ve 1970'li yıllardaki çevre hareketlerine borçlu olan "ekolojik ürünler" üretilmeye başlanmıştır. Bu dönem ekolojik tarhiyatın ve kirlenmenin saklanamaz boyutlara eriştiği dolayısıyla kapitalizmin bir dizi önlem almaya zorlandığı dönemdir (Smith, 2007: 17). 1990'lı yıllarda şirketler ürünlerinde geri dönüşüm sembolünü kullanmaya başlamışlardır. Aslında geri dönüşümün sermaye açısından avantajlı bir yatırıma dönüşebilmesi diğer olasılıkların tükenmesiyle gerçekleşmiştir (Rogers, 2007: 236-238).

Kendi kısıtlarını fırsata dönüştürmekte başarılı olan kapitalizm, tüketime ivme katacak yöntemleri yeşile bürünme sürecinde de farklı yöntemlerle yönetmeyi başarabilmiştir. Kapitalizm, bir yandan kaynakların aşırı üretim ve tüketim durumunu saklayabilirken bir yandan da yeşile bürünmüş yasalarla doğanın tahribatının sorumluluğunu bireylere yükleme konusunda da başarılı olmuştur. Bu durum yeşile bürünmüş ürünler üreten şirketlerin çevresel maliyetleri de tüketicilere yüklemelerini kolaylaştırmaktadır. Ayrıca 'ekolojik ürün' üretimi şirketlerin kontrol mekanizmalarından sıyrılmasına da yardımcı olmaktadır. Birçok şirket doğa dostu bir imaj yaratabilecekleri kampanyalara yatırım yaparak yol açtıkları ekolojik tahribatın ve gerçekleştirdikleri emek sömürsünün üzerini örtmeye çalışmaktadır (Rogers, 2007: 242). Rogers (2007, 243-244) dünyanın en büyük şirketlerinden biri olan Walmart'ın 2005 yılında sıfır atık amacını taşıyan 'doğa dostu' bir programı ve ekolojik ayak izine karşı 35 milyon dolar harcayacağını duyurmasını, Walmart'ın çocuk işçi çalıştırdığına ilişkin birçok kanıtın bulunmuş olmasıyla ve 1,6 milyon kadın işçinin işyerinde cinsiyet ayrımcılığı sebebiyle şirkete dava açmasıyla ilişkilendirmektedir. Yine ABD'nin en büyük atık şirketlerinden bir tanesi olan Waste Management Incorporated isimli şirket atıkların arazilere gömülmesi veya yakılması yoluyla, atıkların geri dönüşümünden daha yüksek oranda kar elde etmektedir.

Döngüsel ekonomi, sıfır atık veya yeşil kapitalizm her ne kadar ekolojik yıkımın hafifletildiğine ilişkin söylemler içerse de veriler ekolojik metalaştırmanın sermayenin doğa üzerindeki hakimiyetini hem yoğunlaştırdığını hem de derinleştirdiğini ortaya koymaktadır. 1980'li yıllardan beri kullanılmaya

başlayan ve geç kapitalistleşmiş ülkelerin ekolojik alanlarının korunmasına yönelik önlemler almaları karşılığında borçlarının silinmesini ifade eden 'ekolojik borçlanma' swapları ve karbon emisyonu ticareti erken kapitalistleşmiş ülkelere aşırı üretim ve kirletme hakkı serbestisi sunmanın ötesinde bir amaca hizmet etmektedir. Bütünsel olarak doğa metalaştırılmakta, piyasalaştırılmakta ve finansallaştırılmaktadır (Smith, 2007: 18).

Sonuç Yerine

Sürdürülebilir kalkınma söylemi ekonomi ile ekoloji arasındaki ilişkiyi eşdeğer ve karşılıklı olarak birbirine bağımlı boyutlar biçiminde yeniden şekillendirmek üzere ortaya atılmıştır. Bu söylem, kapitalist ekonomik formasyonu depolitize ederek ve dayandığı saf bireysenci mantığı normalleştirerek kapitalizme temiz bir sayfa açmaya çalışmaktadır. Böylelikle yalnızca kapitalizmin yıkıcı temellerinin üstünü örtmekle kalmamakta aynı zamanda serbest piyasa kapitalizmini doğanın korunması ve yoksulluğun ortadan kaldırması için merkezi olarak konumlandırmaya çalışmaktadır (Tulloch ve Neilson, 2014: 35).

Sürdürülebilir kalkınma anlayışında çevre 'yönetilecek' bir şeydir ve doğa metalaştırılarak ticarete konu olur. Sosyal hedefler de küreselleşmiş bir ekolojik ekonomi yönetim projesi içinde sınıflandırılır (McAfee, 2012: 25). Sürdürülebilir kalkınmanın bu sermaye merkezli vizyonu, sosyal ve çevresel gündemi neoliberal bir nitelikte yansıtmaktadır (Jessop, 2012). Bu anlayışta çevresel unsurlar neoliberal iktisat diliyle ve güçlü insan merkezli eğilimlerle donatılmıştır (Tulloch ve Neilson, 2014: 34). Bu bağlamda atılan ilk ve en önemli adım, ekonomi ve ekolojinin 'eşdeğer' yani eşit derecede önemli vurgulamak ve dolayısıyla karşılıklı olarak 'sürdürülebilirlik' bileşenlerinin sınırlandırılması için ilişkinin koşullarını değiştirmek olmuştur. Böylelikle ekolojik sürdürülebilirlik projesi ekonomik sürdürülebilirlik parametreleri içinde sınırlandırılmıştır (Cox, 1981: 129-130).

Teknolojik uyum ve yenilik olarak sunulan bu stratejinin merkezinde ekolojik sorunların ekonomik büyümeyle uzlaştırılması yer almaktadır (Tulloch ve Neilson, 2014: 33-34). Böylece neoliberal depolitizasyon süreciyle bağlantılı olarak ekonomi 'doğallaştırılmış' piyasa düzeniyle eşanlamli hale gelmektedir. Bununla birlikte, bu ilişkinin son neoliberal eklemlenmesinde ekonominin belirleyicileri içinde yer alan piyasalar ve özel girişim, ekolojik sürdürülebilirliğin elde edilmesinin araçları olarak sunulmaktadır. Bu yolla çevre ve neoliberal kapitalist proje sürdürülebilirliğin eşdeğer bileşenleri haline gelmekle kalmamakta, aynı zamanda piyasa kapitalizmi ekolojik sürdürülebilirliğin elde edilebileceği bir araç haline gelmektedir (Tulloch ve Neilson, 2014: 27). Ancak Yurdanur'un (2021) da belirttiği gibikapitalist sistemde önüne sürdürülebilir eki alan herşeyin aslında sömürülebilir anlamına geldiği unutulmamalıdır.

Sürdürülebilir kalkınma ideolojisine hizmet eden 'döngüsel ekonomi' programı da kapitalizmin içsel çelişkilerini görmezden gelerek, sürdürülebilir bir geleceği güvence altına almanın yolu olarak dışsal unsurların popülizmini teşvik eden

bir programdır (Swyngedouw, 2009). Hobson (2016) ürünlerin etiketlenmesi, ekolojik modernizasyon ve geri dönüşüm gibi bireyselleştirilmiş eylemlerin teşvik edilmesi yoluyla uygulanan döngüsel ekonominin neoliberal çevre yönetiminin bir başka örneği olduğunu belirtmektedir. Başka bir deyişle, döngüsel ekonominin mevcut sunumları içinde önerilen dönüştürücü mekanizmalar aslında gelişmiş neoliberalizm(ler) altında üretilen çevresel yönetim biçimlerinin örnekleridir (Rutherford, 2007). Dolayısıyla döngüsel ekonomi mevcut kapitalist üretim ve tüketim modeline meydan okumak bir yana, tüketimi kabul edilebilir ve 'çevreci' kılarak onu yeniden üretmektedir (Valenzuela ve Böhm, 2017).

Döngüsel ekonomi kapsamında ortaya atılan sıfır atık programının arkasındaki temel varsayım tüketici düzeyindeki geri dönüşüm uygulamasının önemli bir operasyonel zorluk olduğundan hareketle üretim düzeyinde atığın tamamen bastırılmasının mümkün olduğudur. Oysa Valenzuela ve Böhm (2017: 49) atık yönetimi kapasitesindeki artışın ve geri dönüşüm konusunda her düzeydeki ustalaşmanın atık oluşumunu engellemekten ziyade ancak çoğalmasına yol açabileceğini ileri sürmektedirler. Valenzuela ve Böhm (2017: 50) geri dönüşüme ne kadar çok alternatif anlam yüklenirse o kadar çok tüketileceğinin altını çizmektedirler. Dolayısıyla 'sıfır atık' etiketiyle parlatılmış "sürdürülebilir yeşil" metaların sunulması, paradoksal bir biçimde onların daha yoğun bir şekilde tüketilmesi yönünde fetişist bir istek uyandırabilir (Jones, 2010). Diğer taraftan atık yönetimine ilişkin değer zincirlerinin organizasyonu atıkları engellemekten ziyade bunların yalnızca marjinalleştirilmiş bölgelere aktarılmasıyla sonuçlanmaktadır. Dolayısıyla çağdaş kapitalizmin ekonomi politikği içinde atıklar, onların üstesinden gelme kapasitemizden daha hızlı artmaya devam edecek gibi görünmektedir (Hoornweg vd., 2015).

Yeniden değerlendirme anlayışı atık fazlası üzerine değil, bir iş nesnesi olarak atık yönetimine odaklanmaktadır (Braungart ve McDonough, 2009). Daha geniş perspektiften bakıldığında, atık yönetimi uygulaması ekonomik büyüme ile sürdürülebilirlik bağlantısının olumsuz çağrışımlarını olumlu bir iş dinamiğine indirgemeye ve böylece hem şirketler hem de tüketiciler için sürdürülebilir büyüme programının meşrulaştırılmasına hizmet etmektedir (Böhm ve Dabhi, 2009). Başka bir deyişle atık artık sürdürülemezliğin izi olarak değil, daha çok yönetilebilir sürdürülebilirliğin nesnesi olarak ifade edilmektedir (Corvellec, 2014). Daha da önemlisi, atığın yeniden kavramsallaştırılması, bir 'ekonomik doğalcılık (economic naturalism)' içinde sürekli büyüme fikrinin doğallaştırılmasını ve depolitizasyonunu mümkün kılmıştır (Valenzuela ve Böhm, 2017). Bu bağlamda atığın, emeğin ve çevrenin sömürsüyle ilerleyen sistemin içsel bir yan ürünü olarak eleştirel bir perspektifle kavramsallaştırılmasının (Yates, 2011) önemi ortaya çıkmaktadır.

Dolayısıyla alternatif bir ekonomik tahayyülün herşeyden evvel kar odaklı ve piyasa aracılığıyla birikim mantığına dayanan kategorilerin ötesine geçmelidir (Jessop, 2012: 22). Küresel ölçekte kapitalist üretimin çağdaş egemenliğine

karşı koymak, yerel çeşitliliğin üretimini kolaylaştırabilecek alternatif bir endüstriyel paradigmanın desteklenmesini gerektirir (Neilson, 2013). Neoliberal sürdürülebilirlik söylemini eleştirel bir biçimde tersine çevirmeye yönelik bir söylemin, tutarlı bir alternatif projeye açık bir şekilde bağlanmış olması gerekir. Pepper (1998) gerçekten sürdürülebilir bir 'yeşil politika'ya ilişkin ilkelerin özel kar için büyüme amacını ortadan kaldırması ve kapitalist üretim biçiminden farklı bir teknoloji üretmesi gerektiğini savunmaktadır (Pepper, 1998: 6). Sosyalist ekolojiye dair bazı söylemlerin dağıtım alanının ötesine geçmesine karşın, alternatif bir teknolojiye ilişkin tartışma yeterince kuvvetlenmemiştir. Bu bağlamda gerçek anlamda dönüştürücü bir söylemi inşa etmek için alternatif teknolojiler üzerinden yürütülecek tartışmaların ve çalışmaların kritik bir önem taşıdığını vurgulamak yerinde olacaktır.

Kaynakça

- Artioli, F., Acuto, M., ve McArthur, J. (2017) The Water-Energy-Food Nexus: An Integration Agenda and Implications for Urban Governance. *Political Geography*, 6, 1, 215–223.
- Barles, S. (2014) "History of Waste Management and the Social and Cultural Representations of Waste", *The Basic Environmental History* (der. M. Agnoletti ve S. N. Serner), Londra; Springer, 199-227.
- Barnes, P. ve T. Hoerber (2013) *Sustainable Development and Governance in Europe*, New York: Routledge.
- Basiago, A. D. (1995) "Methods of Defining Sustainability", *Sustainable Development*, 3, 109–119.
- Başkaya, F. (2005) (der.) *Kavram Sözlüğü: Söylem ve Gerçek* İstanbul: Özgür Üniversite Kitaplığı.
- Benyus, J. (2002) *Biomimicry: Innovation Inspired by Nature*, New York: William Morrow.
- BiPRO/CRI. (2015) Assessment of Separate Collection Schemes in the 28 Capitals of the EU. (Report No. 070201/ENV/2014/691401/ SFRA/A2). Brussels: European Commission.
- Bossuyt, D. M. ve Savini, F. (2017) "Urban Sustainability and Political Parties: Eco-Development in Stockholm and Amsterdam. *Environment and Planning C*", *Politics and Space*, 36, 6, 1006–1026.
- Böhm, S. ve Dabhi, S. (2009) *Upsetting the Offset: The Political Economy of Carbon Markets*, Londra: Mayfly.
- Böhm, S., Moog, S. ve Misoczky, M. (2012) "Greening Capitalism ? A Marxist Critique of Carbon Markets", *Organization Studies*, 33, 2, 1617-1638.
- Braungart, M. ve McDonough, W. (2009) *Cradle to Cradle*, New York: Vintage Books.
- Buclet, N., ve Godard, O. (2013) *Municipal Waste Management in Europe: A Comparative Study in Building Regimes* (Vol. 10). Berlin: Springer Science & Business Media.
- Bulkeley, H., Watson, M., ve Hudson, R. (2007) "Modes of Governing Municipal Waste", *Environment and Planning*, 39, 11, 2733–2753.
- Confino, J.ve Holtum, C. (2014) Davos 2014: Climate change & sustainability – day four as it happened. The Guardian Online. <http://www.theguardian.com/sustainable-business/2014/jan/25/davos-2014-climate-change-resource-scarcity-sustainability-day-four-live>, (28.11.2020).

- Cooper, T. (2009) "War on Waste?: The Politics of Waste and Recycling in Post-War Britain, 1950–1975", *Capitalism Nature Socialism*, 20,4, 53–72.
- Corvellec H. ve Hultman J, (2012) "From 'Less Landfilling' to 'Wasting Less' ", *Journal of Organizational Change Management*, 25, 297–314.
- Corvellec, H. (2014) "Recycling Food into Biogas, or How Management Transforms Overflows into Flows", *Coping with excess: How Organizations, Communities and Individuals Manage Overflows* (der. B. Czarniawska ve O. Löfgren), Cheltenham: Edward Elgar.
- Cox, R. (1981) "Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory", *Millennium*, 10, 2, 126–155.
- Curran, T. ve I. Williams (2012) "A Zero Waste Vision for Industrial Networks in Europe", *Journal of Hazardous Materials*, 207–208, 3–7.
- Daly, G. (2006) "The Political Economy of (Im)possibility", *International Political Economy and Poststructuralist Politics* (der. M de Goede), New York: Palgrave MacMillan.
- D'amato, D. (2017) "Green, Circular, Bio Economy: A Comparative Analysis of Sustainability Avenues", *Journal of Cleaner Production*, 168, 716–734.
- Dauvergne, P. Ve Lister, J. (2013) *Eco-business: A Big-Brand Takeover of Sustainability*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Department for Environment, Food and Rural Affairs and Department for Business, Innovation and Skills (2012) *Resource Security Action Plan: Making the Most of Valuable Materials*, Londra: HMSO.
- Ellen MacArthur Foundation (2012) *Towards the Circular Economy Vol. 1: An Economic and Business Rationale For An Accelerated Transition*. <https://www.ellenmacarthurfoundation.org/publications/towards-the-circular-economy-vol-1-an-economic-and-business-rationale-for-an-accelerated-transition>, (29.11.2020).
- Ellen Macarthur Foundation (2015) *Growth Within: A Circular Economy Vision for a competitive Europe*. https://www.ellenmacarthurfoundation.org/assets/downloads/publications/EllenMacArthurFoundation_Growth-Within_July15.pdf, (29.11.2020).
- EC (European Commission) (2011) *Roadmap to a Resource Efficient Europe*, <https://www.eea.europa.eu/policy-documents/com-2011-571-roadmap-to>, (30.11.2020).
- EC / European Commission (2014) *Towards a Circular Economy: A Zero Waste Programme for Europe (Communication)*. Brussels: European Commission.
- EC/ European Commission (2015). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52015DC0614>, (30.11.2015).
- EC/ European Commission (2017) *Study on the Review of the List of critical Raw Materials Critical Raw Materials Factsheets*. (Report No. ET-04-15-307-EN-N) Brussels: European Commission.
- EC/ European Commission (2018) *Report on Critical Raw Materials and the Circular Economy*, Brussels: Brussels: European Commission.
- Gidwani, V. (2013) "Six theses on Waste, Value and Commons", *Social and Cultural Geography*, 14, 7, 773–783.
- Gidwani, V. ve Reddy, R (2011) "The Afterlives of 'Waste': Notes from India for a Minor History of Capitalist Surplus", *Antipode*, 43, 5, 1625–1658.
- Gille, Z. (2010) "Actor Networks, Modes of Production, and Waste Regimes: Reassembling the Macro-Social", *Environment and Planning A*, 42, 5, 1049–1064.
- Girardet, H. (2014) *Creating Regenerative Cities*, Londra: Routledge.
- Graham, S. ve Marvin, S. (2001) *Splintering Urbanism*, Londra: Routledge.
- Gregson, N., M. Crang, F. Ahamed, N. Akhter ve Ferdous, R. (2010) "Following Things of Rubbish Value: End-of-Life Ships, 'chock-chocky' Furniture and the Bangladesh Middle Class Consumer", *Geoforum*, 41, 846–854.

- Haas, W., Krausmann, F., Wiedenhofer, D., ve Heinz, M. (2015) "How circular is the global economy? An assessment of material flows, waste production and recycling in the European Union and the world in 2005", *Journal of Industrial Ecology*, 19, 5, 765–777.
- Harvey, D. (2014) *Seventeen Contradictions and the End of Capitalism*, Londra: Profile Books
- Hobson, K. (2016) "Closing the Loop or Squaring the Circle? Locating Generative Spaces for the Circular Economy", *Progress in Human Geography*, 40, 1, 88–104
- Hoorweg, D., P. Bhada-Tata ve C. Kennedy (2015) "Peak Waste: When is it Likely to Occur?", *Journal of Industrial Ecology*, 19, 1, 117–128.
- Huber, J. (2000) "Towards Industrial Ecology: Sustainable Development as a Concept of Ecological Modernization", *Journal of Environmental Planning and Policy*, 2, 4, 269–285.
- Hult, A., ve Bradley, K. (2017) "Planning for Sharing – Providing Infrastructure for Citizens to be Makers and Sharers", *Planning Theory & Practice*, 18, 4, 597–615.
- Hultman, J. ve Corvellec, H. (2012) "The European Waste Hierarchy: From the Sociomateriality of Waste to a Politics of Consumption", *Environment and Planning A*, 44, 10, 2413–2427.
- Jessop, B. (1997) "Survey Article: The Regulation Approach", *Journal of Political Philosophy*, 5, 3, 287–326.
- Jessop, B. (2012) "Economic and Ecological Crises: Green New Deals and No-growth Economies", *Society for International Development*, 55, 1, 17–24.
- Jones, C. (2010) "The Subject Supposed to Recycle", *Philosophy Today*, 54, 1, 30–39.
- Kaplan, A. (1997) *Küresel Çevre Sorunları ve Politikaları*, Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları.
- Keleş, R., Hamamcı, C. ve Çoban, A. (2005) *Çevre Politikası*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Machin, A. (2019) "Changing the Story? The Discourse of Ecological Modernisation in the European Union", *Environmental Politics*, 28, 2, 208–227.
- Magalhães, N., vd. (2019) "The Physical Economy of France (1830–2015). The History of a Parasite?", *Ecological Economics*, 157(March), 291–300.
- Magretta, J. (1997) "Growth Through Global Sustainability", *Harvard Business Review*, 75, 1, 79–88.
- Mathews, J. A. (2011) "Naturalizing Capitalism: The next Great Transformation", *Futures*, 43, 8, 868–879.
- Marx, K. (1999) *Artı Değer Teorileri: İkinci Kitap* (çev. A. Bilgi), Ankara: Sol.
- Marx, K. (2011) *Kapital: Ekonomi Politikinin Eleştirisi, Cilt: 1*, (çev. M. Selik ve N. Satlıgan), İstanbul: Yordam.
- McAfee, K. (2012) "Nature in the Market-World: Ecosystem Services and Inequality", *Development*, 55, 1, 5–33.
- McDonough, W., ve Braungart, M. (2010) *Cradle to Cradle: Remaking the way We Make Things*, New York: North Point Press.
- Merli, R., Preziosi, M., ve Acampora, A. (2018) "How do Scholars Approach the Circular Economy? A Systematic Literature Review", *Journal of Cleaner Production*, 178, 703–722.
- Neilson, D. (2013) "Reworking the Scientific Socialist Prognosis in the 21st Century: Mid-Range Contingency and a Counter-Hegemonic Model of Development", *Knowledge Cultures*, 1, 2, 73–93.
- OECD (2000) Competition in Local Services: Solid Waste Management. OECD Competition Law and Policy Working Paper No. 28. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=318764, (05.06.2021).
- Özlüer, F. (2007) "Sürdürülebilir Kalkınmanın Ekonomi Politikası", *Sürdürülebilirlik: Kent ve Mimarlık*, 51, 5, 4–13.
- Pepper, D. (1998) "Sustainable Development and Ecological Modernization: a Radical Homocentric Perspective", *Sustainable Development*, 6, 1–7.
- Pichtel, J., (2005) *Waste Management Practices: Municipal, Hazardous, and Industrial*, New York: Taylor & Francis Group.

- Pollans, L. B. (2017) "Trapped in Trash: "Modes of Governing" and Barriers to Transitioning to Sustainable Waste Management", *Environment and Planning A*, 49, 10, 2300–2323.
- Porritt, J. (2007) *Capitalism as if the World Matters*, Londra: Routledge.
- Ritzer, G. (1983) "The "McDonaldization" of Society", *The Journal of American Culture*, 6, 1, 100–107.
- Ritzer, G., Dean, P., ve Jurgenson, N. (2012) "The Coming of Age of the Prosumer", *American Behavioral Scientist*, 56, 4, 379–398.
- Rogers, H. (2007) "Garbage Capitalism's Green Commerce", *Coming to Terms with Nature: Socialist Register 2007* (der. L. Panitch ve C. Leys), New York Monthly Review Press, 231–253.
- Rutherford, S. (2007) "Green Governmentality: Insights and Opportunities in the Study of Nature's Rule", *Progress in Human Geography*, 31, 3, 291–307.
- Savini, F. (2019) "The Economy That Runs on Waste: Accumulation in the Circular City", *Journal of Environmental Policy & Planning*, 21, 6, 675–691.
- Schmidt J. H ve 2-0 Consultants (2009) *25-Year Forecasts of the Cumulated Physical Stocks, Waste Generation, and Environmental Impacts for Each Scenario for EU-27 And For The Case Study Countries*. http://forwast.brgm.fr/Documents/Deliverables/Forwast_D62.pdf, (05.06.2021).
- Stal, H. ve Corvellec, H. (2018) "A Decoupling Perspective on Circular Business Model Implementation: Illustrations from Swedish Apparel", *J. Cleaner Prod.* 171, 630–643.
- Smart, B. (1992) (der.) *Beyond Compliance. A New Industry View of the Environment*, Washington: The World Resources Institute.
- Smith, N. (2007) "Nature as Accumulation Strategy", *Coming to Terms with Nature: Socialist Register 2007* (der. L. Panitch ve C. Leys), New York Monthly Review, 16–36.
- Stahel, W. R. ve Reday-Mulvey, G. (1976) *Jobs for Tomorrow: The Potential for Substituting Manpower for Energy*, Brussels: European Commission.
- Swyngedouw, E. (2009) "Apocalypse forever? Post-Political Populism and the Spectre of Climate Change", *Theory, Culture and Society*, 27, 2–3, 213–232.
- Şahin, Ü. (2004) "Bir Truva Atı Olarak Sürdürülebilir Kalkınma", *Üç Ekoloji Dergisi*, 1, 9–30.
- UNEP (United Nations Environment Programme) (2011) *Towards a green economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication: A Synthesis for Policymakers*, Nairobi: UNEP.
- UNCED (United Nations Conference on Environment and Development) (1992a) *Environmental Education for Sustainable Societies and Global Responsibility: A Citizen's Treaty From the NGO forum of the UNCED (Agenda 21)*. Rio de Janeiro: UNCED.
- UNCED (United Nations Conference on Environment and Development) (1992b) *The Rio Declaration on Environment and Development*, Rio de Janeiro: UNCED.
- Urbinati, A. Chiaroni, D., ve Chiesa, V. (2017) "Towards a New Taxonomy of Circular Economy Business Models", *Journal of Cleaner Production*, 168, 487–498.
- Tulloch, L. ve Neilson, D. (2014) "The Neoliberalisation of Sustainability", *Citizenship, Social and Economics Education*, 13, 1, 26–38.
- Valenzuela, F. ve Böhm, S. (2017) "Against Wasted Politics: A Critique of Their Circular Economy", *Ephemera Theory & Politics in Organization*, 17, 1, 23–60.
- Webster, K. (2015) *The Circular Economy: A Wealth of Flows*, Ellen MacArthur Foundation Publishing.
- WCED (World Commission on Environment and Development) (1987) *Our Common Future*, Report of the World Commission on Environment and Development. Oxford: Oxford University Press.
- While, A., ve Gibbs, D. (2004) "The Environment and the Entrepreneurial City: Searching for the Urban

'Sustainability Fix"', *International Journal of Urban and Regional Research*, 28, 3, 549–569.

Wilkinson, R. ve Pickett, K. (2009) *The Spirit Level*, Londra: Penguin.

Yates, M. (2011) "The Human-As-Waste, the Labor Theory of Value and Disposability in Contemporary Capitalism", *Antipode*, 43, 5, 1679-1695.

Yurdanur, H. (2021) Zehirli Atığın Ekonomi Politigi, <http://ozguruniversite.org/2021/04/15/zehirli-atigin-ekonomi-politigi-hakan-yurdanur/>, 02.06.2021.

Zaman, A. ve S. Lehmann (2011) "Urban Growth and waste Management Optimization Towards Zero Waste City", *City, Culture and Society*, 2, 4, 177-187.

Araştırma Makalesi

İş 'Kazaları'nda İşçiyi Suçlayıcı Yaklaşımın Geçersizliği: Zonguldak Kömür Madenleri Örneği*

Nurhal ÇELİK**

ORCID: 0000-0001-5391-6061

Öz

Yapılan işten kaynaklı yaralanma ve hastalanmalar ve dahası işçi ölümleri Türkiye'deki çalışma hayatının yapısal bir sorunudur. Sorun, çok boyutludur ve tıp, mühendislik, kimya ve sosyal politika başta olmak üzere farklı alanlarda bilimsel çalışmaların yapılmasını gerektirmektedir. Bununla birlikte, daha sağlıklı sonuçlara ulaşmak için birbirinden farklı çalışma koşullarına sahip üretim alanlarının ayrı ayrı incelenmesi yararlı olacaktır. Buna karşın, bu konuda yeterli bilimsel çalışmanın olmadığı görülmektedir. Var olan bilimsel çalışmaların büyük çoğunluğu, iş kazalarının işçilerin kusurlu davranışlarından kaynaklandığı görüşündedir. Resmi görüşlerin de bu yönde olduğu belirtilmelidir. Madencilik sektörü iş kazalarının en yoğun görüldüğü, bununla özdeşleşmiş sektörlerden biridir. Bu çalışma Zonguldak kömür madenleri özelinde meseleyi incelemektedir. Söylenildiği gibi, çok boyutlu olan bu olgu, bu çalışmada, üretim siyaseti ve sosyal politika açısından irdelenmektedir. Bu araştırma, epistemolojik olarak yanıltıcı olduğu gerekçesiyle, işçiyi suçlayıcı görüşe karşı çıkmaktadır. İş kazaları olgusunun sağlıklı bir şekilde analiz edilebilmesi için üretim siyasetinin, çalışma ilişkileri düzeyinin ve iş kazalarına ilişkin olarak uygulanan sosyal politikaların araştırılmasını ve çalışma ortamının yerinde incelenmesini sağlayacak bir epistemolojik yaklaşımın gerekli olduğu görüşü benimsenmektedir. Bu çalışma madenlere gidilerek çalışma koşullarına ilişkin yerinde yapılan gözlemler ve iş kazası geçirmiş olan işçilerle yapılan görüşmelerden elde edilen bilgi ve bulgulardan hareketle iş kazalarının nedenleri araştırılmıştır. Sonuç olarak, kömür madenlerinde iş kazaları, her şeyden önce, karlılığın öncelikli olduğu kapitalist üretim tarzından ve buna göre oluşturulmuş hakim üretim siyasetinden kaynaklıdır. İş kazalarına karşı gerekli sosyal politikaların oluşturulmaması, yaygın kayıt dışı üretim ve istihdam, işçiler açısından kazaları daha da yıkıcı hale getirmektedir.

Anahtar kelimeler: iş kazaları, sosyal politika, üretim siyaseti, madencilik sektörü, Zonguldak

Makale Geliş Tarihi: 13.07.2020 Kabul Tarihi: 31.05.2021

* Bu çalışma, *İş Kazalarının Araştırılmasında Epistemolojik Boyut Üzerine Bir Çalışma: Zonguldak Kömür Madenleri Örneği* başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

** Anadolu Üniversitesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri, Doktora Programı, nurhalcelik@gmail.com

The Failure of the Approach Blaming Workers for Work 'Accidents': The Case of Coal Mining in Zonguldak

Abstract

Work-related injuries and occupational diseases have been one of the most important structural problems of working life in Turkey. These kill a lot of workers. The problem is multidimensional one and entails scientific studies in many different areas, including medicine, engineering, chemistry and social policy. It would be a proper way to examine the different areas of production with different working conditions separately to find out the reasons behind the fact. On the other hand, there is not enough scientific research. The vast majority of existing literature argue that work-related injuries and deaths are caused by workers' defective behaviour. It should be noted that the official approach is the same. The mining sector is one of the most identified sectors where work-related injuries and deaths are most prevalent. This study considers the mining industry and investigates the reasons behind the work-related injuries and deaths in Zonguldak coal mines. As mentioned above, this phenomenon, which is multidimensional, is examined in terms of both the politics of production and social policy. This study challenges the idea that work-related injuries and deaths result from workers' defective behaviour, because it has an epistemological fallacy. In order to be able to analyse work-related injuries and deaths properly, it is assumed that there is a need to employ an epistemological approach which enables researchers to investigate the politics of production, labour relations and social policies, and to examine the working conditions at workplace. This study focuses on the politics of production first and then social policies. It discusses on the finding gathered in a fieldwork carried out in Zonguldak coal mines. During the fieldwork working conditions were observed and the workers who had work-related injury were interviewed with face to face by the researcher in person. As a result it argued that the politics of production giving the priority to quantity of production and profitability, ineffective social policies to combat with the problem, widespread informal production and employment are the main structural factors behind the work-related injuries and deaths in mining industry.

Key words: work-related accidents, social policy, politics of production, mining industry, Zonguldak

Giriş

Yapılan işten kaynaklı yaralanma, hastalanma ve dahası ölümler Türkiye'de çalışma hayatının yapısal bir sorunudur. Bu konuda bir literatür araştırması yapıldığında hem nicelik hem de nitelik olarak yeterli sayıda bilimsel çalışmanın olmadığı görülmektedir. Var olan bilimsel çalışmaların büyük çoğunluğu da, meseleyi bireyci bir yaklaşımla ele almakta ve bunun işçilerin kusurlu davranışlarından kaynaklandığı görüşünü savunmaktadır. Bu konuda dile getirilen resmi görüşler de, aynı şekilde, bunun, birey odaklı ve işçinin kabahatinden kaynaklı bir sorun olduğu iddiasını taşımaktadır. Bu çalışma, sözü edilen ana akım yaklaşımları ve bu yaklaşımların ortaya attığı iddiaları sorgulamak amacındadır. Bir diğer sorun da, işle bağlantılı yaralanma ve ölümleri ifade etmek için kullanılan kavrama ilişkindir. İşçinin bu tarz bir sorunla karşılaşması durumuna literatürde ve toplumda bilinen ismiyle buna "iş kazası" denilmektedir. 2012 yılında yürürlüğe konan 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu'nun 3. Maddesine göre iş kazası "İşyerinde veya işin yürütümü nedeniyle meydana gelen, ölüme sebebiyet veren veya vücut bütünlüğünü ruhen ya da bedenen engelli hale getiren olay" olarak tanımlanmaktadır. Ancak bu ve bunun gibi yaşanan benzer bir olay için "kaza" kelimesinin kullanılması, bu olayı kendiliğinden ortaya çıkan, müdahale edilemez, değiştirilemez bir durum gibi göstermekte ve bu durumu masumlaştırmakta, hatta meşrulaştırmaktadır. Bu sebeple bu çalışmada "kaza" kelimesi bu anlamları ihtiva etmemektedir.

Öncelikle, genel olarak, sorunun nicel durumuna bakılacak olursa, Türkiye'deki duruma ilişkin en güncel resmi veriler 2018 yılına aittir. Buna göre, 2018 yılında, 354.308'i erkek ve 76.677'si kadın olmak üzere toplam 430.985 kişi iş kazasına uğramıştır. Meslek hastalıklarına ilişkin verilerde, 966'sı erkek ve 78'i kadın olmak üzere toplam 1.044 kişinin meslek hastalığına yakalandığı yönündedir. İş kazasına uğrayanlardan, 1495'i erkek ve 46'sı kadın olmak üzere toplam 1.541 kişi ölmüştür. Meslek hastalığına bağlı olarak ölüm olduğuna dair bir resmi veri bulunmamaktadır. Madencilik sektörü iş kazalarının en yoğun olarak görüldüğü sektörlerden biridir. Bu sektörde, 13.771 kişi iş kazası geçirmiş ve 108 kişi de meslek hastalığına yakalanmış, iş kazalarının 57'si ölümle sonuçlanırken, belirtilen yılda meslek hastalığına bağlı ölüm olmamıştır (SGK, 2018).

Bu verilerin ortaya koyduğu gerçeklik, iş yerlerinin ölüm mekanları olduğudur. Emek yoğun işlerin ağırlıkta olduğu sektörlerde yoğunlaşan; işle bağlantılı, yaralanma, hastalanma ve ölümlerin sağlıklı bir şekilde analiz edilebilmesi için yapısal koşulların irdelenmesinin gerekli olduğu açıktır. Ayrıca sorunun sektörel düzeyde incelenmesi, kaynaktaki nedenlerin daha derinliğine inilmesini sağlayacaktır. Bu çerçevede, bu çalışma, kömür madenleri özelinde iş kazalarının nedenlerini araştırmaktadır. Kömür madencilği sektörü iş kazalarının en yoğun olarak görüldüğü, tarihsel olarak bununla özdeşleşmiş sektörlerden biridir. Bu sektör ise tarihsel olarak Zonguldak ile özdeşleşmiş gibidir.

Bu çalışmayla varılmak istenen nokta iki boyutludur. Birincisi işçi ölümlerinin araştırılmasında sorunun nedenlerini sağlıklı bir şekilde ortaya koyan bir epistemolojik yaklaşımın gerekliliğine işaret etmek, ikincisi ise böylesi bir yaklaşımla kömür madenciliğinde işçi ölümlerinin nedenlerine ilişkin bir çözümleme yapmaktır.

Bu çalışmanın en temel hipotezi, iş kazalarının araştırılmasında ana akım yaklaşımların epistemolojisinin, sorunun sağlıklı bir şekilde araştırılıp açığa çıkartılmasına uygun olmadığıdır. Bu alanda var olan çalışmaların büyük çoğunluğunun ana akım yaklaşımın ürünü olduğu söylenebilir. Bir kısım çalışma meseleyi teknokratik bir düzeye indirgerken, bir kısmı da bireysel düzeyde ve bireyci bir yaklaşımla ele almaktadır. İş kazaları her şeyden önce ekonomi politik ve ideolojik bir olgudur. Bu konudaki literatürde sorunun doğrudan muhatabı olan işçilerin görüşlerine yeterince başvurulmadığı gözlenmektedir.

Bu çalışmada, önce, ana akım yaklaşımların iş kazası olgusunu nasıl ele aldıkları tartışılmış, ardından da, madencilik özelinde yapılan çalışmalar değerlendirilmiştir. Burada öncelikle ilgili alanda yapılan saha çalışmaları incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Sahaya gitmeden iş kazası olgusunun nedenlerini anlamak mümkün değildir. Bu sebeple, bu çalışma kapsamında işçilerle görüşülmüştür. İşçilerin çalışma ortamları doğrudan gözlemlenmiş, çalışma ve yaşam koşulları yerinde incelenmiştir. Son olarak saha araştırmasından elde edilen bulguların analizi yer almaktadır.¹

İşçiyi Suçlayıcı Ana Akım Yaklaşımların Epistemolojisi Üzerine Bir Değerlendirme

Ana akım perspektifte sahip herhangi bir çalışma incelendiğinde iş kazalarının meydana gelmesinin kaynağında işçilerin davranışlarının olduğu yönünde bir sonuca ulaşılmaktadır. Bu bölümde ana akım yaklaşımların bu sonuca hangi epistemolojik yoldan/yollardan ulaştığı irdelenmektedir.

Herhangi bir toplumsal sorun çözümlenmek istendiğinde sorunun kaynağına giderek tanımlanmalıdır. Bu da sorunu tanımlamak adına alana gitmeyi gerektirir. Ancak alandan alınan bilginin olduğu haliyle gerçekliği yansıttığı savunulamaz. Bhaskar (2011: 2) toplumsal sorunları ele alan bu ana akım yaklaşımların epistemolojisi üzerine bir tespitte bulunmakta ve mevcut saha çalışmalarının genellikle gözlemlenebilir fenomenler ve olayların altında yatan gerçekliği gözden kaçırdıklarını savunmaktadır. Bhaskar'a göre gerçekliğin bilgisine ulaşma amaçlı gidilen saha çalışmasında görüngü ile yetinen araştırmacıların çalışmaları çok yüzeysel düzeyde kalmaktadır.

1 Etik kurul onayı hakkında not: Bu çalışma kapsamında yarı yapılandırılmış soru formu kullanılarak yüz yüze görüşme tekniği bir saha araştırması yapılmıştır. Saha araştırması 2018 Temmuz-Ağustos döneminde yapılmıştır. Belirtilen dönemde etik kurul onayı zorunlu olmadığı için böyle bir onay alınmamıştır.

İşçiyi kazaların sebebi olarak gören hakim işçi sağlığı ve iş güvenliği görüşünün temeli 1930'lu yıllarda atıldı. Heinrich'in ortaya attığı bu görüşe göre meydana gelen kazaların büyük bir çoğunluğunun sorumlusu "kişinin güvensiz davranışları"ydı. "Güvensiz davranış" olarak bilinen bu kavrama göre işçi dalgınlık, dikkatsizlik, işi bilinçli yapmamak, aceleci davranmak, koruyucu malzeme kullanmamak gibi davranışlar sergilerse bu güvensiz bir davranış yaptığı anlamına gelmektedir. Bunun yanında Heinrich "dikkatsizlik, inatçılık, hırslılık ve diğer istenmeyen karakter özellikleri"nin kişiye kendi soyu dolayısıyla kalıtsal olarak geçtiğini veya çevresinin sonradan öğrettiği özellikler olduğunu savunmaktadır. Bu özelliklere sahip olan kişi iş yerinde "güvensiz davranışları" sergilemeye eğilimli olarak görülmektedir. Heinrich'e göre kazanın meydana gelmesi için soy ve sosyal çevre etkisi, kişinin hatası, güvensiz davranış ve mekanik ve fiziksel tehlikeler, kaza, yaralanma olarak adlandırılan 5 faktörün gerçekleşmesi gerekmektedir. Bu, "Domino Teorisi" olarak adlandırılır. Bu faktörler birbirine bağlıdır ve sırasıyla birinin gerçekleşmesi diğerinin gerçekleşmesine sebep olur. Ancak burada "güvensiz davranış ve mekanik tehlikeler" faktörü kaza dizisinin merkezi olarak görülmekte ve eğer bu çıkarılırsa diğerlerinin etkisiz hale geleceği söylenmektedir (Heinrich, 1950: 10-12).

Literatürde "Domino Teorisi" olarak adlandırılan bu düşünceyi teori olmanın gerekliliklerine sahip olmadığı için teori/kuram olarak adlandırmak pek uygun olmayacaktır. Bu düşünce insanın içinde olduğu iş kazası olgusunun gerçekleşmesini domino taşlarının hareketlerine benzetmesiyle ancak bir analogi olarak adlandırılabilir.

Görüldüğü üzere literatürde Domino Teorisi olarak adlandırılan bu düşüncede kazanın en büyük sorumlusu işçi olarak görülmektedir. İşçi, soyunun veya çevresinin ona empoze ettiği davranışların dışına çıkamayan pasif bir bireydir ve güvensiz davranış sergileme potansiyeline sahiptir. Bu görüş doğrultusunda eğer işçi güvensiz davranışlar sergilemezse kazanın olmayacağı düşünülmektedir. Bu görüşün öne sürdüğü iddia gerçeği yansıtmamaktadır. İşçi hiçbir şekilde hata yapmasa dahi (ki bu insan doğasına aykırı bir düşüncedir) çalışılan ortam, kullanılan malzemeler, önlemlerin alınmaması, denetimlerin yapılmaması veya herhangi bir doğal/doğal olmayan durumdan dolayı iş kazası yaşayabilir. Kazaların asıl sebebi işçi ve onun sözde sahip olduğu kişisel özelliklerin sonucu gerçekleştirdiği eylemler, yani güvensiz davranışlar olarak gösterilerek kazalar meşrulaştırılmaya çalışılmakta ve sorumluluktan kaçılmaktadır.

Heinrich'in öncülüğünü yaptığı bu görüşün izlerine günümüz işçi sağlığı ve iş güvenliği ile ilgili yapılan çalışmalarda sıkça rastlamaktayız. Literatürde madenler üzerine birçok araştırma olmasına karşın sahaya gidilerek yapılan araştırmaların sayısı sınırlıdır.

İş kazaları ile ilgili literatürde yer alan çalışmaları iş kazalarının nedenlerine ilişkin olarak getirdiği açıklamalara göre dört başlığa ayırabiliriz: 1. İş kazalarından

işçiyi ve işçinin davranışlarını sorumlu tutanlar. 2. İş kazalarını işverene maliyet olarak görenler. 3. Sahadan elde edilen bilgiyi salt doğru kabul edenler. 4. İş kazalarının nedenlerini sadece kaza raporları veya istatistiklerde arayanlar. Literatüre yönelik eleştirileri var olan sınırlı çalışmalar üzerinden somut olarak göstermeye çalışalım.

Aydın'ın küçük ve orta ölçekli işletmelerde yaptığı çalışma, "Domino Teorisi"ni destekleyerek doğaya karşı zayıflığın ortadan kalkmayacağını ve kazalardan kurtuluşun imkansız olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte sözü edilen çalışma her kazada insanın mutlaka kusurlu olabilecek bir davranışının söz konusu olduğunu ve bundan kaçınılamayacağını söylemektedir (Aydın, 2015: 29). Eğer doğaya karşı zayıflık kaldırılamıyor ve kazalardan kurtuluş imkansız ise insanın "güvensiz davranış"larının yerine kazaya yol açabilecek durumların ortadan kaldırılması gerekmektedir. Ancak, çalışma, kazaları önlemedeki en önemli faktörün "güvensiz davranışlar" olduğunu belirterek kendi içinde çelişkiye düşmektedir.

Aydın'ın çalışması iş kazası ve meslek hastalıklarının işçilerin dalgınlık, dikkatsizlik ve işi bilinçsiz yapmasından kaynaklandığı, işin gidişatını durdurup üretimin akışını yavaşlattığı ve buna bağlı olarak üretimde ve verimlilikte düşüş yaşanmasına sebep olduğu sonuçta da işveren açısından bir maliyete yol açtığı sonucuna varmıştır (Aydın, 2015: 9-20).

Tülü'nün (2014: 43) çalışması da benzer şekilde iş kazalarını büyük ölçüde işçilerin kural ihlallerine bağlamakta ve verimliliği ve karlılığı etkileyen maliyet unsuru olarak değerlendirmektedir. Çalışmada iş sağlığı güvenliği uzmanı ve işyeri hekimiyle görüşülmüş ancak çalışmaya işçiler dahil edilmemiştir.

Uslu'nun (2014: 16) yaptığı çalışmaya göre de iş kazalarının çoğu güvensiz davranışlar nedeniyle meydana gelmektedir. Bir araştırma yaparken neyin araştırıldığı kadar hangi soruların sorulduğu da çok önemlidir. İşyerindeki güvenlik performansı ile güvenlik kültürü arasında ilişki kuran çalışmanın hipotezleri, güvenlik kültürü algısının demografik özelliklere göre değişip değişmediği üzerinedir. Çalışmanın bu soruların cevaplarını arayarak nereye varmak istediği belirsizdir. Eğer güvenlik kültürü demografik bir özelliğe göre farklılık gösteriyor veya göstermiyor ise çalışmada sonuç olarak nereye ulaşılacaktır? Çalışma işçi sağlığı ve güvenliği veya işçilerin yaşadığı iş kazalarına ilişkin anlamlı bir çözümleme yapmamıştır.

Yukarıda sıralanan çalışmaların tamamının ortak noktası kendilerinden önce yapılmış araştırmaları bütünüyle doğru kabul etmeleridir. Olanı olduğu gibi alan ve eleştirel bakış açısından yoksun olan bu literatür, kendisinden önce yapılanların tekrarı olmaktan öteye geçememektedir.

"Şimdiye kadar yapılan kaynak çalışmalardan elde edilen bulgulara göre iş kazalarının yüzde 88'i tehlikeli hareketlerden, yüzde 10'u tehlikeli durumlardan, yüzde 2'si kaçınılmaz ve sebebi bilinmeyen hareketlerden oluşmaktadır." (Güvenç,

2015: 135). Bu örnekte de görüldüğü gibi, iş kazalarının yüzde 88'inin işçinin tehlikeli hareketlerinden meydana geldiği düşüncesi savunulmakta ve meydana gelen iş kazalarının büyük bir yüzdesinden işçiler sorumlu tutulmaktadır.

İşçi sağlığı ve iş güvenliği konusunda resmi kuruluşların da bakış açısı ana akım yaklaşımla aynı doğrultudadır. Bir kazanın meydana gelmesi kaza zinciri teorisi (Doğa koşulları [doğal yapı], kişisel eksiklikler, güvensiz durum ve davranışlar, kaza, zarar [ölüm veya yaralanma]) olarak adlandırılan düşünceye dayandırmaktadır (İSGİP, 2015: 149). İş kazaları genellikle, her şeyden önce, bir kültür ve eğitim sorunu olarak görülmektedir (TBMM, 2010: 287-288; ÇSGB, 2014).

Bu yaklaşımların aksine Taşyürek (2018: 13), iş kazalarının yüzde 88'inin işçilerin güvensiz hareketlerinden kaynaklandığı düşüncesini doğru bulmamakta ve iş kazalarının önlenebileceğini savunmaktadır. Fişek (2014: 9) ise, çalışma koşulları düzeltilir yani önlemler alınırsa işçinin hata yapmasına olanak kalmayacağını düşünmektedir. İş kazalarını önlemedeki en etkili yöntem; kişinin sözde “güvensiz davranışları” yerine, çalışma koşullarından doğan “güvensiz durumları” ortadan kaldırmaktır.

Bir diğer sorun ise, Önder ve Önder'in (2010: 5) çalışmasında olduğu gibi, kazalarına ilişkin verilerle sınırlı kalarak iş kazalarının nedenlerine ulaşılabileceğinin düşünülmesidir. Bu çalışma, kaza raporları ve istatistiklere dayanarak 2001-2008 yılları arasında Türkiye Kömür İşletmeleri (TKİ)'ne bağlı yeraltı ve yerüstü işletmelerde meydana gelen kazaları değerlendirmiştir. Sadece bu verilere dayanarak iş kazalarının nedenlerini anlayıp çözüm bulmak olası değildir. Kaza raporlarının uygun şekilde tutulup tutulmadığı veya gerçeği yansıtır yansıtmadığı bilinmemektedir. Bu sebeple sadece bunların verdiği bilgiyle iş kazalarını anlamak mümkün değildir.

İş kazaları ile ilgili literatür incelendiğinde çalışmaların çoğunda Heinrich'in temellerini attığı işçiyi suçlayan görüşün izlerini görmekteyiz. Çalışmalar eğer işçi “güvensiz davranış veya tehlikeli hareket” gerçekleştirmez ise kazaların meydana gelmeyeceğini düşünmektedirler. Ancak insan doğası gereği hata yapmaması mümkün olmamasına rağmen kazaların büyük çoğunluğunun sebebini kişide aramak pek yerinde bir yaklaşım değildir.

Hakim literatürün tersine Yücesan Özdemir (2018: 33)'in de dikkat çektiği gibi sosyal bilimlerde egemen yaklaşımın niceliksel yöntemleri benimsediğini ve böylelikle konunun yalnızca belirli bir yerden bakılınca görünen yönlerini betimleyici bir tarzda ön plana çıkardığını, gerçekliğin esas belirleyicilerini görünmez kıldığını, işçi sağlığı ve iş güvenliğinin ancak güncel üretim ilişkileri ve sınıfların durumu ile yani ekonomi politik yaklaşımla tartışılmasının gerekliliğini savunmaktadır.

Yöntem

Saha Araştırmasına İlişkin Veri Kaynakları

Hakim literatürün aksine iş kazaları ile ilgili bir çalışma yapmak, kazaların meydana geldiği ortamdan ve iş kazasını yaşayan işçilerden doğrudan bilgi edinmeyi gerektirmektedir.

Bu çalışma kapsamında iş kazaları ve işçi ölümlerinin en çok yaşandığı sektörlerden biri olan kömür madenciliği seçilmiştir. Çalışma koşulları ve yaşanabilecek riskler düşünüldüğünde madencilik ülkemizdeki en ağır işkollarından birine sahip sektördür. Taş kömürünün 1840'lardan beri en yoğun şekilde üretildiği il ise Zonguldak'tır. Bu sebeple, bu araştırma Zonguldak'ta gerçekleştirilmiştir.

Öncelikle sektöre ilişkin literatürdeki araştırmalar ve ilgili resmi veri kaynaklarından oluşan ikincil kaynaklar (tezler ve diğer bilimsel çalışmalar, Türkiye Taşkömürü Kurumu (TTK) istatistikleri, resmi istatistik ve raporlar) taranıp derlenerek incelenmiş ve sonra da sahaya gidilerek ilk elden veri toplanmıştır. Ardından sahada resmi ve özel kuruluşlar ziyaret edilerek hem veri derlenmiş hem de çalışma ortamı ve koşulları yerinde gözlemlenmiştir. Bu kapsamda devlete ait bir eğitim ocağı, bir özel ocak ve bir de kaçak olmak üzere üç ocak ziyaret edilerek hem yer altında ve yerüstünde gözlem yapılmıştır. Son olarak da iş kazası geçirmiş işçilerle görüşmeler yapılmıştır. Etik ilkelere uygun olarak hiçbir görüşmeci, ocak veya kurum ismi paylaşılmayacaktır.

Görüşmecilere ulaşabilmek için çalışmada kartopu tekniği kullanılmak durumunda kalındı. Çalışma 2018 yılı Temmuz-Ağustos ayları boyunca gerçekleştirilmiştir. Çalışma kapsamında sadece iş kazası geçirmiş ve halen çalışmakta olan işçilerle değil emekli olmuş olanlarla da çalıştıkları dönemdeki işçilik deneyimleri ve yaşadıkları kazaya ilişkin görüşmeler yapılmıştır.

Bu çalışmada yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Görüşmeler birbirini tekrar etmeye başladığı ve yeni görüşmelerden farklı bilgi alınamadığı için çalışmaya katılan görüşmecilerin sayısı 30 ile sınırlı kalmıştır. Bu görüşmecilerin 11'i hala çalışmaya devam ederken, 18'i emekli, 1'i ise şu anda başka bir işte çalışmaktadır. 30 görüşmeciden 26'sı kamuda, 3'ü kaçak ocakta ve 1'i de özel sektörde çalışmaktadır.

Bulgular

İkincil Kaynaklardan Derlenen Bulgular

Bulgular bölümünün birinci kısmında ikincil veri kaynaklarından elde edilen bilgi ve bulgular sunulmaktadır. Bu bağlamda öncelikle maden sektöründe istihdama ve bu sektördeki iş kazalarına ilişkin niceliksel bilgiler verilerek sektörün bir profili çizilecektir. Ardından maden sektöründeki iş kazalarını konu alan çalışmalar incelenecektir. İkinci kısımda ise sahaya giderek iş kazalarının nedenlerine ilişkin birincil veri kaynaklarından toplanan veriler ve bu verilerin analizi yer almaktadır.

2018 yılında kömür ve linyit çıkarılmasında kamu işyeri sayısı 13 iken özel işyeri sayısı 431'dir. Kömür ve linyit çıkarılmasında 2018 yılında kamuda istihdam 9.745 kişi iken özel sektörde 26.208 kişidir. İşyeri büyüklüklerine bakıldığında; 2018 yılında 1 kişinin çalıştığı işyeri sayısı 71, 2-3 kişinin çalıştığı işyeri sayısı 59, 1000 ve daha fazla kişinin çalıştığı işyeri sayısı ise 9'dur. Kamu sektörü kömür madenciliğinde özel sektöre göre daha az yere sahiptir. Özel sektör hem işyeri sayısı hem de istihdam sayısı açısından, kömür madenciliğinde, kamu sektörüne göre daha büyük paya sahiptir. Maden sektöründe istihdam edilenlerin toplam sayısı 2018'de 224.119'dur (SGK, 2018).

2018 yılında maden sektöründe iş kazası geçirenlerin sayısı 13.771'dir. Aynı yıl için kömür ve linyit çıkarılmasında ise sayı 8.399'dur. Maden sektörü alt kollarında en çok iş kazası yaşanan alt kol kömür ve linyit çıkarılması işleridir. SGK verilerine göre madencilik sektöründe 2018 yılında tespit edilen meslek hastalığı sayısı ise 108'dir. Bu veriye göre meslek hastalığı çok az yaşanıyor gibi gözükmektedir. Bunun nedeni Türkiye'de meslek hastalıklarının tespit edecek bir altyapının oluşturulmamış olmasıdır. Remi verilere göre, madencilik sektöründe iş kazası nedeniyle ölüm toplam 57 iken, meslek hastalığı nedeniyle ölüm tespit edilememiştir (SGK, 2018). Resmi verilerin sorunun nicel boyutlarını tam olarak yansıtmadığı da vurgulanmalıdır. İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Meclisi'nin (2019) verilerine göre, 2018'de, maden iş kolunda ölen işçi sayısı 66'dır.

Madencilik sektöründeki resmi veriler yukarıda verildiği gibidir. Ancak kayıt dışı istihdamın da sektörde yaygın olduğu düşünüldüğünde verilerin sektördeki gerçekliği ne kadar yansıttığı tartışmaya açıktır.

Maden sektörü özelinde iş kazalarına ilişkin daha önce yapılmış çok fazla çalışma yoktur. Burada belli başlıcalarını kısaca değerlendirip kendi araştırma bulgularımıza geçeceğiz.

Kahveci ve Nichols, 1960-1970 arasındaki üretim artışının iş kazaları oranlarını düşürdüğünü, 1980 ortalarına kadar yaşanan üretim düşüşünün iş kazası artışına sebep olduğunu savunmaktadır. Araştırma iş kazaları ve üretim arasında ilişki kurmaya çalışmıştır. Çalışma bağımsız değişken olarak üretimi ve bağımlı değişken olarak iş kazaları oranını kabul etmektedir. Buradaki en büyük sorun ilişki kurulamayacak değişkenler arasında bir ilişki kurmaktır. İki değişkenin bu şekilde birbiriyle ilişkilendirilmesi zorlama kurulmuş bir ilişkisellikler. Yukarıda bahsettiğimiz işçiyi hatalı gören yaklaşımlar gibi burada da piyasa yanlı bir bakış açısıyla iş kazası meselesine yaklaşılmaktadır. Bu yönde bir ilişkinin kurulması ne kadar üretim yapılırsa o kadar az kaza olur veya ne kadar az üretim yapılırsa o kadar çok kaza olur düşüncesiyle üretimi teşvikten ibarettir (Kahveci ve Nichols, 1992: 269).

Gedik (1994) ise, "Kazaların ekonomiyle ilişkisine göz atıldığında, ölümlü iş kazalarının yol açtığı üretim kaybı 40 günde 1 gündür, satılabilir kömür cinsinden kayıp 2.41 TL'dir" gibi bir hesaplama yapıyor (Gedik, 1994: 1). Bu

ifadeyle araştırmacının iş kazalarını üretimi etkilemesi bakımından ele aldığını görüyoruz. Bunun yanı sıra çalışma, kazaların en az yarısının “dikkatsizlik, isteksizlik ve bilgisizlikten” meydana geldiğini ileri sürmektedir (Gedik, 1994: 15). Bununla birlikte sahadan elde ettiği bulgular doğrultusunda işçilerin kişisel koruyucu kullanmaya ilişkin kurslara ilgi göstermediği için kendilerini korumak konusunda çaba harcamadıkları sonucuna varmıştır (Gedik, 1994: 108). Sonuç olarak, çalışma, kazaların asıl sebebinin işçide görülmektedir. Dikkatsiz davranan, kendisini korumaktan kaçınan işçidir ve kazaları işçi yaşamasına karşı üretim veya verimliliğe yani işverene maliyet olarak dönmektedir.

Müftüoğlu ve Tanış'ın çalışması, 1980 sonrası değişen politikalarla birlikte, Zonguldak'taki kömür madenciliği alanında meydana gelen sosyal alana ilişkin değişimi konu almaktadır. Bunun için çalışma da TTK, özel sektör ve kaçak ocak olmak üzere 3 maden yöneticisi ve 32 işçiyle görüşmeler yapılmıştır. Çalışma sadece literatürde verilen bilgilerle yetinmeyip işçiye de söz hakkı tanınması açısından tartışmaya değer bir çalışmadır. Olguları ve olayları ele alış biçimi açısından ve sahip olduğu perspektif dolayısıyla çalışmamızla benzer karaktere sahip bir çalışmadır (Müftüoğlu ve Tanış, 2010).

Konuya ilişkin bir diğer çalışma, iş kazalarının en önemli nedenini devlet olarak görmektedir. Ekonomik aktör olarak piyasa ilişkilerinde aktif olarak yer alan devlet iş kazalarına ilişkin verileri kaydetmemekte veya ilan etmemektedir. Çalışma iş kazası kavramını ele alırken onun tarihsel olarak kaydedilmesine ve iş kazasını kavrayabilmek için bu kayıtların bilinmesine önem vermektedir. Bunun yanı sıra “sınıf mücadelesi, işçi örgütlenmesi” gibi kavramlarla çalışmanın çerçevesi oluşturulmuştur. Emek mücadelelerinin yaygın olduğu 1960-1980 yılları arasında iş kazalarında düşüş olduğunu ve 1980 askeri müdahalesi sonrası ölümcül iş kazalarında ani bir artış olduğunu savunmaktadır. 1990 sonrası ise yasal dönüşümler ve sermayenin kompozisyonunun değişimiyle ölümcül iş kazalarının düştüğünü dile getirmektedir (Sarıkaya, 2012: 19).

Burada söz edilebilecek son çalışma ise kazaların nedenlerinin tespit edilememesini, bunu amaçlayan bilimsel çalışmaların yapılmamasına ve buna yönelik herhangi bir kuruluş ve konuyla ilgili yayım, rapor ya da yazılı doküman bulunmamasına bağlamaktadır. Patlamalar incelendiğinde birçok kişinin ve kurumun kendilerine ait yasal, iş, statü ve idari sorumluluklarını yerine getirmediklerini savunmaktadır. Çalışma, iş kazalarının teknik boyutuna, kazaların asıl sebeplerine ve nasıl önlem alınacağına ilişkin kayda değer bilgiler sunmaktadır (Güyağüler, 2012: 50-51).

Aysan ve Kablay'ın (2017), Soma'da, toplam 75 maden işçisi ile gerçekleştirdikleri saha çalışması, özelleştirmeler ve taşeronlaşmaya bağlı olarak temel işçi sağlığı ve iş güvenliği önlemlerinin bile alınmaması nedeniyle, madenlerin, her an, işçilerin hayatını tehdit eden iş yerleri haline geldiğini ortaya koymaktadır.

Görüldüğü gibi, maden sektörü özelinde iş kazalarını inceleyen çalışmaların sayısı birkaç tanedir. Bu konuda yeni araştırmalar yapılması bir zorunluluktur.

Sahaya Gidilerek Birincil Kaynaklardan Elde Edilen Bulgular

İş kazalarını, yalnızca işçilerin alınan önlemlere uyup-uymama davranışına odaklanan dar bir yaklaşımla doğru analiz etme olanağı yoktur. İşçilerin rolünün incelenmesi işçilerin çalışma ortamlarının doğrudan gözlemlenmesi, çalışma ve yaşam koşullarının yerinde incelenmesi ve işçilerin kendileriyle yapılan görüşmeler yoluyla veri sağlanmasını gerektirmiştir. Bu bölüm böylesi bir saha araştırmasından elde edilen bulgulara dayanmaktadır.

Görüşmeci Profilleri

Görüşmeci profillerine bakıldığında tabloda üniversite mezunlarının sınırlı olduğu görülmektedir. Ancak sahada yapılan gözlem sonucu birçok üniversite mezununun da burada çalıştığı görülmüştür. Bununla birlikte görüşmecilerin çoğunun kamu çalışanı olması dikkat çekicidir. Bunun sebebi özel sektör işçilerinin çekindikleri için görüşmeyi kabul etmemeleridir. Aynı zamanda görüşmeler çoğunlukla emeklilerle yapılmıştır. Bunun nedeni ise aynı şekilde işçilerin işlerini kaybetme korkusu ile görüşme yapma konusunda istekli olmamalarıdır.

Tablo 1. Görüşmeci Profilleri

	Yaş	Meslek	Eğitim Düzeyi	Kaç yıldır çalıştığı	Kamu-özel
Görüşmeci 1	36	Bacacı	Ortaokul	10 yıl-halen çalışıyor	Kamu
Görüşmeci 2	73	Yer altı elektrikçisi	Lise	24 yıl-emekli	Kamu
Görüşmeci 3	71	Yer altı elektrikçisi	İlkokul	15 yıl-emekli	Kamu
Görüşmeci 4	66	İlk girişte domuzdamcı daha sonra anayolda nakliyatçı	İlkokul	25 yıl-emekli	Kamu
Görüşmeci 5	36	Tamir-tarama işçisi	Ortaokul	9 yıl-halen çalışıyor	Kamu
Görüşmeci 6	31	Pano ayak üretim işçisi	Lise	5 yıl-başka bir işte çalışıyor	Kamu
Görüşmeci 7	45	Kömür çıkarma işi	Ortaokul	18 yıl- hala çalışıyor	Kamu
Görüşmeci 8	56	Önce domuzdamcı sonra telefon servisine geçtim	Ortaokul	21 yıl- emekli	Kamu
Görüşmeci 9	88	Domuzdamcı	Ortaokul	10 yıl-emekli	Kamu
Görüşmeci 10	37	Ayakçı-uşta	Ortaokul	9 yıl-halen çalışıyor	Kamu
Görüşmeci 11	68	Tahkimatçı	İlkokul	17 yıl-emekli	Kamu
Görüşmeci 12	60	Kazmacı	İlkokul	21 yıl-emekli	Kamu
Görüşmeci 13	58	Önce kazmacı daha sonra başçavuşu	Meslek lisesi	15 yıl-emekli	Kamu
Görüşmeci 14	75	Nakliyatçı	İlkokul	11 yıl-emekli	Kamu
Görüşmeci 15	68	Tünel bakımıcısı	Ortaokul	21 yıl-emekli	Kamu
Görüşmeci 16	73	Önce lağımcı sonra Motorcu	Okula gitmemiş	24 yıl-emekli	Kamu
Görüşmeci 17	62	Tahkimatçı	İlkokul	16 yıl-emekli	Kamu
Görüşmeci 18	53	Motorcu	İlkokul	12 yıl-emekli	Kamu
Görüşmeci 19	47	Tulumbacı	Ortaokul	18 yıl-hala çalışıyor	Kamu
Görüşmeci 20	59	Yer altı yol tamircisi	İlkokul	13 yıl-emekli	Kamu
Görüşmeci 21	39	Tahkimat ustası	İlkokul	14 yıl-halen çalışıyor	Kayıt dışı
Görüşmeci 22	44	Motorcu	İlkokul	11 yıl-halen çalışıyor	Kayıt dışı
Görüşmeci 23	45	Maden mühendisi	Üniversite	10 yıl-halen çalışıyor	Özel
Görüşmeci 24	36	Hazırlık işçisi	Lise	9 yıl-halen çalışıyor	Kamu
Görüşmeci 25	57	Yangın Söndürme Uzmanı- İş güvenliği eğitimi veriyor	Lise	32 yıl-emekli	Kamu
Görüşmeci 26	68	Tahkimatçı	İlkokul	15 yıl-Emekli	Kamu
Görüşmeci 27	39	Vagoncu-Uşta	İlkokul	11 yıl-Halen çalışıyor	Kayıt dışı
Görüşmeci 28	68	Kazmacı-uşta	İlkokul	17 yıl- emekli	Kamu
Görüşmeci 29	94	Çavuş	İlkokul	Emekli	Kamu
Görüşmeci 30	48	Makine mühendisi- iş güvenliği uzmanı	Üniversite	20 yıl-halen çalışıyor	Kamu

Çalışma Ortamının Tasviri

Bu başlık altında, işçilerin sağlığını bozan ve güvenliğini tehdit eden yapısal koşullar irdelenmektedir. İş kazaları olgusu, yapısal koşullar dikkate alınmaksızın sağlıklı kavranamaz.

Yapısal koşullar, biri ekonomi politik ortam (kapitalist birikim rejimi) ve diğeri de fiziki ortam (çalışma ortamı) olarak iki boyutludur. Kapitalist birikim rejimi için insanların güvenliğinden ziyade kar etmek ön plandadır. Bu nedenle işyerlerinde önlemler maliyet olarak görülmekte ve bu, önlemlerin alınmamasına yol açmaktadır. Bunun yanında bir diğer yapısal koşul olan çalışma ortamı yani maden işyerleri, basitçe sağlığı bozucu bir ortam değil, tam anlamıyla, ölüm mekanlarıdır:

Madencilik zor bir iş, orda har an ölümü koklarsın, saniyeler dakikalar içinde ölümü koklarsın. Ölüm kokusu burnuna geldiği zamanlar olur, biz öyle çalıştık. He, niçin çalıştık, en önemlisi bu zaten Zonguldak'ta başka iş şansı yok işsizlik var. Biz burada ölsek dahi çocuğunun aç kalmayacağını biliyorsun. Ancak ölünce ailene maaş bağlanıyor, herkesin bu sıkıntıyı çekmesinin sebebi de bu (Görüşmeci 17).

Günümüzde hala kömür ocaklarında ilkel yöntemlerle üretim yapılmaktadır. Kazma kürek ile kömür çıkarılmaktadır. Bunun yanı sıra tahkimat (tavanın çökmesini engelleyen bir güvenlik önlemi), demir vb. daha güvenli ve uzun süre dayanabilecek materyaller yerine hala ağaçtan çubuklar ile yapılmaktadır. Bunun yanında maden üretiminde kullanılan makine ve teçhizatlar oldukça eskidir:

Elektrikçi olarak çalışıyordum madende, bir patlama yaşandı. Vücudumuz yandı tamamen, aynı dönemde birçok kişi bu makineler yüzünden yandı. Yandıktan sonra bile aynı cihazlarla çalışmaya devam ettik, değiştirmediler makineleri. Aslında önlem alınabilirdi ama almadılar (Görüşmeci 2).

Yeni gelmiş direkler ocaklarda stoklanıyor, kullanılmıyor bunlar. 1-2 sene sonra amir, mühendis kendine odun diye çıkarttırıyor evinin önüne. Biz yine eski direklerle çalışmaya devam ediyoruz. Sonra bir göçük yaşandığında kader deniyor (Görüşmeci 18).

İşçiler, madenin içerisinde, her an, gazlar vb. kimyasal tehditlerle karşı karşıya bulunmaktadır:

Metan gazı ölçme aletleri var, metan seviyesini ölçüyor. Bize verdikleri gaz maskesi 30 dakika metan gazına karşı koruyor ancak onu takabilirsen şansın var. Ancak metan gazı anında öldürdüğü için o

maskeyi o an takmak pek mümkün değil (Görüşmeci 1).

Maden ocakları bölgede 700 metre kadar derine inebiliyor ve bu derinlikte her gün işçilerin çalışması gerekiyor. İçerisinin karanlık ve basık olduğu göz önüne alındığında her gün buraya girip çalışmanın, ocağın dışında herhangi bir işte çalışmaktan daha fazla gayret gerektirdiği anlaşılabacaktır. Devlete ait ocaklarda madenin içine kafes ile iniliyor. Bu kafesler yaklaşık 100-150 kişilik ve inerken gürültülü ve sallanarak iniyor:

Yer altında yarım saat yürüyoruz çıkışa ulaşmak için, bir sıkıntı olsa ancak yarım saat sonra varıyorsun çıkışa. Her gün yer altına kafesle iniyoruz. Kafesle inmek, yer altı çok değişik bir ortam, normal asansör gibi inmiyor daha hızlı iniyor. Bunun yanında attığın her adım risk yer altında. Her yer kazılmış toprak taş gevşek, her yere düşebilir. Yer altı taşları kömürün yanmayan kısmı jilet gibi keskin olur. Eğer üstüne düşer veya bir yerine isabet ederse kurtulma şansın çok düşük (Görüşmeci 6).

İşçiler, özel veya kaçak ocaklarda ise engebeli yerlerde tahtadan basamaklarla eğilerek inmek zorunda kalıyorlar. İş bitiminde ise bu yokuşu tırmanarak çıkmak zorundalar:

Çalıştığımız yer hiç düz olmadı ayak deniyor hep rampa şeklindeydi, baş yukarı devamlı kazarak ilerliyorsun sonra bağ yapıyorsun, hep bir metre kazıp destek yapıp yine bir metre ilerliyorsun. Bu şekilde çalışmak düz yerde çalışmaktan daha zordur. Ben hep bu şekilde çalıştım (Görüşmeci 12).

Madenin içinde aydınlatma yok, aydınlatma için sadece işçilerin baretindeki lambalar bulunuyor. Yine de içerisi çalışabilmek için yeterince aydınlık olmuyor:

Güvenlik için maske veriyorlar ama insanlar onu pek takmıyor çünkü ağırlık yapıyor. Maskeyi yan kollardaki insanlar takabilir domuzdamcı, kazmacı falan takması biraz zor. İş yapmasına engel oluyor maske ağır olduğu için (Görüşmeci 8).

Grizu oluyor mesela, maskeyi belinde taşırsan takarsın sana 4 saat yeter, ama maske alan hiç yok. Eğer ocaklar aydınlık olsa o lambayı da almayacaklar, çalışırken hem ağır hem engel oluyor. Aküsü var o yüzden 3-4 kilo, bir 3-4 kilo da gaz maskesi var, bununla çalışırsan zor oluyor. O yüzden çoğu kişi almıyor (Görüşmeci 13).

Yerler ıslak olduğundan yürümeyi güçleştiriyor ve yürürken, her an, başın tavana çarpması mümkün, bu nedenle, çoğu zaman, eğilerek hareket etmek gerekiyor:

260 Batı diye bir ayak vardı bizim, ayakbaşı su gibi akıyor, ıslanıyor-sun böyle, hem de çok dar sürünerek geçebilirsin ancak. Allah göstermesin 1-2 cm oynama yapsa orda kalırsın. Bu şartlar altında çalışı-yorduk (Görüşmeci 8).

Kömür çıkarırken her an kömür tozuna maruz kalınıyor ve işçilerin bedenleri toz yüzünden simsiyah oluyor:

Çok tatlı olur siyah elle ekmek yemek, simsiyah oluyor her yerin. Eşim eve geldiğimde tanıyamazdı beni. 18 sene böyle simsiyah çalıştım her gün (Görüşmeci 17).

Yemek de madenin içinde yeniyor ve yemekler de siyah oluveriyor. Yeraltında tuvalet de bulunmuyor.

İşçiler bazen 80 cm'lik dar bir alanda çalışmak zorunda kalıyor. Kömür, kol gücüyle itilen arabalara doldurularak taşınıyor. Bu arabalar 250 kg ağırlığında ve 500 kg da kömür alma kapasitesine sahip, dolayısıyla dolu bir arabayı iten bir işçi 750 kg'lık bir ağırlığı itiyor. İşçi kendi malzemesini ocağa girmeden hazırlayıp içeri götürüyor, bu malzemeyle içeride güvenlik için tahkimat yapıyor ve sonrasında kömürü çıkarıp, dışarı tahliye ediyor. Kömürü kazabilmek için basınçlı tabanca kullanılıyor. Ziyaret ettiğimiz ocaklarda izin alarak, kısa süreliğine bu tabancayı kullandık. Tabanca oldukça ağır ve şiddetli titreşime yol açıyor, aynı zamanda çok gürültü çıkarıyor.

Böyle risklerle dolu bir alanda, yemek ve benzer temel ihtiyaçların insanlık dışı biçimlerde karşılandığı bir ortamda işçinin işçilerin sağlığının bozulmaması mümkün gözüküyor:

Yoğurdun kaymağını yerler de sana gerisi kalır diye bir atasözü var bilir misin? Bize yoğurt da değil yoğurdun acısı kalıyordu (Görüşmeci 11).

İşçilerin Sınıfsal Profilleri

Tuncer (1998:31)'in de savunduğu, üzere kömür madenlerinde, ilk başlarda, emek ve devlet arasındaki çalışma ilişkisi devletin katı müdahalesi ile sağlanmış ve bu emek kullanım biçimi uzunca bir dönem sürdürülmüştür. Bu konudaki devlet politikası daha çok köylülere yüklenen angarya emek gücü kullanmak yönündedir. Kapitalist gelişmenin ilerlemesiyle birlikte devletin bu zorla

çalıştırma uygulamaları yerini piyasa koşullarında gönüllü işçiliğe bırakmıştır.

Wallerstein'a göre, kapitalist, her zaman işi yapmak için "aklı çelinecek ya da zorda bırakılacak" kişilerin varlığına ihtiyaç duyar. Üretim araçları mülkiyetine sahip olmayan bireylerin ise yaşamlarını sürdürebilmek için çalışmaları gerekmektedir. Kapitalist gelişme, geniş kitleleri mülksüzleştirerek (proleterleştirerek) emek gücünü kiralamaya zorlamaktadır. Ancak, bu gelişme, mekanik olarak, her yerde ve her zaman böyle olmayabilir. Kapitalistin daha az ücret ödemek adına proleterleşmiş bir bireyi çalıştırmayı tercih edeceği düşünülür. Ancak geçinmek için ücretli işinin yanında alternatif kaynaklara sahip olan yarı proleter, proleter birine göre daha az ücrete razı olmaktadır. Bunun sonucu olarak kapitalist yarı proleter işçi istihdam edecektir ve bu şekilde maliyetlerini düşürerek karını artıracaktır (Wallerstein, 2002: 12-24).

Zonguldak özelinde de daha çok bir yarı-proleterleşme olgusundan söz edilebilir. Madenciler madende ücret karşılığı yaptıkları işin yanı sıra birtakım geçime yönelik işlerle uğraşmaktadırlar:

Boş zamanlarımda köyde rençberlik yapardım, buğday bağı bağlar, öküz arabasıyla buğday çekerdim tarlalarda. Benden başka işleri yapacak yoktu, ben yapardım. İşin çok olduğu zamanlar maden için gece vardiyasına giderdim. Sabah gelip hiç uyumadan köydeki işi yapardım, sonra 1-2 saat uyur tekrar işe giderdim (Görüşmeci 24).

Görüşmecilerin belirttiği gibi, madencilik, yörede, işçiler için tek geçim kaynağı değildir. Yarı proleter karaktere sahip bu işçiler ücretli işlerinden kalan boş zamanlarında evlerinin önünde, bağda, bahçede, arıcılık yaparak çalışmaktadırlar. Yakacak odun ihtiyaçlarını karşılamak, kestane toplayarak ek gelir elde etmek için dağda çalışmaktadırlar. Wallerstein'ın da öne sürdüğü gibi alternatif geçim kaynaklarına sahip olan yarı proleter işçi, Zonguldak maden sektöründe de kapitalistin çıkarına uygun olmaktadır.

Maden işçilerinin madende çalışmasının temel belirleyeni onların bu sınıfsal konumudur. Önceleri köylü olan, toprağında üretim yapan maden işçisinin bugün bulunduğu konum itibarıyla ait olduğu toplumsal sınıfı, onun refahını, eğitim ve vasıf düzeyini de belirleyen temel etkidir. Bu da maden işçisini ücretli işinin yanında buradaki geçimlik araçlara mecbur etmektedir. Maden işçilerinin bu sınıfsal özellikleri, yörede alternatif istihdam olanaklarının olmamasıyla da birleşince maden onlar için zorunlu tek seçenek olmaktadır. Maden tek seçenek olmakla birlikte, bu sektörün yarattığı istihdam kapasitesi son derece sınırlıdır ve gittikçe de azalmaktadır.

Zonguldak yöresinde kayıtlı sektör, çalışabilecek durumda olan herkesi istihdam etmekten uzak olduğu için kayıt dışı madenler ve bu madenlerde kayıt dışı istihdam da yaygındır. Resmi raporlarda da yörede kaçak ocakların

yaygın olduğu bilgisi yer almaktadır (TBMM, 2010: 273). Kayıtlı sektör daraldıkça kayıt dışı sektör oluşumu artmaktadır. Kayıt dışı sektörün var olma nedeni iki boyutludur. Kayıtlı sektörde iş bulamayanlar için bu alan tek çalışma alanıdır ve yaygın yoksulluk kayıt dışı sektörde üretilen kömüre talep yaratmaktadır. Kayıt dışı sektör işverenin çıkarlarına daha uygundur; vergi ödemez, maliyetler düşüktür ve maksimum kar elde etmenin yoludur. Yoksul kesimler de ısınma ihtiyacını karşılamak için kayıt dışı sektörden kömür almaktadır:

Kendi çıkardığımız kömürü kendimiz alamıyoruz. Aldığımız ücret ihtiyaçları karşılamada yeterli değil. Bizde gidip kaçak kömür alıyoruz, hem çok yaygın hem de çok ucuz oluyor (Görüşmecisi 27).

Madenlerde genellikle civar köylerden istihdam edilen işçiler tarımsal üretim yapabilmek için araziye sahip değiller. Araziye sahip olsalar dahi, 1980 sonrası uygulamaya konulan liberal tarım politikaları nedeniyle tarımsal üretimde bulunmaları çok zordur.

Özel ve kaçak ocaklarla karşılaştırıldığında devletin işlettiği ocakların daha iyi koşullara sahip olduğu görülmektedir. Ancak devlet ocakları da herkesi istihdam etmemektedir. Kura ile seçilen bu işçiler, eğer biraz şansa sahipseler devlet ocağında çalışabilirler. Eğer değillerse diğer alternatifleri değerlendirmek durumundalar. Maden ocaklarında çalışabilmek için kişinin sağlık kontrolünden geçmesi gerekiyor ve ciğerlerinde toz vb. bir problem çıkarsa burada istihdamına izin verilmiyor. Görüşmecilerimizden biri (Görüşmecisi 21) daha önce özel bir ocakta istihdam edildiğini, ancak, ciğerlerinde toz olduğu için artık burada çalışmadığını, bu nedenle, kaçak bir ocakta çalışmak zorunda kaldığını belirtiyor.

Bunun yanında özel madenlerde de istihdam kapasitesi oldukça sınırlıdır. Bu yüzden devlete ait ocakta ya da özel ocakta çalışamayan birinin kaçak maden ocaklarında çalışmaktan başka çaresi kalmıyor. Devlet ocaklarında günden güne düşen istihdam oranları da bu bölgede başka istihdam alanı bulamayan işçileri kaygılandırmaktadır.

İş Kazası ya da 'Kazalanma' Deneyimleri

Madenlerde her an ve her tür iş kazası yaşanabilmektedir. Göçükler, yanıklar, vücudun bir uzvunun yaralanması veya kırılması vb. birçok kaza meydana gelmektedir. Bu kazaların nedenleri, en iyi, kazayı bizzat yaşayan görüşmecilerin ifadelerinden anlaşılabilir. Ancak bu ifadelerin olduğu gibi gerçekliği yansıttığı, iş kazasının meydana gelmesindeki asıl sebebi ortaya çıkardığı anlamına gelmez. Hem kaza yaşayanların verdiği bilgiler hem çalışılan ortamın görülmesi ve bizim bunların bütününden yaptığımız çıkarımlar iş kazası olgusunun açıklanmasında yol gösterici olacaktır. Aşağıda iş kazası yaşamış olan görüşmecilerin ifadeleriyle bu bölüm daha iyi anlaşılacaktır:

17-18 sene oldu, 1985-1990 yılları arasındaydı. Ocakta göçükte kaldım, yanımda arkadaşlarım öldü, yıllarca psikolojik tedavi gördüm. Domuzdamını(tavan için tahtalar ile yapılan destek) söküyordum, bir ustam vardı yaşlıydı böyle söktüğümüz yerde şu kadarcık bir şeydi, ince posta ses vermez, sen şu tarafa geç şurayı sök dedi, onu yaparken bütün kömür üzerime çöktü, gözlerim bir kapandı benim, ince kömür ses vermez, ne olduğunu anlayamadım, böyle gözümün önüne 55 ekran bir televizyon geldi, Kerim'i (oğlu) görüyorum karşımda oğlumla oturmuş muhabbet ediyorum, rabbim bu tür şeylerde beynine korku falan vermez seni orda şey yapar. Kömür kapandı üstüme ne kadar zaman geçti anlamadım sonra üstümü açtılar ben de oradan öylelikle çıktım. Bir defa daha göçükte kaldım, arkadaşlarım öldü. Bu sefer de tek tük içiyordum, günlerden bir gün öyle bir yorulmuşum ki 4'lük yere denk geldim taban küçücük bir şey, o 4'lük direği o kadar küçük yerde taşımak çok zor. O direkleri çektim, bir anda yine göçük oldu, sırtımı da demir bağlara dayamışım aradan ne kadar bir zaman geçti bilmiyorum, Aksakallı biri geldi oğlum dedi bana, yazık günah değil mi dedi bak burada hangi şartlar altında çalışıyorsun dedi ona vereceğin parayı dedi ailene çocuklarına 1-2 çikolata alıp versen onların hayır duasını alsan daha iyi değil mi dedi. Hiç unutmuyorum.. Onun etkisiyle ben 2-3 gün içmedim. Tekrar içmeye başladım tekrar göçükte kaldım. Benim anladığım kadarıyla Rabbim dedi ki ya kulum ben seni 3 defa uyardım, ona rağmen böyle yapmaya devam ettin al sana dedi ve gittim kendimi psikiyatri kliniğinde buldum. Ankara ve Zonguldak'ta psikiyatri kliniğinde yattım. Sonra süresiz dışarı attılar beni, tekrar madene gelip telefon servisine geçtim, ama etkisi yok mu hala etkisi var, orada domuzdamcı kazmacı olarak çalışan insanları görüyorum alkol, kumar bilmem ne peşinde, onlara acıyorum. Önceden stresliydi şimdi her şey kolaylaştı, ben 1-2 cm'lik yerde kaldım, oradan kurtulma şansın yok, şimdiki sistemde insanı oraya sokmazlar (Görüşmeci 8).

Görüşmeci 8, olağan bir günde, rutin işine -domuzdamını sökmek- devam ederken bir anda göçük yaşıyor. Göçük olmadan önce kömürden ses vb. belirti gelmediği için fark etmediğini belirtiyor. Bir sonraki göçük olayında ise çok dar bir yerde direk çekmeye çalışırken tekrar göçük yaşıyor. Görüşmecinin ifadesine bakıldığında özel yaşamında yaptığını düşündüğü hatalar sonucu cezalandırıldı ve bu göçükleri yaşadı. Bu gerçekçi bir yaklaşım olmamakla birlikte göçüklerin yaşanmasında denetimin yapılmaması, tahkimatın özensiz yapılması veya tavandaki tahtadan direklerin artık kömürü taşıyamayacak hale gelmesine rağmen değiştirilmemiş olması vb. birçok neden olabilir.

Görüşmecinin yaşadığı göçüklerin bütün hayatını etkilediği yukarıdaki ifadelerinden açık bir biçimde görülmektedir. Hem kendisi böyle bir durumla karşı karşıya kalan hem de arkadaşlarını kaybeden görüşmeci ciddi psikolojik sorunlar yaşamıştır. Böylelikle yaşanan göçüklerin insan hayatı üzerinde ömür boyunca etkisi olabileceği görülmektedir. Bunun yanında yaşanan kazalar sadece kaza geçiren kişiyi etkilemez. Aynı zamanda ailesi ve çevresi için de iş kazaları ve buna bağlı ölümler yıkıcı etkiye sahiptir. Bunun somut göstergesi olarak Saymaz'ın (Saymaz, 2016: 191-250) çalışmasına bakılabilir.

Görüşmeci 12 yaşadıklarını aşağıdaki gibi anlatmaktadır:

Kazmacılar kendi çalışacağı direkleri malzemeleri kendisi çeker kazma işini kendisi yapar işi çok ağırdır. 1 usta 1 yedek çalışırdık, göçmesi için önce destek yapardık. Çalıştığımız yer hiç düz olmadı ayak deniyor hep rampa şeklindeydi, baş yukarı devamlı kazarak ilerliyorsun sonra bağ yapıyorsun, hep bir metre kazıp destek yapıp yine bir metre ilerliyorsun. Çabuk bitirdin diye istenilenden daha fazla bağ yaparsan prim alırsın. Öyle kazalar gördük ki yukarıdan taş düşüp arkadaşımızın kolunu kopardı, bir arkadaşımız öldü. 23 defa kaza geçirdim, 50 kaza, 100 kaza geçiren var orda her gün bir tarafın sarılı gelirsin eve. Taş düştü ayağıma. Sıhhiye dairesi, ilk yardım var seni ambulansa bindiriyorlar parmakların 5'i kırık çıktı. Doktor istirahat veriyor, kontrole gidiyorsun uygun görürse işe başlıyorsun görmezse yine istirahat veriyor. 3 ay istirahatli kaldım. Tazminat bir şey yok, ama istirahatte kaybın yok ücretler yatıyor. Çok arkadaşımızı kaybettik, ama tek sevindiğim şey 20 sene çalıştım yanımda ölen hiç olmadı benim grubumda ona seviniyorum (Görüşmeci 12).

Bak şimdi sana bir şey söyleyeceğim ama bunu 38 senelik kendi eşim bile bilmiyor. Biz 2 gün göçükte kaldık, 1989'daydı. 5 kişi göçükte kaldık, domuzdamı çöktü. Arka kısmı alarak kömür çıkarmaya devam ediyorsun. Çalışılmış yerlerin yanında alınmamış kısımlar oluyor. Dönüp sonra onları alıyorsun. Daha önce tehlike vermediği için burada çalışıyoruz. Bir anda göçük oldu topuk kısmına kaçtık. Kaçtığımız yer küçücük bir yer 5 kişi orada kaldık, topuk denen köşede kaldık. Her yer yerle bir oldu o yerde köşede kurtulduk. İstim boruları var martöpiör tabancalarının takıldığı kömür kazıldığı borular var kazmayla vurup tıpasını attırıp bu borudaki havayı kestik, madenin dışına bağırıyor-sun buradan. 5. sarmada topukta kaldık diye söylüyoruz, sarmanın boyu 6 metre 5. sarmada olduğumuz için anayoldan 30 metre aşağı-dayız. 3 vardiya hiç durmadan çalışarak açtılar göçüğünü bize ulaştılar

öylelikle çıktık 2 gün kalmışız içeride biz dışarı çıkınca akşam oldu mu diye sorduk. Bir yerimizde bir şey yoktu ama 1-2 hafta moral izni veriyorlar. Bir şey olmadı ama psikolojik olarak etkileniyorsun. Acaba yarın kaza yaşayacak mıyım, tehlikeli bölgelerde çalışacağım zaman işe gitmek istemiyordum. Şurada çalışan işçi kesinlikle hatalı olamaz, bile bile kendini öldürür müsün, burayı bilerek göçertir misin? Bile bile insan kendini öldürmez (Görüşmeci 12).

Görüşmeci 12'nin ifadelerinden anlaşılabacağı gibi madende icra ettikleri kazmacılık görevi ağır bir iştir. Kazmacılar hem malzemelerini kendileri getiriyor hem de baş yukarı olarak adlandırılan, normal olmayan bir çalışma pozisyonunda çalışmak zorunda kalıyor. Bu zor şartlar altında çalışırken istenilenden fazla bağ yapılırsa fazladan prim alınmaktadır. Buradaki ağır koşulların yanında bir de taş düşmesi vb. kazalar yaşanabiliyor. Ancak, bu durum işçiler için o kadar normal hale gelmiş ki, orada ölüm yaşanmadığına buna seviniyorlar.

Bunun yanında her an göçük yaşanma ihtimali dahi var. Görüşmeci 12 göçük yaşandıktan sonra ocakta yer altında çalışırken kullanılan bir aletin çalışmasını sağlayan bir boruyu kesip dışarıyla iletişim kurduklarını belirtiyor. Bu da 21.yüzyılda ilkel koşullarda çalıştıklarını ve ilkel haberleşme teknikleri kullandıklarını göstermektedir. Bununla birlikte, ocakta, çok dar bir alanda hayatta kalma fırsatı bulan işçilerin, ancak, 3 vardiya devamlı çalışarak kurtarıldığı görülmektedir. Bu da böyle bir durumda hayatta kalsalar bile kurtarılanlara kadar yaşama ihtimallerinin düşebileceğini göstermektedir:

Tahkimat işi yapıyorken, 1972'den 1984'e kadar yer altında çalıştım. 1984 yılında akşam 4-12 vardiyasında çalışıyorum. Saat 8-9 civarı bir tane direk vuracak usta, martöpikörle direğin yerini kazıyoruz. Direğin yerini kazarken kalın bir hortum var böyle tesisat hortumu derler. Martöpikörlerin çalışması için olan tesisat hortumu bir anda yerinden çıkıyor. O hortumu tabancaya bağlayan kelepçe koptu ve yerdeki tozları pislikleri suratıma çarptırıyor benim. Bu olay gerçekleşikten sonra yüzüm yandı falan ama hiçbir şey anlayamadım ben. Banyoya gittim sonra sıhhiye dairesine doğru gittim sıhhiyeci de arkadaşım benim baktım uyuyor. Kendi kendime sıhhiyenin defterine not ettim belki bir şey olabilir, tahkimat sırasında (buhar) hortumu koptu ve işçinin yüzüne çarptı diye yazdım. Diğer gün tıraş olurken baktım gözümde toz var gibi, siliyorum yine var gibi. Bir gözümü kapattım baktım gözüm görmüyor. Sonra doktora gittim, doktor acil ameliyat olacaksın dedi. Ameliyat olursam yüzde 70 görmez yüzde 30 görebilirsin dedi ameliyat oldum. Yine de gözüm görmüyordu. Çok ağrılar çektim gözüm görmedi ama gitgide ağrılar arttı iğneler oluyorum fayda

etmiyor. 3-4 sene oluyor gözümü aldırđım protez göz yaptırdım. Bunu yaptırana kadar ağrıdan duramıyordum. Bu olaydan sonra tekrar çalışmaya devam ettim ama yer altında çalışamayacağımdan lamba-haneye verdiler. Oradan emekli oldum. Çok hakkım yendi maluliyet, tazminat konusunda. O zaman da bu konular ile ilgili bir bilgim yoktu. Para mı alacağız, tazminat mı, maluliyet nedir? Doktorlar o zaman-lar parasız iş yapmıyorlardı iyi bakması için o zamanın parasıyla iyi bir para verdik. Ancak gözüm hiç görmemesine rağmen doktor yüzde 24 maluliyet verdi. Çok az miktar para alabildik. Doktorun yüzünden hakkımı alamadım (Görüşmeci 26).

Burada işçinin kazanın gerçekleşmesinde payı olmadığı açıkça görülecektir. Bununla birlikte böyle bir kaza olayı gerçekleştiğinde ocakta ilk müdahalenin yapılması gerekir. Ancak, görülüyor ki sıhhiyecı görevini yerine getirmiyor, öyle ki iş kazasının kaydını bile işçi kendisi bizzat gidip alıyor. Bunun yanında işçi müdahale edilmediğinden ancak bir sonraki gün gözünün görmediğini fark ediyor. Malzemenin kelepçesinin sağlam olmaması veya bunu denetlemesi gerekenlerin görevini yerine getirmemesi, bunun yanında ocakta ilk tıbbi müdahalenin yapılmaması kaza geçiren kişinin ömür boyunca bedenlen kalıcı hasara uğramasına sebep olmuştur. İşçi yıllar boyunca ağrı çekmiş, en sonunda maliyetini kendisi karşılayarak protez göz yaptırmıştır. Böylelikle buradan ocakta denetimlerin yapılmadığı, herhangi bir kaza durumunda müdahale edilmediğı ve iş kazası yaşayan işçinin kaza sonrası yaşadığı problemlere kayıtsız kalındığı sonucuna varılabilir. İşçinin yaşadığı bu olayda, var olan yasalardaki haklarından haberdar olmaması da dikkat çekilmesi gereken önemli bir sorundur:

2011'de bir iş kazası yaşadım, burnum kırıldı. Gama (tahkimat yapılan tahta direk) burnuma çarptı. Ayakta çalışırken önümdeki arkadaşın hatası elinden gamayı kaçırdı ve bana çarptı. Baş yukarı giderken kapak yapıyoruz kapağın üzerine gama atılıyor. Oradan sekip burnuma geldi. Hastaneye gidip rapor tutuldu, istirahat verildi. 15 gün istirahatta kaldım çalışıyor gibi ücretlerim ödenmeye devam etti. İş kazası bitmez hep var. İş güvenliği uzmanı var çalıştığımız yerde. İş kazası adli vakaya döndü. İşyerinde kaza geçirdiğinizde polis gelip ifadenizi alıyor. İş kazalarının devam etmesinin sebebini ben bilemem ama denetleme yapılması lazım yapmıyorlar. Ankara'dan iş güvenliği uzmanları geliyor ama denetlemiyorlar. Müfettiş aşağı iniyor, sonra denetleme yapmadan yukarı çıkıyor. Anayolda dolaşıp yukarı çıkıyor. Hep kömür diyorlar, istiyorlar önlem almıyorlar, tahkimat yapıldı mı kontrol etmiyorlar. Ben bilemem nasıl önleneceğini. Ama ister istemez arkadaşlar hata yapıyorlar. İşçi morali bozuluyor, sinir olup mühendis arkasından direk salladı, böyle şeyler de oluyor. Usta çavuşu uyardı

oraya gitme diye ama dinlemedi öldü. Ölümünün önüne geçilir ama mühendisler asansörden kuyuya inip hemen geri çıkıyorlar. Araştırmaları gerekiyor öylelikle çözülebilir. Ayağa çıkması, tahkimatı kontrol etmesi gerek mühendisin (Görüşmeci 1).

Görüşmeci 1'in söylediklerinden de görüleceği gibi maden ocaklarında yetkililer görevlerini yerine getirmiyorlar. Denetlemeler usulüne uygun yapılmıyor, yapılıyor gibi gösteriliyor. Üretim insan hayatından daha öncelikli görüldüğünden alınması gereken önlemler de alınmıyor. Bunun yanında işçi, "ben bilemem nasıl önlenir" diyerek her an maruz kaldığı durumla ilgili bile söz hakkına sahip olmadığını düşünüyor.

İşçi yaşadığı kazada tahta direği elinden kaçırdığı için arkadaşını hatalı görmektedir. Ancak madendeki çalışma koşulları düşünüldüğünde o kadar ağır bir işi yaparken çalışan yorulabilir, dikkati dağılabilir. İnsanın bir robot olmadığı düşünülünce baş yukarı ağır bir direği taşımaya çalışırken elinden kaçırması gayet doğal bir durumdur. Gerek işin ağırlığı gerek çalışma ortamı böyle durumlar yaşanmasına çok açıktır:

1972'de iş kazası yaşadım. Ortamda herhangi bir gaz olduğunda elektriği kesen devre kesici patladı. Kendi kendine infilak etti. Ellerim vücudumun bir kısmı yandı yüzüm ellerim ayaklarım. 2 defa yaşadım ayrı ayrı yerlerde. 2-3 arkadaş daha yandı benimle. Yakında bir kanal vardı oraya attım kendimi. Sonrasında kendimiz çıktık yer üstüne. Amele Birliği vardı o zaman oraya gittik. Epey uzak bir yerde 1 saat kadar. Ereğli Kömür İşletmesi (EKİ)'de bir doktor ilk müdahale yaptı sardı. 2 ay istirahat verdiler. Maluliyet aldık ama sadece küçük parmağım eğri kaldığı için buna maluliyet verdiler az bir miktar. Diğer taraflar iyileşti diye vermediler. 1982'de yine bir patlama oldu. Suya atarak kurtardık kendimizi. Patladıktan sonra aynı cihazlarla aynı işe devam ettik bir önlem alınmadı, şimdi değişmiş tabi. Bizimle ilgisi yok patlamasının. Aslında önlemi alınabilirdi, bizim dönemde bir sürü kişi yandı. Ancak şimdi değiştirmişler makineler eskiydi bizim dönemde. Biz bilmeyiz neden patladı, onu onlar bilirler. O zamanlar sağlık kontrolü yaparlardı ama yeterli değildi. O zaman devlette kuvvet yoktu. Sağlık eğitimleri, başka eğitimler yoktu. Artık cihazlar kuru oldu vb. eskiden bu kadar malzeme yoktu. İstenilse önüne geçilebilir ama geçmiyorlar. Yanmaz elbise vardı ama eldiven vb. yoktu diğer taraflarımız yanıyordu (Görüşmeci 2).

1976-77 miydi iş kazası yaşadım. Trafo kısa devre yapmış içeride o yüzden patladı. Bakım yapıyorduk ama koruyucu bir malzeme yoktu üstümüzde. 45 gün istirahatte kaldım. Elim sakat kaldı. Yüzüm gözüm yanmıştı, elimin derisi soyuldu hep. Tedaviyi hiç ihmal etmedim, merhemler süre süre geçti. Bizim dönemde önlemek için bir şey yapmadılar ama bizden sonra yenilendi. Onlar yapılıyordu ben emekli olmadım ondan korkumdan emekli oldum. Cenabı Allah kurtardı bizi işte. Doktor baca ağzında değil yukarıdaydı, esasında baca ağzında olması lazım. 3 kez trafo patladı bende. İş çok ağırdı, hayatım boyunca stresi kaldı üzerimde. Geçende kalp krizi geçirdim, ambulans 17 dakikada yetişti yoksa öldürdüm çoktan (Görüşmeci 3).

Görüşmeci 2 ve Görüşmeci 3'ün yaşadıkları kazada devre kesici teçhizatın kendiliğinden patladığını görmekteyiz. Bunun sebebi görüşmecilerin de belirttiği üzere cihazların eski olmasıdır. Görüşmeci 2, aynı dönemde birçok kişinin yandığını ve yine aynı cihazların kullanılmaya devam edildiğini vurgulamaktadır. Buradan bu iş kazasının yaşanmasının sebebi birçok kez patlama yaşanmasına rağmen hala bir önlem alınmaması, aynı malzemelerin kullanılmasıdır. Kaza yaşandıktan sonra ise gidilecek hastanenin bir saatlik mesafede olması da bir başka sorundur. Görüşmeci 2'nin bir parmağında kalıcı hasar oluşmuş ve vücudunun bazı bölümlerinde yanık izleri kalmıştır. Bu, verilen malzemelerin yeterli ve gerçekten koruyucu olmadığını göstermektedir. Eşi, Görüşmeci 2'nin psikolojik problemler yaşadığını ve hala zihinsel olarak da üzerinde etkilerinin olduğunu belirtmektedir.

Görüşmeci 3 ise gerekli önlemlerin alınmadığını, birçok kaza yaşadığını ve korkusundan emekli olduğunu söylemiştir. Yaşadığı kaza vücudunda yanıklara sebep olmasına rağmen kendi yöntemleriyle bundan kurtulmaya çalışmıştır. Ayrıca bu tür kazaların yaşandığı bölgede doktor olmadığını belirterek ocakta yaşanan kazaların yönetim tarafından ne kadar ciddiye alındığını göstermektedir:

2014'te kaza geçirdim, üretimde çalışırken göçük oldu taş geldi koluma, ilk müdahaleyi kendim yaptım atel yaptım sonra hastaneye gittim. yüzde 21 kaybım var, maaş başladılar ömür boyu. Görünmeyen kaza, yer altında engel olamayacak kazalardan biri, her şey telafi edilemez önüne geçemezsin. Kaza hayatımı her türlü etkiledi, maddiyatı geç manevi, psikolojik olarak kötü etkilendim İşçinin hatası yok, yer altı çok ayrı bir dünya tedbirini alamayacağın önüne geçemeyeceğin aklına gelemeyeceği şeyler var, amirin sıkıştırmasıyla üretime zorlamasıyla olabilir bunlar. Devletle işçi iş güvenliğim önemli diyerek işi yapmayabilir, ama özel sektörde en büyük nedeni budur, belirli bir

üretimi gerçekleştirmek zorunda yoksa işten atılabilir. Onun dışında bazen insanın morali bozuk oluyor, dikkatsiz olabiliyor herhangi bir şeyden kaza olma ihtimali var. İşçinin hatası yok, ufak tefek onun da hatası olsa da bütünüyle ona yükleyemeyiz (Görüşmeci 5).

3-4 defa iş kazası yaşadım. Gama kütleli vücuduma, tavandaydı ben direğe vuruyordum sekti kaşıma çarptı. 4-5 dikiş atıldı. Sadece istirahatte kaldım 15-20 gün, başka bir şey verilmedi. Ayağımı balta kesti, elime taş düştü. Dizimden ameliyat oldum, dizime taş düştü ön çapraz bağlarım yırtılmış iş yerinde oldu ama orada anlayamadım eve geldim evde nüksetti. Yaptığımız iş ağır iş, iş yerinde anlayamadım sıcaklıkla yorgunluğuyla. Eve geldim gece 12'de vardiyadan geldim yemeğimi yedim evde çocuk var diye kapının önünde içiyorum yere çömeldim bir sigara içtim. Ayağa kalkarken kalkamadım kilitlendi ayağım, diğer gün doktora gittim bir şey demeden. Meğerki iş kazasıymış bilmiyordum, yaptırmadım. 1 buçuk sene istirahatli kaldım 2 kere ameliyat oldum dizimden geçen sene. İstirahat paramı aldım sadece ama ikramiye gibi diğer haklardan yararlanamadım. Psikolojik olarak çok kötü etkiliyor, yanımda 3-4 kişi öldü, yaralandı. Aynı yere giriyo-ruz çalışmaya ya burada öldü bu diyorsun. Ayağım şuan kötü etkiliyor beni, daha tam geçmedi, 7 ay oldu ameliyat olalı bu ay başladım işe, ağrı yapıyor tam iyi kullanamıyorum ayağımı. 1 buçuk seneden beri istirahatteyim (Görüşmeci 10).

Görüşmeci 10 birçok kez iş kazası yaşamıştır. En şiddetlisi ise en son yaşadığı taş düşmesi sonucu ön çapraz bağlarının koptuğu kazadır. İşçi yorgun geldiği için bir problem olduğunu fark edememiştir. Kaza yaşandıktan sonra işçinin muayene edilmesi gerekirken yapılmamıştır. Bu sebeple işçi ancak eve geldikten sonra fark etmiştir. Ancak böyle bir durum yaşandığında işçi bunun "iş kazası" olduğundan dahi haberdar değildir. Çok uzun süre istirahatte kalmasına rağmen işe dönmüş ancak hala ayağını kullanmakta zorlanmaktadır.

Yaşadığı kazalar işçiyi bedensel etkilemenin yanında psikolojik olarak da etkilemektedir. İşçi çalışma arkadaşlarını da kaybetmiştir. Bu, onu her gün yeniden aynı yerde çalışmaya devam ettiği için tekrar tekrar etkilemektedir:

Bir keresinde daha göçük oldu ama bir önceki yaşadığım bunun yanında devede kulaktı. Ağzım yüzüm dağıldı. 1991-1992 senesiydi galiba zaten sonrasında emekli oldum. Hala yüzümde çizikler ve izler var, kömür karasıdır o. Yüzüm ve burnum yarıldı. İlerleyebilmek için

kömürü aldığımız yerin arkasını göçertmeliyiz. Buna arka kesme deniyor, burayı göçertme görevi benim, buradaki direkleri kesip göçertiyoruz. Daha ben kesmeye bile başlamamıştım, gevşek bir direk vardı bütün yük ondaymış ona dokununca bütün hepsi göçtü. Kaçmaya çalıştım ne kadar kaçılabilirse ama tozdan göz gözü görmüyor, haa lambam var o da görmüyor, bağırarak aşağı indim. Oturur şekilde ilerlemeye çalışıyorum, sürekli arkamdan sel gibi kömür geliyor. Beni buradan al diye arkadaşşıma çağırıyorum, o bana gel diyor ama takatim yok. Arkamdan gelen postayla benim baltamda sürüklenerek geldi. Baltayı aldım elime, şuan aklıma geldikçe o anı yine yaşıyor gibi bir hal oluyorum. Bir zaman sonra toz toprak kesildi. Lambanın sağlam bile teli var o kopmuş, ben koparmadım onu Allah kopardı, şimdi sana getirsem koparamazsın öyle sağlam bir tel. Palaska kayışı var belimde deri hiç kopmayacak şey o bile kopmuş, Allah kopardı onu da. Nereye takıldıysa öyle kurtuldum, öldürmeyecek ya beni. Oradan hastaneye gittik 1 hafta yattım. Burnumu bağırırken diktiler, beni yatırdılar böyle. Eve geçtim orda da istirahatte kaldım. Kaç sene oldu ama hala aklıma geldikçe yaşıyor gibi oluyorum (Görüşmeci 11).

Görüşmeci 11 de diğer kaza yaşayanlar gibi işini yaparken, gevşek bir direk yüzünden göçük yaşıyor. Bu tahkimatın doğru biçimde yapılmadığını ve doğru biçimde yapılmış mı diye kontrol edilmediğini göstermektedir. İşçi burada sadece işini yapmaya çalışırken iş kazasına uğramıştır. Bu yaşadığı olay ise onda kötü bir etki bırakmıştır, yıllar sonra bile o anı aynı biçimde yaşadığını söylemiştir:

Ben kaza yaşadım ama küçük kazalar. Yukarıdan kavlak düştü, 2-3 dikiş attılar. Benim yanımda yaralanan oldu, kendim götürdüm hastaneye. Yer altında motora binip kafesten dışarı götürdük. Kulağından kan geliyordu. Kendini kaybetmemesi için konuştum kendine gel diye. Kulağından kan geliyordu, doktor eve göndermek istedi. Ben izin vermedim başka doktor çağırdılar, kulağından şüphelenip beyin cerrahını çağırdılar. Doktor bakınca ameliyat dedi, ameliyat oldu. Aslında hata çocuğun kendisinde yasak yere gidip iş çabuk bitsin diye içeri girip de alayım demiş, öyle olunca kazalandı. Ocakta olan kazaların yüzde 90'ını işçi hatası, işi bitirmek için acele ediyor kazalanıyor. 8 saatlik işi 3 saatte bitireyim diye uğraşıyor bir an önce bu pisliğin tozun içinden çıkayım diyor. Bizden sonra kart sistemi çıktı ama yine kaçak göçek bir şeyler yapıyorlar. Grizu oluyor mesela, maskeyi belinde taşırsan takarsın sana 4 saat yeter, ama maske alan hiç yok. Eğer ocaklar aydınlık olsa o lambayı da almayacaklar, çalışırken hem ağır

hem engel oluyor. Aküsü var o yüzden 3-4 kilo, bir 3-4 kilo da gaz maske var, bununla çalışırsan zor oluyor (Görüşmeci 13).

Görüşmeci 13 yaşadığı kazaları küçük olarak nitelendirmektedir. Bunun yanında tanık olduğu kazada ise, aslında girmemesi gereken bir yere girdiği için işçiyi hatalı görmektedir. Ancak kendisinin de ifade ettiği gibi işçiler böyle ağır bir işi hızlıca bitirmek, günlük teslim etmeleri gereken kömür seviyesine ulaşabilmek için aslında girmemesi gereken alanlara bile girebiliyorlar. İnsanlar böyle bir ortamdan hızlıca çıkmak istiyorlar. Görüşmeci 13'ün belirttiği gibi işçiler maske ve lambayı almak istemiyorlar, çünkü iş çok ağır ve bunlarla çalışmak işi daha yorucu hale getiriyor. Bu sebeple işçi maske ve lambayı almıyor, yaşadığı kazaların sebebi kendi hatası demek, sadece dışarıdan bakarak söylenebilecek bir şeydir. Olayı bizzat yaşayan işçinin yapması gerekenleri yapmamasının arkasında çalışma ortamı, çalışılan malzemeler, işin yoğunluğu gibi yapısal faktörler bulunmaktadır.

Görüşmeci 13 gibi Görüşmeci 6 ve Görüşmeci 14 de yaşadıkları kazaları küçük olarak nitelendirmektedir:

Birkaç kez iş kazası geçirdim, büyük olmasa da. Parmağıma kazma vurdum, elimi sıkıştırdım (Görüşmeci 6).

Ufak tefek kazalar geçirdim, parmağın kopuyor ayağın sıkışıyor falan, onun dışında önemli bir şey yaşamadım (Görüşmeci 14).

Görüşmeci 6 kazaların yaşanmasını denetimlerin yapılmamasına, yeterli sağlık önleminin alınmamasına bağlamaktadır:

Yer altında yarım saat yürüyoruz çıkışa ulaşmak için. Sıhhiyeci evraklarını düzenler acil değilse, acilse direkt hastaneye gidiyorsun. Sıhhiyecilerin ilk yardım bilgisi yok bizim gibi işçi, kaydını değiştirip sıhhiyeci olmuş. Doktor da yanılmıyorsam 2013 yılında geldi. Hastalandığımızda doktora gitmek için form doldurur, izin olursa giderdik. İşçi suçlu olduğumu düşünmüyorum. Denetim yok ben 4 yıl oldu bırakalı benim zamanımda yoktu. Denetim için şefler bir araya gelir yukarıdan aşağıya selamünaleyküm aleyküm selam selam verip giderdi (Görüşmeci 6).

İki arabanın arasına sıkıştı, ayağında çatlama oldu. Ağır yük kaldırıncaya belimi kıtlattım Tamamen işçi suçlu diyemeyiz, adam seni zoraki orada çalıştırıyor, benim işime seni senin işine beni gönderebi-

liyor. Malzemeleri de dört dörtlükte götürmüyorduk, bazen eldivenin toz masken olmayınca onlarsız çalışıyorsun. Aslında kontrol eden bir baş olması lazım, binde bir kontrol oluyor. Mesela müfettiş gelecekmış, öyle bir şey olunca haber veriyorlar onlar gelince de yukarda mallarını yapıp gidiyorlar. Müfettiş gelecek denince kendine bir çeki düzen verirsin zaten müfettişin gideceği çalışma yeri de bellidir (Görüşmeci 18).

Görüşmeci 18 ise maden ocaklarında herkesin yapması gereken işi yapmadığından, koruyucu malzemelerin kullanılmadığından ve bunun denetlenmediği için iş kazalarının yaşandığını savunmaktadır:

Ben iki kez iş kazası geçirdim. Birinde göçük oldu altında kaldım ve diğerinde tavan çöktü ayağım kırıldı. Kazalar yüzde 80 işçi kusuru nedeniyle meydana geliyor. Ancak işçi kusuru dememin nedeni şu, kimse işten anlamıyor, en başta mühendisler ve yöneticiler işi bilmesine rağmen idare onlarda ve temel problem bu aslında. İşin doğru yapılmasını sağlamıyorlar ve işin başında durup denetlemiyorlar. İşçiler acele edip özellikle mesai saati bitimine yakın işleri eksik yapıyorlar, böyle sorunlar da çok yaşıyor. Senede 2 gün eğitim veriliyor, bununla sorun çözülemez. Geçirdiğim kazalardan sonra yüzde 11 oranında kalıcı iş göremez hale geldim ve sürekli iş göremezlik geliri almaya başladım, 1 yıl sonra kontrol muayenesinde iş göremezlik durumumun ortadan kalktığına karar verildi ve benden tazminat bile istendi (Görüşmeci 24).

Görüşmeci 24 ocaklarda çalışan kişilerin iş konusunda bilgisi olmadığını vurgulamaktadır. Kazaların temel sebebini buna bağlamaktadır. Bunun yanında denetim ve eğitimlerin de yeterli olmadığını savunmaktadır. Bununla birlikte kaza sonucu iş göremez hale gelen işçiden, daha sonra, iş göremezlik durumunun kalktığı gerekçesiyle, tazminat istenmesi gibi durumlar da yaşanmaktadır:

En çok yaşanan iş kazası göçük, bunun dışında dikkatsizlik ve dalgınlık yüzünden olan kazalar çok oluyor. Madenlerden başka çalışma alanı olmadığı için bu sektör tek ekmek kapısı. Deniz seviyesinin 500 metre altında üretim yapılıyordu, artık 720 metreye iniliyor. Bu durum hem maliyeti artırıyor hem de çalışma ortamını daha riskli hale getiriyor. Yeni işe alınanlara 15 günlük bir eğitim verilerek iş başı yaptırılıyor. Bu bir eğitim olmaktan çok bir bilgilendirme/tanıtım etkinliği niteliğinde aslında. Meydana gelen iş kazalarının yüzde 80'i göçük. Bunun temel nedenleri yanlış malzeme, belli bir üretim kotasını tutturmak

için baskı yapılması vb. Örneğin, maliyet yüzünden tahkimat usulüne uygun yapılmadığında kaza kaçınılmazdır. Örneğin, degaj da usulüne uygun yapılmıyor. Hangi işe bakarsan bak, usulüne uygun yapılmıyor, yapılsa kazalar yok edilebilir. En temel sorun kontrol ve denetim, bu iş usulüne uygun yapılmıyor, mühendis, iş sağlığı güvenliği uzmanı vb. teknik personel madene inmiyor. 6331'e göre, üç ayda bir verilmesi gereken eğitimleri, ancak, senede bir kez yapıyoruz. Yalnızca bir formalite ve bunun yapılıp yapılmadığı kağıt üzerinde denetleniyor (Görüşmeci 25).

Sonuç

İş kazaları işçilerin kusuru/kabahati olarak açıklanamaz. İş kazası olgusunun asıl nedenini anlamak için işçi çalıştığı koşullarla birlikte düşünülmelidir. Çünkü işçi çalıştığı ortamdan bağımsız değildir, bu ortam onun eylemlerini şekillendirmektedir. Bu ağır çalışma koşulları, hijyenik olmayan ortam, kullanılan malzemelerin eskiliği ve yetersiz oluşu, koruyucu malzemelerin ağır olması ve yapılan işi engellemesi, temel ihtiyaçların özgürce karşılanamaması, işçinin teknik ve hukuki bilgidен yoksun oluşu, yeterli eğitim almaması, denetimlerin olmaması veya yetersiz oluşu gibi birçok yapısal faktör iş kazalarının yaşanmasındaki görünürdeki "işçi hatalıdır" anlayışının aksine asıl sebeplerdir.

Böyle söylemekle, sosyal politika, sorunun nihai çözümü olarak idealize edilmemektedir. İş kazaları, karlılık ve karlılık düzeyini sürekli olarak artırma önceliğine göre işleyen kapitalist üretim düzeninden kaynaklanmaktadır. Kapitalist üretim tarzı da, bir de, maliyet unsuru olarak görülen sosyal politika önlemleri saf dışı edildiğinde, üretim mekanları, bütünüyle ölüm mekanları haline gelmektedir.

Sahadan elde edilen bulgular, işçiyi suçlayıcı yaklaşımları geçersiz kılmaktadır. Öncelikle işçilerin yakın olmayan mesafelerden çalışma yerine kendi imkanlarıyla gelmektedir. İşin sahip olduğu ağır karakter düşünüldüğünde her gün uzak mesafelere gidip gelmek işçiler için ekstra yorgunluk anlamına gelmektedir. İşin ağır olduğu göz önünde bulundurulursa çalışma saatleri bu iş için uzun ve ücret yetersizdir. İnsanlar her gün tehlikeli ve sağlıksız koşullarda çalışmak zorunda kalmaktadırlar. Hala ilkel malzemelerle çalışan işçiler birçok olumsuz durumla karşı karşıya kalmaktadır. İnsanların temel ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri uygun alan dahi bu çalışma ortamında mevcut değildir. Bu durumlar insanı hem psikolojik hem de fiziki olarak kötü etkilemektedir. Çalışılan ortam birçok iş kazasına ve meslek hastalığının ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Yaşanan kazalar çoğu zaman işçinin müdahalesi dışında gelişmekte, çalışma ortamının getirdiği ve gerekli önlemlerin alınmadığı durumlarda ortaya çıkmaktadır. İşe alımda teknik bilgiye sahip olma dahi önemsenmiyor.

İş, işi yaparken öğreniliyor ve böylelikle insan hayatı riske atılıyor. Bölgedeki insanların bu işi yapmaktan başka alternatifleri yok. Bunun yanında birçok işçi iş kazası kavramından dahi haberdar değil, böyle bir durum olduğunda nasıl tepki vereceğini ve hakkını nasıl savunacağını da bilmemektedir. Devletin bu meseledeki rolü ve mevcut sosyal politikalar görüldüğü üzere meseleye bir çözüm getirmemektedir. İşveren gerekli eğitimin verilmesi, denetimlerin yapılması görevini yerine getirmemektedir.

Zonguldak havzasında çalışan işçiler önceleri geçimlerini tarımla uğraşarak sağlayan köylülerdi. Devlet kömürün üretilmesi için başından beri katı müdahaleci tavrını kullanarak köylüleri madenlerde çalışmaya zorlamıştır. Zonguldak kömür havzasında mevcut çalışan işçilerin büyük bir çoğunluğu madende çalışmalarının yanı sıra kendi köylerinde de birtakım geçimlik işler yapmaya devam etmektedirler. Bu, buradaki işçi profilinin yarı-proleter bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Kömür madenciliğinin yapıldığı Zonguldak'ta başka bir çalışma alanı neredeyse yok. Bu sebeple işçilerin hayatlarını devam ettirebilmek adına kömür madenciliği sektöründe çalışmaktan başka çareleri bulunmamaktadır. Zonguldak kömür madenciliği havzasında devlet ocakları çalışabilecek kişilerin yalnızca küçük bir kısmını istihdam etmektedir. Böylelikle insanlar çalışmak için kayıt dışı sektöre yönelmekte ve ücret, sosyal haklar vb. birçoğundan mahrum kalmaktadırlar. Kayıt dışı sektörün var olması, sağlıksız ve güvencesiz bir çalışma hayatına neden olmaktadır.

Sahada elde edilen veriler sonucu iş kazalarına bakıldığında ise iş kazalarının yaşanmasında işçinin suçlanması analitik olmadığı görülecektir. Madende göçük, patlama, belli bir uzun kopması vb. birçok kaza yaşanmaktadır. Ancak bu kazaların arka planına bakıldığında işçilerin kontrol edemediği, rutin işlerine devam ederken karşılaştıkları olaylar olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu ve bunun gibi olaylar işçinin hem kendi sağlık ve psikolojisini hem de çevresini kötü etkilemektedir.

Kaynakça

- Aydın, T.Ş. (2015) *Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerde İş Güvenliği ve İşçi Sağlığı Uygulamalarının İş Kazalarının Önlenmesi Açısından İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Aysan, M.E ve Kablay, S. (2017) "Türkiye'de Özelleştirmeler ve Kömür Madenciliği: Soma'da Maden İşçisi Olmak". *Ünye İİBF Dergisi*, 1, 1, 51-76.
- Bhaskar, R. (2011). *Reclaiming Reality: A Critical Introduction to Contemporary Philosophy*, Londra: Routledge.
- ÇSGB (Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı) (2014) "Ulusal İş Sağlığı ve Güvenliği Politika Belgesi III ve Eylem

- Planı 2014-2018". (https://www.aybu.edu.tr/isg/contents/files/ulusal_isgPolitikaBelgesi.pdf), (18.4.2019).
- Fişek, A.G. (2014) *Çalışma Yaşamında Sağlık Güvenlik*, Fişek Enstitüsü Çalışan Çocuklar Bilim ve Eylem Merkezi Vakfı Yayını, Ankara.
- Gedik, H. (1994) *T.T.K Zonguldak Havzası Yeraltı Maden Kazaları ve Nedenleri*. Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Güvenç, S. (2015) *Yer Altı Maden İşletmelerinde İş Sağlığı ve Güvenliği Örnek Uygulama Gümüştaş Madencilik ve Tic. A.Ş. Bolcardağ İşletmesinde İSG Uygulamaları ve Risk Değerlendirmesi*, Yüksek Lisans Tezi. Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Adana.
- Güyağüler T. (2012) "Türkiye'de Meydana Gelen Grizu Patlamalarının İrdelenmesi ve Önlem Önerileri", *Türkiye 13. Kömür Kongresi Bildirileri Kitabı*. Maden Mühendisleri Odası Yayınları, Zonguldak, 45-51.
- Heinrich, H.W. (1950) *Industrial Accident Prevention: A Scientific Approach*, New York: McGraw-Hill.
- İSGİP (Türkiye'de İşyerlerinde İş Sağlığı ve Güvenliği Koşullarının İyileştirilmesi Projesi)(2015) *Çalışma Yaşamında Sağlık Gözetimi Rehberi* (http://www.isgip.gov.tr/wp-content/uploads/2015/11/isgip_saglik_gozetimi_rehberi1.pdf) (18.4.2019).
- İSG (İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Meclisi) (2019) "Hangi savaşta bu kadar arkadaşımızı kaybediyoruz? 2018 yılında en az 1923 işçi yaşamını yitirdi", (<http://isigmeclisi.org/19796-hangi-savasta-bu-kadar-arkadasimizi-kaybediyoruz-2018-yilinda-en-az-1923>) (29.5.2021).
- Kahveci E. ve Nichols T. (1992) "Zonguldak'ta Belirli Bölgelerde Yaralanmalar", *Türkiye 8. Kömür Kongresi Bildiriler Kitabı*, Maden Mühendisleri Odası Yayınları, Zonguldak, 269-278.
- Müftüoğlu, B. ve Taniş, B. (2010) "21. Yüzyılda Zonguldak Maden İşletmelerinde Çalışma Hayatı: Bir Kesit-Tek Gerçek", *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 25, 185-216.
- Önder, S. ve Önder, M. (2010) "TKİ'ye Bağlı İşletmelerde Yaralanmalı İş Kazalarının Analizi. *Bilimsel Madencilik Dergisi*, 49, 3, 3-12.
- Özdemir G. (2018). "İş Sağlığının Ekonomi Politikası: Yöntemsel ve Politik Açılımlar/Sorunlar" *Gürhan Fişek'in İzzinde Ortak Emek ve Ortak Eylem* (der. E. Karadoğan, G. Yenimahalleli Yaşar, N. Dertli, Ö. Millioğulları Kaya, S. Kablay ve T. Akpınar), Siyasal Kitabevi, Ankara, 31-41.
- Sarıkaya, İ. (2012) *Work and work accidents in the flexible working regime: The Zonguldak hard coal basin case*, Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.
- Saymaz, İ. (2016). *Fıtrat İş Kazası Değil, Cinayet*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- SGK (2018) "SGK İstatistik Yıllıkları" (http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/kurumsal/istatistik/sgk_istatistik_yilliklari) (1.05.2020).
- Taşyürek, M. (2018) "Güvensiz Davranışlardan Kaynaklanan İş Kazalarının Düzeltici ve Önleyici Faaliyeti Nedir?" *Çalışma Ortamı Dergisi*, 155, 9-13.
- TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi) (2010) *Madencilik Sektöründeki Sorunların Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporu*, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi.
- Tuncer K. (1998) *Tarihten Günümüze Zonguldak'ta İşçi Sınıfının Durumu*, İstanbul: Göçebe Yayınları.
- Tülü, M. (2014) *İş Sağlığı Güvenliği Hizmetlerinde İş Sağlığı Güvenliği Profesyonellerinin Algı ve Beklentileri*, Uzmanlık Tezi, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Ankara.
- Uslu, V. (2014) *İşletmelerde İş Güvenliği Performansı ve İş Güvenliği Kültürü Algılamaları Arasındaki İlişki: Eskişehir İli Metal Sektöründe Bir Araştırma*, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Wallerstein, I. (2002) *Tarihsel Kapitalizm*, İstanbul: Metis Yayınları.

Araştırma Makalesi

İki Dönem Tek Mesele: Türkiye Siyasetinde 1940'lı ve 2010'lu Yılların İkinci Yarısında Partili Cumhurbaşkanlığı Meselesi

Ali Haydar SOYSÜREN*

ORCID: 0000-0002-2384-739X

Öz

16 Nisan 2017 tarihinde gerçekleştirilen referandum, Partili cumhurbaşkanlığına Anayasal temel sağlamak suretiyle, Türk siyasal sisteminde yeni bir dönem başlatmıştır. Halen mesele, pratikte gözlenen avantaj ve dezavantajlar bağlamında sorgulanmaya devam etmektedir. Cumhurbaşkanının parti mensubiyeti, çok partili hayatın başladığı 1940'ların ikinci yarısında da Türkiye siyasetini meşgul etmiş bir tartışmadır. Dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün aynı zamanda iktidardaki Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)'nin genel başkanı olması, muhalefetin eleştirisine yol açmıştır. 1946 başında kurulan Demokrat Parti (DP), bu durumu sorgulamış, iktidar muhalefet mücadelesi bakımından yaratacağı sorunları sürekli gündemde tutmuş, Cumhurbaşkanı ile parti başkanlığının ayrıştırılması yönünde bir politika izlemiştir. Çalışmada, öncelikle Cumhurbaşkanını etkili kılan yapıyı anlamak için, 1924 Anayasası'nda belirlenmiş Cumhurbaşkanı yetkileri ve CHP Genel Başkanlığından kaynaklı yetkiler üzerinde durulmuştur. Ardından DP'nin meseleye dair argümanları ve CHP'nin karşı argüman ve hamleleri ortaya konmak suretiyle bir değerlendirme zeminine varılmıştır. Devamında, çok partili hayatın henüz başında, 1940'lı yılların ikinci yarısında, partili cumhurbaşkanlığına ilişkin gidişatla, 2010'lu yılların ikinci yarısında, Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine gidişat arasında paralellik kurulup kurulamayacağına dair çıkarımlarda bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: cumhurbaşkanı-parti ilişkisi, çok partili hayat, CHP, DP, Ak Parti

Two Periods One Issue: The Similarities and Differences of Party-Presidential System in Turkey Politics in the Second Half of 1940s and 2010s

Abstract

The referendum held on April 16, 2017 initiated a new era in the Turkish political system by providing a constitutional basis for the party-presidency. Today, the issue continues to be questioned in terms of the advantages and disadvantages observed in practice. President's party membership, was a highly debated issue of the politics of Turkey during the second half of the 1940s when the multi-party political life began. The fact that President İsmet İnönü was also the chairman of the ruling Republican People's Party led to the criticism of the opposition. The Democratic Party, which was established at the beginning of 1946, questioned this situation and constantly kept on the agenda the problems that it would create in terms of the opposition's struggle and pursued a policy to separate the president and the party. In this study, first of all, in order to understand the structure that makes the President effective, the powers of the President in the 1924 Constitution and the powers stemming from the CHP leadership were emphasized. Afterwards, an evaluation basis was reached by putting forward the arguments of the Democratic Party and the counter arguments and moves of the Republican People's Party. Then, at the very beginning of the multi-party life, in the second half of the 1940s, the course of the party presidency and the course of the presidential government system in the second half of 2010 were compared and some conclusions were reached.

Keywords: president-party Relations, multi-party life, CHP, DP, Ak Party

Giriş

16 Nisan 2017 tarihinde yapılan referandum, ilk defa 1961 Anayasası ile uygulamaya sokulan partiler üstü cumhurbaşkanı modelini 56 yıl sonra değiştirmesi bakımından, Türk siyasal sistemi için bir dönüm noktasıdır. Referandumun getirdiği "Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi" 25 Haziran 2018 tarihindeki seçimle uygulamaya geçirilmiştir. Partili cumhurbaşkanı meselesi, yeni sisteme ilişkin niyetin gündeme girmesinden itibaren Türkiye siyasetinin temel tartışma meseleleri arasında yer bulmuştur. Halen mesele, yaşanan deneyim bağlamında sorgulanmaya devam etmektedir.

Cumhurbaşkanının partiyle ilişkisi, çok partili hayatın başladığı 1940'ların ikinci yarısında da Türkiye siyasetini meşgul etmiş bir tartışmadır. Dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün aynı zamanda iktidardaki Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)'nin genel başkanı olması, muhalefetin eleştirisine yol açmıştır. 1946

başında kurulan Demokrat Parti (DP), bu durumu sorgulamış, Cumhurbaşkanı ile parti başkanlığının ayrıştırılması gerektiğini savunmuştur.

27 Mayıs 1960 darbesinden sonra yapılan 1961 Anayasası, Cumhurbaşkanını yetkiler bakımından sembolik bir konumda tutarken, siyasal partilerle ilişkisini tümüyle koparmış, böylece çok partili hayata geçiş süreciyle başlayan tartışmayı sona erdirmiştir. 12 Eylül 1980 darbesi ardından yapılan 1982 Anayasası, 1961 Anayasası'nın Cumhurbaşkanı için belirlediği ve normal parlamenter sistemle uyumlu sembolik konumu değiştirmiş, geniş yetkilerle donatmıştır. O kadar ki, 1982 Anayasası'nda belirlenen Cumhurbaşkanı yetkilerinin genişliği, parlamenter sistemden saptığı, başkanlık sistemine kapı araladığı yönünde değerlendirmelere dahi yol açmıştır (Kaboğlu, 2014:163). Bununla birlikte, 1961 Anayasası'ndaki gibi cumhurbaşkanının partiler üstü konumunu muhafaza edilmiştir. Öyle ki partiler üstü – tarafsız cumhurbaşkanı, Türk siyasal hayatındaki cumhurbaşkanı figürünün önemli bir hususiyeti sayılmıştır.

16 Nisan 2017 referandumu, 1961 Anayasası milat alındığında 56 yıllık bu uygulamayı sona erdirmiştir. Referandum yılı itibarıyla 94 yaşındaki Cumhuriyet'in 56 yılına eşlik eden bu uygulama, 1961'de aniden ortaya çıkmış değildi. Esasen İkinci Dünya Savaşı ardından başlayan ve yıllara yayılmış mücadele ve tartışmanın neticesinde şekillenmiştir.

Mesele, tek partiden çok partiye geçişteki netameli atmosferde cereyan eden tartışmaların dikkat çekici boyutlarından birisidir. Bir tarafta iktidardaki CHP, diğer tarafta dezavantajları bertaraf ederek iktidar mücadelesini eşit şartlara kavuşturmak isteyen muhalefetin önde gelen aktörü DP, bu konuda da karşı karşıya gelmiştir.

Bu çalışma ilkin 1940'lı yılların ikinci yarısına odaklanmış, tartışmanın dayandığı zemini anlamak için öncelikle mevzuat serimlenmiş, bu kapsamda 1924 Anayasası'ndaki Cumhurbaşkanı yetkileri ve CHP Genel Başkanı'nın parti tüzüğündeki yetkilerinin çerçevesi çizilmiştir. Ardından DP'nin meseleyi formüle edişi ve CHP'nin tutumu üzerinde durulmuştur. CHP'nin keskin bir karşı çıkıştan, muhalefetin talebini dikkate alan bir tutuma evrilmesi, kendi iç tartışmaları ve DP ile ilişkiler bağlamında ele alınmıştır. Buradaki amaç, o dönemde partili cumhurbaşkanlığına dair oluşan eğilimi ortaya koymaktır. Bu eğilimi netleştirmek, daha sonra 1961 ve 1982 Anayasalarında somutlaşan çerçevenin arka planını, derinliğini anlamak bakımından önem arz eder.

Bunun bugün için birbiriyle bağlantılı iki önemi vardır; birincisi Türk siyasetinde sıklıkla gündeme gelen geçmişe, özellikle de 1950 öncesine, yapılan atıflarla ilgilidir. Söz konusu dönem başka pek çok konuda olduğu gibi, partili cumhurbaşkanı meselesinde de gündeme gelmiştir. Kuşkusuz bunda, o dönem iktidarda bulunan CHP'nin, 2017'deki referandumda "Hayırcı" cephede yer almasının etkisi vardır. O dönemdeki gidişatın belirgin kılınması, aktörler bazında, nasıl bir farklılaşma yaşandığını gösterecektir. Aktörler bazındaki karşılaştırma

yalnızca CHP için değil, geleneğini tanımlarken zaman zaman atıfta bulunduğu DP'nin tutumu üzerinden Ak Parti için de geçerlidir. İkincisi, o dönemdeki çerçeveye 2017 referandumunda somutlaşan çerçeveyi karşılaştırma, ne ölçüde benzerlik kurulabileceğini değerlendirme imkanı sunacaktır.

Çalışmada, meselenin çok partili hayata geçiş sürecindeki gidişatı ortaya konduktan sonra, “partisiz cumhurbaşkanı”nın 1961 ve 1982 Anayasalarıyla kurumsallaştığı hatırlatılmış ve 2017 referandumundaki dönüşüme geçilmiştir. Hacim olarak daha dar tutulan bu kısımda, partili cumhurbaşkanlığına biçilen misyon, 2017 referandumu öncesindeki söyleşiler/konuşmalar üzerinden değerlendirilmiş, dönüşümün hangi saiklere dayandırıldığı üzerinde durulmuştur. Böylece toparlanan veriler üzerinden, 2017'deki süreçle, çok partili hayata geçiş süreci arasında bir benzerlik kurulup kurulamayacağı değerlendirilmiştir.

Çok partili hayatın başlangıcındaki partili cumhurbaşkanı meselesine dair tartışmalar döneme dair bazı tarih çalışmalarında genel hatlarıyla yer bulmuştur (bkz. Koçak, 2012: 88 vd.). Bu çalışma, o dönemi teferruatıyla ortaya koyarak meselenin siyasal platformdaki derinliğini öne çıkarması ve 2017 referandumundaki dönüşümle karşılaştırma perspektifinde hareket etmesi itibarıyla farklılaşmaktadır. Diğer yandan çalışmanın başkanlık sistemi – parlamenter sistem ekseninde bir analiz hedefi ise yoktur.

1940'lı Yıllarda Cumhurbaşkanlığını Etkili Kılan Unsur: Anayasa mı? Parti mi?

İkinci Dünya Savaşı ardında başlayan çok partili hayatın ilk partisi Milli Kalkınma Partisi (MKP)'nin, henüz kuruluşunu ilan ederken, Cumhurbaşkanını, CHP Genel Başkanlığından ayrılmaya, tarafsızlığını muhafaza ederek kendilerini de “himaye” etmeye çağırması, dikkate değerdir¹. Bunun, devletin tarafsızlığını temine yönelik bir dilek, devlet nezdinde bir güvence arayışı olduğu muhakkaktır. 1945'te kurulan MKP siyasette kayda değer bir etki yaratmadı. Ondan sonra, 1946 yılı başında kurulan DP, muhalefetin belirleyici aktörü oldu. DP, cumhurbaşkanının konumunu doğrudan siyasal tartışmanın odağına taşıdı ve Cumhurbaşkanının aynı zamanda parti genel başkanlığını uhdesinde bulundurmasına ısrarla karşı çıktı. Celal Bayar, henüz İkinci Dünya Savaşı sona ermeden, cumhurbaşkanlığıyla parti genel başkanlığının aynı kişi tarafından yürütülmesini, ülkenin “en mühim” meselesi saydıklarına dair bir anısını aktarmaktadır (Şahingiray, 1999: 347). Bayar'ın anısı, muhalefeti şekillendirecek unsurların hassasiyetini göstermesi bakımından önemlidir. Nitekim mesele başından itibaren DP söyleminin ana akslarından birisini teşkil etmiştir.

DP'yi bu talebe iten arka plan neydi? Böyle bir talebi gündeme getirecek

¹ MKP Genel Sekreteri Hüseyin Avni Ulaş, İnönü'nün İkinci Dünya Savaşı'ndaki tutumunu övdükten sonra, “onun artık Halk Partisinin başından çekilerek bitaraf bir duruma girmesi ve kendilerini de himaye etmesi lazım geldiğini ilave etmiştir.” (Cumhuriyet, 28 Ekim 1945)

kadar, Cumhurbaşkanı geniş yetkilere sahip miydi? Bu noktayı netleştirmek için öncelikle 1924 Anayasası'ndaki Cumhurbaşkanı yetkilerine bakmak gerekir.

1924 Anayasası'ndaki Cumhurbaşkanı yetkilerinin belirlenmesinde, TBMM önemli fonksiyon yüklenmiştir. Anayasanın Meclise sunulan taslağıyla meclisten çıkan son şekli arasında, Cumhurbaşkanı yetkileri bakımından, kayda değer farklılıklar mevcuttur. Taslakta öngörülen yetkiler, meclis müzakereleri esnasında adeta tırpanlanmıştır. Cumhurbaşkanıya tanınan Meclisi feshetme yetkisi, hiçbir makamın Meclisin üstünde bulunamayacağı gerekçesiyle reddedilmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 1340a:992-1010). Cumhurbaşkanının yeniden görüşmek üzere iade ettiği kanunların ancak üçte ikilik çoğunlukla Meclisten geçebileceği düzenlemesi yerine, iade edilen kanunların kabulü için basit çoğunluk yeterli görülmüştür (TBMM Zabıt Ceridesi, 1340b:115-120). Meclisin Cumhurbaşkanı ve meclis üyelerinin beşte biri tarafından toplantıya çağrılabilmesi hükmü, aynı yetki Meclis Başkanına da tanınmak suretiyle dengelenmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 1340a: 982-987). Taslakta ordunun başkomutanlığı Cumhurbaşkanıya verilmiş iken, başkomutanlık TBMM'nin "şahsiyeti maneviyesine mündemiç" kılınmıştır. Cumhurbaşkanı tarafından temsil edilmesi uygun görülen başkomutanlığın, barış zamanında fiilen Genelkurmay Başkanı tarafından, savaş zamanında ise İcra vekilleri Heyeti'nin teklif üzerine Cumhurbaşkanı tarafından atanacak kişi tarafından yürütülmesi uygun görülmüştür (TBMM Zabıt Ceridesi, 1340b:336-364, 378-385). Böylece Meclis yürütme organı karşısındaki etkili pozisyonunu sürdürmekte ısrar etmiştir. Bülent Tanör'ün ifadesiyle, yapılan değişiklikler "Cumhurbaşkanlığının anayasal konumunun güçlendirilmesini ret, millet egemenliğini ve onun biricik temsilcisi olan BMM'nin üstünlüğünü sürdürmek" yönündeydi (Tanör, 1996: 231).

Genel itibarıyla bakıldığında 1924 Anayasası'nda Cumhurbaşkanı yetkileri, normal parlamenter sistemdeki devlet başkanından farklı değildi.² Bu arada, devlet başkanının bulunmadığı 1921 Anayasası döneminde, Meclis başkanlığıyla birlikte icra vekilleri heyetinin de başı sayılan TBMM Başkanı, 1924 Anayasası'nın öngördüğü Cumhurbaşkanı'ndan daha güçlü ve daha etkili yetkilere sahipti. 1924 Anayasası, önceki dönemin meclis başkanına nazaran Cumhurbaşkanı için "daha zayıf ve etkisiz bir konum" belirlemişti (Tanör, 1996: 232). 1924 Anayasası'nda Cumhurbaşkanı yetkileri sembolik sayılabilecek nitelikteydi. Anayasa, yasama ve yürütme yetkisini parlamentoya vermek (Madde 5) bakımından kuvvetler birliği esaslı bir çerçeve çizse de, "Meclis, yürütme yetkisini kendi seçtiği Cumhurbaşkanı ve onun tayin edeceği Bakanlar Kurulu eliyle kullanır" hükmüyle (Madde 7) fiili bir görevler ayırımına işaret ediyordu.³ Meclis tarafından, meclis üyeleri arasından

2 Kaboğlu, parlamenter sistemde devlet başkanının konumuna dair şunları yazar; "Devlet başkanı, devletin sürekliliğini somutlaştırır; iktidarın kullanılmasına katılmaz. (...) Siyasal otoritenin kullanımı, başbakan ve bakanlarına ait bulunuyor"(2014:151).

3 Bu, 1924 Anayasası'ndaki sistemin "Kuvvetler birliği görevler ayrımı" şeklinde ifade edilmesine yol açmıştır (Özbudun, 1993: 9). Anayasa'da "kuvvetler birliği" anlayışına yer verilmiş de olsa, "yasama ve yürütme işlerinde organik ve fonksiyonel ayrımlar"ın mevcudiyeti dikkate alındığında "meclis hükümeti ile parlamenter rejimi

bir milletvekilliği dönemi için seçilen (Madde 31), devletin başı sıfatıyla “törenli oturumlarda Meclise ve gerekli gördükçe bakanlar kuruluna başkanlık” edebilen Cumhurbaşkanı (Madde 32), Meclis üyeleri arasından Başbakanı atamak, başbakanın belirlediği bakanları meclise sunulmadan evvel uygun görüp görmeme hakkına sahipti (Madde 44). Mecliste kabul edilen yasaları bir kez daha görüşmek üzere Meclise gönderebilirdi, ancak Meclisin yeniden kabulü halinde onu onaylayıp ilan etmek zorundaydı. Meclisten geçmiş Anayasa ile bütçe kanununda ise Meclise iade hakkı da yoktu (Madde 35). Bakanlar Kurulu tarafından çıkarılan tüzükleri uygun görme (Madde 52), gerekli görürse TBMM’yi toplantıya çağırarak (Madde 19), her yıl kasım ayında Meclis açılışında hükümetin geçmiş yıl çalışmaları ve gelecek yıl çalışmaları konusunda konuşma yapmak ya da hazırladığı konuşmasını Başbakanı okutmak (Madde 36), yabancı devletler nezdindeki Türkiye Cumhuriyeti siyasi temsilcilerini tayin, yabancı devletlerin siyasi temsilcilerini kabul (Madde 37), Meclis uhdesindeki Başkomutanlığı temsil etmek, savaş zamanında bakanlar kurulunun teklifiyle başkomutanı atamak (Madde 40), Meclis tarafından suçlanarak hüküm giymiş bakanlar hariç olmak üzere, Hükümetin teklifi üzerine, malullük ya da yaşlılık nedeniyle hükümlülerin cezalarını kaldırmak ya da hafifletmek (Madde 42) yetkilerini de kullanabilen Cumhurbaşkanı, yalnız kendi imzasıyla karar alamazdı. Ancak Başbakan ve ilgili kabine üyesi tarafından imzalanmak şartıyla karar çıkarabilirdi (Madde 39) ve bu kararlardan kaynaklı sorunlar bakımından Başbakan ve ilgili kabine üyesiyle birlikte sorumluydu (Madde 41).⁴ Yani başbakan ve ilgili kabine üyesini dışlayarak bir karar çıkarıp yayımlayamazdı.

Anayasanın belirlediği yetkiler çerçevesinde Cumhurbaşkanının devlet aygıtı üzerinde baskın bir rol oynaması mümkün değildi. Cumhurbaşkanı yürütmenin başı sayılsa da, yürütme temelde Başbakan ve Bakanlar Kurulu uhdesine bırakılmıştı. O halde Cumhurbaşkanını siyasal tartışmanın odağına yerleştiren mekanizmayı anlamak için diğer unsurun, parti genel başkanlığının dikkate alınması gerekir.

Eylül 1923’te Halk Fırkası’nı kurarak, genel başkanlığını üstlenen Mustafa Kemal, Cumhuriyetin ilan edildiği gün, TBMM’deki oylamayla cumhurbaşkanı seçilmiştir. Her iki görevi vefatına kadar birlikte yürütmüştür. Mustafa Kemal’in kurucu önderlikle beslenen karizmasına, mevzuatla kurumsal bir temel de sağlanmıştır. Öyle ki, partinin 1927 kurultayında genel başkana değişmezlik statüsü verilmiş ve bu kurultaydan sonra Mustafa Kemal için bir daha genel başkanlık seçimi yapılmamıştır. Vefatı ardından, 11 Kasım 1938’de TBMM’de Cumhurbaşkanı seçilen İnönü, akabinde olağanüstü parti kurultayında CHP’nin değişmez genel başkanı seçilmiştir (Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, 1927: 4; CHP Nizamnamesi, 1939: 3).

uzlaştırmaya çalışan bir ‘karma sistem’, hatta bazı yazarlara göre de bir ‘parlamentar rejim’ yaratılmıştır” (Tanör, 1996: 233).

4 1924 Anayasası’nın dili 1945 yılında Türkçeleştirilmiştir. Anayasanın ilk hali ve Türkçeleştirmeden sonraki halini birlikte görmek için bkz. Kili, 1982: 41-66.

CHP'nin 1920'li yıllarda şekillenmiş yönetim yapısı çok partili hayat başlarken halen yürürlükteydi. Değişmez genel başkan ve genel başkan vekili ile genel sekreterden müteşekkil Genel Başkanlık Divanı “Partiyi ilgilendiren her mesele hakkında karar vermek salâhiyetini haiz”di. Divan’ın alacağı kararlara bütün parti üyeleri “kayıtsız şartsız itaat” etmekle mükellefi. Söz konusu Divanın iki üyesini, Genel Başkan Vekili ile Genel Sekreteri belirleme yetkisi, Divanın diğer üyesi Değişmez Genel Başkana aitti (Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, 1927: 8; CHP Nizamnamesi, 1939: 8). Dolayısıyla her bakımdan Genel Başkan’ın parti üzerinde güçlü bir hakimiyet kurmasına elverişli bir yapı söz konusuydu.

Cumhurbaşkanını güçlü kılan parti genel başkanlığının sağladığı yetkiler idi. Cumhurbaşkanı, parti genel başkanlığını uhdesinde bulundurduğu takdirde, genel başkanlığın sağladığı yetkilerle, hem hükümet hem Meclis kanalıyla, devlet mekanizmasında baskın bir konuma ulaşmaktaydı.⁵

İktidar ve Muhalefetin Çarpışan Tezleri

Çok partili hayat başlarken, iktidar partisi genel başkanlığının sağladığı güçle, Anayasadaki sembolik konumunun ötesinde siyasal mekanizmanın odağına yerleşmiş bir Cumhurbaşkanı gerçeği vardı. Cumhurbaşkanlığı ile parti genel başkanlığının ayrıştırılması, Ocak 1946’da kuruluşunu ilan eden DP’nin öne çıkardığı bir talep olarak, sonraki siyasal mücadelenin temel tartışmaları arasında yer almıştır.

Sürecin başında, DP’nin talebi karşısında CHP’de bir esneme yoktur. CHP’deki kararlılığı görmek için, çok partili hayata geçişin hemen ardından toplanan ve gerçekleştirdiği açılımlarla dikkat çeken Nisan 1946’daki olağanüstü kurultaya bakmak yeterlidir. Olağanüstü kurultay, çok partili hayatın ihtiyaçları doğrultusunda partinin politik hattını düzenlemeye odaklanmıştı.

Kurultayda, 1927 Kurultayından beri uygulanan “Değişmez Genel Başkanlık” uygulaması terkedilmiş, 1939’ta kurultayında, iktidarı denetlemek amacıyla, yine CHP’den bir kısım milletvekilinin katılımıyla oluşturulan Müstakil Grup, muhalif partilerin faaliyete geçtiği gerekçesiyle kaldırılmış, parti tüzüğündeki sınıf esasına dayalı cemiyet yasağından vazgeçilerek, sınıf esaslı dernek / parti kurmanın yolu açılmış, Osmanlı döneminden beri uygulanan iki dereceli seçim sistemi yerine tek dereceli seçim sistemi kabul edilmiştir. Söz konusu adımlar küçümsenemeyecek adımlardı. Örneğin 1876 Anayasasında kabul edilen ve Cumhuriyet döneminde sürdürülen iki dereceli seçim sistemi, daha önceki çok partili hayat girişimleri sırasında da gündeme gelmiş, iki dereceli seçim sisteminin kaldırılarak tek dereceli seçim sistemine geçilmesi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile Serbest Cumhuriyet Fırkası programlarında yer almış bir

⁵ Tanör’ün değerlendirmesi şöyle; “Türkiye’nin birinci ve ikinci Cumhurbaşkanlarının siyasal hayattaki güçlü ve ‘şef’ kimlikleri, 1924 Anayasası’ndan değil, siyasal hayatın ve dönemin özelliklerinden (Kurtuluş Savaşı mirası, karizma, tek parti, ordu desteği vb.) doğmuştur” (1996: 232).

talepti. Aynı talep DP programında da mevcuttu. Sınıf esasına dayalı cemiyet yasağının kaldırılması da, Cumhuriyet'in başından itibaren "sınıfsız, imtiyazsız bir millet" mottosunu esas almış yönetimin geldiği noktayı göstermesi bakımından kayda değerdir. Bunlar iktidarın yeni dönemdeki dinamiklere ayak uydurma arayışını gösteren, muhalefet cephesinde genel itibarıyla olumlu karşılanabilecek adımlardı.

Cumhurbaşkanlığı ile parti genel başkanlığı ayırma hususunda ise hiçbir esneme yoktur. Gidişatı İnönü'nün Kurultay konuşması belirlemiştir. Konuya değinirken, kendisini parti genel başkanlığından uzaklaştırmak suretiyle CHP'yi zayıflatmak isteyenlerin de bu talebi dillendirdikleri yorumuyla başlamış⁶, bununla birlikte kendi deyimiyle "İyi niyet sahibi ve demokrasiye hakıyla inanmış" olanlar için meseleyi açığa kavuşturma babında mevcut durumu savunan argümanlarını sıralamıştır.

İnönü, Cumhurbaşkanlığıyla parti genel başkanlığının aynı kişide birleşmesini, tarafsızlığa halel getirecek, adaletsizlik yaratacak bir durum olarak görmüyordu. Ona göre asıl tehlike, genel başkan dışında bir partilinin Cumhurbaşkanı yapılmasıydı. Genel başkan dışında bir partili Cumhurbaşkanı seçildiği takdirde, parti içindeki kuvvetli kişilerin tesiri altında kalabileceğini savunmuştur. Partiler dışından birisinin Cumhurbaşkanlığını ise tümüyle gündem dışı tutuyordu. Bu seçeneğin, Cumhurbaşkanı görev süresi ve yetkilerinin arttırmanın yanı sıra, anayasa değişikliği gerektirdiğini savunmuş; bu seçeneğin ancak sonraki neslin işi olabileceğini, ancak o ihtimal durumunda dahi, mevcut durumu "bünyemize" uyduğu gerekçesiyle "ısrarla" sahiplenmeyi sürdüreceğini vurgulamıştır (İnönü, 1946: 1,2). Velhasıl İnönü'nün yaklaşımında, muhalefetin talebi lehine yorumlanabilecek hiçbir bir iz yoktu.

DP Genel İdare Kurulu, İnönü'nün konuşmasını, parti teşkilatına gönderdiği tamim ile değerlendirmiştir. Genel İdare Kurulu'na göre, Anayasa sorumsuz kıldığı için Cumhurbaşkanının icra yetkisine karışmaması gerekirdi. Oysa parti başkanlığı, sorumsuzluk ilkesiyle uyuşmayan sonuçlara yol açabilirdi. Hele çok partili hayatın başlamasıyla birlikte, "bu mahzur gözden uzak tutulamayacak bir ehemmiyet" arz etmekteydi. Anayasanın Cumhurbaşkanını meclisteki müzakere ve oylamaların dışında bırakmasını, partiler arası mücadelede tarafsızlığını sağlamaya matuf bir düzenleme olarak yorumlayan Bayar'a göre, aksi halde, partiler mücadelesini "eşit ve adaletli şartlarda" yürütmenin imkanı kalmazdı (Cumhuriyet, 14 Mayıs 1946).

DP 1946 seçimlerinde sürecinde meseleyi gündemde tutmuştur. Genel Başkan Bayar İzmir mitinginde iktidarı, devlet aygıtını kendi çıkarı doğrultusunda kullandığı gerekçesiyle eleştirirken, "Devlet Reisliği ile Parti Başkanlığını aynı zatta birleştiren ve böylece devlet nüfuzunu ve bütün hükümet cihazını elinde

6 Örneğin DP'li emekli general Sadık Aldoğan, 1947 Aralık ayında Afyonkarahisar'da yaptığı konuşmada "Bizim istediğimiz İnönü'nün Cumhurbaşkanlığından ayrılmasıdır. Ondan sonra biz Halk Partisi'ne Hanyayı da, Konyayı da gösteririz" diyordu (Ağaoğlu, 1992: 95).

bulunduran ve kullanan bir iktidar”la karşı karşıya bulunduklarını belirtmiştir. İktidarı, “Devlet Reisliği nüfuzu ile hükümet kuvvetlerine dayanmak istemekle” suçlamış, bunu iktidarın, “millet iradesi”ne duyduğu güvensizliğe bağlamıştır⁷. İktidar partisiyle ve muhalefet arasında cereyan etmesi beklenen sürecin, devletle muhalefet arasındaki bir mücadele şeklinde resmedilmesi, muhalefetin hissettiği basıncı, taraflar arasındaki sertleşme temayülünü göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Seçimler, DP'nin devlet mekanizmasına dönük tedirginliğini azaltmak bir yana beslemiştir. Eşitsiz bir yarışa itildiğini düşünen muhalefet, elde ettiği sonucun iktidar partisi tarafından devlet gücüyle manipüle edildiğine, usulsüzlük yapıldığına dair örnekleri gündeme taşımıştır. DP'nin usulsüzlük iddialarının iktidar tarafından reddedilmesi, ciddi bir araştırmaya tabi tutulmaması, muhalefetin kaygısını arttırmıştır. Böylece 1947 yılı ortalarına kadar, çok partili hayatın geleceği bakımından kritik eşikler içeren bir dönem başlamıştır. Bu gergin dönemin öne çıkan siması, seçimden sonra, Cumhurbaşkanı İnönü tarafından başbakanlık görevine getirilen Recep Peker'dir. Peker'in tutumu, sakinleştirmek bir tarafa muhalefeti daha da öfkeliendiren bir atmosfer doğurmuştur. Genel itibarıyla muhalefete karşı sert tutum takındığı noktasında eleştirilen Peker'in 1946 Aralık ayı içerisinde gerçekleşen bütçe görüşmeleri sırasında DP adına konuşan Adnan Menderes'i cevaplandırırken, “piskopat” tabirini kullanması üzerine, DP meclisi terk etmiştir (Cumhuriyet, 19 Aralık 1946). Meclise dönüş ancak devreye giren İnönü'nün, Celal Bayar ve Fuat Köprülü ile görüşerek, onların da uygun gördüğü bir tebliğ yayımlamasıyla gerçekleşebilmiştir (Derin, 1995: 197-200; Erim, 2005: 77-80). Ne var ki bu tür gelişmelerin bıraktığı tortu, çeşitli vesilelerle sonraki süreçte kendisini hissettirmiştir (Şahingiray, 1999: 151, 197).

DP'nin birinci kongresi, 1946 seçimlerinden kaynaklı tatminsizlik ve hükümete duyulan tepkinin beslediği bir atmosferde toplanmıştır. Kongrede Cumhurbaşkanlığı meselesi, öne çıkan konular arasındaydı. “Ocaklardan” başlayarak parti teşkilatlarında “kademe kademe kabul edilerek” toparlanan “dilekler” “Dilek Komisyonu” tarafından incelenmiş ve hazırlanan rapor Kurultaya sunulmuştu (Mete, 1947: 26). Raporda, Cumhurbaşkanının tek dereceli seçimle doğrudan halk tarafından seçilmesi ve bir kişinin, bu görevi en fazla iki dönem yürütebilmesi şeklinde bir formül benimsenmişti (Mete, 1947: 27). Bununla birlikte, Komisyon sözcüsü İstanbul delegesi Alaettin Nasuhoğlu'na göre böyle bir düzenleme yanlıştı. Nasuhoğlu, doğrudan halk tarafından seçilecek Cumhurbaşkanının “Meclise kafa tutabileceği ve bu halin diktatoryaya yol açabileceği” gerekçesiyle, meclis içinden seçim usulünü savunuyordu. Balıkesir delegesi Sıtkı Yırcalı'nın tutumu aynı paraleldeydi, meclis yerine doğrudan halkın

7 Bayar'ın İzmir Konuşması için bkz. CCA, 30-10-0-0_129-929-15, s.3-4. (Belge'de Mümtaz Faik Fenik'in DP adına yaptığı radyo konuşmanın ardından Bayar'ın 15 Temmuz'da gittiği İzmir'deki 15 sayfalık konuşma bulunmaktadır. Belirtilen sayfa numaraları Bayar'ın konuşmasına aittir.)

seçeceği bir Cumhurbaşkanının “kolayca diktatör” olabileceği düşüncesindeydi (Mete, 1947: 28). Konuya dair konuşan Kocaeli delegesi Resim Kut ile Kastamonu delegesi Muzaffer Ali de Cumhurbaşkanının meclis tarafından seçilmesi fikrindeydi (Mete, 1947: 29).

Emekli General Sadık Aldoğan ise farklı bir boyuttan yaklaşmış, Cumhurbaşkanlığı meselesi üzerinde durmayı gereksiz yere, “vakit öldürmek” saymıştır. Çıkış noktası, Cumhurbaşkanı için anayasada zaten sınırlı yetkilerin öngörülmüş olmasıydı. “Reisicumhurun anayasadaki hakları ve salâhiyetleri gayet mahduttur” diyen Aldoğan, Anayasa uygulandığı takdirde Cumhurbaşkanının halk ya da Meclis tarafından seçilmesi arasında fark bulunmadığı kanaatindeydi (Mete, 1947: 32). Refik Koraltan Cumhurbaşkanının tarafsızlığını; anayasanın uygulanması, anti- demokratik yasaların kaldırılması, seçim kanununda değişiklik yapılması, “iyi bir hükümet mekanizmasının kurulması” ve basın hürriyeti şeklinde ifade ettiği Demokratların “esas davaları” arasında saymıştır (Mete, 1947: 46).

DP’nin, Cumhurbaşkanı meselesine dair görüşlerini bütünlüklü şekilde ortaya koyan Genel Başkan Bayar’dı. Kongreyi açış konuşmasında (Cumhuriyet, 8 Ocak 1947), bir yıllık tecrübe üzerinden, Cumhurbaşkanlığı ile parti genel başkanlığının aynı kişide birleşmesine neden karşı çıktıklarını gerekçelendirmiştir. Cumhurbaşkanlığı ile iktidar partisi genel başkanlığının aynı kişi tarafından yürütülmesinin “ehemmiyetli netice ve mahzurları üzerinde durmak mecburiyetini hissetmekteyim” sözleriyle giriş yaptığı meseleye dair kritik bir tespitte bulunmuştu; Ona göre DP, bir yıllık mücadelesi esnasında “Halk Partisi teşkilat ve mensuplarından ziyade hükümet kuvvetleriyle mücadele etmek”, kamu gücünün “her türlü tazyiklerine karşı koymak” zorunda kalmıştı. Partilerin eşit koşullarda yarışını engelleyen bu durumun “esas sebebi devlet reisinin fiilen iktidar partisinin başında bulunması(y)dı.”

İnönü’nün 1946 CHP Olağanüstü Kurultayı açış konuşmasında dillendirdiği argümanları değerlendiren Bayar, İnönü’nün mevcut durumu Anayasa ile gerekçelendirmesine ve Cumhurbaşkanının “gerektiğinde tarafsız ve adaletli olacağı”, bunun için ayrı bir düzenlemeye gerek bulunmadığı yönündeki çıkarımlarına karşı çıkmıştır. Cumhurbaşkanlığı ile parti genel başkanlığının birleşmesinin, tarafsızlık ve adaletle bağdaşmayacağı fikrindeki Bayar, fiili durumun da bunu ispatladığını savunmuştur:

Böyle bir neticenin nereden çıkarıldığı üzerinde durmaksızın sadece hadiselerin seyrine bakıldığı zaman parti reisi olan bir devlet başkanının parti mücadelelerinin üstünde ve tarafsız durumda kalmadığını görmektediriz. 1946 yılını dolduran parti mücadelelerinin arzettiği baştan başa gayritabii manzarayı ancak bu hakikat izah edebilir.

Bayar meseleye, iyi niyet ötesinde yapısal düzlemde bakılması gerektiğini

şöyle vurgulamıştır; “devlet reisinin, bütün hüsnüniyetine rağmen, reisi bulunduğu parti ile onun muhalifi olan partileri bir tutabileceği ve uhdesinde birleşen iki sıfatın tezadlarını telif edebileceği nazari bir iddia olmaktan ileri gidemez. Esasen fiiliyat da bunu göstermiştir.” Cumhurbaşkanının, parti genel başkanı sıfatıyla çeşitli konuşmalar yaptığını, seyahate çıktığını, özellikle seçim öncesinde yoğun bir faaliyete giriştiğine değinen Bayar, “bu türlü faaliyetlerin idare cihazı üzerindeki derin tesirlerine” dikkat çekmiş ve idarenin, zaten yakın zamana kadar, “kayıtsız şartsız” CHP’nin tek parti hakimiyetinde çalışmış bulunmasını “meselenin nezaket ve ciddiyetini büsbütün” arttıran bir husus olarak eklemiştir.

Bayar, İnönü’yü parti genel başkanlığından ayırmak suretiyle CHP’yi zayıflatmak gibi “bir niyet ve maksat” taşımadıklarını, “esas hedef”in “Anayasanın ruhu ile, metni ile bütün mevzuatta ve tatbikatta hâkim” kılınması, demokratikleşmenin önündeki engellerin kaldırılması ve “milli hakimiyet esaslarının teminat altına alınması” olduğunu savunmuş, DP politikalarının dayandığı temel prensipleri üç maddede özetlemiştir:

- 1- *Vatandaş hak ve hürriyetlerini haleldar eder mahiyette olan ve Anayasamızın metin veya ruhuna uymıyan kanun hükümlerinin kaldırılması;*
- 2- *Vatandaş reyinin emniyet ve masuniyetini sağlamak ve milli hakimiyet prensipini teminat altına almak maksadlarile Seçim Kanununda değişiklikler yapılması;*
- 3- *Devlet reisliğile fiili parti reisliğinin bir zat uhdesinde birleşmemesi esasının kabulü*

Bayar’ın, ciddi bir demokratikleşme için “zaruri” saydığı bu talepler (Cumhuriyet, 8 Ocak 1947), kongrede kabul edilen ve “Hürriyet Misakı” olarak ünlünen “Ana Davalar Komisyonu Raporu”nda aynen yer almıştır (Koçak, 2013: 285-287). “Hürriyet Misakı”nın vurucu noktası, talepler kabul edilmediği takdirde parti grubuna TBMM’den çekilme yetkisi vermesiydi. Meclisten çekilme seçeneği İnönü’yü o derece kızdırmıştı ki, artık çok partili hayatı sona erdireceğine dair değerlendirmelere dahi yol açabilmiştir (Barutçu, 2001: 773, 775).

İki Parti Arasında Uyum Arayışı: CHP’nin Değişen Tutumu

Cumhurbaşkanlığı ile parti genel başkanlığının aynı kişide birleşmesinin DP tarafından ne kadar önemsendiğini bir kez daha hatırlatan Hürriyet Misakı, 1946’da sertleşmiş CHP – DP mücadelesini yeniden alevlendirmiştir. DP, kanuni faaliyetinin hükümetçe engellendiği suçlamasını dillendirirken, hükümet, DP’nin kanun dışı faaliyete yöneldiği iddiasındaydı. İki parti arasında artan gerginlik üzerine Cumhurbaşkanı İnönü devreye girmiş, DP Genel Başkanı Bayar ve Başbakan Peker ile yaptığı görüşmeler neticesinde “12 Temmuz Beyannamesi” adıyla anılacak beyannameyi yayımlamıştır. Çok partili hayatın geleceği

bakımından risk yaratan atmosferin bertaraf edilmesini sağlayan Beyanname, İnönü'nün değişen pozisyonuna dair ipuçları içermesi bakımından dikkat çeker (İnönü, 1947: 1,3):

Benim bu son dinlediğim karşılıklı şikayetler içinde mübalağa payı ne olursa olsun, hakikat payı da vardır. İhtilalci bir teşekkül değil, bir kanuni siyasi partinin metodlarile çalışan muhalif partinin iktidar partisi şartları içinde çalışmasını temin etmek lazımdır. Bu zeminde, ben, Devlet Reisi olarak, kendimi her iki partiye karşı müsavi derecede vazifeli görürüm.

İnönü'nün, iktidar ve muhalefet partisine karşı eşit mesafede duracağını belirtmesi, muhalefetin tezlerine yakınlaşması demektir. Nitekim Beyanname muhalefet cephesinde olumlu karşılanmış, DP sözcüsü Fuad Köprülü *Kuvvet* gazetesindeki başyazısında beyannameyi, “dünya ve memleket şartlarını samimiyetle ve cesaretle kavrayan tarafsız bir Devlet Reisinin, en buhranlı bir dakikada, en isabetli bir kararın parlak bir ifadesi” şeklinde nitelemiş ve “memlekette yeni bir hayat neşesi yaratacak bu çok isabetli karardan dolayı” Cumhurbaşkanıyı tebrik etmiştir (*Cumhuriyet*, 13 Temmuz 1947). Beyannameyi “demokrasi tarihinde kıymetli bir vesika” olarak nitelendiren (Şahingiray, 1999: 161-162) Genel Başkan Bayar’a göre Cumhurbaşkanı, “partiler dışında kalmak kararını vermekle memlekette gittikçe yayılan ve kökleşen demokratik havanın berraklaşması hususunda en doğru ve en salim yolu tutmuş(tu)” (Şahingiray, 1999: 163).

DP’lilerin sevinci yalnızca beyannamedeki ifadelerden kaynaklanmıyordu. Hazırlık sürecine ilişkin de bir ölçüde bilgi sahibiydiler. İnönü, hazırladığı metni yayımlamadan evvel, Meclis Başkanı, Başbakan ve CHP’nin diğer ileri gelenlerinin yanı sıra DP Genel Başkanı Bayar’a da göndermiş, onların da görüşlerini almıştı (Erim, 2005: 151,153,156). Metin, DP Genel İdare Kurulu’nda, ardından DP il teşkilatlarından gelen temsilciler ve bazı partili milletvekillerinin katılımıyla tartışılmış, olumlu bir adım sayılarak yayımlanması desteklenmişti (Şahingiray, 1999: 230).

12 Temmuz Beyannamesi, gergin bir süreçten geçen iktidar–muhalefet ilişkilerinin geneline dair bir yaklaşımın ürünüydü. Cumhurbaşkanı’nın konumu bu genel tablonun bir unsuruydu. Ancak DP nezdinde herhangi bir unsur değil, devlet refleksinin şekillenmesinde kritik rol biçilen bir unsurdur. Açığa kavuşturulması gereken husus, beyannameye ipuçları yansıyan anlayış değişikliği ile görüşmeler arasında bağ kurulup kurulmayacağıdır; yani İnönü’deki değişim, Bayar’la yürüttüğü görüşmelerin neticesinde mi şekillenmiştir?

Esasen İnönü’nün farklı bir tutuma yönelmesi daha öncedir. Tanıklıklar hiç değilse daha 1947 mayısına girilirken İnönü’deki yeni yönelimi teyit etmektedir. CHP tüzüğünü değiştirme çalışmaları esnasında, Cumhurbaşkanlığı ve parti genel başkanlığı hususundaki yeni yönelimini partisinin önde gelenleriyle paylaşmıştı.

Önerisi, Cumhurbaşkanlığında bulunduğu müddetçe, genel başkanın parti yönetimini fiilen genel başkan vekiline bırakmasıydı. Bazı partililer, “muhaliflere bir taviz olur” gerekçesiyle buna itiraz etmiştir. İnönü itirazlara, zaman zaman iki parti arasında hakemlik ihtiyacı doğduğunu, oysa cumhurbaşkanının, fiilen genel başkanlığını yürüttüğü partiyle muhalefet arasında hakemlik yapamayacağı cevabını vermiştir (Barutçu, 2001: 808-809).

İnönü tutumunu, Haziran ayı başlarında bizzat DP sözcüsü Fuat Köprülü ile de paylaşmıştı. 6 Haziran 1947 tarihindeki görüşme esnasında Köprülü'ye, cumhurbaşkanı kaldığı müddetçe uygulanmak üzere yeni bir adım atacağını bildirmiştir (Derin, 1995: 204). “Mahrem” kalması şartıyla, Köprülü'ye açıkladığı adıma göre, CHP, gelecek kurultayında, parti tüzüğünü değiştirecek ve cumhurbaşkanı seçilen genel başkanın, genel başkanlığını fiilen Kurultay ve genel seçim dönemiyle sınırlandıracaktı (Erim, 2005: 136). Yani parti kurultayı ve genel seçimler dönemi hariç, Cumhurbaşkanı parti işlerine karışmayacaktı.

CHP İçinden İtirazlar ve Tüzük Değişikliği

Aslında meselenin daha kesin ifadelerle Beyannamede yer almasına ilişkin girişim, CHP içindeki itirazlar nedeniyle sonuçsuz kalmıştı. Beyannamenin ilk halinde, CHP'nin gelecek ilk parti kurultayında Cumhurbaşkanlığı ile genel başkanlığı ayırtırmak yönünde adım atacağına dair ifadeye yer verilmiş, ancak bu, metnin son halinden çıkarılmıştı (Uran, 2008:382; Toker, 1970:263-264). Çünkü Başbakan Yardımcısı Mümtaz Ökmen'den Genel Başkan Vekili Şükrü Saraçoğlu'na, Ticaret Bakanı Atıf İnan'dan Falih Rıfkı Atay'a, Kazım Karabekir'e, Şemsettin Günaltay'a kadar geniş bir muhalefetle karşılaşmıştı (Erim, 2005: 151-152). Başbakan Peker, böyle bir beyannamenin “valiler tarafından bir tebliğ mahiyetinde alınacağını” belirterek, bunu bertaraf edecek şekilde düzenlenmesini istemişti (Erim, 2005: 154). Yayımlanan metin de Peker'in memnuniyetsizliğini gidermiş değildi. “Muhalefete fazla yüz verildiği” düşüncesindeydi. Hatta İnönü'nün bu noktadaki eğiliminden o kadar rahatsızdı ki, istifaya dahi kalkışmıştı (Erim, 2005: 231).

Genel Başkanlığı bırakırsa partinin zor duruma düşeceğine dair tazyikler devam ederken (Erim, 2005: 162), İnönü bir yandan ayrılma yönündeki iradesini partinin kurmaylarıyla paylaşmayı sürdürmüştü (Erim, 2005: 158), diğer yandan, parti başkanlığından tamamen çekilmeyi kabul ettirmekteki zorluk karşısında, Cumhurbaşkanlığı müddetince genel başkanlık görevinin “başkan vekili” tarafından yürütülmesi formülüne açık kapı bırakan alternatifi de gündemde tutmuştu (Erim, 2005: 159).

İnönü'nün parti genel başkanlığını tamamen bırakma yönündeki eğilimi karşısında partisi içindeki muhalefet güçlü bir bariyerdi. CHP içindeki gelişmelere ilişkin kulis bilgileri basına da yansımış, Anayasada cumhurbaşkanının mensubu bulunduğu partide faal görev alamayacağı şeklinde değişiklik yapılacağı, hatta

İnönü'nün CHP üyeliğinden ayrılacağına dair söylentiler yazılmıştır. Söylentiler üzerine parti yayın organı *Ulus* gazetesinde bir açıklama yayımlanmıştır. Buna göre mevzu, Cumhurbaşkanının bu görevde kaldığı müddetçe, fiilen genel başkanlık yapmaması ve bu durumun hukuki çerçeveye bağlanmasından ibaretti. Yapılacak düzenleme parti kurultayında netleştirilecekti. İnönü'nün CHP üyeliğinden çekilme niyeti ise söz konusu değildi. Kesin olan İnönü'nün Cumhurbaşkanı bulunduğu müddetçe parti işlerinden uzak kalacağına dair gidişatı (Cumhuriyet, 17 Temmuz 1947).

Spekülasyonların sürmesi üzerine, İnönü'nün bilgisi dahilinde, Genel Sekreter Yardımcısı Faik Ahmet Barutçu yeni bir açıklama yapmıştır. Buna göre, mesele CHP yönetiminde görüşülmüş ve Kurultay'da tüzük değişikliğine gidilerek, genel başkanın yanı sıra bir genel başkan vekili seçme kararına varılmıştı. Üç seçenek öngörülüyordu; İlki, Kurultay müzakereleri ve milletvekili genel seçimlerinin idaresi dışında kalan tüm genel başkan yetkilerinin genel başkan vekiline bırakılmasıydı. İkinci seçenek, mevcut durumun korunmasıydı. Üçüncü seçenek ise, Tüzüğe kesin bir hüküm konmadan, "her imkânın muhafazası"na dönük bir atmosfer oluşturmaktı. Üç seçeneğin de savunucuları olduğunu belirten açıklamaya göre, İnönü, "bu üç fikir hakkında hiçbir vaziyet almamayı tercih" etmekteydi. Bu durumda tabii olarak, Kurultay'da ekseriyet kazanacak görüş uygulamaya sokulacaktı. Bir Anayasa değişikliği gündemde yoktu. Açıklama, devlet mekanizmasının muhtelif partilere karşı tarafsız davranması gereğini ise, tartışması dahi yapılamayacak bir husus sayıyordu (Cumhuriyet, 11 Ağustos 1947).

Barutçu'nun açıklaması esasen, parti içi dengeleri gözeten yaklaşımın sonucuydu. Önceki açıklamada, Cumhurbaşkanının fiilen genel başkanlık yapmaktan vazgeçmesi tek seçenek iken, şimdi üç seçenekten birisi olarak sayılmıştı. Ancak şu ana kadar aktarılanlardan İnönü'nün Barutçu'nun tarif ettiği ölçüde tarafsız bir pozisyonda durmadığı aşıkardır. Bayar'ın 10 Eylül 1947 tarihinde toplanan DP Genel İdare Kurulunda sarfettiği "(İnönü) bana Reislikten çekileceğini ve bu işi kongrede yapacağını söylemiştir" şeklindeki ifade de (Samet Ağaoğlu, 1992: 437) bunu teyit eder niteliktedir.

Ancak parti içi dengeler ayrılma eğilimini güçlendirmekten ziyade zayıflatıcı yönde çalışmıştır. Kasım ayındaki Kurultaya giderken, genel başkanlığı tamamen bırakma seçeneği tümüyle gündemden çıkmış değilse de, İnönü'nün zihnindeki ağırlığını yitirmişti. Tutumunu Kurultaydan hemen önce, parti yönetimindeki bazı isimlerle yaptığı değerlendirmelerde netleştirmiş ve genel başkanlığı tamamen bırakma seçeneği gündemden çıkmıştır (Erim, 2005: 224, 225, 227).

Kasım 1947'de toplanan Kurultay'da çerçeveyi İnönü çizmiştir. Meseleye, 1946 Kurultay konuşması ve seçim beyannamesinde değindiğini hatırlatan İnönü, şartların değiştiğini belirterek, önereceği formülün gerekçesini açıklamıştır (CHP Yedinci Büyük Kurultayı, 1947: 20):

Harp sonu hayatı ve karşı parti mücadelesi içinde geçen iki senelik tecrübe ise, benim şahsî durumuma hususî bir mâna verdi. Demokratik rejimin bu yeni şartlar içinde gelişmesi devrinde, haklı veya haksız, benim bir parti lehine veya aleyhine tesirim, mübalâğalı olarak görülmüştür. Partiler arasında çetin mücadelelere karışarak hükümler vermem zarurî oldu. Vatandaşın beni partilere karşı müsavi; durumda görmeği bir emniyet unsuru saydığımı farkediyorum.

Öngördüğü çözüm Cumhurbaşkanlığı ile parti genel başkanlığı görevlerini fiilen ayrı kişilerin uhdesine bırakmaktı. Cumhurbaşkanı bulunduğu müddetçe, parti genel başkanının bütün yetkilerini kullanabilecek bir genel başkan vekili seçilmesini önermiştir. Böylece Cumhurbaşkanının parti işlerine karışmasına gerek kalmayacaktı. İnönü, Kurultayın böyle bir düzenlemeyi uygun görmesi halinde, “Cumhurbaşkanı bulunduğum müddetçe huzurunuzda tekrar söz söylemeyeceğim” sözünü de vermiştir. (CHP Yedinci Büyük Kurultayı, 1947: 20-21)

Kurultay, parti tüzüğünü İnönü'nün önerdiği doğrultuda değiştirmiştir. Tüzüğün 69. Maddesiyle, kurultayın iki yıllık süreler için Genel Başkan ve Genel Başkan Vekili seçeceği, 73. maddeyle, parti genel başkanının cumhurbaşkanı seçilmesi halinde, genel başkanın bütün yetki ve sorumluluklarının genel başkan vekilinin üzerinde kalacağı öngörülmüştü. 74. Maddeyle, genel başkan vekiline hükümeti kurma görevi verildiği takdirde, “Parti Divanı” tarafından yeni bir genel başkan vekilinin seçileceği düzenlenmiştir. Yalnızca 73. Madde değil, 69. maddede de genel başkan vekilinin genel başkanlık yetkilerini üzerine alması üzerinde yürütülen yoğun müzakerelere sahne olmuştur. Bu adımdan vazgeçilmesi, İnönü'nün genel başkanlığı fiilen yürütmesi talebi dile getirilmiştir (CHP Yedinci Büyük Kurultayı, 1947: 311-321, 323-331).

Yeni Düzenleme Karşısında DP'nin Tutumu

Bir yıllık tecrübe İnönü ve CHP'nin pozisyonunda önemli bir dönüşüm yaratmıştı. 1946 kurultayı ve seçimde Cumhurbaşkanı ile parti genel başkanlığının aynı kişide birleşmesini, anayasada dayanaklar arayarak, bünyeye uygunluk argümanlarıyla normalleştiren, tarafsızlık ve adaletle uyuşmadığı iddialarını reddeden söylem terkedilmiş, muhalefetin taleplerini karşılama arayışı öne çıkmıştır. Gelineen noktanın, CHP'nin geçmiş dönem tutumu hatırlandığında küçümsenemeyeceği açıktı. Yalnızca Cumhurbaşkanı yetki ve sorumlulukları genel başkan vekiline bırakılmamış, aynı zamanda genel başkan vekili bizzat kurultay tarafından seçilmişti. Partinin kuruluşundan itibaren, doğrudan genel başkan tarafından belirlenen ve dolayısıyla bütünüyle genel başkana tabi kılınmış vekilin yerini, meşruiyeti partinin en üst organı kurultayda tescillenmiş bir vekil almıştı. Parti geleneği ve güncel dengelerin pratikte yaratacağı sınırlar ne olursa olsun, anlayış düzeyindeki dönüşümü göstermesi açısından dikkate değer bir adımdı. Diğer yandan Genel Başkan Vekiline hükümeti kurma görevi

verilirse, yeni bir vekilin seçilmesi tüzüğe eklenmişti. Bu bir yönüyle parti içi güç dengesini kontrol altında tutmakla ilgiliydi, böylece başbakanın parti üzerindeki etkisi frenlenmekteydi (Barutçu, 2001: 836; Erim, 2005: 380). Ancak öyle olsa dahi, yasama ile yürütmeyi ayırıştırıcı bir adımdı ve iktidar gücünü dağıtan bir işleve sahipti.

Kritik nokta, başından itibaren meseleyi gündemde tutmuş, sürecin itici kuvveti durumundaki DP'nin ne ölçüde tatmin olacağıydı. 12 Temmuz Beyannamesiyle yeni bir yol açıldığını düşünen DP, İktidar cenahındaki "gayretleri" kesinleştirecek adım için CHP Kurultay'ını beklemişti (Şahingiray, 1999: 163).

Düzenleme, kamuoyuna yansıdığı kadarıyla DP cenahında tatmin edici bulunmamıştır. DP sözcüsü Köprülü, "tamamıyla fahri ve nazarı" de olsa, Cumhurbaşkanının aynı zamanda parti genel başkanlığını uhdesinde bulundurmasını, "idarenin tarafsızlığını temin bakımından büyük ehemmiyeti olan bir mesele(nin) askıda bırakılması" olarak nitelemiştir (Cumhuriyet, 19 Kasım 1947). Fakat arka planda, DP cenahında daha ılımlı bir yaklaşımın izini sürmek mümkün görünmektedir.

Bu noktada Genel Başkan Bayar ve Parti Sözcüsü Köprülü'nün bazı açıklamaları hatırlanabilir. Bayar, 28 Haziran 1947'deki Sivas konuşmasında, meseleyi değerlendirirken Mustafa Kemal'in Serbest Cumhuriyet Fırkası'na yönelik tutumunu örnek göstermişti. Bayar'a göre, Serbest Cumhuriyet Fırkası zamanında Mustafa Kemal, "Ben particilere karşı bitarafım. Reiscumhur olduğum müddetçe partinin reisliğini yapmayacağım. Bu vazifeyi bilfiil İsmet Paşa görecektir" manasında bir mektup göndermiş, "böylelikle mazimizde hayırlı bir yol açmıştı." (Şahingiray, 1999: 148) Bayar'ın "hayırlı bir yol" nitelemesiyle andığı örnekte, parti genel başkanlığını resmen uhdesinde bulundurmaya sürdüren Mustafa Kemal, parti işlerine fiilen karışmadığını, Cumhurbaşkanı kaldığı müddetçe de karışmayacağını, fiili yürütücünün İsmet Paşa olduğunu belirtmektedir⁸.

Yine, 10 Eylül 1947 tarihinde toplanan DP Genel İdare Kurulu'nda, İnönü'nün Doğu illeri seyahatine DP'li bir temsilcinin katılması müzakere edilirken kayda değer anekdotlardan bahsedilmektedir. Ahmet Tahtakılıç, Cumhurbaşkanı henüz CHP'den ayrılmadığı gerekçesiyle bir DP'linin katılmasına karşı çıktığında Bayar'ın ifadeleri şöyledi; "Neticeye varmayı kolaylaştırır diye arz ediyorum. (İnönü) Bana Reislikten çekileceğini ve bu işi kongrede yapacağını söylemiştir. Dün Halk Partisi Divanı toplanmış ve Faik Ahmet Barutçu'nun hazırladığı prensiplerden birisine göre ayrılma kararı takarrür etmiştir" (Ağaoğlu, 1992: 437).

Barutçu'ya atfedilen prensipler, Barutçu'nun yukarıda bahsi geçen basın açıklamasındaki seçenekler olmalıdır ki, bunların hiçbirinde İnönü'nün resmen

8 Serbest Cumhuriyet Fırkası Genel Başkanı Fethi Okyar, partisinin kuruluş sürecinde gönderdiği mektuba Mustafa Kemal'in verdiği cevaptaki şu ifadeleri aktarır; "Malûmdur ki resmi vazifem dolayısıyla ben bugün Cumhuriyet Halk Fırkasının Umumi Reisliğini fiilen ifâ etmemekteyim. Fiili riyaset İsmet Paşa tarafından ifâ olunmaktadır. Reiscumhurluk vazifesinin hitamında bizzat teşkil ettiğim Cumhuriyet Halk Fırkası reisliğini fiilen ifâ edeceğim tabiidir" (Okyar, 1987: 59).

genel başkanlıktan ayrılmasına dair bir husus yoktu, en fazla Kurultay ve milletvekili genel seçimi dışında genel başkan yetkilerinin genel başkan vekiline bırakılmasından ibaret bir çerçeve çizilmişti. Bayar'ın, "reislikten çekileceğini söyledi" ifadesinden sonra, Barutçu'ya atıf yaparak kararın verildiğini belirtmesi, bunu yeterli gördüğü gibi bir manayı olanaklı kılmaktadır.

Fuat Köprülü'nün aynı toplantıdaki ifadeleri, Bayar'ın ifadelerine yansıyan minimalist yaklaşıma yakındır. Köprülü, parti genel başkanlığı resmen korunsa da fiili ayrılığı, DP kongresinde kabul edilen Hürriyet Misâk'ının hedefleri bakımından yeterli saymıştır. Köprülüye göre Misâk'ın amacı zaten "fiili olarak Parti Başkanlığı yapmaması" idi. İnönü böyle yapacağını belirtince, amaç gerçekleşmişti. "Hukuki olarak (ise) kongrede tahakkuk edecekti" (Ağaoğlu, 1992: 437).

Bu yorumlara Menderes, tereddütle yaklaşmış, oluşan muğlaklığın giderilmesini istemiştir. Mevcut durumun Hürriyet Misak'na uymadığını düşünen Menderes'e göre seçim döneminde parti başkanlığı sürdüğü takdirde, fiilen çekilme gerçekleşemez; bürokrasi, Cumhurbaşkanı bir gün "müdahale edecek" düşüncesinden kurtulamazdı. Ayrıca, fiilen çekilme yeterli görülüyorsa, bunun kamuoyuna açıklanması gerektiğini de düşünüyordu (Ağaoğlu, 1992: 438).

Bayar ve Köprülü'den aktarılanlardan, DP içinde "fiili" ayrılığa değer atfeden yaklaşımın ipuçlarını görmek mümkündür. Mustafa Kemal, Serbest Cumhuriyet Fırkası Genel Başkanı Fethi Bey'e verdiği cevapta parti işlerine fiilen karışmayacağı sözüyle yetinirken, şimdi Cumhurbaşkanının fiilen parti işlerine karışmayacağı tüzüğe konmuştu. Yani Serbest Cumhuriyet Fırkası'na verilen taahhütten daha kesin bir düzenleme söz konusuydu. Fakat bu tarz esnek eğilimler, savunucularının ne derece ısrarcı olacağı bir yana, iktidara karşı sert bir mücadeleyi savunan parti içi muhalefetin varlığı koşullarında geri planda kalmaya mahkumdu.

Genel Başkan Bayar, kasım ayında, cumhurbaşkanlığı ile parti başkanlığının ayrıştırılmamasını "tereddüt ve endişeyi arttıran", "Anayasanın ruhuna aykırı" bir husus saymış, bu durumun "demokrasi(n)in gelişimini önleyici mahiyet" taşıdığının artık genel kanaat haline geldiğini savunmuştur (Şahingiray, 1999: 192). Bayar'ın bu açıklamayı yaptığı sırada dahi, DP Sözcüsü Köprülü perde arkasındaki değerlendirmelerde partisinin tezini zayıf buluyor, CHP'nin tutumunun kuvvetli argümanlara dayandığını düşünüyordu (Ağaoğlu, 1992: 93).

Peker Faktörü

DP yetersiz bulmuştu, ancak CHP'nin temel varsayımında değişiklik yaşandığı açıktı. Artık CHP, bir kişinin, Cumhurbaşkanlığı ile parti genel başkanlığının aynı anda yürütmesini sakıncalı bulan bir noktadaydı. Öngördüğü çerçevenin, pratiğe nasıl yansıtılacağı elbette önemliydi. Ancak kesin olan şuydu ki, Cumhurbaşkanlığı ile parti genel başkanlığının fiili birliği, CHP tarafından artık savunulamaz bir durumdu.

O halde her iki makamı resmen ayırma yerine, neden fiilen ayırma taahhüdüyle yetinmişti? CHP'liler, DP'lileri yeni düzenlemeye ikna etmek için Recep Peker faktörüne sığınmışlardı. Buna göre, İnönü tamamen bırakırsa Peker genel başkanlığa gelirdi, bu da muhalefete yönelik olumsuzlukların yolunu açmak demektir. Bayar, sonraki aşamalarda bunlara değinirken, meseleyi tümüyle CHP'nin iç meselesi olarak değerlendirmiş, Peker gelseydi dahi DP için endişelenecek bir husus olmadığını savunmuştur (Şahingiray, 1999: 309-311).

Bu noktada iki soruyu cevaplamak gerekir; birincisi Peker faktörü, DP'lileri sakinleştirmeye dönük bir taktikten mi ibaretti? İkincisi Peker'in kazanması Bayar'ın belirttiği gibi DP'lilerde hiç endişe yaratmıyor muydu?

Cumhurbaşkanlığı ile parti genel başkanlığını ayırma ihtimali belirlediğinde, CHP'de genel başkanlık için akla gelenlerin başında Peker vardı. İnönü'nün böyle düşündüğüne dair ikna edici aktarımlar mevcuttur. Peker'in parti içerisinde ciddi bir güce sahip olduğu hususunda İnönü'nün tereddüdü yoktu (Erim, 2005: 159, 168, 178-179, 201). Esasen Peker partideki diğer tüm eğilimlerin ortak rakibi durumundaydı (Erim, 2005: 169, 164, 206). Çeşitli duyumlar, söylentiler Peker faktörüne dair kaygıları besliyordu. Peker'in ciddi bir çalışma içerisine girdiğine dair söylentiler, para ile valileri ayarttığına kadar varıyordu (Erim, 2005: 194). Peker adı etrafındaki söylentiler, İnönü'nün DP'ye fazla ilgi gösterdiğini düşünenlerin tepkisiyle birleşiyordu (Erim, 2005: 195). Ekim ayı başlarında "Meclis koridorlarında bazı milletvekilleri(nin) açıktan açığa İnönü'ye karşı konuşma"ya başladığı, "İnönü Demokratlarla birleşti, biz kendi başımızın çaresine bakalım. Peker'i başkan yapalım" dediklerine dair söylentiler duyulurken, İnönü, "her şeyi göze aldım" diyerek aktif bir mücadeleye yönelmişti (Erim, 2005: 200). 12 Temmuz Beyannamesi sürecinde İnönü'nün parti genel başkanlığından ayrılmasını istemeyen Pekerciler, artık karşlarına geçmiş İnönü'nün tümüyle partiden elini çekmesini ister noktadaydılar. İnönü çekilirse, diğer rakiplerle baş başa kalmayı umuyorlardı (Erim, 2005: 212, 226).

Peker gerçekten, CHP içinde iddia edildiği kadar bir güce sahip miydi? Bu hususta elimizdeki somut veri, Kurultay'da kendisine verilen oylardır. İnönü'nün 595 oy aldığı genel başkanlık seçiminde kendisine 25 oy çıkarken, Hilmi Uran'ın 328 oy aldığı genel başkan vekilliği seçiminde 159 oy almıştır (CHP Yedinci Büyük Kurultayı, 1947: 532-533). Kazananla arasındaki fark büyükse de, genel başkan vekilliği seçiminde azımsanmayacak oya ulaşmıştır. Ancak Peker'in gücünü bu rakamlara indirgemek yanıltıcıdır. Çünkü bizzat Peker'in kendisi, Kurultay kürsüsünden, hiçbir parti görevine aday olmadığını belirterek, kendisi için oy kullanılmamasını istemişti (CHP Yedinci Büyük Kurultayı, 1947: 530). Erim'e göre, Kurultay sürerken, İnönü'nün aktif şekilde delegelerle ilgilenerken partinin başında kalacağı mesajını vermesi, Pekercilerin umutlarını kırmıştı (Erim, 2005: 227). Öyle bile olsa, söz konusu oylar resmen bir adaylık yokken verilmiş oylardır. Parti yönetimine geçme arzusu varsayılsa dahi, bunu

açık bir yarışa çevirmediği ortadadır. Çağrısı hilafına verilmiş oyları, olsa olsa görünenin ötesinde bir gücün ifadesi saymak gerekir. Verilen oylar dahi, partideki ciddi gücünü göstermektedir. Dolayısıyla İnönü'nün katılmayacağı bir genel başkanlık yarışında, Peker'in iddialı adaylar arasında rahatlıkla yer bulacağını tahmin etmek zor değildir.

Peker faktörünün etkisine dair bakılacak diğer nokta DP'dir. DP'nin Peker'in başkanlığından duyduğu rahatsızlık biliniyordu. Öyle ki, 12 Temmuz Beyannamesinin yayımlanması da DP'nin hükümete ilişkin tedirginliğini gidermemiş, Peker kabinesinin Beynamedeki tutumu hayata geçirecek zihniyeti taşımadığı Bayar tarafından ifade edilmişti (Şahingiray, 1999: 162).

İnönü'nün yakınındaki Nihat Erim kanalıyla aktarılanlar, DP yönetiminin, Peker'in seçilmesini önlemek hususunda İnönü ile mutabık kaldığı yönündedir. Bayar, "İnönü Halk Partisi'ni, Peker gibi müfritler grubunun elinde bırakarak başkanlıktan ayrılırsa felaket olur" (Erim, 2005: 166), minvalinde haberler gönderirken, Menderes, Köprülü gibi önde gelen partililer de Peker'i tehdit olarak görüyorlardı (Erim, 2005:166, 181, 197). DP'li Gazeteci Ahmet Emin Yalman, Peker hususunda hassastı; "en zararlısını" yani Peker'i "yenmek için" parti içindeki diğer tüm gruplara işbirliği tavsiye etmekteydi (Erim, 2005: 210).

"Zararlı" kişilerin gelebileceği kaygısıyla, İnönü'nün CHP'nin başında kalmasının tercih edildiğine dair bir tanıklığı DP yönetimindeki Samet Ağaoğlu aktarmaktadır. Ağaoğlu'nun aktardığına göre, DP Eskişehir Milletvekili Emin Sazak şöyle konuşmuştu: "(Fuat) Köprülü, bana kendisi İsmet İnönü'ye, 'Sen Halk Partisi Başkanı kalmalısın. Çekilirsen parti yıkılır ve biz tek parti kalırız, dedim de, bunun üzerine İsmet Paşa başkanlıktan çekilmedi" diye anlattı" (Ağaoğlu, 1992: 97).

Erim ve Ağaoğlu'nun aktardıkları DP'deki Peker hassasiyetini teyit etmektedir. Bu tablo, Bayar'ın Peker'i yalnızca CHP'nin parti içi meselesi sayan yaklaşımıyla uyusmamaktadır. Elbette bu DP'lilerin, İnönü'nün genel başkanlığı bırakmasından vazgeçtikleri anlamına gelmez. Fakat "İnönü'nün başkanlıkta ismen kalması mecburiyeti hasıl olduğu" anlatılıp, örneğin Menderes ve Köprülü'den "fazla gürültü koparmamaları" istendiğinde "yumuşak" bir tutum takınmalarını kolaylaştırmaktaydı. Köprülü'ye göre "İki tarafın müfritlerini de bertaraf etmek" öncelikli görevdi (Erim, 2005: 228).

Bütün bunlar, Cumhurbaşkanlığıyla parti genel başkanlığını resmen ayırmamanın gerekçesini Peker faktörüne indirgemeyi gerektirmez. Partideki kontrolü yitirme kaygısı da İnönü'yü daha kararlı bir tutumdan alıkoymuştur (Erim, 2005: 227). "Parti genel başkanlığına seçilecek kimsenin hükümet başkanlığını da ele alınca kimseyi dinlemeyecek hale gelmesi ihtimali" İnönü'de tedirginlik yaratan, "fikrine kurt düşüren" bir ihtimaldi (Barutçu, 2001: 836).

Yıllara dayanan kurumsal yapıyı değiştirmenin, CHP'yi İnönü gibi bir tarihsel şahıstan koparmanın bütün zorluklarını bir tarafa iterek, Peker'in rolü üzerinden bir açıklamayla yetinmenin eksik kalacağı açıktır. Ancak o konjonktürde, Peker

faktörünün iktidar ve muhalefet için önem arz ettiği de göz ardı edilemez. Hiç değilse, daha ileri bir adıma yöneldiğine dair emareler gözlenen İnönü'nün daha sınırlı bir adımla yetinmesini kolaylaştıran bir faktör olduğu muhakkaktır.

DP'nin Devam Eden Israrı

DP, meseleyi gündemde tutmayı sürdürmüş, Cumhurbaşkanının parti genel başkanlığı sıfatını resmen bırakmasında ısrar etmiştir (Şahingiray, 1999: 309-310, 347, 364, 381). Fiilen ayrılma taahhüdünü pratiğe geçirmediği zaıfıflıkla, DP'nin bu yöndeki tutumunu beslemiştir.

Mesele DP'nin 1949'daki kurultayına sunulan Genel İdare Kurulu raporunda yer bulmuştur. Celal Bayar tarafından okunan Raporda, parti başkanlığıyla cumhurbaşkanlığının aynı kişinin uhdesinde kalması eleştirilmiş, iki makam arasında hukuken bir ayrıma gidilmediği gibi, taahhüt edilen fiili ayırımın da gerçekleşmediği savunulmuştur. Rapor, parti başkanlığıyla cumhurbaşkanlığının aynı kişide birleşmesinden dolayı, "İdare cihazı(nın), bunun mana ve tesiri altında kalmakta devam edeceği" öngörüsünde bulunmuştur (Cumhuriyet, 21 Haziran 1949). Kurultayda Tüzük değişikliğine gidilmiş, parti genel başkanının Cumhurbaşkanı seçilmesi halinde, genel başkanlık görevinden ayrılacağına dair bir düzenleme yapılmıştır. Böylece DP, öteden beri gündemde tuttuğu meseleye dair tutumunu tüzüğüne koymak suretiyle kendisini bağlamış, iktidar partisi karşısındaki duruşunu net bir çerçeveye oturtmuştur.

Dikkat edilecek husus, DP'nin düzenlemeyi, Cumhurbaşkanını parti genel başkanlığından ayırmakla sınırlı tuttuğu, üyelik bağına kesmeye vardırmadığıdır. Nitekim 1950 seçimi ardından Cumhurbaşkanı seçilen Celal Bayar, parti genel başkanlığını bırakırken, DP ile üyelik bağına kesmeye dönük bir adım atmamıştır. Şu halde DP'nin yaklaşımını, partili cumhurbaşkanlığına kategorik bir karşı çıkıştan ziyade, Cumhurbaşkanlığıyla parti genel başkanlığını ayırma çerçevesinde görmek makul görünmektedir. Cumhurbaşkanı İnönü, parti üyeliğini muhafaza ederek genel başkanlıktan ayrılmış olsaydı, DP için yeterli olur muydu? Buna dair kesin bir şey söylenemez. Ancak, cumhurbaşkanını genel başkanlıktan ayırma talebi, neticede Cumhurbaşkanını partici siyasetin dışında tutma arzusunun sonucuydu. Parti üyeliğini muhafaza edecek bir Cumhurbaşkanının, partici siyaseti sürdürmesi halinde DP tarafından eleştirileceği muhtemeldir. Çünkü Cumhurbaşkanı, partici siyasetin parçası olduğu için eleştirilmiş, genel başkanlık bu durumun esas aracı sayıldığı için eleştirinin odağına yerleştirilmiştir. Yani mesele, cumhurbaşkanının bir şekilde parti siyasetine dahil olmasında düğümlenmektedir.

Ne var ki CHP daha ileri bir adım atmaktan kaçınmış, İnönü parti faaliyetine katılmaktan nispeten imtina etmeye yönelmişse de, partici siyaset noktasında zaman zaman sert eleştirilerle sorgulanmaya devam etmiştir (Yalman, (t.y):

152-153). Esasen zaman zaman partide sözünün dinlenmediğinden şikayet etse de (Barutçu, 2001: 828, 832) İnönü perde gerisinde partiyle yakın ilişkisini sürdürmüş ve bazen çarpıcı müdahalelerde bulunmaktan geri durmamıştır (Uran, 2008: 392, 411-413).

Bununla birlikte İnönü'nün 1947 Kurultayındaki düzenlemenin ötesine geçme arayışından vazgeçmediğine dair tanıklıklar mevcuttur. Bunlardan birisi dönemin DP'ye yakın etkili gazetecilerinden olan Ahmet Emin Yalman'dır. Yalman'ın aktardığına göre, partiler arası mücadelenin ateşlendiği bir sırada Nihat Erim, İnönü'nün gelecek seçimlerde CHP kazansa dahi bir daha Cumhurbaşkanı olmayacağına dair bir bilgiyi kendisine vermişti. Yalman bu bilgidен yola çıkarak bir yazı yazmış ve yayımlanmadan evvel İnönü'ye göstermişti. Yazıyı okuyan İnönü şu ifadeleri kullanmıştı:

Evet, doğrudur, bir daha Cumhurbaşkanlığına gelmemek yolundaki azmim kesindir, fakat bunun şimdiden ortaya atılması, silahlı kuvvetlerde yanlış tepkiler uyandırabilir, dış alemde de hoş gitmeyecek düşüncelere yol açabilir. Yazını bana ver. Bir hatıra diye saklarım. Sırası gelirse neşredilip edilmemesine de beraberce karar veririz (Yalman, (t.y.): 126-127).

Diğer tanıklık dönemin CHP Genel Başkan Vekili Hilmi Uran'a aittir. 1948 Kasım ayında İnönü, Uran'a, gelecek genel seçimleri bizzat "idare etmek" istediğini belirtmiş ve buna ilişkin öngördüğü yol haritasını aktarmıştır. Buna göre, seçim öncesinde toplanacak parti kurultayında yeniden genel başkan seçilecek, Cumhurbaşkanlığından ise çekilecek, böylece seçim çalışmasını bizzat yönetecekti. CHP'nin seçimi kazanması durumunda, bir daha Cumhurbaşkanı olmayacak, başkanlıkta devam edecekti (Uran, 2008: 406-407).

DP eğilimli gazeteci Yalman ile CHP Genel Başkan Vekili Uran'ın tanıklıkları, Kurultay'da kabul edilen çerçevenin ötesine geçen arayışın dışavurumudur. Yukarıda da değinildiği üzere mevcut yapının sürdürülemeyeceği noktasında İnönü ikna olmuş gibidir. Bunlar gidişatın, Cumhurbaşkanlığını partici siyasetten uzaklaştırma yönünde seyrettiği çıkarımını desteklemesi bakımından önemlidir.

Ancak iktidar muhalefet ilişkilerinin gerginleşmesi, bu eğilimi etkilemiştir. 1949 yılındaki DP Kurultayında kabul edilen "Milli Teminat Andı", DP'nin kararlı sert muhalefetini ifade ederken, iktidar kanadında büyük tepki yaratmış, halkın "meşru müdafaa" hakkından bahsetmesi nedeniyle CHP'liler tarafından "Milli Husumet Andı" tabiriyle anılmıştır. İktidar bunun üzerinden DP'yi eleştirinin hedefine koyarken, DP de İnönü'nün başlattığı Ege Bölgesi seyahatine temsilci göndermekten kaçınmış ve bu seyahat iktidar ve muhalefet arasındaki gerginliğin gölgesinde geçmiştir.⁹

9 İnönü, söz konusu seyahati esnasında durumu buhran olarak nitelerken, 12 Temmuz Beyannamesi ardından "siyaset adamlarının" yanında yer aldığını hatırlatmış, 1949'da ise aynı desteği görememekten şikayet etmiştir (Gencosman, 51-152).

Bu dönemde, İnönü'nün partinin “bütün işlerini sevk ve idareye” yönelen tutumu, Ahmet Faik Barutçu'nun 10 Kasım 1949 tarihli günlük notunda onun yetkisiz bir cumhurbaşkanlığına razı olmayacağı değerlendirmesine yol açacak düzeydedir (Barutçu, 2001: 922-923). Parti işlerine yoğun müdahalesinden, çok partili hayata eşlik eden dönüşümün zihinlerdeki müphemliğine dair bir yoruma varmak da, muhalefetin tutumundan duyulan kaygının yarattığı bir yalpalama sonucunu çıkarmak da mümkündür. Yalpalama yorumunu destekleyici bir örnek 1949 Kasım ayında TBMM'de DP'li Ahmet Tahtakılıç ile dönemin Başbakan Yardımcısı Nihat Erim arasında yaşanan bir tartışmada izlenmektedir. Tahtakılıç'ın, Cumhurbaşkanlığı ile parti genel başkanlığındaki birleşmenin “Türkiye'deki siyasi mücadeleleri içinden çıkılmaz bir hale getirdiği”, bunun kanuna aykırı olduğu minvalindeki konuşmasını (Tahtakılıç, 1949: 128-131) cevaplandıran Erim, Anayasa'da Cumhurbaşkanının parti başkanı olamayacağına dair bir hüküm bulunmadığını belirttikten sonra sözlerini şöyle sürdürür:

Ben şahsen bugünkü Devlet Başkanımızın tarihî hüviyeti ve şahsi tecrübeleri dolayısıyla parti başkanlığını bırakmasını bir müddet önce müdafaa ettim, fakat bugün müdafaa etmiyorum. Çünkü, ondan sonra inkişaf eden hâdiseler, o fikri, Anayasa değişinceye kadar terketmenin 'daha faydalı olacağını' gösterdi (Erim, 1949: 133)

Başından itibaren, İnönü'nün parti başkanlığını resmen bırakmasını destekleyen, teşvik eden, bu hususta gazetelerde yazı yazan Erim'in, “bugün müdafaa etmiyorum” noktasına gelmesi dikkat çekicidir. Bunu, ifadelerinde de anlaşılabileceği üzere, gelişen olaylardan, iktidar muhalefet ilişkisinin vardığı noktadan bağımsız düşünemeyiz.¹⁰ Fakat bu noktada dahi, Cumhurbaşkanının parti genel başkanlığını ideal bir durum saymaktan ziyade, mevcut yasal çerçeveye çelişmediği noktasında durması ve tutumunu konjonktürel gelişmeler bağlamına oturtması dikkat çekicidir. Dolayısıyla, Cumhurbaşkanını partici siyasetten ayırmaya dönük gidişatın temel bir eğilim olarak tespiti önünde bir engel değildir. Tekrar edelim ki, CHP bu noktada dahi, Cumhurbaşkanlığı ile parti genel başkanlığının aynı kişide kalması gerektiği yönünde bir tutum belirlememekte ya da belirleyememektedir.

2017 Referandumu Sürecindeki Dönüşüm: Tarihin Tekerrürü Mü?

Mayıs 1950 seçimlerinden sonra Cumhurbaşkanı seçilen Bayar'ın, genel başkanlıktan ayrılrsa da, DP'li kimliğini koruması, partili cumhurbaşkanı uygulamasını, farklı bir düzeyde, 1950'li yıllarda da devam ettirmiştir. Bayar'ın DP'yle bağıni muhafazası, ilerleyen süreçte gündeme gelmiştir. (Bölükbaşı, 1950: 59; Menderes, 1950: 142)

10 Erim DP Kurultayında kabul edilen “Milli Teminat Andı” üzerinden DP'ye yönelik sert eleştiriler yöneltmişti.

Ancak sıradan parti üyesiyle genel başkanın, parti içindeki fonksiyonları arasındaki uçurum, genel başkanlıkla Cumhurbaşkanlığın aynı kişide birleşmesiyle, bir parti üyesinin Cumhurbaşkanı olması arasındaki farkı açıklar. Bu bakımdan, Türkiye'nin ikinci dünya savaşı ardından girdiği demokratikleşme sürecinin, bir parçası halinde seyreden, Cumhurbaşkanı'nın partili kimliğini zayıflatmaya dönük gidişat 1950 itibarıyla kritik bir eşiği geçmiştir. Bayar gibi, başından itibaren Cumhuriyet'in öncü kadrosu içinde bulunmuş ve DP'nin kurucu genel başkanlığını yürütmüş, partisini iktidara taşımış bir kişinin Cumhurbaşkanlığı esnasında, Adnan Menderes'in güçlü bir başbakan olarak var olmasında, genel başkanlıkla Cumhurbaşkanlığın ayrılmış olması belirleyici rol oynamıştır.

Çok partili hayata geçişle başlayan Cumhurbaşkanını partici siyasetten ayırma mücadelesi, tedrici bir gelişmenin akabinde, 1961 Anayasası'yla son noktasına varmıştır. Cumhurbaşkanı seçilecek kişinin partisile ilişkisini keseceği anayasaya konmuştur (Madde 95). 1982 Anayasası da, 2017 yılındaki Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi referandumuna kadar, cumhurbaşkanı seçilen kişinin varsa partisile ilişkisinin sona ereceği hükmünü içermiş (Madde 101), yani 1961 Anayasası'nın Cumhurbaşkanı ile partici siyaset arasına çektiği keskin çizgiyi muhafaza etmiştir. 1982 Anayasası'nın 1961 Anayasası'ndan farkı, Cumhurbaşkanı ile parti ilişkisinden değil, Cumhurbaşkanı'na tanıdığı geniş yetkilerdedir. Parlamenter sistemin özü korunsa da (Erdoğan, 2011: 178), Cumhurbaşkanı'na tanınan geniş yetkiler, parlamenter sistemden yarı başkanlık sistemine kapı aralandığına dair tartışmaları gündeme taşımıştır (Kaboğlu, 2014: 163). 2007 yılındaki 367 krizi ardında gerçekleşen Anayasa değişikliğiyle getirilen halk tarafından seçim usulü, Cumhurbaşkanının politik gücünü arttıran bir alan açmıştır.

1982 Anayasası'nın Cumhurbaşkanını, geniş yetkilerle donatmasına rağmen, parti dışı tutan yapısı, çok partili hayatla başlayan gidişatın Türk siyasal hayatının yerleşik bir geleneğine dönüştüğünü gösterir. 16 Nisan 2017 referandumuyla, Türkiye'nin yönü parlamenter sistemden "Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine" evrilirken, söz konusu gelenek değiştirilmiş, partili cumhurbaşkanı, Türk siyasal yapısında yeniden temel bir unsura dönüşmüştür.

10 Ağustos 2014 tarihinde Cumhurbaşkanı seçildikten sonra, Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) ile resmi tüm bağını kesen Recep Tayip Erdoğan, 16 Nisan referandumunun getirdiği düzenlemeyle, 18 Ağustos 1918 tarihinde, parti kurultayında yeniden AK Parti'nin genel başkanlığına seçilmiştir. Böylece DP'nin iktidara gelişinden önceki gibi, Cumhurbaşkanlığıyla parti genel başkanlığı aynı kişide birleşmiştir. Şu halde önümüzdeki soru şudur; partili cumhurbaşkanlığı bakımından 1950 öncesiyle bugünü aynılaştırmak olanaklı mıdır? Ya da iki dönem arasında nereye kadar benzerlik kurulabilir?

1945 yılına kadarki dönemi, iki kısa süreli deneyim dışta bırakılırsa, CHP dışında bir partinin bulunmaması nedeniyle bambaşka bir düzlemin konusu saymak gerekir. Tek partinin faaliyet yürüttüğü bir ortamda, tek partiden müteşekkil bir meclisin seçtiği Cumhurbaşkanının partili kimliği üzerinden değerlendirmeye girişmenin günümüzü açıklayıcı tarafı yoktur. Karşılaştırma ancak çok partili hayata geçişle birlikte bağlamın değiştiği 1945 sonrası için anlamlıdır.

1924 Anayasası, 1982 Anayasası'na nazaran Cumhurbaşkanlığı yetkileri bakımından çok daha sınırlı bir çerçeve çizmiştir. 1950 öncesinde Cumhurbaşkanının devlet mekanizmasındaki ağırlığının temeli Anayasada belirlenmiş yetkiler değil, iktidar partisi genel başkanlığının kazandırdığı güçtür. CHP'de genel başkana tanınan yetkiler, anayasada tanımlanmış Cumhurbaşkanı profilini başka noktalara taşımış, Cumhurbaşkanının yasama ve yürütme üzerinde güçlü bir pozisyon edinmesini sağlamıştır. 1982 Anayasası'nın, 2017 referandumu öncesi haliyle Cumhurbaşkanına tanıdığı yetkiler, normal parlamenter sistemin sınırlarını zorlayacak genişlikte olsa da, partilerden bağımsız kıldığı için, Cumhurbaşkanının 1950 öncesindeki etkiye ulaşması mümkün değildi.

Nitekim Erdoğan, 2015 yılı milletvekili seçimleri öncesinde tam da bu noktaya parmak basmıştır. 21 Mayıs 2015 tarihli bir televizyon programında, Türkiye Anayasası'nın Rusya Anayasası'na nazaran cumhurbaşkanına daha fazla yetki tanınmasına rağmen, Putin'in "daha güçlü" bir cumhurbaşkanı olduğu minvalindeki bir soruyu cevaplandırırken, Putin'in partili kimliği üzerinde durmuş ve Türkiye'de Cumhurbaşkanının, partili olmadığı için "ciddi bir güç kaybı"na uğradığını savunmuştur. Kullandığı ifadeler, partililiğe biçtiği kritik önemi anlamak bakımından dikkate değerdir:

Şimdi ben bu seçimlere girerken gündeme partili cumhurbaşkanlığını getirmiştım, fakat bu muhalefetin hiç işine gelmedi. Dedim ki, gelin partili cumhurbaşkanlığı sistemini hep beraber hemen bir anayasa değişikliğiyle getirelim, bu çok daha Türkiye'yi farklı kılacaktır, farklı adımlar atmaya, Türkiye'nin kalkınmasına yönelik çok ciddi imkânlar getirecektir. Yani Türkiye'deki sıkıntı, şu anda partili-partisiz olayından kaynaklanıyor ve partili cumhurbaşkanlıklarının olduğu ülkelerde bana göre yaptırım, uygulama, daha seri karar alabilme çok daha farklı olabiliyor (Atv - A Haber "Cumhurbaşkanı İle Gündem Özel").

Erdoğan'a göre, partili cumhurbaşkanlığı kalkınma için "ciddi imkanlar" getirecek, ülkenin sıkıntısını giderecek, "seri karar alabilme" inisiyatifi kazandıracak bir adımdı. Rusya'daki durumu değerlendirirken, partililiğin yarattığı potansiyel gücü vurguluyordu. Putin'in hem başbakanlık hem de cumhurbaşkanlığı sırasında Rusya'da gücü elinde tutabildiğini, Duma'yı da yönlendirebildiğini, bunu da parti genel başkanlığından kaynaklandığını hatırlatarak olumluyordu.¹¹

11 İki dönem ard arda devlet başkanı seçildikten sonra, anayasa gereği seçimlere katılamayan Putin, 2008-

Erdoğan 31 Mayıs 2015 tarihli TRT programındaki sorular çerçevesinde, başkanlık sistemi üzerinden değerlendirmelerini sürdürmüş, yaklaşımını daha genişçe ortaya koymuştur. Erdoğan'a göre, başkanlık sistemi, iki partili bir siyasal sistemi getirecek, bu ise "istikrar" sağlayacaktı. Sistem değişikliğiyle, Türkiye'nin "ayaklarına adeta pranga vurulmuş dar sistem"den kurtulacağını, içine düştüğü "patinajı" aşacağını savunuyordu. Ona göre, Türkiye'nin yıllardır kişi başı milli gelirin 10 bin dolar sınırında kalmasının, ihracatının 160 milyar sınırında takılmasının nedeni sistemdi. Güney Kore, 1989'da 10 bin dolar olan kişi başı milli gelirini 30 bin dolara başkanlık sistemi sayesinde yükseltebilmişti. "Bu sistem bir defa hız veriyor, tırmandırıyor. Ve aynı şeyi biz niye yapmayalım?" diyordu. Bunu yapmak için de "güçlü liderlik gerektiğini", güçlü liderlik için ise öncelikle, "bu çoklu yaklaşım anlayışının" ortadan kaldırılması gerektiğini, "çok rahat karar verebilmek(nin), karar sürecini hızlandırma(nın) ve istikrarı yakalama(nın)" ancak böyle gerçekleşebileceğini, "İstikrar olmadan bir netice alma(nın)" imkansızlığını vurguluyordu. ¹²Erdoğan öngördüğü çerçeveyi net şekilde çiziyordu; 29 Ocak 2015 tarihli TRT programında, çağdaş uygarlık seviyesini, daha hızlı ve daha kolay aşabilmek için sistem değişikliğini zaruri gören Erdoğan, mevcut durumdaki "çok başlılık"tan şikayetçiydi. Ona göre, "çok başlılık" "adeta prangaya" dönüşerek "süreci ağırlaştır(maktaydı)". Halbuki Başkanlık sistemiyle "çok daha ileriye" gitmek mümkündü. Arzuladıkları görevlendirmeler önüne engel çıkarıldığını belirterek, bunu mevcut sistemi eleştirerek sözlerini şöyle sürdürmüştür; "Çalışacağım adamı ben belirlerim. Benle gelen benle gider. Bunu şu andaki sistemde yapamazsınız, sizinle gelen sizinle gitmiyor. Birileri bunu engelliyor, mesela yargı engelliyor. (...) Yargıyla böyle bir sürtüşmenin içerisine giriyorsunuz. Böyle memleket yönetilmez ki, şehirler yönetilmez ki, kurullar yönetilmez ki. Bunların hepsi parlamenter sistemin bana göre eksikleridir, yanlışlarıdır. Bütün bunların gerçekten düzeltilmesinde, Başkanlık sistemiyle bunların ben aşılabileceğine inanıyorum." ¹³

Özetlersek, Erdoğan mevcut parlamenter sistemi hızı düşürdüğü, çok başlılık, siyasal parçalanma, istikrarsızlık yarattığı gerekçesiyle eleştirmektedir. Öngördüğü modelin avantajlarını ise buradan hareketle açıklamaktadır: Birincisi, iki partili siyasal sisteme yol açacağı için siyasal parçalanma önlenecektir. İkincisi, yargı erkinin yürütme erkine yönelik inisiyatif alanı daraltılacaktır. Üçüncüsü yürütme erkini hızlandıracak bir çerçeve sağlayacaktır. Dördüncüsü ise bütün bunların neticesinde oluşacak istikrardır. Böylece hızlı hareket edebilen istikrarlı bir yönetimin oluşmasını ummaktadır. Bu yapının kurulmasında ise Cumhurbaşkanının partili olmasına tayin edici bir rol biçmiştir.

Erdoğan'ın partili cumhurbaşkanı modelini gerekçelendirirken, dile getirdiği

2012 döneminde başbakanlık görevini yürütmüştür. 2012'de yeniden devlet başkanı seçilmiştir.

12 TRT – Cumhurbaşkanlığı Özel Yayını.

13 TRT – Cumhurbaşkanlığı Erdoğan'la Söyleşi

argümanlarla 1940'lı yıllardaki dönüşümün argümanları arasında benzerlik bulmak zordur. Cumhurbaşkanı ile parti genel başkanlığını ayırma mücadelesine girişen DP'nin gerekçeleri arasında istikrar, yürütmenin hızlandırılması, yürütmeyi yargı karşısında güçlendirme gibi hususların izi bile yoktur. DP'nin temel kaygısı, iktidarın, devlet mekanizmasını partiler arası mücadelenin bir aracı yapmasıdır. CHP de sürecin başında mevcut yapıyı korumaya yönelirken, mevcut yapının bünyeye uyumlu olduğuna dair bir savunmaya girişmiştir. Bünye savunusu, Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi bağlamında AK Parti cenahından yükselen başkanlık sisteminin tarihsel bünyemize daha uygun olduğuna dair savunuyla bir ölçüde örtüşmektedir. Ancak 1947 yılı itibarıyla, İnönü'de somutlaşan CHP tavrında bünye üzerinden bir gerekçeye rastlanmadığı gibi, hiç değilse mevcudun revizyonuna yönelik bir gidişata evrilmıştır.

2017 Referandumunun getirdiği “Türk tipi başkanlık sistemi”¹⁴, parlamenter sistemin yerini aldığı anda, Cumhurbaşkanı Türk yönetim sisteminin merkezi aktörü haline gelmiştir. Yeni sistem Cumhurbaşkanını yürütme erkinin tek sorumlusu kılmakla yetinmemiş, diğer erkler üzerinde ona inisiyatif alanı sağlayan bir hareket kabiliyeti kazandırmıştır. Cumhurbaşkanının parti genel başkanlığını uhdesinde bulundurma hakkı, yasama erkini etkilemek bakımından güçlü bir dayanak sunmuş, hele partisinin mecliste çoğunluğu halinde ana yönlendirici olmasının yolunu açmıştır. Türkiye gibi lider eksenli parti yapısının hakim olduğu bir ülkede, genel başkanlığın sağladığı geniş inisiyatif alanının, genel başkanlığı uhdesinde bulunduran Cumhurbaşkanı tarafından kullanımının önü açılmıştır.

1950 öncesinde, Anayasadaki kısıtlı yetkilerini CHP'nin genel başkanlığından kaynaklanan geniş yetkileriyle birleştirerek sistemin merkezine oturan Cumhurbaşkanı, yeni dönemde bizzat Anayasadaki geniş yetkilerle sistemin merkezine oturtulmuştur. Yürütme erkinin tek sorumlusu kılınan Cumhurbaşkanına yasama alanındaki güçlü inisiyatif ise parti genel başkanlığı yolu açılmak suretiyle kazandırılmıştır.

Her iki dönemde de Cumhurbaşkanlığıyla parti genel başkanlığının aynı kişide birleşmesi bakımından benzerlik gözlense de, çok partili hayata geçiş sürecindeki gidişatın yönü ile 2010'lu yılların ikinci yarısındaki gidişatın yönü farklıdır. Cumhuriyetin başından itibaren şekillenmiş yapı, çok partili hayatla birlikte sorgulanmış ve özellikle DP muhalefetine etkisiyle, değişme sürecine girmiştir. Cumhurbaşkanlığıyla parti genel başkanlığının ayrıştırılmasına ilk anda, mevcudun “bünyemize” uygun olduğu, tarafsızlık ve adaletle çelişmediği argümanlarıyla karşı çıkan CHP, 1947 yılının ilk yarısından itibaren yaklaşımını değiştirmeye yönelmiştir. Aynı yılın sonbaharında gerçekleşen parti kurultayındaki düzenlemeler, CHP'nin, her iki makamın aynı kişide birleşmesini artık “bünye”, adalet ve tarafsızlık gibi argümanlarla savunmadığını ortaya koymuştur. Görevi müddetince Cumhurbaşkanının fiilen parti işleriyle

14 Cumhurbaşkanı Erdoğan, başkanlık sistemi tartışmaları esnasında “Türk tipi başkanlık” ifadesini vurgulamıştır.

uğraşmayacağı, genel başkan yetkilerinin tümüyle kurultay tarafından seçilen genel başkan vekili tarafından kullanılacağına dair düzenlemenin anlamı budur. Bu değişiklik, düzenlemelerin pratiğe nasıl yansıdığından bağımsız olarak CHP'deki zihniyet değişimini göstermesi bakımından önemlidir.

1924 Anayasası, hiç değilse lafzi düzeyde, kuvvetler birliği esaslı yorumlara olanak tanıyan, yasama ve yürütmeyi TBMM'nin yetkisine bırakan bir yapıdaydı.¹⁵ Meclisin yürütme yetkisini kendi içerisinden çıkaracağı organ eliyle kullanacağı hükmüyle fiili görev ayrılığının yolunu açsa da, anayasanın felsefi planda yasama ve yürütme erkini tek elde toplama paradigması, kuvvetlerin iç içe geçmesi noktasında çok daha elverişli bir nitelikteydi. Bu itibarla 1950 öncesinde bizzat iktidar partisi cephesinde yaşanan değişim ayrıca kayda değerdir.

DP, fiilen parti işlerine karışmama taahhüdünü ve bu doğrultudaki düzenlemeleri yeterli bulmamıştır. Diğer yandan İnönü'nün, sonraki Cumhurbaşkanlığı müddetince fiilen parti işleri dışında durduğunu söylemek zordur. Ancak 1950'li yıllara giden Türkiye'de, DP muhalefetini tatmin etmemişse de, muhalefetin kaygılarını bir şekilde dikkate almaya yönelmiş/ ya da almak zorunda bırakılmış bir CHP iktidarı mevcuttur. Bu sebeple Cumhurbaşkanlığını parti genel başkanlığından ayırma eğilimi giderek güçlenmiştir. Bu bakımdan 2017 yılı referandumuyla somutlaşan gidişatın yönünden farklılık arz etmektedir. 2017 yılı referandumu, Cumhurbaşkanlığıyla parti genel başkanlığını birleştirmenin yolunu açarak, İkinci Dünya Savaşı sonrası gidişattan farklı bir kulvara açılmıştır.

Menderes'i ve DP çıkışını sahiplenici söylemle dikkat çeken Ak Parti, yeni dönemde, Cumhurbaşkanlığıyla parti genel başkanlığını aynı kişide birleştirmenin yolunu açarak, DP'nin bu husustaki politikasından farklılaşmıştır. Yeni dönemde, her iki makamın aynı kişide birleşmesine uzlaşmaz bir karşıtlık sergileyen CHP ise, İkinci Dünya Savaşı sonrası yaşadığı tedrici değişimin 1961 Anayasası'nda vardığı çerçevedeki ısrarını sürdürmüştür.

Sonuç

Türkiye siyasetinde Cumhurbaşkanı yetkilerini sınırlı tutma eğilimi henüz 1924 Anayasası'nın yapım sürecinde TBMM'de gözlenmiş, neticede anayasada cumhurbaşkanı için sembolik sayılabilecek yetkiler belirlenmiştir. Buna rağmen, Mustafa Kemal Atatürk ve İsmet İnönü'nün görev yaptığı 1950 öncesinde, Cumhurbaşkanları Türk siyasal hayatında merkezi rol oynamıştır. Bu rol her ikisinin milli mücadele ve Cumhuriyetin inşasındaki rollerinden kaynaklı manevi etkinin ötesinde kurumsal bir temele dayanmaktadır.

Söz konusu merkezi rolün kaynağında Cumhurbaşkanlığı ile parti genel başkanlığındaki bütünleşme vardır. Parti genel başkanlığı Cumhurbaşkanlığını

¹⁵ Özbudun, 1924 Anayasa'sındaki "kuvvetler birliği formülüne rağmen", yürütme yetkisinin meclis içerisinde çıkmış hükümet tarafından kullanıldığını hatırlatarak, uygulama noktasında 1961 Anayasası'ndan farkı bulunmadığını vurgular (Özbudun, 1993: 150-152). Ancak bu, Anayasanın teorik düzlemde başka alternatifleri içerdiği gerçeğini ortadan kaldırmaz.

Anayasadaki kısıtlı yetkilerin çok ötesinde bir güce kavuşturmuştur. Genel başkanların CHP'deki geniş yetkileri, genel başkanlığı uhdesinde bulunduran Cumhurbaşkanını devlet mekanizmasında belirleyici bir noktaya taşımıştır.

İkinci Dünya Savaşı ardından çok partili hayata geçişle birlikte, özellikle DP, cumhurbaşkanının partici siyasetten uzaklaşması yönünde ısrarlı bir muhalefet yürütmüş, bu kapsamda Cumhurbaşkanlığıyla parti genel başkanlığının aynı kişinin uhdesinde bulunmasına karşı çıkmıştır. CHP'yi devlet imkânlarını muhalefete karşı seferber etmekle suçlayan DP, Cumhurbaşkanının aynı zamanda parti genel başkanı olmasıyla, bu durum arasında ilişki kurmuştur.

DP'nin talebine önce karşı çıkan CHP ve Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 1947'den itibaren tutum değiştirmiş, aynı yıl yapılan parti kurultayında genel başkanın Cumhurbaşkanı bulunduğu müddetçe parti işlerine karışmayacağına dair düzenleme yapılmış ve Kurultay tarafından, İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı süresince, fiilen genel başkanlık yapacak bir genel başkan vekili seçilmiştir. Böylece nazari düzeyde iki makamın aynı kişide birleşmesi korunurken, fiili bir ayırım taahhüt edilmiştir. Bunu yeterli görmeyen DP, iki görevin ayrıştırılmasındaki ısrarını sürdürmüş, 1949 yılındaki kongresinde, cumhurbaşkanı seçilmesi halinde parti genel başkanının genel başkanlıktan istifasını tüzüğüne eklemiş, nitekim 1950 seçimleri ardından Cumhurbaşkanı seçilen Celal Bayar, DP Genel Başkanlığından ayrılmıştır.

1961 Anayasası sembolik yetkilere sahip partisiz cumhurbaşkanı formülasyonu, cumhurbaşkanını partici siyasetten ayırma sürecini son noktasına vardırması, 1982 Anayasası normal parlamenter düzenin sınırlarını zorlayan yetkilerle donatsa da partisiz cumhurbaşkanı formülasyonunu devam ettirmiştir.

2017 Referandumuyla gerçekleştirilen sistem değişikliği, bir kez daha Cumhurbaşkanını Türk siyasetinin merkez aktörüne dönüştürmüştür. Yürütme erkini yüklenen Cumhurbaşkanı, parti genel başkanlığının olanaklı kılınmasıyla yasama erkini etkilemek bakımından etkin bir pozisyona ulaşmıştır. 1950 öncesindeki merkezi rolün kaynağında CHP genel başkanlığının sağladığı geniş yetkiler var iken, yeni dönemde bizzat anayasanın kendisi Cumhurbaşkanını merkeze taşıyan yetkiler içermiştir.

Cumhurbaşkanlığıyla Parti genel başkanlığının birleşmesi bakımından 1950 öncesi dönemle 2017'de başlayan dönem arasında benzerlik kurmak mümkünse de, iki dönemin gelişme yönü farklıdır. Cumhuriyetin başından itibaren süren yapı, çok partili hayata geçişle birlikte muhalefet tarafından sorgulanmış, ilk aşamada mevcudu savunan iktidar, 1947 ortalarından itibaren iki makamın ayrıştırılması yönünde bir değişime girmiştir. CHP iktidarının nazari birliği muhafaza ederek, fiili bir ayırılmaya dönük adımları muhalefeti tatmin etmese de, iktidarın anlayışındaki değişimi göstermesi bakımından önemlidir. 1950'li yıllara giden Türkiye'de Cumhurbaşkanı – Parti genel başkanlığını ayırımı

ısrarla talep eden muhalefet, yeniye kurma noktasında henüz muhalefetin çizgisine varmamış, ama mevcudu savunmayı bırakmış, farklı düzenlemelere kapı açmış bir iktidar söz konusudur. İktidar hiç değilse anlayış düzeyinde cumhurbaşkanının fiilen parti işlerine karışmasındaki yanlışlığı kabul etmiştir. 2017 referandumunda somutlanan sürecin yönü, cumhurbaşkanını yürütmeye ve yasamada güçlendirmek yönünde tezahür ederken, 1950'li yıllara gidiş sürecinde cumhurbaşkanını zayıflatmaya yönelik bir eğilim güç kazanmaktadır. Dolayısıyla 2017 yılındaki dönüşümü, 1950 öncesiyle benzerlik üzerinden savunmak, biçimsel benzerliğin ötesindeki dinamikleri ve niteliği göz ardı etmektir.

Aktörler açısından bakıldığında, Ak Parti'nin yeni dönemdeki tutumu, bağ kurduğu DP'nin tutumundan farklılaşmıştır. CHP'nin yeni dönemdeki tutumu ise, DP muhalefetinin çıkışı ardından şekillenen değişim sürecinde, cumhurbaşkanlığıyla parti genel başkanlığını resmen aynı kişide tutması noktasında bakıldığında farklıdır. Ancak her iki makamın fiilen ayrılması gerektiğini kabul etmesi ve bu doğrultuda attığı bazı adımlarla şekillenen eğilim hatırlandığında bir paralellik söz konusudur.

Kaynakça

- Ağaoğlu, S. (1992) *Siyasi Günlük Demokrat Partinin Kuruluşu* (yay.haz. C. Koçak), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Atv-A Haber "Cumhurbaşkanı İle Gündem Özel, <https://www.tccb.gov.tr/mulakatlar/1709/32235/atv-a-haber-cumhurbaskani-ile-gundem-ozel>, (24.02.2020).
- Aydemir, Ş. S. (1993) *Menderes'in Dramı*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Barutçu, F. A. (2001) *Siyasi Hatıralar Milli Mücadeleden Demokrasiye*, Cilt: 2. Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları.
- Bayar, C. (1946) Bayar'ın İzmir Konuşması, CCA, 30-10-0-0_129-929-15.
- Bölükbaşı, O. (1950) Hükümet Programı Üzerine Konuşma, *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: IX, 1, 54-64.
- Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi* (1927), Ankara: TBMM Matbaası.
- CHP Nizamnamesi* (1939), Ankara: Ulus Matbaası.
- CHP Yedinci Büyük Kurultayı* (1947), Yayıncı Yok.
- Cumhuriyet, 1945-1949.
- Derin, H. (1995) *Çankaya Özel Kalemimi Anımsarken (1933-1951)* (yay. Haz. C. Koçak), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Erdoğan, M. (2011) *Anayasa Hukuku*, Ankara: Orion Kitabevi.
- Erim, N. (1949) Meclis Konuşması, *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 8. 21, 131-133.
- Erim, N. (2005) *Günlükler 1925-1979*, Cilt:1, (yay. Haz. A. Demirel), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Gencosman, K. Z. (1949) *Cumhurbaşkanı İnönü'nün Ege Seyahati*, Ankara: Ulus Basımevi.
- Uran, H. (2008) *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnönü, İ. (1945) 1 Kasım 1945 TBMM Açış Konuşması, *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:7, 20, 3-9.

- Kaboğlu, Ö. İ. (2014) *Anayasa Hukuku Dersleri (Genel Esaslar)*, İstanbul: Legal Yayıncılık.
- Kili, S. (1982) *Türk Anayasaları*, İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Koçak, C. (2012) *İktidar ve Demokratlar Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)*, Cilt:2, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koçak, C. (2013) *Rejim Krizi Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)*, Cilt:3, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Menderes, A. (1950) Hükümet Programına Yapılan Eleştirilere Cevap Konuşması, *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 9. 1, 133-142.
- Mete, O. (1947) *Bütün Tafsilat ve Akisleriyle Demokrat Partinin 1 inci Büyük Kongresi*, İstanbul: Ticaret Dünyası Matbaası.
- Okyar, F. (1987) *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Fesh Edildi?*, İstanbul.
- Özbudun, E. (1993) *Türk Anayasa Hukuku*, Ankara: Yetkin Yayınları,
- Şahingiray, Ö. (1999) *Celal Bayar’ın Söylev ve Demeçleri 1946 – 1950 Demokrat Parti’nin Kuruluşundan İktidara Kadar Politik Konuşmalar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tahtakılıç, A. (1949) Meclis Konuşması, *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 8. 21, 128-131.
- Tanör, B. (1996) *Osmanlı – Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, İstanbul: Afa Yayınları.
- TBMM Zabıt Ceridesi* (1340a) Devre:2, Cilt: 7/1, 982-987, 992-1010.
- TBMM Zabıt Ceridesi* (1340b) Devre:2, Cilt: 8, 115-120, 336-364, 378-385.
- Toker, M. (1970) *Tek Partiden Çok Partiye*, İstanbul: Milliyet Yayınları.
- TRT – Cumhurbaşkanı Erdoğan’la Söyleşi, <https://www.tccb.gov.tr/mulakatlar/1709/3000/trt>, (24.02.2020).
- TRT – Cumhurbaşkanı Özel Yayını, <https://www.tccb.gov.tr/mulakatlar/1709/32485/trt-cumhurbaskani-ozel-yayini>, (24.02.2020).
- Yalman, A.E. (t.y.), *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim* (1945-1971), Cilt: 4, İstanbul: Rey Yayınları.

Araştırma Makalesi

Türkiye'de Emekli Bireylerin İşgücü Piyasasına Katılımını Belirleyen Faktörler: Mikro Ekonomik Bir Analiz

Nursel DURMAZ BODUR* **Handan KUMAŞ****

ORCID: 0000-0001-7713-7214

ORCID: 0000-0002-1125-858X

Öz

Emeklilik, bireylerin yaşa bağlı olarak çalışma güçlerini kaybetmeleri ve yaşamlarını çalışmadan devam ettirebildikleri bir dönemi ifade etmektedir. Ancak ekonomik, psikolojik ve sosyolojik vb. birçok nedene bağlı olarak, emekli veya emekli olması gereken birey, işgücü piyasasından ya çık(a)mamakta ya da piyasaya geri dönebilmektedir. Bu noktada çalışmanın sorusu, emeklilik ile işgücü piyasasına katılım kararı arasında bir ilişkinin olup olmadığıdır. Amaç ise Türkiye'de emekli bireylerin işgücü piyasasına katılma kararını belirleyen etmenleri tespit etmektir. Çalışma, emeklilik sistemleri ve işgücü piyasası arasındaki ilişkiyi; yazın taraması ile açıklayan kuramsal bölüm ve TÜİK Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması Mikro Veri Seti (GYKMVS) üzerinden yapılan lojistik regresyon analizi bulgularını içeren uygulama bölümünden oluşmaktadır. Araştırma sonuçlarına göre; emeklilikten sonra erkeklerin işgücü piyasasına dönme olasılıkları kadınlara göre çok daha yüksektir. Yüksek eğitilmiş ve üst gelir diliminde yer alan emekli bireylerin işgücü piyasasına dönme olasılıkları daha yüksek iken, yüksek emekli aylığı alanların daha düşüktür. Diğer taraftan kredi/borç yükünün olması emeklilikten sonra işgücüne dönme olasılığını arttırmaktadır.

Anahtar Sözcükler: emeklilik, işgücü piyasası, iktisadi demografi, TÜİK Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması Mikro Veri Seti, lojistik regresyon analizi

Makale Geliş Tarihi: 04.01.2021 Kabul Tarihi: 23.05.2021

* Arş. Gör. Dr., Pamukkale Üniversitesi., İ.İ.B.F., Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, ndurmaz@pau.edu.tr

** Prof. Dr. Pamukkale Üniversitesi, İ.İ.B.F., Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, hkumas@pau.edu.tr

Factors Which Determine The Participation of Retired Individuals into The Labour Market in Turkey: A Microeconomic Analysis

Abstract

Retirement expresses the period in life when individuals lose their strength due to ageing and are able to sustain their lives without working. However, due to many economic, psychological and sociological reasons, individuals that are retired or ought to be retired either cannot step out of the labour market or turn back to the labour market. To that end, the problem of this study is whether there exists a relationship between retirement and the decision to return to the labour market. The purpose, on the other hand is to establish the factors which determine the decision of retired people's integration into the labour market within Turkey. The study consists of a theoretical section that explores the relationship between retirement systems and the labour market via expanded literature review and an application section which examines the Income and Living Conditions Survey Micro Data Set of Turkstat with the logistic regression analysis findings. According to data provided by Turkstat, the possibility of men returning to the labour market after retirement is much higher compared to women. Retired individuals who are highly educated and high-income are more likely to return to the labor market, while those who receive high pensions are lower. On the other hand, having loan/debt burden increases the probability of returning to the labour force after retirement.

Key Words: retirement, labour market, economic demography, Turkstat Income and Living Conditions Survey Micro Data Set, logistic regression analysis

Giriş

Bireylerin emeklilik ve işgücü piyasasına katılım kararlarında çalışma süreleri, çalışma biçimleri (tam zamanlı/yarı zamanlı), işten elde ettikleri gelir, emeklilik hakkına erişimleri ve/veya emeklilik gelirleri gibi koşullar etkili olurken, ülkelerin emeklilik sistemi ile ilgili kararlarında sistemin finansal sürdürülebilirliği ve yaşlanan nüfus belirleyici olabilmektedir. Ülkeler tarafından, emeklilik sistemlerinin finansal sürdürülebilirliği kaygısı ile, ilk olarak emeklilik yaşının arttırılmasına yönelik politikalar, daha sonra buna ek olarak emekli aylıklarının düşürülmesini içeren politikalar uygulanmıştır.¹

1 Pek çok ülkede (Kıbrıs, Yunanistan, Macaristan, İrlanda, Litvanya, Portekiz, Letonya, Romanya ve Slovenya), emeklilik aylıkları üzerinde doğrudan kesinti yapılmıştır. Bu kesintiler örneğin; Letonya'da 2009'da emekli maaşlarından yüzde 10; Litvanya'da kamu emekli ödeneklerinden yüzde 5 ila yüzde 20 arası, sosyal sigorta emekli ödemelerinden ortalama yüzde 4,5 oranlarındadır (SPC ve DG EMPL, 2015: 176). Danimarka, Avusturya, İtalya ve Hırvatistan yüksek emeklilik gelirlerine geçici bir vergi getirirken; Yunanistan 1000 Euro'nun üzerinde emeklilik geliri/aylığı elde edenlerden özel bir vergi kesmektedir. Romanya yüksek emeklilik gelirlerine vergi

Dünya Bankası'nın 1994 yılındaki *Averting the Old Age Crisis* (Yaşlılık Krizini Önlemek) raporuna göre; kamusal emeklilik programları finansal çıkmaz içindedir ve finansal kriz, çok ayaklı emeklilik programlarına yönelik reformlar ile aşılabilecektir (World Bank, 1994). Dünya Bankası'nın neoliberal politika odaklı reformlarının yürütücüleri ise Avrupa Birliği, Birleşmiş Milletler, Dünya Sağlık Örgütü, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü gibi uluslararası kuruluşlar olmuştur. Söz konusu tüm kuruluşlar, emeklilik ödemelerinin ülkelerin ekonomilerini olumsuz yönde etkilediğini ve kamusal emeklilik sistemlerinden özel emeklilik programlarına geçişin gerekliliğini savunmuşlardır (Walker, 2009). Standing'e göre (2015: 334) bu süreç, ülkelerin sosyal harcamalarını azaltarak gelirlerini arttırabileceği görüşünün egemen olmasına ve bu dönemin "*devletin alanı terki*" olarak adlandırılmasına neden olmuştur. Dünya Bankasının kamusal emeklilik sisteminin sürdürülebilirliğinin tehlikede olduğu vurgusu, Yılmaz-Akın'a (2017: 239) göre de neoliberal politikaların meşrulaştırılması anlamına gelmektedir: Böylelikle refahın devlet sunumundan çok bireyin hak etmesi gerektiğine ilişkin bir anlayış kabul edilmeye başlanmış ve reform adı altında gerçekleştirilen bu dönüşümle, emekçi sınıfların biriktirdiği fonların finansal piyasalarda işlem yapılmak üzere kullanıma açılması istenmiştir (Yılmaz-Akın, 2017: 239). Ancak kamu-piyasa ortaklığındaki emeklilik sistemlerinden piyasa temelli emeklilik sistemlerine geçiş uygulanmak istense de devletlerin refah uygulamalarını kolaylıkla geri çekememeleri ve piyasaların başarısızlıkları nedenleri ile dönüşüm istenilen boyutta gerçekleştirilememiştir (Gökbayrak, 2010b: 55).

Türkiye'de de kamusal emeklilik sistemindeki krizin aşılabilmesi için erken emeklilik uygulamalarından vazgeçilerek, bireylerin emeklilik sistemine daha uzun sürede ve yüksek katkı sunmasını amaçlayan veya emeklilik yaşının arttırılması gibi prim-edim ilişkisinin değişimini içeren reformlar yapılmıştır. Ancak reformların emeklilik aylıklarının düşürecek olması, emekli bireylerin işgücü piyasasına yeniden girme kararlarını etkileyebilecek ve iktisadi demografik yapıyı değiştirebilecektir.

Emeklilik sistemi ile ilgili tüm değişiklikler işgücü piyasasının sosyo-demografik yapısını etkilemekte ve işgücü piyasasının stokunu ve akışını değiştirebilmektedir. Emekli bireylerin işgücü piyasası ile ilgili kararlarında en önemli değişkenlerden biri, emeklilik gelirinin/aylığının, emeklilikten önceki işten sağlanan gelirinin ne kadarını karşıladığıdır. Uluslararası yazında "*Gross Pension Replacement Rates/Brüt Emeklilik İkame Oranı*" olarak tanımlanan değer (SPC ve DG EMPL, 2015: 116), emeklilikten önceki ana gelir kaynağı olan kazançlara karşılık, emeklilik gelirinin etkinliğini ölçmektedir (OECD, 2018). *Brüt Emeklilik İkame Oranı*, bireylerin emeklilikten önceki yaşam standartlarını emeklilik sonrasında sürdürebilmeleri açısından önemli ancak tek başına yeterli bir gösterge değildir.

Emekli bireylerin işgücü piyasasına yönelik kararlarını ekonometrik modeller üzerinden inceleyen geniş bir uluslararası yazın bulunmasına rağmen, ulusal yazında özellikle ekonometrik analizle konuyu araştıran çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu nedenle çalışmada, emekli bireylerin işgücüne katılımlarını belirleyen faktörler, Türkiye kapsamında analiz etme fırsatı veren TÜİK GYKMVS üzerinden ekonometrik bir analizle belirlenerek, ulusal yazındaki boşluğun giderilmesi anlamında katkı sağlanması amaçlanmıştır: İlk bölüm, emeklilik sistemleri ve işgücü piyasası arasındaki ilişkiyi, dünyada ve Türkiye’de emeklilik reformlarını ve Türkiye’deki emekli bireylerin sosyo-demografik özelliklerini yazın taraması yöntemi ile analiz eden bulguları içermektedir. İkinci bölümde ise nicel yöntem kullanılarak araştırmanın hipotezleri, TÜİK 2018 GYKMVS aracılığıyla ikili lojistik regresyon analizi ile test edilmiştir.

Emeklilik Sistemleri ve İşgücü Piyasası Arasındaki İlişki

Bu başlık altında emeklilik sistemleri ile işgücü piyasası arasındaki ilişki önce, emeklilik reformlarının gerekçeleri ve sonuçları ile ele alınacak, daha sonra Türkiye özelinde iki yapı arasındaki etkileşim, ilgili istatistiki veriler ile analiz edilmeye çalışılacaktır.

Dünyada Emeklilik Reformları

ILO’nun 102 sayılı ‘Sosyal Güvenlik (Asgari Normlar) Sözleşmesi’nde belirtilen dokuz sosyal riskten birisi, yaşlılıktır. Sosyal güvenlik mevzuatı veya teknik terim açısından yaşlılık sigortası olarak kabul edilen emeklilik; belirli bir yaşa ulaşması nedeniyle, çalışma gücü kaybı yaşayan bireye, çalışmadan yaşamını idame ettirme ve dinlenme olanağı sağlanmasıdır (Güzel, Okur ve Canikoğlu, 2010: 455). Kavramı psikolojik boyutu ile ele alan Tınar (2019: 206) yıllar içerisinde değişen anlama vurgu yaparak, 1960’lı yıllara kadar emekliliğin; çalışmanın yüklerinden kurtulma olarak tanımlandığını, günümüzde ise ‘yaşlılıkta aktif yaşam’² vurgusunun ön plana çıktığını belirtmiştir. Emeklilik sonrası yaşamın ‘yaşlılık’ ile paralel bir biçimde gelişim gösterdiği düşünülse de (Şakar, 1987: 19), ülkelerin farklı emeklilik sistemlerinin olması erken yaşta emekliliğe de olanak vermektedir.

Yaşlılık emeklilik için öncü koşul olmamakla birlikte; emeklilik, genellikle yaşlılığa bağlı bir sonuç olarak değerlendirilmektedir. Nitekim Sosyal Güvenlik Hukuku açısından ‘yaşlanma’ tıbbi boyutuyla değil, gelir elde etme yeteneğine yaptığı etki nedeniyle ele alınmaktadır (Güzel, Okur ve Canikoğlu, 2010: 255). Diğer yandan Seçer (2009: 553), çalışma yaşamındayken bireyin ruhsal anlamda işiyle olan bağı koparması durumunu, ‘içsel emeklilik’ olarak yorumlamış ve

2 Aktif yaşlanma; “Bireylerin içinde yaşadıkları toplumda onlara sunulan sağlık, katılım ve güvenlik olanaklarının geliştirilmesi yoluyla yaşam kalitelerinin artırılması sürecidir” (Danış ve Efe, 2016: 266).

kavramın farklı psikolojik boyutlarına dikkat çekmiştir.

Yaşlılık sigortası dünya çapında en yaygın sosyal güvenlik uygulamalarından biri olmakla birlikte (ISSA, 2020), hak kazanma koşulları ve edimleri bakımından ülkelerin gündemini en çok meşgul eden ve sık sık değişen bir sigorta kolu olma özelliğini taşımaktadır (Sözer, 2013: 331).

Dünyada son otuz yıldır emeklilik sistemlerinin sürdürülebilirliği hemen her ülke için tartışılır duruma gelmiş ve reformlarla emeklilerin durumlarında büyük değişiklikler meydana getirilmiştir. İki dalga olarak açıklanabilen emeklilik sistemi reformlarının ilki 1990-2008 yılları arasında yaşanan; ikincisi 2008'de başlayan ve devam eden bir süreçtir. İlk dalga, büyük oranda sistemdeki yapısal değişikliklere; ikinci dalga ise mali kaynak sağlayan programların azaltılması ve nüfusun yaşlanması nedeniyle emeklilik yaşının yükseltilmesine yönelik olmuştur (SPC ve DG EMPL, 2015: 169). İlk dalga reformlarda çoğu ülke, emeklilik sistemlerini tanımlanmış fayda esasından, tanımlanmış katkı esasına doğru dönüştürerek, sisteme sunulan katkı ile sistemden sağlanacak fayda arasındaki ilişkiyi güçlendirme yoluna gitmiştir³: *Tanımlanmış fayda esasına dayalı programlarda*, bireylerin sistemden elde edecekleri fayda ile sisteme yaptıkları katkı arasında kesin bir bağlantı bulunmazken; *tanımlanmış katkı esasına dayalı programlar*, çalışanların sisteme sunduğu katkı miktarının önceden belirlendiği, buna karşılık elde edecekleri faydaların katkı payına ve bu katkıların belirlenen fonlarda değerlendirilmesiyle elde edilecek getiriye göre belirlendiği emeklilik programlarıdır (Gollier, 2000: 7). Tanımlanmış katkı esaslı programların tanımlanmış fayda esaslı programlardan temel farkı ise; tanımlanmış katkı esasında fonların işletilmesinden doğan riskler bütünüyle çalışanlar üzerine bırakılmasıdır (Gökbayrak, 2010b: 97). Diğer taraftan katkı ile fayda arasında kurulan güçlü bağın erken emekliliğin cazibesini azaltacağı ve işgücü arzını istikrarlı bir hale getireceği yönünde görüşler de bulunmaktadır (Holzmann, 1997: 153). Ancak işgücü piyasasındaki ayrımcılıklar nedeniyle istikrarlı bir istihdam geçmişine sahip olamayan veya kariyeri boyunca düşük ücret elde eden bireyler için katkı-fayda arasındaki güçlü ilişki, emeklilik dönemleri için dezavantajlı bir durum yaratabilecektir.

1990'lardaki emeklilik reformları; yaşam boyu elde edilen kazanç ile emeklilikte elde edilecek gelir arasındaki ilişkiyi güçlendirerek, işgücü piyasasında ücret ve sosyal güvence konusunda dezavantajlı olan bireylerin emeklilik döneminde de bu konumlarının devam etmesine yol açmış ve işgücü piyasasındaki eşitsizlikleri telafi edemediği gibi aksine katmanlaştırmıştır (Steinheilber, 2006). İkinci dalga emeklilik reformunda, çoğu ülke erken emeklilik erişimini ortadan kaldıracak düzenlemeler yapmıştır (SPC ve DG EMPL, 2015: 182). Bu doğrultuda atılan adımlar; emeklilik yaşının yükseltilmesi, kadın ve erkeklerin emeklilik yaşlarının

3 AB üyesi ülkelerin ilk ve ikinci dalga emeklilik reformlarında yaptıkları değişiklikler için bkz. SPC ve DG EMPL, 2015.

eşitlenmesi, kamusal emeklilik programlarından yararlanma koşulu olan çalışma yılının arttırılması biçiminde karşılık bulmuştur (SPC ve DG EMPL, 2015: 187).

Birey için emekliliği özendiren temel ekonomik koşullardan biri, emeklilik geliri/aylığı veya emekli olması durumunda kaybolan kazancın miktarı olmaktadır. Emeklilikte gelir ikamesi hesaplaması, gelirin ne kadar korunduğunu göstermektedir. Emeklilikte gelirin telafi edilme oranı ve kabul edilebilir sayılan yaşam standartlarını yakalama olasılığı ne kadar yüksekse, emeklilik sistemi faydalarının piyasadan bağımsızlaşma derecesi de o kadar yüksek olacaktır (Arın, 2013: 235). Emeklilik sistemlerinin geliri ikame etme kapasitesi, genellikle emeklilik geliri ile emeklilik yaşının altındaki bireylerin kazançlarının karşılaştırılmasıyla ölçülmekte ve emeklilik sistemlerinin bireylerin yaşam standartlarının ne ölçüde korunduğunu açıklamaktadır. Emeklilik dönemindeki *Brüt Emeklilik İkame Oranı* farklı kazanç profillerine, cinsiyete ve net/brüt vergiler ve sosyal güvenlik primlerine göre değişik varsayımlar altında hesaplanmaktadır⁴. Bu durumda geç veya erken emekli olmanın, kariyer uzunluğunun, vergi politikalarının ve sosyal yardımların *Brüt Emeklilik İkame Oranı* üzerindeki etkisi ülkeden ülkeye değişebilmektedir.

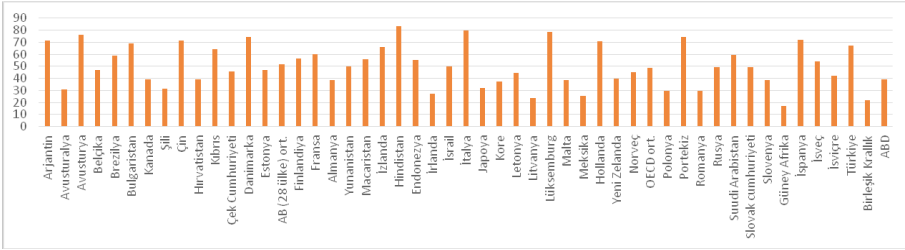
Brüt Emeklilik İkame Oranı cinsiyete göre karşılaştırıldığında, OECD ülkelerinde, erkeklerin brüt ikame oranının kadınlar ile aynı düzeyde veya daha yüksek olduğu görülmektedir: OECD ortalaması erkeklerde yüzde 49, kadınlarda yüzde 48,2 iken; AB üyesi ülkelerde ortalama, erkeklerde yüzde 52, kadınlarda yüzde 51,7'dir. Kadın ve erkekler arasında en büyük oransal farkın olduğu ülkeler; Brezilya, Çin, İsrail ve Arjantin'dir. Cinsiyetler arasındaki bu fark, kariyer uzunlukları ile doğrudan ilişkilidir. Kadınlara göre kesintisiz ve daha uzun istihdam geçmişine sahip olan erkeklerin emekli aylıklarının daha yüksek olduğu söylenebilir. Kadınların *Brüt Emeklilik İkame Oranının* erkeklerden yüksek olduğu tek ülke, Slovenya'dır (Grafik 1 ve Grafik 2). OECD (2019a), Slovenya'daki bu istisnai durumu, yüksek tahakkuk oranı ile açıklamakta, 2023'ten itibaren sigortalı olanlarda bu durumun kademeli olarak ortadan kaldırılacağını belirtmektedir.

Türkiye'de *Brüt Emeklilik İkame Oranı* erkeklerde (yüzde 67,4), kadınlara göre (yüzde 64,3) daha yüksektir (Grafik 1 ve Grafik 2). Bu durum özellikle kadınların işgücü piyasasında kalma sürelerinin erkeklere göre daha kısa ve kesintili olması, toplumsal cinsiyetçi bakış açısının bakım yükümlülüğünü kadına

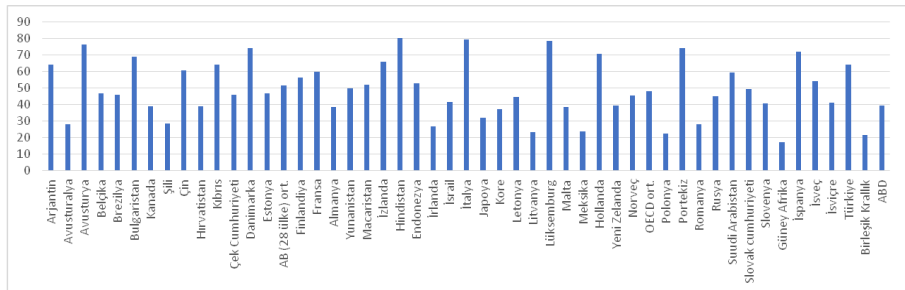
4 Brüt Emeklilik İkame Oranı: Toplam (*aggragate*) ikame gelir oranı, fayda oranı, brüt ortalama değişim oranı ve teorik gelir ikame oranı olmak üzere dört farklı biçimde ölçülmektedir (SPC ve DG EMPL'nin 2015: 111). Toplam (*aggragate*) ikame oranı, 65-74 yaş grubundaki emeklilerin, bireysel brüt emekli maaş geliri medyanına, 50-59 yaş arasındaki çalışan kişilerin bireysel brüt geliri medyanına oranlanmasıyla ölçülmektedir. Fayda oranı; kamu emeklilik harcamalarının emekli sayısına bölünmesiyle elde edilen ortalama emeklilik gelirlerinin, ekonomi genelindeki ücretlerin ortalamasına oranlanmasıyla hesaplanır. Böylelikle fayda oranı göstergesi ile emeklilik sistemlerinin cömertliğine ilişkin bilgi edinilmektedir. Brüt Ortalama İkame Oranı, emeklilikten sonraki ilk gelirin ortalaması ile tüm ekonomiyi kapsayan ülke genelindeki ortalama ücreti karşılaştırmaktadır. Teorik ikame oranı ise, varsayımlar üzerinden emeklinin emekli olduktan sonraki ilk yılda alacağı emekli maaşı ile emekli olmadan önceki kazancıyla karşılaştırılarak ölçülmektedir.

vermesi nedeniyle, kadınların düzenli, sürekli ve kariyer fırsatı sunan işlerde daha az çalışmaları ile açıklanabilir. Diğer yandan Türkiye'de *brüt emeklilik ikame oranının* AB ve OECD ülkeleri ortalamasından yüksek olması dikkat çekmektedir. İşgücü piyasasında ortalama ücret düzeyinin düşük olması, *brüt emeklilik ikame oranının* yüksek olmasının nedenlerinden biridir (OECD, 2019a). OECD (2019b) ortalama yıllık ücret verilerine göre, üye ülkeler arasında ortalama ücret düzeyi 48.587 \$ iken; Türkiye'de 5.837\$'dır⁵. Bu durum, Türkiye işgücü piyasasında ortalama ücret düzeyinin düşüklüğü ve yaklaşık asgari ücret düzeyinde olması ile açıklanabilir. DİSK-AR (2020a: 30) raporuna göre Türkiye'de 2007 yılında ortalama ücret düzeyi, asgari ücretin 2,13 katı iken, bu fark 2019 yılı itibarıyla 1,41'e düşmüştür. Benzer durumun, ortalama ücret düzeyi OECD ortalaması altında kalan İspanya (38.758 \$) için de geçerli olduğu söylenebilir. Diğer yandan, ortalama ücret düzeyi 2019 yılı itibarıyla yıllık 68.681 \$ olan Lüksemburg'daki yüksek brüt ikame oranı, ülkenin vergi politikaları, sosyal güvenlik primleri gibi farklı dinamikleri ile açıklanabilir.

Grafik 1. Emeklilikte Brüt Gelir İkame Oranı- Erkek, 2018

Grafik 2. Emeklilikte Brüt Gelir İkame Oranı- Kadın, 2018

Kaynak: OECD (2018), Gross Pension Replacement Rates, <https://data.oecd.org/pension/gross-pension-replacement-rates.htm#indicator-chart> (01.09.2020).

⁵ Türkiye'de ortalama ücret düzeyi; 2019 TÜİK Hanehalkı İşgücü Araştırması Mikro Veri Seti üzerinden hesaplanmıştır. Aylık ortalama ücret düzeyi, yıllık veriye dönüştürülerek 2019 yılının ortalama dolar kuru (5,67) üzerinden hesaplanmıştır.

Dünyada ve Türkiye’de emeklilik aylığı alma koşullarının ve aylık düzeyinin emekli birey aleyhine değişim göstermesi, emeklilik öncesi yaşam standardını yakalamak isteyen bireyi tekrar işgücü piyasasına yönlendirebilecektir. Özellikle yaşlı nüfusa sahip ve AB üyesi olan ülkelerde, bireyin çalışması teşvik edilmekte ve emeklilik hakkına erişim ‘aktif yurttaşlık’ koşuluna bağlanmaktadır. 2000 yılı Lizbon Avrupa Konseyi’nde de özellikle kamunun sunduğu emeklilik gibi sosyal faydaların sürdürülebilmesinin ‘aktifleşme politikaları’ ile gerçekleştirileceği savunulmuştur (Daly, 2006: 465). Bu süreçte AB’nin istihdam politikaları içerisinde *aktif yaşlanma*⁶ kavramı da yerini almıştır. İlk olarak 1999 yılında Avrupa Komisyonu belgesinde yer alan aktif yaşlanma anlayışı ile üretken olmak ön plana çıkartılmıştır. Avrupa Komisyonu belgesinde yaşlı bireylerin istihdam edilebilirliğinin güçlendirilmesi ve bireylerin emekli olduktan sonra da işgücü piyasasına aktif katılım gösterebilmeleri için fırsat sunulması vurgulanmıştır (Walker, 2009). Bu noktada emeklilik sisteminin finansal sürdürülebilirliği için gerekli olduğu söylenen aylık bağlama oranlarının düşürülmesi ile emekli bireylerin elde edecekleri aylık düzeyinin yeterli olup olmayacağı sorusu ortaya çıkmaktadır.

Bu bağlamda devam eden bölümde Türkiye’de emeklilik sisteminin işgücü piyasası üzerindeki etkisi ve emekli bireylerin sosyo-demografik özellikleri ele alınarak iki yapı arasındaki etkileşim irdelenmeye çalışılacaktır.

Türkiye’de Emeklilik Reformları ve Emeklilik Sisteminin İşgücü Piyasasına Etkisi

Diğer ülkelere benzer biçimde Türkiye’de de yıllar içerisinde emeklilik sistemi değişmekte ve yeniden biçimlenmektedir. Dünya gelişimine paralel biçimde, 1999 ve 2008 yıllarında emeklilik sisteminde iki reform yapılmıştır. Bu reformlara gerekçe olarak gösterilen nedenlerden birisi, sosyal güvenlik kurumlarının finansman açığının ekonomi üzerindeki olumsuz etkisidir (Gökbayrak, 2010a: 155; Şahin, 2012: 232; Sarıtaş-Oran, 2017: 113).

Türkiye’de popülist politikaların sonucu uygulanan erken emeklilik uygulamalarının, sistemin açık vermesine neden olan temel etmenlerden biri olduğu ifade edilebilir (Fişek vd. 1999: 182). 1969 yılında çıkarılan 1186 sayılı Kanun⁷ ile yaş koşulunu sağlayamayanlar için bir seçenek oluşturulmuş, en az 25 yıl sigortalılık ve en az 5000 gün prim ödenmesi koşulları ile emeklilik hakkı

6 Aktif yaşlanma yaklaşımı yazında farklı biçimde değerlendirilmektedir: Yaklaşımı Walker (2002: 137), ‘herkes için en iyi yol’ olarak görürken; Jensen ve Effinger (2005: 1) sözü edilen aktifleşmeyi neoliberal düşünce temeline ve yeniden dağılımda devletin rolünü sorgulayan piyasaya doğru aktifleşmeye dayandırmaktadır. Ulukan (2019: 34) da bu yaklaşımı “... bireyselci, yaşlıların sınıfsal konumlarını, toplumsal eşitsizlikleri yok sayan ve yaşlılığın olası zorluklarını dikkate almayan bir yaklaşım” olarak değerlendirmektedir. Benzer biçimde Kalaycıoğlu (2012: 55) aktif yaşlanmanın kolektif dayanışma ağlarını zedeleyen, yaşlılıkta ortaya çıkabilecek olumsuzluklara karşı bireyi sorumlu tutan, yaşlı bireyler arasında gelir eşitsizliğini azaltan bir anlayış içerdiğine dikkat çekmektedir.

7 506 sayılı Sosyal Sigortalar Kanunu’nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve Bu Kanuna Bazı Maddeler Ekleneğine Dair Kanun, Resmi Gazete, 03/11/1969.

tanınmıştır. 1981 yılında ise 2422 sayılı Kanun⁸ ile diğer koşullar aynı kalmak üzere kadın için sigortalılık süresi 20 yıla indirilmiş, erkek için 25 yıllık sigortalılık süresi değiştirilmemiştir. 1986 yılında 3246 sayılı Kanun⁹ ile emeklilik hakkına yaş koşulu tekrar getirilmiş ancak 1992 yılında yürürlüğe giren 3774 sayılı Kanun¹⁰ ile yeniden yaş haddi aranmaksızın kadınlarda 20 yıl, erkeklerde 25 yıl sigortalılık süresinin tamamlanması koşulu ile emeklilik hakkı tanınmış ve bu düzenleme 1999 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Dolayısıyla, Türkiye'de 1969-1986 yılları ve 1992-1999 yılları arasında sigortalı olan işçilere yaş koşulu aranmaksızın emeklilik hakkı tanınmıştır.

Türkiye'deki emeklilik sistemindeki finansman sorunu, sadece gelişmiş ülkelerdeki gibi nüfusun yaşlanmasından değil, işgücü piyasasındaki yapısal dönüşümünden de kaynaklanmaktadır (Gökbayrak, 2010b: 174; Yılmaz-Akın, 2017: 244). Türkiye'de 80'li yıllardan itibaren ithal ikameci ekonomiden ihracata dayalı ekonomiye geçilmesi, işgücü piyasasında yaygınlaşan esnekleşme ve atipik çalışma biçimleri ile kayıt dışı istihdamın yaygınlığı¹¹ gibi yapısal dönüşümler ülke açısından sistemi zorlayan, birey açısından ise emekliliği güçleştiren ve sistemin prim gelirlerini azaltan koşullar olmuştur. Özellikle 1980'li yıllarda büyük işverenlerin, üretime yönelik yatırım yapmak ve çalışanların sosyal güvenlik primlerini ödemek yerine, finansal piyasalarda kar etmek gibi önceliklerinin olması (Akı ve Demirbilek, 2002: 3) ve 1992 yılında 3786 sayılı yasa ile prim cezalarının büyük bir kısmının kaldırılması (Yılmaz-Akın, 2017: 244) sosyal güvenlik açıklarına neden olmuştur. Bu açıkları gidermeye yönelik gerçekleştirilen reformlardan olumsuz etkilenenler ise çalışanlar olmaktadır (Ulutürk ve Dane, 2009: 8)

1999 yılında 4447 sayılı Kanun ile yürürlüğe giren düzenlemede; prim oranları, prime esas kazanç, emeklilik yaşı, emeklilik hakkı elde etmek için gerekli sigortalılık süresi ve aylık bağlama oranı gibi alanlar güncellenerek parametrik değişiklikler yapılmış, emeklilik yaşı kadınlar için 58, erkekler için 60 olarak belirlenmiştir. Aynı kanunla işsizlik sigortası yasalaşmış ve zorunlu tasarruf sistemine kapılar açılarak, büyük miktarlardaki sosyal güvenlik fonlarının, özel fon yöneticileri tarafından kontrol edilmesinin ve bunların sermaye piyasası ile eklemlenmesinin sağlanması amaçlanmıştır (Akyüz, 2011) Ek olarak 2001 yılında *Bireysel Emeklilik Programı* uygulaması ile sistemde köklü yapısal değişimler

8 506 sayılı Sosyal Sigortalar Kanunu'nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine İki Maddesinin Kaldırılmasına ve Bu Kanuna Bazı Ek ve Geçici Maddeler Eklennesine Dair Kanun, Resmi Gazete, 08/03/1981.

9 506 Sayılı Sosyal Sigortalar Kanunu'na Ek ve Geçici Maddeler Eklennesi Hakkında Kanun, Resmi Gazete, 10/01/1986.

10 Emekli Sandığı Hakkında 5434 Sayılı Kanun, 506 Sayılı Sosyal Sigortalar Kanunu, 1479 Sayılı Esnaf ve Sanatkarlar ve Diğer Bağımsız Çalışanlar Sosyal Sigortalar Kurumu Kanunu, 2926 Sayılı Tarımda Kendi Adına ve Hesabına Çalışanlar Sosyal Sigortalar Kanunu ile 2925 Sayılı Tarım İşçileri Sosyal Sigortalar Kanununda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, Resmi Gazete, 27/02/1992.

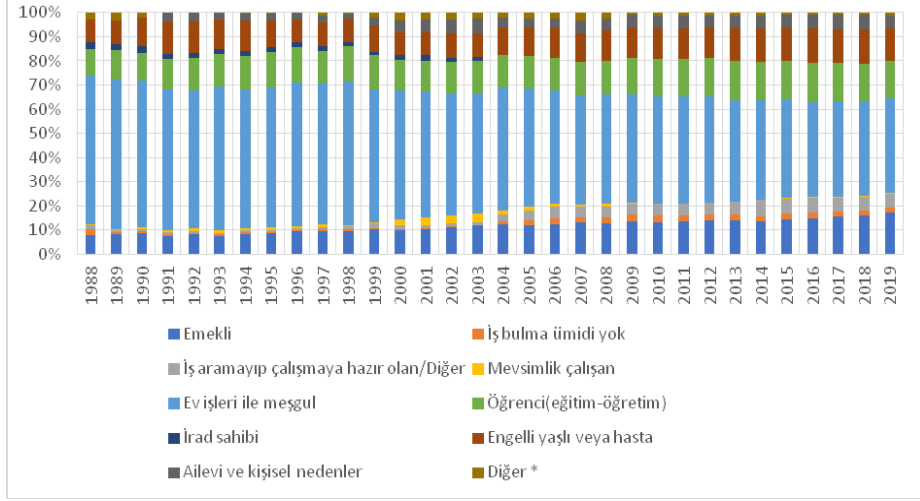
11 TÜİK 1988 İşgücü İstatistiklerine göre kayıt dışı istihdam oranı yüzde 58,1; 1998 yılında ise yüzde 50,6'dır. (27 Eylül 2020).

yaşanmıştır. Türkiye’de emeklilik sisteminin dönüşümünde, Dünya Bankası’nın öngördüğü biçime göre daha ılımlı bir sürecin yaşandığı söylenebilir. Bu süreçte kamusal emeklilik haklarının budandığı, buna karşılık özel emeklilik programlarının özendirildiği görülmüştür (Yılmaz-Akın, 2017: 248). Program, emeklilik döneminde sosyal korumadan çok ekonomik faydalara odaklanmıştır (Gökbayrak, 2010b: 190). Bu süreçte devlet katkısı ile bireysel emeklilik sisteme katılım teşvik edilse de asıl yararlanıcıları yüksek kazanç sahipleri olmaktadır (Gökbayrak, 2010b: 159; Akyüz, 2011: 299; Sarıtaş-Oran, 2017: 139; Sarıtaş, 2019: 12).

2008 yılında yürürlüğe giren 2006 tarihli Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu ile yapılan reformda ise sistemin kurumsal yapısı ve sigorta kollarına yönelik değişikliklere gidilmiştir. Düzenlemeye göre; emeklilik yaşı ve prim ödeme gün sayıları kademeli olarak arttırılmış, aylık bağlama oranları düşürülmüştür. Arabacı ve Alper’in (2010: 116) Türkiye’de 5510 sayılı Kanun ile getirilen aylık bağlama oranlarındaki düşüş ve güncelleme katsayısı değişikliklerini temel alarak yaptıkları hesaplamaya göre, çalışma hayatını düşük ücretlerle tamamlayan kişi, yoksulluk sınırının altında emeklilik aylığı alabilecektir. Bu noktada, asgari ücret düzeyi de belirleyici olabilmektedir. Asgari ücret, sosyal güvenlik primlerinin alt ve üst sınırının belirlenmesindeki önemli rolünden dolayı, emeklilerin refah düzeylerini de doğrudan etkilemektedir (DİSK-AR, 2020d: 14).

TÜİK İşgücü İstatistiklerine göre, 1988-2019 yılları arasında işgücüne dahil olmayanlar arasında en çok artış gösteren gruplar; emekliler, iş bulma ümidi olmayanlar ve iş aramayıp çalışmaya hazır olanlar iken, en büyük azalış ev işleri ile meşgul olanlar grubundadır (Grafik 3). Ev işleri ile meşgul olanların sayısının azalışını, Türkiye’de yıllar itibariyle kadınların artan oranlı işgücüne katılımları veya makroekonomik koşullarla açıklayabilmek mümkündür. Türkiye’de özellikle 2000 yılından bugüne emeklilerin sayısında sürekli artış gözlenmektedir. Bu artışın nedenleri arasında yaşlı nüfusun artışının yanında, erken emeklilik uygulamalarının da önemli bir etkisinin olduğunu söylemek mümkündür: 2000 yılında toplam nüfusun içinde 65 yaş ve üzeri nüfusun payı yüzde 5,7’i iken; 2019 yılında yüzde 9,1’dir (TÜİK, 2020b). 2000 yılında işgücüne dahil olmayanlar içerisinde emeklilerin oranı yüzde 9,8 iken; 2019’da yüzde 17,14’e yükselmiştir. Dolayısıyla yaşlı nüfusun oranı 1,5 kat artarken, emeklilerin oranı 1,7 kat artmıştır.

Grafik 3. Türkiye’de Yıllar İtibariyle İşgücüne Dahil Olmayanların Dağılımı

Kaynak: TÜİK işgücü istatistiklerinden yararlanarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

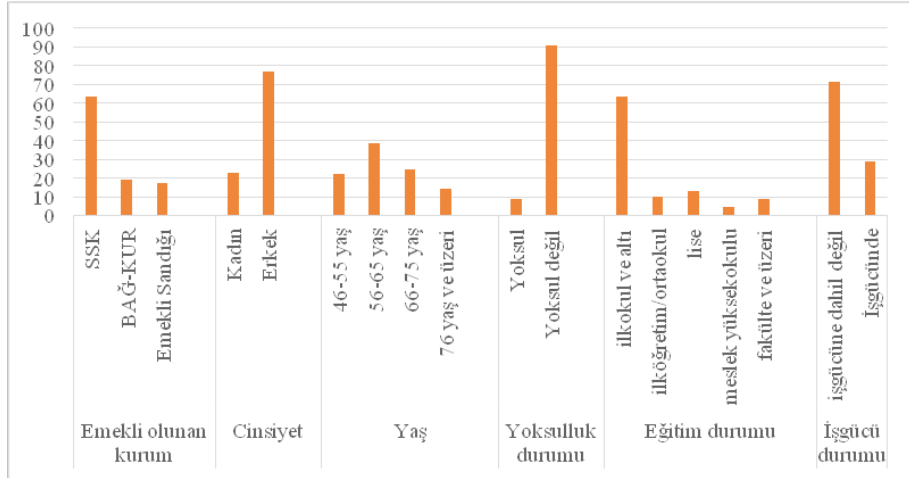
Türkiye işgücü piyasasının tabakalı yapısı emeklilik koşullarını etkilemektedir. Tabakalı işgücü piyasası yaklaşımına göre, işgücü piyasası Neoklasik iktisatçıların iddia ettikleri gibi bireylerin rekabetçi bir ortamda beşerî sermayelerine uygun işlerde çalıştıkları tek bir piyasadan değil, çalışma koşullarının farklılık gösterdiği ikili piyasadan oluşmaktadır. İkili işgücü piyasası kuramının öncüleri Doeringer ve Piore'ye (1971) göre, ikili yapıyı belirleyen temel değişkenler, ücret ve iş güvencesidir. Özellikle tabakalı işgücü piyasalarında enformel çalışmadan (dışsal piyasa), formel çalışmaya (içsel piyasa) geçişin oldukça güç olması (Hudson, 2007; Pages ve Stampini, 2009); uzun süre işsiz kalan bireylerin genellikle istikrarsız, güvencesiz, düşük ücretli, işgücü devir oranının yüksek olduğu ve kariyer basamaklarının olmadığı işleri barındıran ikincil sektörlerde iş arama davranışı sergilemelerine (Mills ve Shan, 1997: 400) dolayısıyla emeklilik hakkına erişmenin güç olmasına veya erişilse bile düşük emekli aylıklarına ve işgücü piyasasına yeniden dönüşe neden olabilecektir. Bireyin emeklilikten sonra çalışma yaşamına dönmesi yazında 'köprü istihdam' olarak da adlandırılmaktadır (Pengchareon ve Schultz, 2000: 322).¹²

TÜİK 2018 GYKMVS'ne göre emeklilerin yüzde 63,6'sı SSK'dan (4/a), yüzde 19,23'ü BAĞ-KUR'dan (4/b) ve yüzde 17,17'si Emekli Sandığı (4/c) kapsamındadır. Emeklilik aylığı hesaplama yöntemleri emekli olunan kuruma göre değişiklik göstermektedir. Buna göre 2021 Ocak-Haziran en düşük emekli aylığı ortalaması

12 Köprü istihdama geçişi etkileyen faktörler dört gruptur: Birincisi, bireyin sosyo-demografik özelliklerini oluşturan 'bireysel farklılıklar'; ikincisi, fiziksel güç kaybı ile ilgili olarak 'endüstrinin sunacağı imkanlar'; üçüncüsü, parasal ödülleri ve yaşlı çalışanlara yönelik esnek yönetim metodlarını içeren 'örgütsel faktörler'; dördüncüsü ise, ülkedeki sosyal güvenlik uygulamaları kapsamındaki emeklilik programları ve makroekonomik değişkenleri ifade eden 'dış çevre'dir. Dolayısıyla her bir faktör bireyin yeniden çalışma hayatına dönme kararı üzerinde etkisi olmaktadır Shultz (2003: 221-222). Bu çalışmanın amacı köprü istihdamını incelemek olmadığı için sadece terim olarak yer verilmiştir.

4/c kapsamındaki emekliler için 2.904,2 TL; 4/b (1479) kapsamında birinci basamak emekliler için 2.083,5 TL; 4/b (2926) kapsamında birinci basamak emekliler için 1.640,2 TL ve 4/a kapsamındaki emekliler için ise 2.326,7 TL'dir (SGK, 2021). Emekli bireylerin yüzde 77'sinin erkek, yüzde 23'ünün kadın olması, kadınların işgücüne sınırlı katılımları nedeniyle emeklilik hakkına da erişemediklerini göstermektedir. Emekli bireylerin büyük çoğunluğu ilkökul mezunu veya bir okul bitirmeyenlerden oluşmaktadır. Verilere göre emekli bireylerin yüzde 9'u yoksuldur: 2018 itibarıyla yoksulluk oranının yüzde 21,2 olduğu Türkiye'de (TÜİK, 2018), emekli yoksulluğunun genel yoksulluk oranının altında olduğu söylenebilir. Diğer yandan emekli bireylerin yüzde 28,7'si işgücüne (çalışan veya işsiz) yeniden dönmektedir (Grafik 4).

Grafik 4. Türkiye'de Emekli Bireylerin Sosyo-demografik Özellikleri, 2018

Kaynak: Emekli olunan kuruma ilişkin veriler SGK (2018) İstatistik Yıllıkları'ndan derlenmiş, diğer veriler ise TÜİK (2018) GYKMVS aracılığı ile yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

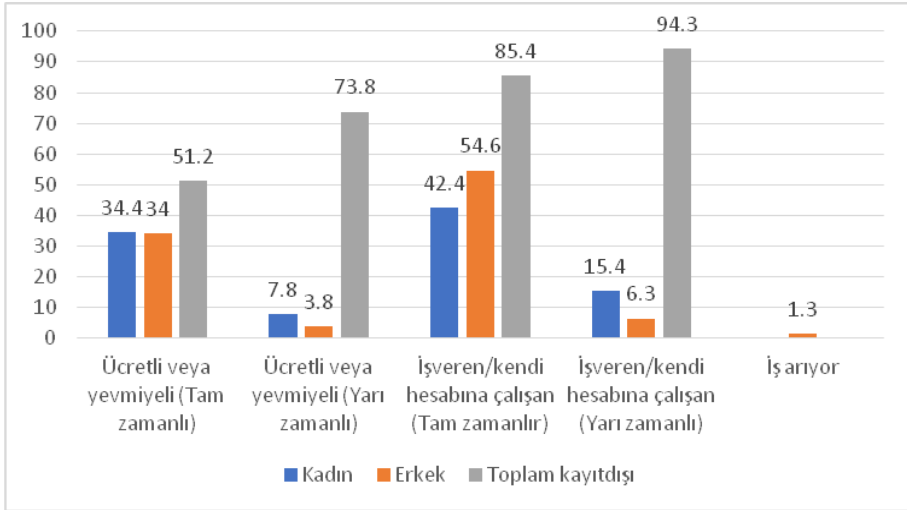
Emeklilikten sonra tekrar çalışma yaşamına dönen/köprü istihdama geçen bireylerin sosyo-demografik özellikleri aynı zamanda bireylerin emeklilik dönemindeki yaşam standartları hakkında bilgi sunmaktadır. Köprü istihdamda yer alan hem kadın (yüzde 42,4) hem erkeklerde (yüzde 54,6) en büyük pay, tam zamanlı olarak işveren veya kendi hesabına çalışan bireylere aittir (Grafik 5). Durusoy-Öztepe (2018: 113, 126) araştırmasında özellikle kendi hesabına çalışan kişilerin önemli bir kısmının emeklilikten sonra aynı işinde çalışmaya devam ettiklerini tespit etmiş ve kendi hesabına çalışanların bu özellikleri nedeniyle 'köprü istihdam' olgusuna ters düştüğünü ortaya koymuştur. Çalışmaya geri dönen emekli kadınların yüzde 7,8'i; erkeklerin yüzde 3,8'i yarı zamanlı ücretli veya yevmiyeli çalışmaktadır. Benzer biçimde kadınların yüzde 15,4'ü yarı zamanlı biçimde işveren veya kendi hesabına çalışırken, erkeklerde bu oran yüzde 6,3'tür. Verilere göre kadınlar, emeklilikten sonra da yarı zamanlı çalışmayı erkeklerle

göre daha çok tercih etmektedir (Grafik 5). Bu bağlamda, kadınların emeklilikten sonra da geleneksel toplumsal cinsiyet rollerinin devam ettiğini söyleyebilmek mümkündür.

TÜİK verilerine göre, emeklilikten sonra kayıtdışı çalışma oranı tüm çalışan statüsü için yüksektir ancak özellikle işverenler (yüzde 85,4) ve kendi hesabına çalışanlarda (yüzde 94,3) çok daha yüksektir (Grafik 5). Söz konusu durumu 'sosyal güvenlik destek primi' uygulaması ile açıklayabilmek mümkündür. Sosyal güvenlik destek primi (SGDP), emeklilik hakkını kazanıp emekliye ayrılan bireylerin, işgücü piyasasına dönmek istemeleri durumunda, emeklilik aylığının kesintiye uğraması yerine, çalışan emeklinin prime esas kazançları üzerinden ve bu kimseleri istihdam eden işverenden prim alınması uygulamasıdır¹³. Kendi hesabına çalışan emeklilerin sosyal güvenlik destek primi ödeme zorunluluklarının olmaması (SGK, 2020), kayıt dışı çalışma oranlarını ücretli çalışanlara göre artırmaktadır. Durusoy-Öztepe (2018: 115-116), emeklilerin sigortasız çalışma nedenlerini, SGDP'nin yalnızca iş kazası ve meslek hastalığına karşı bir koruma sunması ve mevcut durumda sağlık sigortalarının olması nedeniyle, sigorta primi ödemeyi rasyonel bulmamaları ile açıklamaktadır.

Grafik 5. Çalışan Emeklilerin Cinsiyete Göre İşgücündeki Durumları ve Kayıt Dışılık Oranları (%), 2018

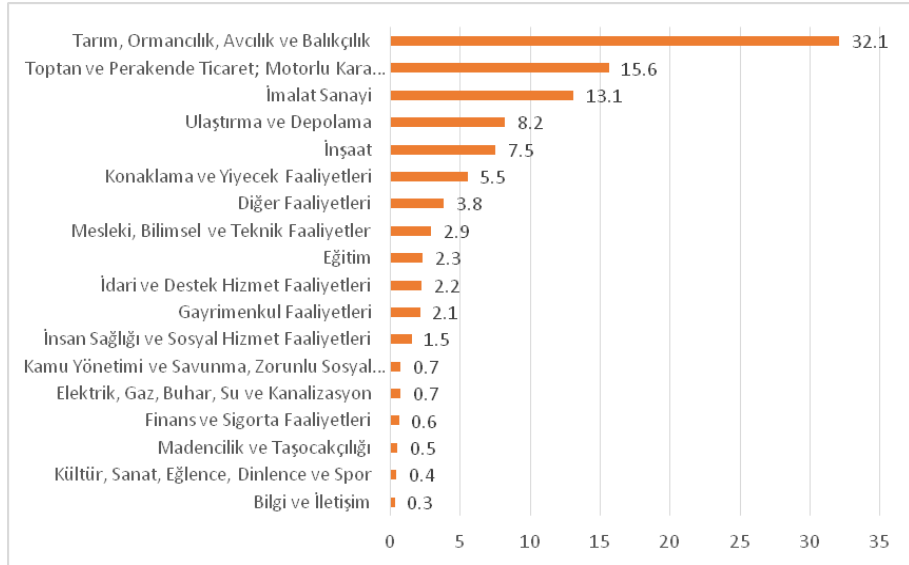
*İşveren/kendi hesabına çalışanlar grubuna ücretsiz aile işçileri de dahildir.

Kaynak: TÜİK 2018 GYKMVS üzerinden yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

13 Sosyal güvenlik destek primi, 5510 sayılı Kanun öncesinde sigortalı olan SSK ve BAĞ-KUR emeklilerini kapsama alırken, 5510 sayılı Kanun'un yürürlüğe girmesiyle birlikte bu hak emeklilikten sonra BAĞ-KUR kapsamında istihdam edilenler için de geçerli olmuştur (Güzel, Okur ve Canikoğlu, 2010: 541; Durusoy-Öztepe, 2018: 78).

TÜİK verilerine göre emekli olduktan sonra bireyler, yaşlı nüfusun çoğunlukla kırsal alanda ikamet etmesine de bağlı olarak, en çok tarımsal faaliyette (yüzde 32,1) bulunmaktadır (Grafik 6). İstihdam olanaklarının çeşitlilik göstermediği kırsal alanlarda, emekli bireylerin gelir getirme amaçlı temel uğraş alanları tarım ve hayvancılık olmaktadır (Erdoğan vd., 2016: 329-330). Emekli bireylerin çalışma hayatına döndüklerinde ağırlıklı olarak tarım sektörünü seçmelerinin bir diğer nedeni, Türkiye’de emekli bireylerin eğitim düzeylerinin düşük olmasıdır (Grafik 4). Tarımsal faaliyette bulunan emekli bireylerin büyük çoğunluğunun (yüzde 96,2) kayıt dışı biçimde çalışıyor olması¹⁴ ise bir diğer özelliktir.

Grafik 6. Çalışan Emeklilerin Ekonomik Faaliyet Alanı (%), 2018

Kaynak: TÜİK 2018 GYKMVS üzerinden yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

Verilerden yola çıkılarak emekliliği işgücü piyasasından kopuş olarak nitelendirmenin yanlış olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Türkiye’de yaşlı veya emekli bireylerin istihdamına ilişkin sınırlı sayıdaki çalışma da bunu doğrulamaktadır (Arun, 2016; Ulukan, 2020; DİSK-AR, 2020b). Diğer yandan, uluslararası yazında bireylerin emekli olduktan sonra işgücü piyasasına girmelerinin nedenlerine odaklanan çok sayıda çalışma bulunmaktadır.

¹⁴ TÜİK (2018) GYKMVS aracılığıyla hesaplanmıştır.

Yazın İncelemesi

Bu başlıktan bireylerin emeklilik sonrasında işgücü piyasasına girmelerini konu edinen çalışmalar¹⁵, '4N 1K' modeli ile incelenmiştir. Böylelikle, araştırmanın "Kim tarafından, Ne zaman, Ne için, Nasıl gerçekleştirildiği ve Ne sonuçlar elde ettiği" yöntem ve bulguları ile birlikte özet biçimde sunulmuştur. Büyüköztürk ve diğerlerine göre (2013) araştırmalar derinlemesine incelenirken, araştırmanın sorunsalını, hipotezlerini, yöntemini ve bulgularını özet bir biçimde sunan '4N 1K' modelinin kullanılması, konuya ilişkin elde edilen bilgilerin analizinde ve bulguların yorumlanmasında araştırmacıya kolaylık sağlamaktadır.

Yazın incelemesinde yer alan araştırmaların tamamında emeklilikten sonra çalışma yaşamına dönme üzerindeki belirleyiciler arasında sosyo-demografik özelliklerin yer aldığı görülmektedir. Bazı çalışmalarda emeklilikten sonra çalışma biçimleri ücretli ve gönüllü çalışma (Griffin ve Hesketh, 2008) ile kendi hesabına ve ücretli çalışma (Kerr ve Armstrong-Stassen, 2011) biçiminde gruplandırılarak analiz edilmiş ve işteki durumun çalışma kararında belirleyici olduğu görülmüştür.

Emekli bireylerin tekrar çalışma yaşamına dönme kararları üzerinde psikolojik ve sosyolojik koşullar (Kim, 2014; Fasbender, 2014) ve makroekonomik değişkenler de (Pleau ve Shauman, 2012) etkili olabilmektedir. Emekli bireyin çalışma kararında belirleyici diğer değişkenler ise işyerinin insan kaynakları uygulamaları (Armstrong-Stassen, 2008) ve emeklilik sonrası çalışmada toplumsal cinsiyetçi bakış açısının etkileridir (Pleau 2010) (Tablo 1).

¹⁵ Konuya ilişkin uluslararası yazında yer alan çalışmaların çokluğu nedeniyle bir sınırlandırma yapılmıştır. Bu nedenle özellikle güncel çalışmalara yer verilmek istenmiş ve 2000'den itibaren yapılan ve alan yazında diğerlerine göre daha fazla atıf alan çalışmalara yer verilmiştir.

Tablo 1. Yazın İncelemesi Bulguları

Yazar(lar)/yıl/ülke	Yöntem	
Feldman, D. C. ve Kim, S. (2000) ABD	Veri toplama aracı: Nicel- Anket Nitel-Soru formu Örneklem büyüklüğü: Nicel- n= 371 Nitel- n=371 Yöntem: Nicel- Betimsel İstatistik, Varyans Analizi Nitel- Derinlemesine Görüşme	
Griffin, B. ve Hesketh B. (2008) Avustralya	Veri toplama aracı: Anket Örneklem büyüklüğü: n=1712 Yöntem: Çoklu Lojistik Regresyon Analizi	
Armstrong-Stassen, M. (2008) Kanada	Veri toplama aracı: Anket Örneklem büyüklüğü: n=609 Yöntem: Çok Değişkenli Kovaryans Analizi- Tek Yönlü Kovaryans Analizi	
Pleau, R.L. (2010) ABD	Veri toplama aracı: Sağlık ve Emeklilik Çalışmaları Araştırması (boylamsal veri) 1992-2006 Örneklem büyüklüğü: n=3590 Yöntem: Regresyon Analizi (Hazard model)	
Kerr, G. ve Armstrong-Stassen, M. (2011) Kanada	Veri toplama aracı: Anket Örneklem büyüklüğü: n=282 Yöntem: T-testi, Faktör Analizi, Hiyerarşik Regresyon Analizi	

	Amaç	Temel Bulgular
	Köprü istihdamın avantaj ve dezavantajlarının ortaya çıkartılması, köprü istihdama katılmayı belirleyen faktörlerin tespit edilmesi	-Yaşlı çalışanların yaşam doyumu ve emeklilikle ilgili memnuniyeti ile köprü istihdama katılmaları arasında anlamlı pozitif bir ilişki vardır. - Bireyler günlük yaşantının ve aktif yaşamın emeklilik sonrasında da aynı biçimde devam etmesi ve sosyal kontak aracı olması nedeniyle köprü istihdamı tercih etmektedirler. - Emeklilik öncesinde emek yoğun sektörde çalışanlar için köprü istihdam kişiyi iş tatmini açısından doyurmamaktadır. - Yaş, sağlık durumu, emeklilik aylığı miktarı, eşin istihdam durumu, bağımlı çocukların varlığı köprü istihdama katılma üzerinde etkilidir. Cinsiyetin anlamlı bir etkisi çıkmamıştır.
	Emeklilik sonrasında ücretli veya gönüllü çalışmanın bireysel belirleyicilerinin ortaya çıkartılması	-İstihdamdayken çalışmaktan yorulanların, emeklilikten sonra ücretli veya gönüllü çalışma olasılığı düşmektedir. -Eğitim düzeyinin artması ile emeklilikten sonra ücretli ve ücretli+gönüllü çalışma olasılığı artmaktadır. -Sağlık durumunun iyi olması emeklilikten sonra çalışmamaya göre ücretli çalışma olasılığını arttırırken; ücretli işe göre gönüllü çalışma olasılığını azaltmaktadır. -Emekli erkeklerin emekli kadınlara göre gönüllü çalışma veya hiç çalışmamaya göre ücretli çalışma olasılıkları daha yüksektir. -Gelir düzeyi, emeklilikte proaktif olma, emeklilikten tatmin olma ile emeklilikten sonra çalışma arasında ilişki yoktur.
	Örgüt yapısı ve İK uygulamalarının emeklilik sonrası istihdam üzerindeki etkilerinin ortaya çıkartılması	-Emekli olanların, kariyer işinde çalışan veya işgücünün dışında olanlara göre, yarı zamanlı kalıcı olmayan pozisyonlarda çalıştırılma olasılıkları daha yüksektir. -Emekli çalışanları istihdam eden kuruluşlar ile kariyer işleri barındıran kuruluşlar arasında örgüt yapısı bakımından anlamlı bir farklılık yoktur. -Emekli çalışanlar ile kariyer işlerinde olanlar arasında birçok İK faaliyeti bakımından anlamlı farklılıklar vardır. -Emeklilikten sonra çalışan, kariyer işinde çalışan veya işgücünün dışında olanlar için işyerinde algılanan adalet, algılanan saygı düzeyi ve kararlara katılım bakımından anlamlı farklılıklar vardır.
	Emeklilik sonrası istihdamda toplumsal cinsiyet etkisinin ortaya çıkartılması	-Kadınların emeklilikten sonra çalışma olasılıkları erkeklere göre daha düşüktür. Modele ırk, eğitim, meslek, kazanç, servet, görev süresi, sağlık, emeklilik yaşı ve emekli eş değişkenleri eklendiğinde toplumsal cinsiyet açığı artmaktadır. Sosyal rol ve istihdam fırsatı değişkenleri eklendiğinde ise toplumsal cinsiyet açığı daha çok artmaktadır. - Boşanmış veya ayrılmış kadınların evli kadınlara göre emeklilik sonrası işgücüne yeniden katılma olasılıkları daha yüksektir.
	Emekli bireylerin istihdama giriş biçimlerini (kendi hesabına/ ücretli) belirleyen faktörlerin ortaya çıkartılması	-Yaşlı kadınların kendi hesabına çalışma olasılığı daha yüksekken, yaşlı erkeklerin ücretli ve maaşlı bir işte çalışma olasılığı daha yüksektir. -Evli olanların ücretli ve maaşlı çalışma olasılığı, kendi hesabına çalışma olasılığına göre daha yüksektir. -Sağlık durumunun iyi olması emeklilikten sonra hem kendi hesabına hem ücret-maaşlı çalışma olasılıklarını arttırmaktadır.

Tablo 1. Yazın İncelemesi Bulguları (Devam)

Yazar(lar)/yıl/ülke	Yöntem	
Pleau, R. ve Shauman, K. (2012) ABD	Veri toplama aracı: ABD Nüfus Araştırması (boylamsal veri) 1977-2010 Örneklem büyüklüğü: n=257.597 Yöntem: Regresyon Analizi, Korelasyon Analizi, Trend Analizi Ayrıştırma Analizi	
Hiscott, R. D. (2013) Kanada	Veri toplama aracı: Kanada Genel Sosyal Araştırması (2002-2007) Örneklem büyüklüğü: n=33558 Yöntem: Lojistik Regresyon Analizi	
Kim. S. (2014) Güney Kore	Veri toplama aracı: Nitel soru formu Örneklem büyüklüğü: n=9 Yöntem: Derinlemesine görüşme	
Fasbender, U., Deller, J., Wang, M., Wiernik, B. M., (2014) Almanya	Veri toplama aracı: Alman Yaşlanma Araştırması (Boylamsal veri) 1996-2008 Örneklem büyüklüğü: n=551 Yöntem: Yapısal Eşitlik Modellemesi	
Leinonen, T., Chandola, T., Laaksonen, M. ve Martikainen, P (2018) Finladiya	Veri: Fin Sicil Verileri (Boylamsal veri, 1987-2007) Örneklem büyüklüğü: n=10.879 Yöntem: Cox Regresyon Analizi, Binom Regresyon Analizi	
Durusoy-Öztepe, N. (2018) Türkiye	Veri toplama aracı: Nicel-TÜİK Hanehalkı Bütçe Araştırması Nitel- Soru formu Örneklem büyüklüğü: Nitel n=32 Yöntem: Nicel- Betimsel İstatistik Nitel- Derinlemesine görüşme	

	Amaç	Temel Bulgular
	ABD’de emeklilik sonrası istihdam trendinin belirlenmesi ve emeklilik sonrası istihdam üzerinde bireysel ve makroekonomik değişkenlerin etkisinin belirlenmesi	-Hem kadın hem erkekler için 1977-2010 yılları arasında emeklilik sonrası istihdam eğilimleri pek değişmemiştir. -Emeklilikten sonra işgücüne katılma olasılığını genç ve erkek olmak arttırmaktadır. Beyaz olmayan ırklar emeklilik sonrası tam zamanlı istihdam edilirken, beyazlar yarı zamanlı istihdam edilmektedir. -Emekli nüfusun yaşlanması, emeklilik süresinin uzaması, mevzuattan kaynaklı değişiklikler ve aile gelirindeki değişiklikler emeklilik sonrası istihdam olasılığını olumsuz etkilemektedir. -Politika değişiklikleri, ekonomik durgunluklar, işsizlik dalgalanmaları ve değişen mesleki yapı gibi makroekonomik değişkenler emeklilerin istihdama dönmeleri üzerinde önemli etkilere sahiptir.
	Kanada’da sosyo-demografik özelliklerin köprü istihdam üzerindeki etkisinin belirlenmesi	-Gönüllü emekli olanların köprü istihdama geçme olasılıkları yıllar içinde (2002’den 2007’ye) artış göstermiştir. -Sosyo-demografik özellikler (cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi, medeni durum, sağlık durumu, gelir durumu) bireylerin köprü istihdama geçmeleri üzerinde anlamlı bir etkiye sahiptir.
	Koreli orta yaşlı yetişkinlerin emeklilik sonrası yeni kariyer inşası sürecinde yaşadıkları aşamaların belirlenmesi	Aşamalar: (a) önceki kariyerde yaşanan dengesizliklerin tespiti, (b) benlik ve bağlam üzerine derinlemesine düşünme, (c) yeni profesyonel bağlantılar kurma ve kariyerinde değişiklikler yapma, (d) yeni bir kariyere adanma.
	Bireylerin emeklilikten sonra çalışmaya karar vermelerinde psikolojik yaşlanmanın etkisinin ortaya çıkartılması	-Yaşlanmayı sosyal kayıp ve kişisel gelişim olarak deneyimleyen emeklilerin on yıl sonra işgücüne geri dönme olasılıkları daha yüksektir. - Yaşlanmayı kendini tanıma dönemi olarak tanımlayanların emeklilikten sonra işgücüne dönme olasılıkları daha düşüktür. -Kişisel gelişim düzeyleri daha yüksek olanların emeklilikten sonra işgücüne dönme olasılıkları daha yüksektir.
	Emeklilik yaşının sosyo-ekonomik göstergelerinin ortaya çıkartılması ve emeklilik öncesi ile sonrasında istihdamda geçirilen sürelerin karşılaştırılması.	- Boşanmış, emekli maaşı almayan, yükseköğrenim görmüş, üst düzey zihin emeği sunan, ev kira olan ve hane borcu yüksek olanların daha geç emekli olma olasılıkları daha yüksektir. - En yüksek gelir diliminde yer alanların hem daha geç emekli olma hem de emeklilik sonrası istihdama katılma olasılıkları daha yüksektir. -Emeklilik öncesi istihdamda belirli bir yaşta geçirilen süre, işçiler yaşlandıkça hızla azalmaktadır.
	Emeklilerin sosyo-ekonomik koşullarının ve çalışma yaşamına dönme nedenlerinin belirlenmesi	-Emekli bireylerin işgücüne katılma nedenleri arasında; emekli aylıklarının düşük olması ve hanede bakıma muhtaç çocukların olması gibi ekonomik etmenler ile bireylerin geçmişten gelen rol ve kimliklerini sürdürme arzusu, sosyal ilişkilerini canlı tutma isteği gibi psikolojik etmenler yer almaktadır. -İstihdamdayken kendi hesabına çalışan bireyler emekli olduktan sonra da aynı işlerinde çalışmaya devam etmektedirler. Emekli olmak istemelerindeki en büyük neden sosyal sigorta prim yükünden kurtulmak istemeleridir. -İstihdamda nitelikli işgücünü temsil eden bireyler emeklilikten sonra işgücüne döndüklerinde niteliksiz işgücüne göre daha yüksek ücret elde etmektedirler.

İlgili yazına göre, emeklilik kararında sosyo-demografik özellikler belirleyici unsurlardır (Tablo 1). Bu ilişkinin Türkiye'deki yansıması, nicel bir yöntemle analiz edilerek incelenmeye çalışılmıştır.

Araştırmanın İçeriği

Amaç ve Yöntem

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de emekli bireylerin işgücü piyasasına katılımını belirleyen faktörleri tespit etmektir. Araştırmanın hipotezleri, ulusal ve uluslararası yazın taraması sonucunda belirlenmiş ve emeklilikten sonra işgücüne katılımı etkileyebilen; bireyin cinsiyet, eğitim düzeyi, yaş, medeni durum, yoksulluk durumu, hane tipi, emeklilik geliri/aylığı, sağlık durumu, borçluluk durumu, içinde bulunduğu gelir dilimi ve maddi yoksulluk durumunu temsil eden sosyo-demografik özellikler modele dahil edilmiştir¹⁶.

Bağımlı değişkenin kategorik olarak kodlandığı durumlarda kullanılan regresyon analizi çeşidi lojistik regresyondur (Gujarati, 2006: 541; Simonoff, 2003: 365; Miles ve Shevlin, 2008: 151). Eğer modelin bağımlı değişkeni iki kategorili ise ikili lojistik regresyon (binary logistik regression), üç veya daha çok kategoriden oluşuyorsa, çoklu lojistik regresyon (multinomial logistik regression) analizi uygulanmaktadır (Frees, 2010: 305). Bu çalışmada bağımlı değişken kategorik ve aynı zamanda dikotomik bir yapıda olduğundan (emekli bireyin işgücüne dahil olup olmama durumu) ikili lojistik regresyon analizi kullanılmıştır.

Logistik regresyon denkleminin matematiksel gösterimi şu biçimdedir:

$$\ln\left(\frac{p}{1-p}\right) = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \dots + \beta_n X_n \quad (1)$$

Modeldeki β regresyon katsayılarının anlamlılığı test edilirken, sınanan değişkenin lojit katsayısının kendi standart hatasına bölünmesiyle elde edilen Wald istatistiği kullanılmaktadır. Bu sonucun istatistiksel olarak anlamlı olması, değişkenin modele anlamlı katkı yaptığını ifade etmektedir (Kleinbaum ve Klein, 2010: 138-139).

İkili lojistik regresyon modelinde uyum iyiliğine; Olabilirlik Oranı testi Hosmer-Lemeshow Ki-kare uyum iyiliği testi ve sınıflandırma tabloları yardımı ile karar verilmektedir. Modelde bağımlı değişkende açıklanan varyans Cox&Snell R^2 veya Nagelkerke R^2 değerleri ile ölçülmekte (Menard, 1995: 24-27), çoğunlukta

16 Araştırma modeline dahil edilen sosyo-demografik özelliklerin yanı sıra işe dayalı özelliklerin etkisi de incelenmiştir. Çalışma saati, elde edilen ücret, sigortalı olma durumu, işin sürekliliği, sektör değişkenleri dahil edildiğinde bireyin emeklilikten sonra çalışması üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığı görülmüştür. Bu nedenle yalnızca sosyo-demografik özelliklerin etkisini içeren bir model oluşturulmuştur. Bu sonuç aynı zamanda emekli bireylerin çalışma yaşamına dönme kararı verirken, işin özelliklerini değil, kendi sosyo-demografik özelliklerini göz önünde bulundurduğunu göstermektedir. Nitekim, Griffin ve Hesketh (2008: 109-115)'in çalışmaları da işe dayalı özelliklerin bireyin köprü istihdama geçme kararı üzerinde anlamlı bir etki yaratmadığını ortaya koymuştur.

Nagelkerke R^2 değeri¹⁷ tercih edilmektedir (Gürbüz ve Şahin, 2017: 306).

Veri Seti ve Değişkenler

Çalışmada TÜİK 2018 GYKMVS kullanılmıştır. Veri setinde SSK, Emekli Sandığı ve BAĞ-KUR'dan emekli olanların ayrıştırılmadan emekli aylıklarının verilmesine bağlı olarak emekli aylıkları miktarı bakımından bir karşılaştırma yapılamaması araştırmanın kısıtını oluşturmaktadır.

Veri seti; bireylerin *eğitim, sağlık, işgücü durumları, kişisel ve hanehalkı geliri, ülkedeki gelir dağılımı, yoksulluk oranı, yoksulların sosyo-demografik özellikleri* gibi geniş kapsamlı bilgiler içermektedir. GYK araştırmasında örneklem seçimi; tesadüfi (olasılıklı), iki aşamalı, tabakalı, küme örneklemesine göre yapılmaktadır. TÜİK mikro veri setlerindeki örneklem sayısı, ağırlıklandırma işlemi ile Türkiye'yi temsil eder hale getirilmektedir (TÜİK, 2020a). 2018 GYKMVS'ye göre emekli birey için örneklem sayısı 9404 kişidir, ağırlıklandırma ile bu sayı, 8 milyon 876 bin 479 kişiye ulaşmaktadır¹⁸.

Araştırmanın bağımlı değişkeni '*emekli bireyin işgücüne katılma durumu*'dur (işgücüne dahil değil =0; işgücünde=1). Bağımsız değişkenler ise '*cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim durumu, hane tipi*¹⁹, *yoksulluk*²⁰, *maddi yoksunluk*²¹, *gelir grubu*²², *sağlık durumu, yıllık emeklilik geliri, borçluluk durumu*²³ biçimindedir.

Türkiye'de emekli bireylerin büyük çoğunluğu erkektir (Tablo 2). Emekli bireylerin yüzde 60'ının 65 yaş ve altında olması, erken emeklilik izlerinin devamı

17 Bu değer doğrusal regresyon analizindeki R^2 değerinin sahtesi (pseudo R^2) olarak da bilinmektedir. Nagelkerke (1991: 691), doğrusal regresyon modellerinde kullanılan varyans açıklama değeri yerine kesikli değişkenler için yeni bir formül oluşturmuştur. Bu değer sahte R^2 olarak isimlendirilmesinin nedeni; bağımlı değişkenin kategorik yapısı ve açıklanan varyans hesabı yapmanın -lineer regresyonda olduğu gibi- mümkün olmamasından kaynaklanmaktadır (Nagelkerke, 1991: 692; DeMaris, 2004: 273-276).

18 SGK verilerine göre 2018 yılı itibarıyla; 5510 sayılı SSGS Kanunu 4-1/a kapsamında 5 milyon 552 bin 281 kişi, 4-1/b kapsamında 1 milyon 678 bin 665 kişi, 4-1/c kapsamında ise 1 milyon 498 bin 812 kişi olmak üzere toplam 8 milyon 729 bin 458 kişi yaşlılık aylığı almaktadır. TÜİK verileri ile SGK verileri arasındaki 146 bin 721 kişinin oluşturduğu farkın nedeni, GYK araştırmasında emeklilik aylığı, 2022 sayılı yasa gereği yaşlılık aylığı ve isteğe bağlı emeklilik aylığı alan bireylerin de dahil edilmesi olabilir.

19 TÜİK GYKMVS'nde 2018 yılından önce hanede bağımlı çocuk olup olmadığı bilgisi paylaşıldıkça, 2018 yılı veri setinde bu bilgi paylaşılmamış, hanehalkı tipi olarak yalnızca çekirdek veya geniş aile olma durumuyla birlikte hanede ebeveyn ve çocuk bulunması durumu bilgisi sunulmuştur.

20 Yoksulluk değişkeninin hesaplanmasında göreceli yoksulluk kullanılmış, eşdeğer hanehalkı kullanılabilir fert medyan gelirinin yüzde 60'ı göreceli yoksulluk sınırı olarak alınmıştır. TÜİK 2018 GYKMVS üzerinden yapılan hesaplamaya göre; eşdeğer hanehalkı kullanılabilir fert gelirine göre hesaplanan medyan gelirin yüzde 60'ını temsil eden yoksulluk sınırı 10.670 TL'dir.

21 Maddi yoksunluk değişkeni; GYKMVS soru formunda FY020-FY080 aralığındaki altı sorudan tamamına evet yanıtını verenler, 'maddi yoksunluğu yok', en az bir en çok üç hayır yanıtını verenler 'orta dereceli maddi yoksunluk içinde', en az dört en fazla 6 hayır yanıtını verenler 'şiddetli derecede maddi yoksunluk içinde' biçiminde kodlanmıştır.

22 Gelir dilimi; GYKMVS üzerinden, yıllık hanehalkı kullanılabilir gelirin OECD eşdeğer fert ölçeğine bölünmesiyle ulaşılan kişi başına düşen gelirin 10'luk dilimlere ayrılmasıyla elde edilmektedir. Alt gelir dilimi en yoksul ilk üç yüzde 10'luk grubu, orta gelir dilimi 4-7'inci yüzde 10'luk gelir grubu, üst gelir dilimi ise en varlıklı son üç yüzde 10'luk gelir grubu temsil etmektedir.

23 Borçluluk durumu için 'Son 12 ay içinde ev kirasının, faizli borç geri ödemesinin veya konut kredisinin planlandığı gibi ödenememe durumu' sorusu temel alınmıştır. Birey en az bir veya daha fazla kez bu borcunu ödeyememişse 'ödeyemiyor', ödemelerini düzenli yapıyorsa 'ödeyebiliyor', bu tür bir borcu yoksa 'bu tür ödemesi yok' biçiminde kodlanmıştır.

niteliğindedir. Emekli bireylerin sağlık durumlarını çoğunlukla 'iyi/orta' olarak nitelendirmeleri, erken emekliliğin bir başka sonucudur.

Emekli bireylerin büyük bir çoğunluğu evli olmakla birlikte, ilkokul mezunu veya bir okul bitirmeyenlerden oluşmaktadır. Emekli bireylerin yoksulluk oranı yüzde 9 iken, yüzde 90'ı orta ve şiddetli derecede maddi yoksunluk yaşamaktadır. Emekli bireylerin yüzde 11'i tek kişilik hanede yaşamaktadır.

Türkiye'de 2018 yılı itibarıyla emekli bireylerin yaklaşık yarısı, yıllık 12.000-18.000 TL arasında olmak üzere, aynı yılın 1.603,12 TL olan aylık net asgari ücretinden daha düşük emekli aylığı almaktadır. Diğer yandan, emekli bireylerin yüzde 85'inin orta ve üst gelir grubunda yer alması emekli aylıklarından başka gelirlerinin olduğunu göstermektedir. Emekli bireylerin yüzde 18'inin ise borç/kredi gibi aylık gelirlerinin azalmasına neden olan ödemeleri vardır (Tablo 2).

Tablo 2. Bağımsız Değişkenlere İlişkin Betimsel İstatistikler

		Kişi sayısı	Yüzde (%)
CİNSİYET	Kadın	2041360	23,0
	Erkek	6835119	77,0
YAŞ	46-55 yaş	1977904	22,3
	56-65 yaş	3411506	38,4
	66-75 yaş	2221972	25,0
	76 yaş ve üzeri	1265096	14,3
MEDENİ DURUM	Evli	7212888	81,3
	Hiç Evlenmedi	157174	1,8
	Eşi Öldü	1150941	13,0
	Boşandı	355475	4,0
EĞİTİM DÜZEYİ	İlkokul ve altı	5628594	63,4
	İlköğretim/ortaokul	908346	10,2
	Lise	1174459	13,2
	Meslek yüksekokulu	396778	4,5
	Fakülte ve üzeri	768302	8,7
YOKSULLUK	Yoksul	797341	9,0
	Yoksul değil	8079138	91,0
HANE TİPİ	Tek kişilik	973229	11,0
	Sadece eşler	3028683	34,1
	Ebeveyn(ler) ve çocuklar	3169842	35,7
	Diğer	1704725	19,2
EMEKLİLİK GELİRİ (yıllık)	12000 TL ve altı	1223457	13,8
	12001-18000 TL	4242649	47,8
	18001-24000 TL	2107236	23,7
	24001-48000 TL	1196541	13,5
	48001 TL ve üzeri	106595	1,2
SAĞLIK DURUMU	Çok iyi	173065	1,9
	İyi	3711681	41,8
	Orta	3478768	39,2
	Kötü	1334220	15,0
	Çok kötü	178745	2,0
GELİR DİLİMİ	Alt gelir grubu (ilk üç)	1283986	14,5
	Orta gelir grubu (orta dört)	3515974	39,6
	Üst gelir grubu (son üç)	4076519	45,9
MADDİ YOKSUNLUK	Maddi yoksunluğu yok	923201	10,4
	Orta derece maddi yoksunluk	6568056	74,0
	Şiddetli maddi yoksunluk	1385221	15,6
BORÇLULUK DURUMU	Bu tür ödemesi yok	7205766	81,2
	En az bir kez ödeyemeyen	260789	2,9
	Ödeyebiliyor	1409924	15,9
TOPLAM (her bir grup için)		8876479	100,0

Araştırmanın Hipotezleri

Çalışmanın ana hipotezi ‘Emekli bireylerin sosyo-demografik özellikleri ile işgücüne katılmaları arasında anlamlı bir ilişki vardır’, ana hipotezle bağlantılı olarak alt hipotezle ise;

H1a: Emekli bireyin cinsiyeti ile işgücüne katılımı arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H1b: Emekli bireyin yaşı ile işgücüne katılımı arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H1c: Emekli bireyin medeni durumu ile işgücüne katılımı arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H1d: Emekli bireyin eğitim durumu ile işgücüne katılımı arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H1e: Emekli bireyin hane tipi ile işgücüne katılımı arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H1f: Emekli bireyin yoksulluk durumu ile işgücüne katılımı arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H1g: Emekli bireyin maddi yoksunluk durumu ile işgücüne katılımı arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H1h: Emekli bireyin gelir grubundaki yeri ile işgücüne katılımı arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H1i: Emekli bireyin sağlık durumu ile işgücüne katılımı arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H1j: Emekli bireyin emeklilik geliri ile işgücüne katılımı arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H1k: Emekli bireyin borçluluk durumu ile işgücüne katılımı arasında anlamlı bir ilişki vardır.

biçiminde oluşturulmuştur.

Analiz ve Bulgular

Lojistik regresyon modelinin uyum iyiliğinin sınanmasına ilişkin olarak olabilirlik oranı (-2LL) değerine bakılmış; test istatistiğinin değerinin ki-kare dağılımının tablo değerinden büyük olduğu ($p < 0.001$) ve kurulan model ile -2LL

değerinde 2330949,032'lik düşüş olduğu görülmüştür. Böylelikle bağımsız değişkenlerden en az birinin modelin açıklanmasına anlamlı katkı yaptığı söylenebilir. Diğer taraftan sınıflandırma tablolarına bakıldığında; başlangıç modeline (yüzde 71,3) göre genel doğru sınıflandırma yüzdesinde (yüzde 77,8) artış olması, modelin sınıflandırma açısından başarılı olduğunu göstermektedir. Modelin pseudo R^2 değeri ise 0,33 çıkmıştır. Bu değer 0,20-0,40 arasında olması yeterli kabul edildiğinden (Alpar, 2013: 622), modelin açıklayıcılığının iyi düzeyde olduğu söylenebilir. Modelde artıkların -2 ile +2 arasında çıkması nedeniyle çoklu bağlantı sorunu olmadığı gözlenmiştir.

Lojistik regresyon analizi sonuçlarına göre; her bir bağımsız değişken ile bağımlı değişken arasında anlamlı bir ilişki olduğu ortaya çıkmıştır. Bu anlamlı ilişkinin etkisini ortaya koyan değer ise $\text{Exp}(B)$ ile gösterilen 'Odds oranı'dır (Tablo 3). Sonuçlar yorumlanırken, kategorik değişkenler içinde bir referans değişken belirlenmekte ve diğer değişkenler referans değişkene göre yorumlanmaktadır.²⁴

Analiz sonuçlarına göre emeklilikten sonra çalışma kararında, cinsiyet önemli bir değişkendir. Erkek olmanın kadın olmaya göre emeklilikten sonra çalışma olasılığını 7,36 kat artırdığı görülmüştür. Bu noktada Türkiye işgücü piyasasında cinsiyete dayalı tabakalaşmanın (Toksöz, 2007: 50; Kumaş vd. 2014: 369), emeklilikten sonraki dönem için de geçerli olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Whitehouse (1992: 71), kadınların erkeklere göre ortalama olarak daha düşük ücretli işlerde çalışmalarının emeklilik dönemlerine yansıdığını savunmaktadır. Emeklilik sonrası istihdamla ilgili çoğu araştırmada, kadınların kendilerini emekli olarak tanımladıktan sonra işgücüne yeniden girme olasılıklarının daha düşük olduğu tespit edilmiştir (Moen vd., 2000; Maestas, 2010; Pleau, 2010).

Türkiye'de, geleneksel toplumsal cinsiyetçi bakış açısı ve kadının çalışsa bile 'ev kadını' olarak nitelendirilmesi (Durmaz-Bodur, 2020: 84), emeklilikten sonraki statüsünü hane içinde tanımlamasına neden olmaktadır. Emekli kadınların hane ve torun bakımı sorumluluğu, yeniden işgücüne dönme kararlarını olumsuz yönde etkilemektedir (Pleau, 2010: 288). Türkiye'de kadınların yaşa göre işgücüne katılım durumları 'M' yörüngesi izlemektedir²⁵. Bu durum kadınların erken emeklilik olanaklarının devam ediyor olması ve yaşlı bakımı sorumlulukları ile açıklanmaktadır (Karadeniz ve Yılmaz, 2007: 36-37). Dolayısıyla emeklilikten sonra kadınların tekrar işgücüne dönmesi, bakım yükümlülüklerinin neden olduğu dezavantajlardan dolayı güçleşmektedir.

Uluslararası yazındaki bazı araştırmalar kadınların ücretli çalışan olarak köprü istihdama girme olasılıklarının erkeklere göre daha düşük olduğunu

24 Analiz sonuçlarının verildiği Tablo 3'te referans değişkenler gösterilmiştir.

25 Türkiye'de kadınların işgücüne katılma oranlarının en fazla olduğu yaş grubu 20'li yaşlar iken, evlilik ve çocuk sahibi olma yaşı olarak da kabul edebileceğimiz 25-29 yaş aralığına gelindiğinde kadınların işgücünden çekilmeye başladıkları görülmektedir. Nitekim Türkiye'de ortalama ilk evlenme yaşı erkeklerde 27,9 iken kadınlarda 25'tir (TÜİK, 2019). 35-39 yaş aralığında işgücüne katılma oranında tekrar bir artış görülse de 20'li yaşlar için görülen tepe noktasındaki değere ulaşılammaktadır 40'lı yaşlardan itibaren ise kadınların işgücüne katılım oranında ciddi bir azalma yaşanmaktadır (Durmaz-Bodur, 2020: 51-52).

(Davis, 2003: 65; Griffin ve Hesketh,2008: 111) ortaya çıkarmıştır. Aksi biçimde Quinn ve Kozy (1996: 369) araştırmalarında, emeklilikten sonra çalışma hayatına dönme olasılıklarını kadınlar için yüzde 28, erkekler için yüzde 16 olarak tespit etmiş ve kadınların erkeklere göre köprü istihdamda yer alma olasılıklarının daha yüksek olduğunu gözlemlemiştir. Kerr ve Armstrong (2011: 62) emeklilikten sonra kadınların kendi hesabına çalışma olasılıklarının, erkeklerin ise ücretli ve maaşlı çalışma olasılıklarının daha yüksek olduğunu tespit ederken, Kim ve Feldman (2000: 1204) emeklilik sonrasında ücretli bir işte çalışma kararında, kadın ve erkek arasında anlamlı bir farklılık bulamamıştır.

Yaş bağımsız değişkeninin etkisine bakıldığında 46-55 yaş aralığında olmaya göre diğer tüm yaş gruplarında (56-65 yaş, 66-75 yaş, 76 yaş ve üzeri) olmak emeklilikten sonra çalışma olasılığını azalttığı görülmüştür. Dolayısıyla daha genç yaşta emekli olan bireylerin köprü istihdama geçme olasılıkları daha yüksektir. Esnek emeklilik yaşı uygulamalarının olduğu ülkelerde de emeklilik sonrası istihdama katılma teşvik edilmektedir (Leinonen vd. 2018: 1). Bu durum, bireylerin genç yaşta kendilerini hem fiziksel hem zihinsel olarak daha sağlıklı hissetmeleri ile ilişkili olabilir.

Tablo 3. Lojistik Regresyon Analizi Sonuçları

Bağımsız Değişkenler	B	s.h.	Wald	df	p	Exp(B)	EXP(B) için yüzde 95 güven aralığı	
							Alt	Üst
Cinsiyet (Ref: Kadın)	1,99	,003	470107,96	1	,000	7,36	7,31	7,40
Yaş (Ref: 46-55)			351412,48	3	,000			
56-65 yaş	-,584	,002	75107,69	1	,000	,558	,555	,560
66-75 yaş	-1,34	,003	235898,72	1	,000	,260	,259	,261
76 yaş ve üzeri	-2,21	,005	235660,52	1	,000	,109	,108	,110
Medeni durum (Ref: Evli)			59232,29	3	,000			
Hiç evlenmedi	-,868	,008	11089,24	1	,000	,420	,413	,427
Eşi öldü	-1,13	,005	52220,12	1	,000	,322	,319	,325
Boşandı	-,724	,006	16235,88	1	,000	,485	,480	,490
Eğitim (Ref: İlkokul ve altı)			24792,37	4	,000			
İlköğretim/ortaokul	-,148	,003	2631,64	1	,000	,863	,858	,867
Lise	-,363	,003	16941,33	1	,000	,696	,692	,699
Meslek yüksekokulu	-,170	,005	1235,26	1	,000	,843	,835	,851
Fakülte ve üzeri	,134	,004	1340,77	1	,000	1,14	1,13	1,15
Yoksulluk (Ref: Yoksul)	,029	,006	26,75	1	,000	1,02	1,01	1,04
Hane tipi (Ref: Tek kişi)			17202,88	3	,000			
Sadece eşler	-,519	,005	11609,96	1	,000	,595	,590	,601
Ebeveyn(ler) ve çocuklar	-,402	,005	7402,32	1	,000	,669	,663	,675
Diğer	-,254	,005	2817,04	1	,000	,775	,768	,783
Emeklilik geliri (yıllık) (Ref: 12000 TL ve altı)			285631,92	4	,000			
12001-18000 TL	-,734	,003	50972,74	1	,000	,480	,477	,483
18001-24000 TL	-1,44	,004	153673,34	1	,000	,237	,235	,239
24001-48000 TL	-1,95	,004	209860,71	1	,000	,141	,140	,142
48001 TL ve üzeri	-1,92	,009	47255,63	1	,000	,146	,144	,149

Sağlık durumu (Ref: Çok iyi)			88214,38	4	,000			
İyi	-,470	,006	6797,33	1	,000	,625	,618	,632
Orta	-,745	,006	16722,39	1	,000	,475	,469	,480
Kötü	-1,20	,006	36659,75	1	,000	,300	,296	,303
Çok kötü	-4,05	,028	20524,17	1	,000	,017	,016	,018
Gelir dilimi (Ref: Alt)			199693,62	2	,000			
Orta	,585	,004	17965,10	1	,000	1,79	1,77	1,81
Üst	1,38	,004	95477,84	1	,000	3,99	3,96	4,03
Maddi yoksunluk (Ref: Hiç)			11643,98	2	,000			
Orta	-,197	,003	4195,67	1	,000	,821	,816	,826
Şiddetli	-,447	,004	11430,44	1	,000	,639	,634	,645
Borçluluk durumu (Ref: Borcu yok)			183,36	2	,000			
Ödeyemiyor	,046	,005	84,33	1	,000	1,04	1,03	1,05
Ödüyor	-,021	,002	82,81	1	,000	,979	,974	,983
Sabit	-,332	,009	1337,89	1	,000	,718		

Bağımsız değişkenlerden bir diğeri olan *sağlık durumunu* ‘çok iyi’ olarak beyan edenlerin emeklilikten sonra çalışma olasılıklarının ‘iyi’, ‘orta’, ‘kötü’, ‘çok kötü’ olma durumlarına göre çok daha yüksek olduğu görülmektedir. Kim ve Feldman (2000: 1203), sağlık durumu kötü olan bireyin işin fiziksel taleplerini yerine getiremeyeceğini ve iyi bir sağlık durumuna sahip olmanın emeklilikten sonra yalnızca ücretli çalışma konusunda değil, gönüllü çalışma konusunda da işgücüne katılımı olumlu yönde etkilediğini tespit etmiştir. Sağlık sorunu yaşamayan emeklilerin, sıklıkla çalışma yaşamına dönmeleri, dinamizmelerini sürdürmek ve hala bir işe yaradıkları hissini devam ettirmek arzusu içinde olmaları ile doğrudan ilişkilidir (İçli, 2016: 52).

Medeni durum modelin bağımsız değişkenlerinden bir diğeridir. Evli olmaya göre; hiç evlenmeme 0,42 kat, eşin ölmesi 0,32 kat, boşanmış olmak ise 0,48 kat emeklilikten sonra işgücüne katılma olasılığını azaltmaktadır (Tablo 3). Verilere göre özellikle evli bireylerin, emeklilikten sonra çalışma hayatına dönme eğilimlerinin daha çok olması, evli bireylerin kalabalık hanedeki yaşaması dolayısıyla hane giderlerinin de daha çok olması ile açıklanabileceği gibi, işgücü piyasasının evli bireyleri daha çok içermesi ile de açıklanabilir. Kerr ve Armstrong’un (2011: 70) emeklilikten sonra bireylerin çalışma hayatında yer

aldıkları statüyü inceledikleri araştırmalarında; evli olanların emeklilikten sonra ücretli ve maaşlı çalışma olasılığının, kendi hesabına çalışma olasılığına göre daha yüksek olduğu; Pleau ve Shauman'ın (2012: 125) araştırmalarında boşanmış bireylerin, eşi ölen bireylere göre emeklilikten sonra çalışma olasılığının daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu durumda, eşi ölen bireylerin geride kalan (ölüm aylığı) aylığına erişme koşullarının etkili olduğu söylenebilir.

Medeni durumun emeklilikten sonra çalışma hayatına dönme üzerindeki etkisini daha net görebilmek için *hane tipi* değişkeni de modele dahil edilmiş ve emeklilikten sonra işgücüne dahil olma olasılığının, hanede *tek başına* yaşamaya göre, *eşle yaşamının* 0,59 kat, *eş ve çocuklar ile yaşamının* 0,66 kat, *diğer kalabalık hanelerde* yaşamının ise 0,77 kat azalttığı görülmüştür. Dolayısıyla bireyin hanede tek başına yaşaması durumunda emeklilikten sonra işgücüne katılma olasılığı diğer durumlara göre çok daha yüksektir. Bu noktada, eş ve/veya çocukların bulundukları hanelerde, emekliliğine hak kazanmış bir kimsenin çalışma çağında çocuğunun olabileceği varsayımı altında, haneye gelir getirecek kişi sayısının artmasıyla birlikte, bireyin emekli olduktan sonra tekrar işgücüne dönme olasılığının azaldığını söyleyebilmek mümkündür. Nitekim Acar vd. (2017: 841) Türkiye'de hanedeki çalışanların payının artmasının, o hanehalkının maddi yoksunluk olasılığını azalttığını tespit etmiştir. Ek olarak; emekli bireyler için çalışma, aynı zamanda bir sosyalleşme aracı olduğundan hanede tek başına yaşayan emekli bireyin işgücüne dönme arzusunun daha yüksek olabileceği söylenebilir. Diğer taraftan hanede eğitim gören çocukların varlığı eğitim masraflarını beraberinde getireceğinden, emekli bireyin işgücüne dönme kararı üzerinde olumlu bir etki yaratabilir (Durusoy-Öztepe, 2018: 46). Ancak, TÜİK 2018 GYKMVS'ne göre; emekli olup işgücüne dahil olan bireylerin aynı hanede yaşayan çocuklarının yalnızca yüzde 5,8'inin eğitime devam ettiği, hanede başka eğitime devam eden kimsenin olmadığı bulgusuna ulaşılmıştır. Buna karşın; eş, çocuk ve diğer akrabalarıyla birlikte yaşayan emekli bireylerin hanelerinde; eşlerin yüzde 14,8'inin (1.230.051 kişi), çocukların yüzde 28,1'inin (148.589 kişi), kardeşlerin yüzde 4,8'inin (42.860 kişi), gelin veya damatların yüzde 37,1'inin (13.435 kişi) ve torunların yüzde 48,9'unun (2220 kişi) istihdamda olduğu görülmüştür²⁶.

Analiz sonuçlarına göre emeklilikten sonra çalışma olasılığını, ilköğretim mezunu olmaya göre; ilköğretim veya ortaokul mezunu olmak 0,86 kat, lise mezunu olmak 0,69 kat, meslek yüksekokulu mezunu olmak 0,84 kat azaltırken, fakülte ve üzeri eğitim düzeyine sahip olmak ise 1,14 kat arttırmaktadır (Tablo 3). Uluslararası yazına göre eğitim düzeyinin artması emeklilikten sonra ücretli çalışma veya hem ücretli hem gönüllü çalışma olasılığını arttırmaktadır (Griffin ve Hesketh, 2008: 111; Hiscott, 2013: 67). Yüksek eğitim düzeyine sahip bireylerin

26 TÜİK (2018) GYKMVS aracılığıyla hesaplanmıştır.

üretim ihtiyacının daha fazla olması, köprü istihdamda nitelikleri nedeniyle daha fazla seçeneklerinin olması ve ek olarak istihdamda nitelikli işgücünü temsil eden bireylerin emeklilikten sonra işgücüne döndüklerinde nitelsiz işgücüne göre daha yüksek ücret alabilmeleri (Durusoy-Öztepe, 2018: 127) ve çoğunlukla-yüksek eğitilmiş işgücünü temsil etmeleri işgücüne dönme durumlarını artıran koşullar olarak ifade edilebilir.

Yoksul olmaya göre yoksul olmamak, emeklilikten sonra çalışma hayatına dönme olasılığını 1,02 kat arttırmaktadır. Söz konusu veri, yoksulluk durumunun emeklilik sonrası çalışma üzerinde çok az bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Yoksul olmayan emeklilerin çalışma hayatına dönme olasılıklarının küçük de olsa daha yüksek olması, yoksul olmayan emeklilerin daha yüksek eğitim düzeyleri ve nitelikli işgücü olmaları ile açıklanabilir. Diğer taraftan Türkiye’de sosyal yardım almak işgücüne katılım üzerinde az da olsa olumsuz yönde etki etmektedir. Yakut (2015) Türkiye’de sosyal yardım almanın işgücü arzı üzerinde, yüzde 2’nin altında negatif bir etkiye sahip olduğunu tespit etmiştir. Bu noktada yoksul emekli bireylerin sosyal yardım almaları, işgücü dışında kalmalarının nedenlerinden birisi olarak ifade edilebilir²⁷.

Bireyin maddi yoksunluk yaşamaması durumuna göre; orta dereceli maddi yoksunluk yaşaması 0,82 kat, şiddetli derecede maddi yoksunluk yaşaması 0,63 kat emeklilikten sonra çalışma olasılığını azaltmaktadır (Tablo 3). Yoksulluk değişkeninde olduğu gibi, maddi yoksunluk içinde olmak da emekli bireyin yeniden işgücüne dönme olasılığını olumsuz yönde etkilemektedir. Yoksulluk ve maddi yoksunluk değişkenlerinin emekli bireylerinin işgücüne katılımı üzerindeki etkisi aynı yönlü olsa da derecelerinin farklı olduğu görülmektedir. Nitekim yapılan bazı çalışmalarda göreceli yoksulluk ile maddi yoksunluk arasında güçlü bir ilişkinin olmadığı gösterilmiştir (Acar vd., 2017; Ayllón ve Gábos, 2017).

Modelin bir diğer bağımsız değişkeni olan *gelir diliminin* emeklilikten sonra çalışma kararı üzerindeki etkisi analiz edildiğinde çalışma olasılığını, alt gelir diliminde yer almaya göre, orta gelir diliminde yer almanın 1,79 kat, üst gelir diliminde yer almanın ise 3,99 kat arttırdığı görülmüştür. Çalışmaya benzer biçimde Leinonen vd. (2018: 17), üst gelir diliminde yer alanların hem daha geç emekli olduklarını hem de emeklilik sonrası istihdama katılma olasılıklarının daha yüksek olduğunu tespit etmiştir.

Talas’a göre (1953: 20), sosyal güvenlik riski olan yaşlılık, gelirin kesintiye uğradığı bir iş göremezlik durumudur ve “... kendi kudretine göre çalışan herkese artık çalışarak hayatlarını kazanamayacak olan bir hale geldikleri zaman geçinmelerine olanak verecek bir gelir” sağlanmalıdır. Bu bağlamda modelde

27 3294 Sayılı Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Kanunu (K.T.: 29/5/1986; R.G.: 14/6/1986); (Ek fıkra: 4/7/2012-6353/17 md.) Madde 2 – “...Ayrıca, kanunla veya Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle kurulu sosyal güvenlik kuruluşlarına tabi olmakla veya bu kuruluşlarca aylık veya gelir bağlanmış olmakla birlikte, Fon Kurulunca belirlenecek ölçütlere göre; hane içindeki kişi başına düşen geliri, onaltı yaşından büyüklük için belirlenen aylık net asgari ücretin 1/3’ünden az olan kişilerden fakir ve muhtaç durumda bulunanlar da bu Kanun kapsamındadır.” düzenlemesine göre, emekli aylığı almak sosyal yardımdan yararlanmada engel bir durum değildir.

işgücüne katılımı etkileyebilen, bireyin emeklilik geliri düzeyi ve borçluluk durumu bağımsız değişkenlerine yer verilmiştir. Emeklilikten sonra çalışma olasılığını, bireyin emekli aylığının yıllık 12.000 TL ve altında olmasına göre, yıllık 12.001-18.000 TL arasında olması 0,48 kat, 18.001-24.000 TL arasında olması 0,23 kat, 24.001-48.000 TL arasında olması 0,13 kat, 48.001 TL ve üzerinde olması 0,14 kat azaltmaktadır (Tablo 3). Yani emeklilik geliri arttıkça, bireyin çalışma olasılığı azalmaktadır. Diğer yandan, Griffin ve Hesketh'in (2008: 118) Finlandiya'daki araştırmasında bireyin geliri ile emeklilikten sonra çalışma durumu arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Bağımsız değişkenlerden bir diğeri olan borçluluk durumu incelendiğinde, bireyin emeklilikten sonra çalışma olasılığını, herhangi bir borcu olmaması durumuna göre, borçlu olması ve fakat borcunu ödemede güçlük çekmesi durumu 1,04 kat artırırken, borçlu olması ve borcunu ödeyebiliyor olması durumunun ise 0,97 kat azalttığı gözlenmiştir. Leinonen vd. (2018: 17) yüksek hane borcu olan bireylerin emeklilik sonrasında istihdamda daha uzun kaldıklarını; Durusoy-Öztepe (2018: 107), Türkiye'de emekli bireylerin önemli bir kısmının, düşük emekli aylıkları ve borç/kredi yükleri nedeniyle tekrar çalışma yaşamına döndüklerini ortaya koymuştur.

Sonuç ve Değerlendirme

TÜİK GYKMVS aracılığı ile yapılan lojistik regresyon analizi sonuçlarına göre, uluslararası yazınla örtüşür biçimde, Türkiye'de emekli bireylerin sosyo-demografik özellikleri ile işgücü piyasasına katılımları arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.

Araştırmada toplumsal cinsiyetçi bakış açısını destekler biçimde 'cinsiyetin' emeklilik sonrasında çalışma yaşamına dönme kararında oldukça etkili bir özellik olduğu tespit edilmiştir: 'Erkek' olmak, 'kadın' olmaya göre emeklilikten sonra çalışma olasılığını 7,36 kat arttırmaktadır. Söz konusu bakış açısını destekler biçimde, Türkiye'de emekli kadın sayısının emekli erkek sayısına göre oldukça az olması, kadınların emeklilik hakkına erişemediklerini ve kadınların ileri yaşlarında yaşlı bakımı sorumluluğu ile karşı karşıya kaldıklarını göstermektedir. Kadınların çoğunlukla, dışsal piyasada çalışmaları, istihdam hakkı ve koşulları açısından fırsat eşitliğine sahip olamamaları, emeklilik koşullarını doğrudan etkileyebilmektedir.

'Emeklilik geliri' ve 'borçluluk durumu' çalışma yaşamına dönmeyi etkileyen diğer değişkenlerdir. Emekli aylığı miktarının artmasının bireyin çalışma olasılığını azalttığı, kredi/borç yükü olmasının çalışma olasılığını arttırdığı görülmüştür.

Bulgulara göre 'evli olmak', 'sağlıklı olmak', 'genç yaşta emekli olmak', 'yüksek eğitilmiş olmak' gibi sosyo-demografik özellikler, emeklilikten sonra çalışma olasılığını arttırmaktadır. Diğer yandan emekli bireyin hanede eş ve çocukları ile yaşaması emeklilikten sonra çalışma olasılığını azaltmaktadır.

Emeklilikten sonra çalışma kararında etkili olan bir diğer unsur görece yoksulluk durumudur. Yoksul ve maddi yoksunluk içinde olan bireylerin emeklilikten sonra çalışma olasılığı daha düşük iken, üst gelir dilimindeki emeklilerin çalışma olasılığı yaklaşık 4 kat daha fazladır. Emeklilik ve çalışma kararı arasında cinsiyetten sonra en belirleyici değişken ‘gelir dilimi’ olmuştur.

Analiz sonuçlarına göre emekli bireylerin sosyo-demografik özellikleri, işgücü piyasasına katılma kararlarını farklı düzeylerde etkilemektedir. Bulgular, emeklilik sistemleri ve reformları belirlenirken, işgücü piyasasının yapısının, emekli bireylerin sosyo-demografik özelliklerinin ve iktisadi demografinin dikkate alınması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda genel başlıkları ile emeklilik sistemine yönelik uygulanabilecek politikalar aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- Araştırmada emekli bireylerin çalışma kararlarında etkili olan değişkenlerden bir diğeri ‘emekli aylıkları’dır. Mevcut durumda Türkiye’de emekli aylıkları düşük düzeyde iken (2018 GYKMVS’ye göre yıllık emeklilik geliri medyan değeri 17.160 TL), 2008 reformunun emekli aylıkları üzerindeki etkileri görülmeye başlandıkça emeklilerin yoksulluk oranlarının artacağı söylenebilir. 5510 sayılı yasa ile aylık bağlama oranlarının ve emekli aylıklarının alt sınırının düşürülmesi, 2008 sonrası çalışmaya başlayanların çok daha düşük emekli aylığı almalarına/yaşlı yoksul olmalarına neden olabilecektir. Bu noktada, emekli aylığı hesabında, enflasyon oranları, büyüme ve kalkınma gibi makro değişkenlerin, iktisadi demografik değişimin ve üç farklı kurumdan emekli olanların aylık miktarındaki makasın dikkate alınmasını gerektirmektedir

- Her grup ancak özellikle kadınlar için kayıtlı çalışmanın ve/veya gerçek beyana dayalı ücret ve prim ödenmesinin sağlanması, temel bir ekonomik ve sosyal hak olan emeklilik hakkına erişememeyi ve sosyal güvenlik sisteminin açık vermesini engelleyebilecektir.

- Türkiye’de görece yoksulluk sınırından görece yüksek olan emekli aylıkları miktarının düşük olmasının temel nedeni, çalışanların ortalama ücretlerinin düşük olmasıdır. Dolayısıyla, en az ücret düzeyinin insan onuruna yaraşır ve satın alma gücünü gerçek anlamda koruyan düzeye çıkarılması, emekli bireylerin refah düzeyini doğrudan etkileyebilecektir.

- Salgın döneminde uzun süreli sigorta kollarından yararlanamayan tüm çalışanların, askerlik ve doğum borçlanmasında olduğu gibi ‘sal-

gün borçlanması' ve istediği basamaktan ödeme yapabileceği bir düzenlemenin yapılması, sistemin sürdürülebilirliği ve bireyin emeklilik hakkına erişimini sağlayabilecektir.

Gelecekteki çalışmalarda emekli bireylerin işgücüne katılımını belirleyebilen sosyo-demografik özellikler dışında, sosyolojik, psikolojik ve makroekonomik değişkenlerin araştırılması, ilgili yazını zenginleştirebilecek ve sosyal politikaların oluşturulmasında yol gösterici olabilecektir.

Kaynakça

- Acar, A., Anil, B. ve Gursel, S. (2017) "Mismatch Between Material Deprivation and Income Poverty: The Case of Turkey", *Journal of Economic Issues*, 51, 3, 828-842.
- Akı, E. ve Demirbilek, S. (2002) "An Analysis of Finance Problems of Social Insurance Institution in Turkey", *DEÜ İİBF Dergisi*, 17, 1, 1-10.
- Akyüz, F. (2011) *Türkiye'de Kapitalizmin ve Sosyal Güvencesizliğin İnşası*, İstanbul: Sav Yayınları.
- Arabacı, R. Y. ve Alper, Y. (2010) "Sosyal Güvenlik Reformu'nun Yaşlılık Aylıklarına Etkisi: Yoksulluk Yaratan Bir Sosyal Güvenlik Sistemi", *Amme İdaresi Dergisi*, 43, 2, 101-118.
- Arın, T. (2013) *Kriz, Devlet, İktisat ve Sosyal Güvenlik Politikaları: Seçilmiş Yazılar*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Arun Ö. (2016) "Çağdaş Türkiye'de Yaşlılık ve Eşitsizlik", *Mediterranean Journal of Humanities*, 6, 2, 29-48.
- Armstrong-Stassen, M. (2008) "Organisational Practices and The Postretirement Employment Experience of Older Workers", *Human Resource Management Journal*, 18, 1, 36-53.
- Ayllón, S. ve Gábos, A. (2017) "The Interrelationships Between The Europe 2020 Poverty and Social Exclusion Indicators", *Social Indicators Research*, 130, 3, 1025-1049.
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç-Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2013) *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Pegem Akademi.
- Danış, M. Z. ve Efe, F. (2016) "Aktif Yaşlanma", *Yaşlılık: Disiplinlerarası Yaklaşım, Sorunlar, Çözümler* (der. V. Kalinkara), Ankara: Nobel Yayıncılık, 263-292.
- Davis, M. A. (2003) "Factors Related To Bridge Employment Participation Among Private Sector Early Retirees", *Journal of Vocational Behavior*, 63, 1, 55-71.
- DeMaris, A. (2004) *Regression with Social Data: Modeling Continuous and Limited Response Variables*, Wiley-Interscience Publication.
- DISK-AR (2020a) "Salgın Günlerinde Asgari Ücret Gerçeği Araştırması 2021", <http://arastirma.disk.org.tr/wp-content/uploads/2020/12/2021-asgari-yüzde C3yüzde BCret-son.pdf> (12.05.2021).
- DISK-AR (2020b) "Emekliler Bayrama Mutsuz ve Yoksul Giriyor", <http://arastirma.disk.org.tr/wp-content/uploads/2020/07/Emekliler-Bayrama-Mutsuz-ve-Yoksul-Giriyor.pdf> (12.05.2021).
- DISK-AR (2020c) "Türkiye'de Emeklilerin Durumu ve Emeklilikte Yaşa Takılanlar Gerçeği", <http://arastirma.disk.org.tr/wp-content/uploads/2021/02/Emeklilerin-Durumu-ve-EYT-Geryüzde C3yüzde A7eyüzde C4yüzde 9Fi-Rapor-Son.pdf> (12.05.2021).
- DISK-AR (2020d) "İnsan Onuruna Yaraşır Asgari Ücret", <http://disk.org.tr/wp-content/uploads/2019/12/Dyüzde C4yüzde B0SK-AR-2020-ASGARyüzde C4yüzde B0-yüzde C3yüzde 9CCRET-RAPORU.pdf> (12.05.2021).

- Doeringer, P. B. ve Piore, M. J. (1971) *Internal Labor Markets and Manpower Analysis*, D.C. Heath and Company, Lexington, MA.
- Durmaz-Bodur, N. (2020) *Türkiye Refah Rejiminde Kadın*, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Durusoy-Öztepe, N. (2018) *Çalışma Yaşamında Emekliler*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Erdoğan, Z., Kayabaşı, N., Özkan-Tağı, S., Söylemezoğlu, F., Tezel, Z., Şanlı, H. S., Anar, A., Kahvecioğlu-Sarı, H. (2016) "Yaşlılıkta Üretmek", Yaşlılık Sosyolojisi (der. H. Ceylan), Ankara: Nobel Yayınları, 325-344.
- Fasbender, U., Deller, J., Wang, M., Wiernik, B. M. (2014) "Deciding Whether To Work After Retirement: The Role of The Psychological Experience of Aging", *Journal of Vocational Behavior*, 84, 215-224.
- Feldman, D. C. ve Kim, S. (2000) "Bridge Employment During Retirement: A Field Study of Individual and Organizational Experiences with Post-Retirement Employment", *Human Resource Planning*, 23, 1, 14-25.
- Fişek, A. G., Özşuca, Ş. ve Şuğle, M. A. (1999) *Sosyal Sigortalar Kurumu Tarihi:1946-1996*, Ankara: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayını.
- Frees, E. W. (2010) *Regression Modelling with Actuarial and Financial Applications*, Cambridge University Press.
- Gollier J.J. (2000) *Insurance and Private Pensions Compendium For Emerging Economies*, Book 2 part 2/1, Private Pensions: Regulatory Issues, OECD, www.oecd.org/finance/private-pensions/1816189.doc (10.08.2016).
- Gökbayrak, Ş. (2010a) "Türkiye'de Sosyal Güvenliğin Dönüşümü", *Çalışma ve Toplum*, 25, 2, 141-162.
- Gökbayrak, Ş. (2010b) *Refah Devletinin Dönüşümü ve Özel Emeklilik Programları*, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Griffin, B. ve Hesketh, B. (2008) "Post-Retirement Work: The Individual Determinants of Paid and Volunteer Work", *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 81, 101-121.
- Gujarati, D. N. (2006) *Temel Ekonometri* (çev. Ü.Şenesen ve G. Günlük-Şenesen), İstanbul: Literatür.
- Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2017) *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri: Felsefe- Yönetim-Analiz*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Güzel, A., Okur, A. R. ve Caniklioğlu N. (2010) *Sosyal Güvenlik Hukuku*, 13. Basi. İstanbul: Beta Yayınları.
- Hiscott, R. D. (2013) "Determinants of Post-Retirement Employment: Canadian Evidence, *The Canadian Journal of Career Development*, 12, 59-71.
- Holzmman, R. (1997) "Pension Reform, Financial Market Development, and Economic Growth: Preliminary Evidence from Chile", *IMF Staff Papers Palgrave Macmillan Journals*, 44, 2, 149-178.
- Hudson, K. (2007). "The New Labor Market Segmentation: Labor Market Dualism in The New Economy", *Social Science Research*, 36, 286-312.
- ISSA (International Social Security Association) (2020). <https://ww1.issa.int/Understandingyüzde20socialyüzde20security> (30.08.2020)
- İçli, G. (2016) "Sosyal Statü ve Rol Bağlamında Yaşlılık", Yaşlılık Sosyolojisi (der. H. Ceylan), Ankara: Nobel Yayınları, 41-60.
- Kalaycıoğlu, S. (2012) "Kuşaklararası Dayanışma ve Aktif Yaşlanma", 18-24 Mart Yaşlılara Saygı Haftası: Kuşaklararası Dayanışma ve Aktif Yaşlanma Bildirileri, 51- 58, 20-21 Mart 2012, Ankara Üniversitesi Yaşlılık Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, Ankara.
- Karadeniz, O. ve Yılmaz H. H. (2007) "Kadının İşgücüne Katılımını Etkileyen Faktörler", *İş Dünyasında Kadın*, İstanbul: TÜRKONFED.
- Kerr, G., ve Armstrong-Stassen, M. (2011) "The Bridge to Retirement: Older Workers' Engagement in Post-Career Entrepreneurship and Wage-and-Salary Employment", *The Journal of Entrepreneurship*, 20, 1, 55-76.
- Kim, S., ve Feldman, D. C. (2000) "Working in Retirement: The Antecedents of Bridge Employment And Its Consequences For Quality of Life In Retirement", *Academy of Management Journal*, 43, 6, 1195-1210.
- Kim. S. (2014) "The Career Transition Process: A Qualitative Exploration of Korean Middle-Aged Workers in Postretirement Employment", *Adult Education Quarterly*, 64, 1, 3-19.

- Kleinbaum, D. G. ve Klein, M. (2010) *Logistic Regression: A Self-learning Text*, New York: Springer.
- Kumaş, H., Çağlar, A. ve Karaalp, H. S. (2014) "Firm Size and Labour Market Segmentation Theory: Evidence from Turkish Micro Data", *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 150, 360-373.
- Leinonen, T., Chandola, T., Laaksonen, M. ve Martikainen, P. (2018) "Socio-Economic Differences In Retirement Timing And Participation In Post-Retirement Employment In A Context of A Flexible Pension Age", *Ageing & Society*, 1-21.
- Nagelkerke, N. J. D. (1991) "A Note on A General Definition of the Coefficient of Determination", *Biometrika*, 78, 691-692.
- Maestas, N. (2010) "Back to work: Expectations and Realizations of Work After Retirement", *Journal of Human Resources*, 45, 3, 718-748.
- Menard, S. (1995) *Applied Logistic Regression Analysis*, CA: Sage.
- Mills, B. F. ve Shan D. E. (1997) "Labor Market Segmentation And The Implications For Public Sector Retrenchment Programs", *Journal of Comparative Economics*, 2, 385-402.
- Miles, J. ve Shelvin, M. (2008) *Applying Regression and Correlation: A Guide for Students and Researchers*, Londra: Sage.
- Moen, P., Erickson, W.A., Agarwal, M., Fields, V. ve Todd, L. (2000) *The Cornell Retirement and Well-Being Study: Final Report 2000*, Bronfenbrenner Life Course Center, Ithaca, NY: Cornell University
- Pages, C. ve Stampini, M. (2009) "No Education, No Good Jobs? Evidence On The Relationship Between Education And Labor Market Segmentation", *Journal of Comparative Economics*, 37, 387-401.
- Pengchareon, C. ve Schultz, S. K. (2000) "The Influences on Bridge Employment Decisions", *International Journal of Manpower*, 31, 3, 322-336.
- Pleau, R. L. (2010) "Gender Differences in Postretirement Employment", *Research on Aging*, 32, 3, 267-303.
- Pleau, R. ve Shauman, K. (2012) "Trends and Correlates of Postretirement Employment 1977-2009", *Human Relations*, 66, 1, 113-141.
- OECD (2018) "Gross Pension Replacement Rates", <https://data.oecd.org/pension/gross-pension-replacement-rates.htm#indicator-chart> (01.09.2020).
- OECD (2019a) "Gross Pension Replacement Rates". *Pensions at a Glance 2019: OECD and G20 Indicators* içinde, Paris: OECD Publishing. <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/90da17a0-en.pdf?expires=1601583208&id=id&accname=guest&checksum=31ED80EE6FBE5BF048DB962481537FAA> (01.10.2020).
- OECD (2019b), "Average Wages", <https://data.oecd.org/earnwage/average-wages.htm> (11.05.2021).
- Quinn, J.F. ve Kozy, M. (1996) "The Role of Bridge Jobs In The Retirement Transition: Gender, Race, And Ethnicity", *The Gerontologist*, 36, 3, 363-72.
- Sarıtaş-Oran, S. (2017) *Bireysel Emeklilik Sistemi ve Emekliliğin Finansallaşması: Sermayeyi Bes'lemek*, İstanbul: NotaBene Yayınları.
- Sarıtaş, S. (2019) "Financialisation of pensions: The case of Turkey", *Global Social Policy*, 1- 20.
- Seçer, B. (2009) "İşsel İşten Ayrılma Nedenler, Ölçülmesi ve Önlenmesi", *Çalışma Yaşamında Davranış, Güncel Yaklaşımlar* (der. A. Keser, G. Yılmaz ve Ş. Yürür), Kocaeli: Umuttepe Yayınları, 549-566.
- SGK (2018) "SGK İstatistik Yıllıkları", http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/kurumsal/istatistik/sgk_istatistik_yilliklari (23.07.2020).
- SGK (2020) "Emeklilikten Sonra Tekrar Çalışma", http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/emekli/emeklilikten_sonra (15.09.2020).
- SGK (2021) "Mali İstatistikler", http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/kurumsal/istatistik/aylik_istatistik_bilgileri (12.05.2021).

- Shultz, K. S. (2003) "Retirement: Reasons, Processes, and Results", *Bridge Employment: Work After Retirement* (der. G. A. Adams ve T. A. Beehr), New York: Springer Publishing Company, 214-241.
- Simonoff, J. S. (2003) *Analyzing Categorical Data*, New York: Springer.
- Sözer, A. N. (2013) *Türk Sosyal Sigortalar Hukuku*, İstanbul: Beta Yayınları.
- SPC ve DG EMPL (Social Protection Committee-European Commission/ Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion) (2015) The 2015 Pension Adequacy Report: Current And Future Income Adequacy in Old Age in the EU, Luxembourg: Publications Office of The European Union.
- Standing, G. (2015) "Sosyal Güvenlik Ağları Çılgınlığı: Temel Gelir Avrupa'da Neden Gereklidir?", *Sosyal Politika Yazıları* (der. A. Buğra ve Ç. Keyder), İstanbul: İletişim Yayınları. 333-373.
- Steinheilber, S. (2006) *The Gender Implications of Pensions Reforms, Genaral Remarks and Evidence from Selected Countries*, Geneva: UNRISD.
- Şahin, M. (2012) "Türkiye'de Sosyal güvenlik Reformu ve Kadınlar Üzerine Etkisi", Türkiye'de Refah Devleti ve Kadın (der. S. Dedeoğlu ve A. Y. Elveren), İstanbul: İletişim Yayınları, 231-250.
- Şakar, M. (1987) *Türk Sosyal Güvenlik Hukukunda Yaşlıların Korunması*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Talas, C. (1953) *Sosyal Güvenlik ve Türk İşçi Sigortaları*, Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No:37-19, Ankara: Güney Matbaacılık ve Gazetecilik.
- Tınar, M. Y. (2019) "Emeklilik ve İşsizlik Psikolojisi", *Çalışma Psikolojisi* (der. S. L. Bilgin ve A. A. Cengiz), Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 198-218.
- Toksöz, G. (2007) *Women's Employment Situation in Turkey*, Ankara: ILO Publishing.
- TÜİK (2018) *Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması Mikro Veri Seti*.
- TÜİK (2019) Evlenme ve Boşanma İstatistikleri, Haber Bülteni, Sayı 33708. [tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.d=33708&fbclid=IwAR1kr4gwnxgaTOw2w1NgCD2an7aTU6Ca3I5KosO3GOLKy4em_2eFBCpTTvlyüzdeF1#:~:text=Evlenenyüzde 20çiftlerinyüzde 20sayısıyüzde 202018yüzde 20yılında,artarakyüzde 20155yüzde 20binyüzde 2047yüzde 20oldu \(30.09.2020\).](http://tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.d=33708&fbclid=IwAR1kr4gwnxgaTOw2w1NgCD2an7aTU6Ca3I5KosO3GOLKy4em_2eFBCpTTvlyüzdeF1#:~:text=Evlenenyüzde 20çiftlerinyüzde 20sayısıyüzde 202018yüzde 20yılında,artarakyüzde 20155yüzde 20binyüzde 2047yüzde 20oldu (30.09.2020).)
- TÜİK, (2020a) "İşgücü İstatistikleri", [http://tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007 \(27.09.2020\).](http://tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007 (27.09.2020).)
- TÜİK (2020b) "Nüfus İstatistikleri", Yıllara, Yaş Grubu ve Cinsiyete Göre Nüfus, 1935-2019, [http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist \(05.09.2020\).](http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist (05.09.2020).)
- Ulukan, U. (2019) "Kriz ve Yaşlıları İşe Koşmak: Avrupa Birliği'nin "Aktif Yaşlanma" Yaklaşımı Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme", *Emek Araştırma Dergisi*, 10, 16, 23- 37.
- Ulukan, U. (2020) "Türkiye'de Demografik Dönüşüm ve Yaşlı İşçiler", *Fiscaeconomia*, 4, 1, 94-110.
- Ulutürk, S., ve Dane, K. (2009) "Sosyal Güvenlik Sisteminde Dönüşüm: Burjuvazinin İrade Beyanı ve Ülke Örnekleri", *Uluslararası Sosyal Haklar Sempozyumu 22-23 Ekim 2009 Bildiriler Kitabı Antalya*, 1-11.
- Walker, A. (2009) "Commentary: The Emergence and Application of Active Aging in Europe", *Journal of Aging & Social Policy*, 21, 1, 75-93.
- Walker, A. (2002) "A Strategy for Active Ageing", *International Social Security Review*, 55, 121-139.
- Whitehouse, G. (1992) "Legislation and Labour Market Gender Inequality: An Analysis of OECD Countries", *Work, Employment and Society*, 6, 1, 65-86.
- World Bank (1994) *Averting the Old Age Crisis: Policies to Protect the Old and Promote Growth*, Washington, DC: World Bank.
- Yakut, A. M. (2015) "Labor Supply and Welfare Benefits in Turkey", *İktisat İşletme ve Finans*, 30, 347, 9-36.
- Yılmaz- Akın, B. G. (2017) "Sosyal Güvenlik Reformu Bağlamında Türkiye'de Bireysel Emeklilik Sisteminin Ekonomi Politikası", *Türkiye'de Sağlık ve Sosyal Güvenlik: İnsana Karşı Piyasa* (der. G. Yenimahalleli-Yaşar, A. Göksel ve Ö. Birler), İstanbul: NotaBene Yayınları.

Araştırma Makalesi

Üniversite Öğrencilerinin Gelir-Harcama İlişkisinin Kent Ekonomisine Katkısı: Ordu Üniversitesi Örneği*

Sebiha KABLAY**

Gülten ÇAKMAK**

ORCID: 0000-0003-1292-684X

ORCID: 0000-0001-9691-4154

Öz

Üniversiteler bilimsel bilginin üretildiği ve aktarıldığı kurumlar olmasının yanı sıra bulunduğu bölgeye/kente sosyal, kültürel ve ekonomik katkıları olan ve çoğu zaman kenti dönüştüren kurumlardır. Üniversitelerin kurulduğu bölgede gelir ve istihdam üzerinde iyileşme sağladığına ilişkin iddialar bulunmakta, kent sakinleri de kentin ekonomisinin canlanması açısından kentlerinde üniversite açılmasını talep etmektedir. Bu çalışmada Ordu Üniversitesi örneğinde öğrencilerinin kent ekonomisine katkısı gelir-harcama ilişkileri üzerinden anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu amaçla nicel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nicel yöntem çerçevesinde 1059 öğrenciye 44 soruluk bir anket uygulanmıştır. Öğrencilerin gelir düzeylerini belirleyen faktörler; ailelerin gelir durumu, öğrencinin burs alıp almadığı ve öğrencinin bir işte çalışma durumudur. Araştırmadan elde edilen ilk bulgu gelir düzeyi ile çeşitli harcama kalemleri arasında bir ilişki bulunduğuudur. Gelir düzeyi öğrencilerin harcama kalemleri arasında farklılıklara neden olmaktadır. Öğrencilerin büyük kısmının Karadeniz Bölgesinden olması da harcama kalemleri arasında farklılık yaratan bir diğer neden olarak tespit edilmiştir. Ayrıca gelir düzeyinin düşük olduğu ve burs desteği alınmadığı durumda öğrencilerin geçinebilmek amacıyla çalışmak zorunda kaldığı belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: öğrenci harcamaları, kent ekonomisi, üniversite-kent ilişkisi, Ordu, Ordu Üniversitesi

Makale Geliş Tarihi: 08.04.2021 Kabul Tarihi: 01.06.2021

* Bu makale, 30/11/2018 tarihinde kabul edilen, Ordu Üniversitesi BAP Komisyonu kararı ile desteklenen A-1838 nolu *Ordu Üniversitesi Öğrencilerinin Kentin Soylulaştırılmasına ve Kent Ekonomisine Katkısı* başlıklı projenin verilerinden üretilmiştir. Çalışma, Ordu Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu tarafından 11.09.2018 tarih ve 2018-17 sayılı karar ile "etik yönden uygun" bulunmuştur.

** Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Ünye İİBF, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, sebihakablay@gmail.com

*** Arş. Gör., Ordu Üniversitesi, Ünye İİBF, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, gltn-cakmak@hotmail.com

Contribution of University Students' Income-Expense Relationship to Urban Economy: The Case of Ordu University

Abstract

In addition to being the institutions where scientific knowledge is produced and transferred, universities are institutions that make social, cultural and economic contributions to the region / city where it is located and often transform the city. There are claims that universities have improved income and employment in the region where they were established, and residents demand universities to be opened in their cities in order to revive the city's economy. In this study, in the case of Ordu University, the contribution of students to the urban economy is tried to be understood through income-expenditure relations. For this purpose, quantitative research method was used. Within the framework of the quantitative method, a questionnaire with 44 questions was applied to 1059 students. Factors determining the income level of students; income of families, whether the student receives a scholarship and the student's employment status. The first finding obtained from the research is that there is a relationship between income level and various expenditure items. Income level causes differences between students' expenditure items. The fact that most of the students are from the Black Sea Region is another reason that makes a difference among expenditure items. In addition, it was determined that the students had to work in order to earn their living in cases where the income level was low and no scholarship support was received.

Keywords: student spending, urban economy, university-city relationship, Ordu, Ordu University

Giriş

Üniversitelerin yürüttükleri bilimsel faaliyetlerinin yanı sıra kuruldukları kentlere özellikle ekonomik anlamda önemli etkileri vardır. Üniversitelerin yerel ve bölgesel anlamdaki ekonomik katkılarının önemi, her ile bir üniversite politikasının uygulanmasında en önemli itici güçlerden biri olmuştur. Ülkeler, bölgeleri arasında gelişmişlik anlamında farklılıklar yaşayabilmektedirler. Bölgeler arasındaki gelişmişlik farklılıklarının giderilmesinde gerek sosyo-kültürel, gerekse ekonomik anlamdaki etkileri nedeniyle üniversiteler, gelişim sağlayıcı aktörler olarak görülmektedir (Albeni, 2001: 138).

1980'li yıllarla başlayan neoliberal politikalar yükseköğretim kurumlarını da etkilemiştir. Gül ve Gül (2015), yaşanan değişimlerle birlikte üniversitelerin "siyasallaştığını, piyasalaştığını ve taşralaştığını" belirtmiştir. 1980'li yıllarla birlikte vakıf üniversiteleri başta olmak üzere devlet üniversitelerinde de hızlı niceliksel artışlar yaşanmıştır. 2000'li yıllarda ise "her ile bir üniversite" sloganı ile üniversite sayısındaki artış devam etmiştir (Gül ve Gül, 2015: 55-61). Çalışmanın lite-

ratür kısmında tarihsel arka plana da yer verilerek dönemin iktisadi yapısındaki değişimlerin üniversitelere bakışı nasıl etkilediği ele alınmıştır.

Üniversiteler kuruldukları kentleri ekonomik anlamda “öğrenci harcamaları, istihdam artışı, personel harcamaları” gibi çeşitli şekillerde etkileyebilmektedirler. Yerel ekonomik katkıları arasında öğrenci harcamaları önemli bir yere sahiptir. Ekonominin tarıma dayalı olduğu, sanayi ve hizmetler sektörünün gelişmekte olduğu kentlerde, üniversitelerin etkisi ve önemi daha da belirgin olmaktadır (Çalışkan ve Demir, 2013: 358). Ordu ilinin ekonomisi de büyük oranda fındık tarımına dayalıdır. Fındık dikim alanlarına bakıldığında 1. standart bölgede yer alan Ordu'nun Türkiye’de en büyük dikim alanlarına sahip olduğu görülmektedir. 2000 yılında Türkiye’deki toplam fındık dikim alanı 5.495.000 dekar iken bunun 1.709.130’u Ordu ilindedir. 2019 yılında ise Türkiye’deki alan 7.344.087 dekara, Ordu’daki alan da 2.273.114 dekara yükselmiştir. Fındık dikim alanlarının yaklaşık üçte biri Ordu’da yer almaktadır. İlde fındık kırma fabrika sayısı 41 olup 1.898 (ton-iç/8 saat) üretim kapasitesi ile Türkiye’de birinci sırada gelmektedir (Ticaret Bakanlığı, 2020:10, 20). Bu durum kentin ekonomik ve sosyal yapısına da etki etmekte faal nüfusun yüzde 80’ini doğrudan ya da dolaylı olarak fındık tarımıyla ilgilenmektedir.¹ İstihdamın yüzde 49’u tarım sektöründe, yüzde 31’i hizmetler sektöründe, yüzde 20’si ise sanayi yer almaktadır.² Farklı sektörlerde çalışanların da fındık bahçeleri olduğundan Ağustos-Ekim döneminde il genelinde “fındık seferberliği” olarak ifade edilebilecek bir hareketlilik yaşanmaktadır.

Tek ürüne dayalı bir tarım ekonomisinin varlığı, kentin gelişiminde üniversite gibi aktörlerin önemini daha da artırmaktadır. 2006 yılında 15 yeni üniversite kurulması hakkındaki 5467 Sayılı Yasayla Ondokuz Mayıs Üniversitesi (OMÜ) ve Karadeniz Teknik Üniversitesi’ne bağlı olan bazı fakültelerin aktarılmasıyla Ordu Üniversitesi (ODÜ) kurulmuştur.³ 2006 yılında 28 önlisans, 9 lisans, 2 yüksek lisans, toplam 39 programla hayatına başlayan ve 2021 yılında 15. yılını kutlayan ODÜ, Nisan 2021 itibariyle 70 önlisans, 50 lisans, 34 yüksek lisans ve 18 doktora programı olmak üzere toplam 172 program ile eğitime devam etmektedir. Üniversitenin 2021 yılı itibariyle 17.988 öğrencisi olup bunlardan; 7.311’i önlisans, 9926’sı lisans, 751’i ise lisans üstü öğrencisidir. 2006 yılında 37’si öğretim üyesi, 100’ü öğretim elemanı, 40’ı idari personel olmak üzere 140 çalışanı olan ODÜ’nün 2021 yılında çalışan sayısı 1480’e ulaşmıştır. Bunlardan 368’i öğretim üyesi, 812’si öğretim elemanı, 348’i idari personel, 320’si işçidir. Sayıların artması ile 2006 yılında 150,4 olan öğretim üyesi başına düşen öğrenci sayısı 2020 yılında 48,9’a düşmüştür.⁴ Yerel aktörler üniversitenin kentin ekonomisine katkısını arttırmak amacıyla gerek kent merkezine gerekse de ilçelere yeni bölümler, fakülteler ve meslek yüksekokulları açılmasını, kadroların geliştirilmesini talep etmektedir.

1 <https://www.cografya.gen.tr/tr/ordu/ekonomi.html>, Erişim Tarihi: 15.01.2020

2 DOKA (ty:2) <https://www.doka.org.tr/dosyalar/editor/files/ordu-ili-yatirim-destek-ve-tanitim-stratejisi.pdf>

3 <http://www.odu.edu.tr/Page/100/tarihce>, Erişim Tarihi: 01.04.2021

4 <https://odu.edu.tr/files/sayfalar/2021/02/17/sayilarlaodu2021.pdf>, Erişim Tarihi: 01.04.2021

Yükseköğretim kurumlarının bulundukları kentin bölgesel kalkınmasına, ekonomisine öğrencilerin gelir-harcama kalemleri üzerinden etkisini, Ordu Üniversitesi özelinde araştırmayı amaçlayan çalışmada kullanılan veriler, Ordu Üniversitesi öğrencilerini temsilen belirlenen örneklem kümesine anket uygulanarak elde edilmiştir. Belirlenen örneklem kümesine 1059 adet anket uygulanmıştır. Anketlerden elde edilen veriler SPSS v26 (IBM Inc., Chicago, IL, USA) programı kullanılarak, frekans tabloları ve ki kare testleriyle analiz edilmiştir.

Çalışma temel olarak iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, yükseköğretim kurumlarına bakış açısında yaşanan değişimlerin ve beklentilerin ekonomik ve tarihsel arka planı ele alınmıştır. Literatür kısmında hem Türkiye özelinde hem de farklı ülke örneklerinde, üniversitelerin kente olan etkilerini konu alan çalışmalara yer verilmiştir. İkinci bölümde ise alan araştırması ile elde edilen veriler ışığında Ordu Üniversitesi öğrencilerinin gelir-harcama ilişkileri çerçevesinde kent ekonomisine katkısı ele alınmıştır.

Bölgesel Politika ve Teori Bağlamında Yüksek Öğretim

19.yy'ın ikinci yarısında tarım toplumundan endüstriyel topluma geçiş, muazzam ekonomik, sosyal ve demografik kargaşaya yol açmıştır. Bunun sonucunda hükümetler, sosyal koruma ve bölgesel planlama/kalkınma gibi bir dizi yeni görevler üstlenmek zorunda kaldılar. Buna bağlı olarak bölgesel politikaya yönelik ilk girişimler iki savaş arası dönemin kriz yıllarında gerçekleşmiştir. O dönem bölgesel politika temel olarak, mekansal eşitsizliğin bir sorun olarak algılanması ile başlamış ve ulusun sınırları içinde geri kalmış bölgeleri eşitleme çabası içerisinde, geri kalmış ve dezavantajlı olan “diğerlerini” hedeflemiştir (Arbo ve Benneworth, 2007). Merkezi hükümetlerin eşitsizliklere müdahale edip düzelterebilecek durumda olduğu ve bu potansiyelin kullanılması gerektiği varsayılmış, bölgesel politikanın büyümesi bu nedenle modern refah devletinin kurulmasıyla yakından bağlantılı olmuştur (Flora ve Heidenheimer, 1981). Nitekim, Myrdal, Hirschman, Kaldor gibi ekonomistler, bölgesel farklılıkların piyasanın dengeleyici güçleri tarafından dengeleneceğini varsaymak yerine, zenginlik ve sosyal refahın dağıtılmasının bir siyasi görev haline getirilmesi gerektiğini savunmuşlardır (Myrdal, 1957; Hirschman, 1958; Kaldor, 1970).

1950'lerde şekillenen yeni bölgesel politikada bilim önemli rol oynasa da bu çalışmanın konusunu oluşturan yükseköğretimin henüz bir rolü yoktur. Nitekim, bu süreçte bölgesel politikanın dinamiğini endüstriyel modernleşme oluşturmuştur. Başlıca endişe, gelişmemiş alanların gelişmiş bölgelere yetişmesine yardımcı olmaktır. Kalkınmanın anahtarı, ana sanayileri rasyonelleştirmek ve imalat sanayileri arasında büyümeyi teşvik etmektir. Bölgesel endüstrilerin geliştirilmesinin yanı sıra aynı zamanda eşit yaşam koşulları oluşturmak da giderek daha fazla hükümetlerin ajandaları arasına yerleşti. Bu alanda yapılan iyileştir-

melere bağlı olarak yaşam standartları ve temel eğitim seviyesi yükseldikçe, bu aynı zamanda eşit bir yüksek öğrenim hakkını ve bölgeler arasında nitelikli profesyonellerin daha iyi dağılımını da içerdi. Eğitim, tıpkı sağlık ve kültür gibi tüm vatandaşların kullanımına açılması gereken bir kamu yararı olarak giderek daha fazla tanımlandı. Böylece birçok siyaset alanına daha güçlü bir bölgesel boyut verildi (Arbo ve Benneworth, 2007).

Bu olumlu hava 1970'lerde yaşanan kriz ve gelişmiş dünyanın çoğundaki ekonomik çöküşle birlikte değişti. Önemli endüstriyel alanlar krizden dolayı yara alırken, işsizlik tekrar arttı ve merkezi hükümetlerin kontrolüne ve yeniden dağıtımına olan güven de göze çarpan bir şekilde sarsıldı. Keynesçilik, piyasanın anarşisini planlama ve düzen ile değiştirecek olan aktif ulus devlete meşruiyet vermişti. Merkezi hükümetin istikrarlı büyümeyi garanti altına alacak araçlara sahip olduğu varsayılmıştı. Ancak, enflasyon ve ekonomik durgunluk birleşimi bu konuda şüphe uyandırdı. Tüm temel gelişim algısı böylece sarsıldı. Batı dünyasında hakim olan algı, geleneksel sanayi öncesi toplumdan modern endüstriyel kitle tüketim toplumuna kadar tek bir evrensel gelişim yolu olduğuydu (Pieterse, 2003). Üretim ve tüketim söz konusu olduğunda, dünyanın geri kalanının dayandığı kıstas ABD'yi -en gelişmiş ülke olarak-. Şimdi modern toplumun kendisinin modernleşme sırası gelmişti (Offe, 1987).

Dönüm noktası 1980'lerin başında geldi. Bu krizden çıkış yolu, yeni sağ tarafından desteklenen neoliberal politikalar olarak görüldü. Neoliberal düşünce tarafından; kamu sektörü müdahalesi, vergiler, tekeller ve sendikaların gücü ekonomik büyümenin azalmasının en önemli nedenleri olarak kabul edildi. Merkezi hükümet çözümden çok sorunun kendisi olarak görüldü (Hirsch, 1991; Jones, 2014). Merkezi hükümeti geri almak ve piyasayı bozucu müdahaleyi azaltmak böylece merkezi bir görev haline geldi (Self, 1993). Bu, deregülasyon ve özelleştirme yoluyla başarılabilecek, böylece piyasalar serbest bırakılacak ve özel girişim yeniden canlandırılacaktı. Tüm bu gelişmelerle birlikte, yeni bir tarihsel çağın geldiğini ilan eden post-endüstriyel toplum ve bilgi toplumu teorileri ön plana çıktı (Bell, 1973). Aslında tüm bu iddiaların altında sermayeye yeni alanlar açılması yatıyordu.

Bu arka plana karşı, yükseköğretim ve araştırma kurumları da 1980'lerde bölgesel politikaya giriş yaptılar. Nitekim üniversiteler, yeni bölgesel politikada önemli bir girişimci olarak görülüyordu. Bir taraftan üniversiteler ile ticaret ve sanayi kuruluşları arasında daha yakın bağların kurulması teşvik edilirken, aynı zamanda üniversitelerin bilgi ve teknoloji geliştirme potansiyellerinin artırılması da merkezi hükümet tarafından yoğunlukla desteklenmeye başlandı. Özellikle Berlin Duvarı'nın yıkılışı ve 1990'larda Komünizmin çöküşü ile "küreselleşen öğrenme ekonomisi" ve "bilgi güdümlü ekonomi" kavramları zamanın ruhunu açıklayan kavramlar haline gelmeye başladığında üniversitelerin kuruldukları böl-

geler üzerindeki önemleri daha da arttı (Lundvall ve Borrás, 1997; Archibugi ve Lundvall, 2001). Bilgi, ekonomik büyüme ve servet yaratmanın temel bir koşulu olarak algılanmaya başlandı.

Bölgesel/yerel politikada üniversitelerin üstlendikleri role ilişkin olarak geleneksel Humboldt'cu üniversite kavramı da değişikliğe uğradı. Geleneksel Humboldt'cu üniversite kavramına göre, "üniversite kendi kendini yöneten profesyonellerden oluşan özerk bir yapı" idi (Baert ve Shipman, 2005: 159). Geleneksel anlamda üniversite, bilginin bilgi olduğu için arandığı, öğretim üyeleri ve profesörlerin belirli bir disiplin ve geleneğe, sabit bir kimliğe sahip olduğu bir yerdi. Akademik hayat, sosyal ve ekonomik çıkarlardan ayrı bir şekilde yürütülüyordu.

Bununla birlikte yukarıda tartışılan post-endüstriyel bilgi toplumunun gelişimi ile üniversitelerin ve bilimin sosyal ve ekonomik önemi arttıkça üniversitelerde geleneksel anlayışından uzaklaşmaya ve toplumun diğer tüm alanlarını yönlendiren temel kurumlar haline gelmeye başladılar. Bu bağlamda üniversiteler topluma açılırken ilk başlarda toplumu kendi imajına göre şekillendirdi. Bell (1973) bu durumu üniversitenin seçkinliğin temel karakterini değiştirmeden niceliksel bir büyümesi olarak düşündü. Bununla birlikte toplum bilimselleştirildikçe, bilimin toplum tarafından kontrol edilmesine de yol açtı. Nitekim, bugün yüksek öğretim her zamankinden çok daha geniş ve çeşitli "öğrenci müşterileri" ile karşı karşıyadır. Öğrenciler, kültürel bir elit olarak sosyalleşmeye değil, temelde iş için faydalı beceriler ve bilgiler edinmek için üniversitenin kapısını çalmaktadırlar. Arbo ve Benneworth (2007)'a göre giderek artan bir oranda yetişkinler; çalışan ve yarı zamanlı öğrenci olup giderek daha talepkar müşteriler şeklinde hareket etmektedirler. Yükseköğretim kurumları ise parlak öğrenciler, yüksek kaliteli personel ve araştırma fonları için giderek daha şiddetli bir rekabet içerisinde girmektedirler. Dolayısıyla eğitim giderek küresel bir işletmeye dönüşmektedir.

Bazıları bu durumu yüksek öğrenim krizinin bir işareti olarak görmekte ve üniversite fikrine olan inancın azaldığı, "akademik kapitalizmin" ortaya çıktığı bir durum olarak açıklamaktadırlar (Salughter ve Leslie, 1997). Readings (1996) durumu "üniversitenin pazara teslim olması" olarak ifade etmektedir. Bazıları ise bu durumu bilim ve sosyal düzenin ortak üretimine dayanan yeni bir sosyal bilgi organizasyonuna dönüşüm olarak görmektedirler (Jasanoff, 2004).

Üniversitelerin artık bölgesel ve yerel bir misyonla görevlendirilmesi ister olumlu isterse olumsuz olarak değerlendirilsin, üniversiteler bulundukları bölgelere çeşitli ekonomik ve sosyo-kültürel katkılar sunmaktadırlar. Gültekin ve diğer yazarlar bu katkıları üç başlık altında toplamaktadırlar. İlk olarak üniversiteler kuruldukları bölgede "bölgesel gelir ve istihdam gibi ekonomik değişkenlerde iyileşme sağlarlar". İkinci olarak, "sağlık, iletişim, taşımacılık ve refah seviyesinin artması gibi, sosyo-kültürel değişkenlerde iyileşme sağlarlar". Ve nihayetinde üniversiteler bulundukları bölgelerde "eğitime katılma oranında artış ve göçlerin azalması gibi demografik ve eğitsel değişkenlerde de iyileşme sağlarlar (Gültekin vd. 2008: 266).

Literatür Çalışması

Üniversitelerin hem yerel/bölgesel hem de ulusal seviyede sosyo ekonomik kalkınmaya yönelik etkileri gerek uluslararası gerekse de Türkiye'deki literatürde oldukça yoğun çalışılan bir konudur. Aşağıdaki çalışmalar buna örnek olarak gösterilebilir.

Tran Ngoc Ca (2006) *Universities as Drivers of The Urban Economies in Asia: The Case of Vietnam* başlıklı çalışmasında temel olarak Vietnam'daki üniversite sisteminin, genel olarak sosyo-ekonomik kalkınmaya ve firmalarla olan ilişkilerine, özellikle de ekonominin dinamik aktörlerine sağladığı katkıya bakmaktadır. Araştırmada ikincil verilerden, üniversitelerle yapılan röportajlara, firmalarla yapılan anketlere kadar farklı araştırma yöntemleri kullanılmaktadır. Araştırmanın örneklemini ülkenin farklı bölgelerinde yer alan kilit üniversiteler oluşturmaktadır. Bulgular, Vietnam'daki üniversitelerin araştırmalardaki rolünün öğretimden çok daha zayıf olduğunu ve ülkenin sosyo-ekonomik kalkınmasına yaptıkları katkının, yenilik yerine eğitilmiş bir işgücünün üretimi ile sınırlı olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte seçilen üniversitelerde, inovasyonun belirli bir ölçüde gerçekleştiği, bu durumun ise hem üniversiteye hem de üniversitenin hizmet sağladığı firmaya olumlu katkılar sağladığı gözlemlenmiştir.

Bleaney ve diğerleri (1992) çalışmalarında, Nottingham Üniversitesi özelinde bir üniversitenin bulunduğu kente yerel çarpan etkisini ölçmeyi amaçlamışlardır. Brüt çıktı ve harcanabilir gelir çarpanları hesaplanmıştır. Araştırma bulgularına göre, öğrencilerin barınma ve gıdaya daha fazla harcama yaptıkları sonucuna ulaşmıştır. Bleaney ve diğerlerinin çalışmasının önceki çalışmalardan bir farkı, diğer çalışmaların göçmenlerle alakalı sorunları da çalışmaya dahil etmesine rağmen, bu çalışmada göçmenlerin gelirlerinin sabit tutulması olmuştur. Ayrıca, çalışma sonuçlarına göre üniversiteler yerel ekonomiye büyük bir etkide bulunmaktadır.

Türkiye'deki akademik yazında da yukarıdaki çalışmaların pek çok benzerine rastlamak mümkündür. Buna örnek olarak Çatalbaş'ın çalışması örnek olarak verilebilir. Çatalbaş (2007) çalışmasında, yerel ekonomi ile üniversite arasındaki ilişkileri ele almıştır. Çalışmada üniversitelerin yerel ekonomiye daha fazla katkı sunabilmesi için alt ve üst yapısı eksiksiz yerlerde kurulması gerektiğinin önemli olduğu ifade edilmiştir. Çalışmada üniversitelerin yaygınlaşmasının önemli olduğu savunulmakla beraber bu yaygınlaşma sürecinin eğitim kalitesini düşürmesi, ekonomik, sosyal, kültürel ve fiziki altyapı yetersizliklerinin olması gibi unsurlar tarafından olumsuz etkilenebileceği ifade edilmiştir. Bu sorunların aşılması noktasında üniversitelerin kurumsallaşmasının yanı sıra alt ve üst yapı eksikliklerinin giderilmesi konusuna dikkat çekilmiştir.

Bir diğer örnek olarak Özkan, Özçatalbaş ve Akpınar (2000) Akdeniz Ziraat Fakültesi örneğinde yer alan öğrencilerin gelir ve gider davranışlarını gözlemlemiştir. Araştırmanın bulgularına göre öğrencilerin harcamalarını belirle-

yen faktörlerde öğrencinin ikametgah adresi, ailenin ikamet adresi ve geliri ile öğrencinin cinsiyeti yer almıştır. Harcamaların yüzde 42,8'i ile en yüksek payın beslenmeye ait olduğu, gelir ve gider eşitliğinin negatif olduğu, gelirin 1,4 milyar artması durumunda yeterli gelire sahip olacağı anlaşılmıştır. Satın alma davranışlarında en belirleyici kriterlerin kalite ve ucuzluk olduğu görülmüştür. Benzer şekilde, Ayyıldız ve Toksoy (2002) Trabzon'da Karadeniz Teknik Üniversitesi Orman Fakültesi öğrencilerinin gelir ve giderleri üzerinde sosyo-kültürel yapıyı araştırmışlardır. Araştırma sonuçlarına göre öğrenciler bütçelerinden en yüksek payı yüzde 23 ile beslenmeye, yüzde 18,4 ulaşım, yüzde 13,3 barınmaya ayırmışlardır. Akçaöz (2002) ise, öğrencilerin en büyük gelir kaynağının yüzde 41,1 ile ailelerinin desteği olduğunu; Çukurova Üniversitesi öğrenci yurdunda kalan öğrenciler için yapılan anket sonuçlarına göre ise harcama grupları içindeki en büyük payın yüzde 61,2 ile gıda harcamalarına ayrıldığı belirlenmiştir.

Çetin ve diğerleri, Balıkesir Üniversitesi, Gönen Meslek Yüksekokulu özelinde üniversite öğrencilerinin kente olan ekonomik etkilerini ele aldıkları çalışmaları, araştırmaya katılan 554 üniversite öğrencisinin 2006-2007 eğitim öğretim yılında 2.300.000 YTL harcama yaptığını görmüşlerdir. Öğrenci harcamalarının hangi alanlarda yoğunlaştığını analiz eden araştırma, harcama kalemlerinden en büyüğünün yüzde 34 oranıyla eğlence olduğunu belirtmiştir. Öğrencilerin diğer harcama kalemlerini yüzde 23 ile barınma, elektrik, su, gaz, iletişim harcamaları, yüzde 18 ile yiyecek-içecek, yüzde 11 giyim, yüzde 10 ulaşım ve yüzde 4 ile kırtasiye harcamaları oluşturmaktadır (Çetin vd., 2008).

Akçakanat ve diğerleri, Süleyman Demirel Üniversitesi öğrencilerinin 2003, 2005, 2007 ve 2009 yıllarında yapmış oldukları harcamaların miktarını, bileşimini ve Isparta ekonomisine katkısını analiz etmişlerdir. Araştırmadan elde edilen bulgulara göre, öğrencilerin Isparta il ekonomisine yıllık toplamda 81.000.000 TL'lik harcama yaparak katkıda bulundukları ortaya çıkmıştır. 2009 yılı için bir öğrencinin ayda yaklaşık olarak 474 TL harcama yaptığı ve öğrencilerin toplam harcamalarının yüzde 60'ını barınma ve beslenme amacıyla yaptıkları ortaya çıkmıştır. Öğrenci harcamaları içinde en yüksek üçüncü harcama kalemini ise yüzde 11 oranı ile giyim harcamalarının oluşturduğu tespit edilmiştir (Akçakanat vd., 2010).

Çalışkan çalışmasında, Uşak ilinde üniversite öğrencilerinin kente ekonomik katkısını öğrenmek amacıyla 462 öğrenciye anket uygulamıştır. Araştırmadan elde edilen bulgulara göre, bir öğrencinin aylık ortalama harcaması 560 TL civarında olup, Uşak Üniversitesi'nde eğitim gören toplamda 8291 öğrencinin kent ekonomisine ayda yaklaşık 4 milyon 639 bin TL'lik bir katkı sağladığı ortaya konulmuştur. Öğrencilerin bütçelerinden en yüksek pay yüzde 34,2 ile barınma harcamalarına ayrılırken, bunu yüzde 20 ile beslenme, yüzde 16,4 ile haberleşme ve ulaşım izlemektedir. Öğrencilerin eğitime yönelik yaptığı harcamalar ise tüm harcama kalemleri içerisinde yüzde 5,3'te kalmaktadır (Çalışkan, 2010).

Çalışkan ve Demir, Celal Bayar Üniversitesi Köprübaşı Meslek Yüksek Okulu

(MYO) eğitim öğrencilerinin harcamalarının ilçe ekonomisine katkısını araştırdıkları çalışmalarında, 182 öğrenciye anket uygulamışlardır. Araştırmadan elde edilen bulgulara göre; bir öğrencinin aylık ortalama harcamasının 574 TL civarında olduğu ve Köprübaşı MYO'da eğitim gören 389 öğrencinin ilçede ayda yaklaşık 223 bin 289 TL'lik harcama yaptığı bulunmuştur. Öğrencilerin harcama kalemleri; yüzde 44 barınma, yüzde 21 beslenme, yüzde 11 haberleşme ve ulaşımdır. Öğrencilerin eğitime yönelik yaptığı harcamalar yüzde 3 oranında kalırken, kişisel bakım harcamaları ise yüzde 7 oranında gerçekleşmektedir (Çalışkan ve Demir, 2013).

Binici ve Koyuncu Bitlis Eren Üniversitesinde okuyan öğrencilerin kent ekonomisine katkılarını araştırdıkları çalışmalarında, 2012-2013 yılı içinde 5318 öğrencinin yaptığı harcamanın kente ekonomik anlamda 74.816.565 TL katkı sağladığı sonucuna ulaşmışlardır. Çalışmanın sonucunda bir öğrencinin ayda ortalama 405,206 TL harcama yaptığı saptamasına ulaşmışlardır. Öğrencilerin harcama kalemleri içerisinde en yüksek pay, yüzde 42,3 ile barınma harcamaları iken, bunu sırasıyla yüzde 29,4 ile ulaşım harcamaları, yüzde 18,3 ile eğitim harcamaları izlemektedir (Binici ve Koyuncu, 2015).

Gümüş ve Ekiz (2017), Kastamonu Üniversitesi'nde okuyan öğrencilerin il ekonomisine yaptıkları katkıyı araştıran çalışmalarında, 667 öğrenciye anket uygulamıştır. Araştırmadan elde edilen bulgulara göre, öğrencilerin toplam tüketim harcamalarının Kastamonu'ya 1 aylık katkısı yaklaşık 19,5 milyon TL olurken 1 yıllık katkıları yaklaşık 173 Milyon TL'dir. Kastamonu Üniversitesi öğrencilerinin en önemli harcama kalemini barınma oluşturmaktadır. Barınma harcamasının Kastamonu'ya aylık katkısı yaklaşık 5 milyon TL olurken bu rakam 1 yıl için yaklaşık 60 milyon TL olmaktadır.

Büyükdoğan ve Afşar (2012), çalışmalarında Konya KTO Karatay üniversitesi öğrencilerinin şehir ekonomisine katkılarını ele almışlardır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde üniversitelerin bacasız fabrika olarak algılandıklarını ifade etmişler ve öğrenci harcamaları ve bu harcamaların şehre olan katkılarının önemini belirtmişlerdir. Üniversite öğrencilerinin, ilk üç harcama kalemi sırasıyla yüzde 24 beslenme, yüzde 21,12 eğlence ve sosyal faaliyetler ile yüzde 20,88 giyimdir. Üniversite öğrencilerinin şehre olan katkısının ise yaklaşık olarak 3,776 milyon TL olduğu belirlenmiştir (Büyükdoğan ve Afşar, 2012: 40-41).

Diğer yapılan bazı çalışmalarda da benzer sonuçlar çıkmıştır. Öğrencilerin en büyük harcama kaleminin barınma harcaması olduğu (Selçuk, 2012; İş vd., 2017; Yazar ve Demir, 2013; Atılğan Yaşa ve Bakırtaş, 2020) pek çok çalışmada tespit edilmiştir. Barınma harcamasının yanı sıra yemek, ulaşım, elektrik/su/yakıt, eğlence masrafları da harcama kalemleri arasında önemli yer almaktadır. İlginç olan ise üniversite öğrencilerinin eğitim masraflarının harcama kalemleri arasında sonlarda yer almasıdır.

Bu çalışmada da Ordu Üniversitesinin kurulduğu kente ve bölgeye sağladığı ekonomik katkı öğrenci harcamaları üzerinden incelenmektedir.

Ordu Üniversitesi Öğrencilerinin Kent Ekonomisine Katkısı

Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Çalışmada öncelikli olarak Ordu Üniversitesi öğrencilerinin gelir-harcama ilişkilerini inceleyerek Ordu kentine yaptıkları ekonomik katkıyı belirlemek amaçlanmıştır. Harcamalarda temel gereksinimlerin yanı sıra sosyo-demografik özelliklerin de belirleyici olması nedeni ile öğrencilerin sosyo-demografik özelliklerini, ekonomik durumlarını belirlemek de temel amacı besleyen ikincil bir amaçtır.

Çalışmada öncelikle üniversite öğrencilerinin kent ekonomisine katkısı ve gelir-harcama ilişkisi konularında literatür taraması yapılmıştır. Gelir-harcama ilişkisini ortaya koymak amacıyla Ordu Üniversitesi fakültelerinde öğrenim gören öğrencileri kapsayan bir alan araştırması yapılmıştır. Bu alan araştırmasında nitel ve nicel yöntemler birlikte kullanılmıştır. Nitel yöntemde gözlem, derinlemesine görüşme ve kısa görüşme teknikleri; nicel yöntemde ise anket tekniği kullanılmıştır. Araştırmaya başlanmadan önce Ordu Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulundan araştırma onayı⁵ alınmıştır. Bu çalışma Ordu Üniversitesi BAP Birimi tarafından desteklenen A-1838 nolu *Ordu Üniversitesi Öğrencilerinin Kentin Soylulaştırılmasına ve Kent Ekonomisine Katkısı* başlıklı projenin verilerinden üretilmiştir.⁶

Ordu Üniversitesi öğrencilerine sosyo-demografik özellikleri, öğrencilik süreçlerine ilişkin düşünceleri, kent ile ilişkileri, harcama kalemleri, bölüm tercihleri ve gelecek planlarına ilişkin açık ve kapalı uçlu soruları içeren toplam 44 soruluk bir anket uygulanmıştır. Anket araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur. Bilgilendirilmiş gönüllü olur formu her anketin başlangıcına konulmuştur. Derinlemesine görüşmelerde olur formu görüşme öncesi imzalatılmıştır. Ancak Covid-19 Pandemisi sonrası görüşmecilerden bazıları yüzyüze görüşme yapmayı kabul etmediğinden onlara yarı yapılandırılmış görüşme formu soruları internet üzerinden gönderilmiş, sorulara ek olarak konuya ilişkin başka düşüncelerini de iletebilecekleri bildirilmiş, görüşmelerin bir kısmı uzaktan erişimle gerçekleştirilmiştir.

Anketler SPSS v26 (IBM Inc., Chicago, IL, USA) istatistik paket programı ile analiz edilmiştir.⁷ Çalışmada elde edilen verilerin frekans analizi yapılmış ve yüzde frekanslar hesaplanmıştır. Kategorik değişkenler arasındaki ilişkiler iki-yönlü ki-kare testi (*two-way chi-square test*) ile incelenmiştir. Beklenen frekansların 5'in altında olması durumunda *Pearson ki-kare* değeri yerine *Likelihood Ratio*

5. Ordu Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu tarafından 11.09.2018 tarih ve 2018-17 sayılı karar ile "etik yönden uygun" bulunmuştur.

6. Makalenin hacmi nedeniyle öğrencileştirme, kentin soylulaştırılmasına ilişkin literatür ve alan araştırması bölümleri burada tartışılmamış olup bu başka bir çalışmanın konusudur.

7. Analizi Ordu Üniversitesi İstatistik Danışmanlık ve Uygulama Araştırma Merkezi (ODİSMER) yapmıştır.

değeri kullanılmış, hesaplamalarda ve yorumlamalarda istatistik önem düzeyi (α) yüzde 5 olarak dikkate alınmıştır.

Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Projenin hazırlandığı dönemde 4 yıllık fakülte ve yüksekokullarda eğitim gören toplam 9023 öğrenci çalışmanın evrenini oluşturmaktadır. Örneklemme tekniği olarak, oluşturulan evren listesinden örneklemme birimleri öncelikli olarak tabakalı şekilde belirlenmiştir. Çalışmada öğrencisi bulunan 12 fakültenin öğrenci sayısına göre örneklem alınacak öğrenci sayısı belirlenmiş, fakültelerin öğrenci sayılarının yüzde 10'una anket yapmak amaçlanmıştır. Tabakalardan örneklem dahil edilecekler ise seçkisiz olarak çekilmiş yani, "basit seçkisiz örneklemme" (*simple random sampling*) yöntemi kullanılmıştır. Söz konusu örneklem büyüklüğü, belli evren büyüklükleri için tahmini örneklem büyüklük tablosu baz alınarak oluşturulmuştur. Büyükköztürk'ün (2014) çalışmasında belirtilen örneklem büyüklüğü tablosuna göre, evrene uygun sayıda ve yüzde 3'lük hata payına denk gelen örneklem büyüklüğü 964 olarak tespit edilmiştir. Ancak gönüllülük esası ve geçersiz sayılabilecek anketler de dikkate alınarak örneklem büyüklüğü 1000 olarak tespit edilmiş, anketi uygun olarak doldurmayanların iptal edilmesi olasılığına karşı 1100 anket 2019 Mart-Haziran ayları arasında öğrencilere uygulanmıştır. Yapılan incelemelerde 41 ankette çok miktarda boş soru tespit edilmiş bunlar değerlendirmeye alınmamıştır. Değerlendirmeye alınan anket sayısı 1059 olmuştur.

Projede derinlemesine görüşmeler öğrencileştirme ve öğrencilerin kentin soylulaştırılmasına katkısı konusu ile ilgili olup özellikle kent sakinleri ile öğrenciler arasındaki ilişkiyi, gerilimi ortaya koymaya yöneliktir. Gelir-harcama kalemleri ve kent ekonomisine katkıya ilişkin sorular anket formunda olduğundan görüşmelerden daha az yararlanılmışsa da öğrencilerin harcama kalemlerine ilişkin yorumlarından çalışmada yararlanılmıştır. Görüşmeler yerel sakinler (12 kişi), öğrenciler (6 kişi) ve öğretim elemanları (6 kişi) ile gerçekleştirilmiştir. Yerel sakinlerin içine kampüs alanı çevresindeki değişimi anlayabilmek için emlakçı, muhtar, esnaf dahil edilmiştir. Diğer yandan üniversite kampüs alanları ve çevresindeki yerleşim alanları, öğrenci nüfusunun yoğun olduğu mahallelerde de gözlemde bulunulmuştur.

Araştırmaya Katılan Öğrencilerin Sosyo-Demografik ve Ekonomik Özellikleri

Tablo 1'de anket uygulanan öğrencilerin fakülte ve yüksekokullara göre dağılımı görülmektedir. Öğrencilerin; yüzde 27,6'sı Ünye İİBF, yüzde 19,7'i Fen Edebiyat Fakültesi, yüzde 11,3'ü Eğitim Fakültesi, yüzde 5,7'si Sağlık Bilimleri Fakültesi, yüzde 5,7'si Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu, yüzde 5,5'i Güzel Sanatlar Fakültesi, yüzde 5,1'i İlahiyat Fakültesi, yüzde 4,5'i Tıp Fakültesi, yüzde 4,4'ü Ziraat Fakültesi, yüzde 3,8'i Diş Hekimliği Fakültesi, yüzde 3,8'i Müzik ve Sahne Sanatları Fakültesi, yüzde 2,9'u Fatsa Deniz Bilimleri Fakültesi öğrencisidir.

Çalışmanın yapıldığı dönemde öğrenci sayısı en fazla olan üç fakülte Ünye İİBF, Fen Edebiyat Fakültesi ve Eğitim Fakültesi olup anketlerde de bu fakültelerin öğrenci sayısı daha fazladır. Ayrıca üniversitede ikinci öğretim eğitimi olduğundan ve harcama kalemleri farklılaşabileceğinden sadece birinci öğretim öğrencilerine değil ikinci öğretim öğrencilerine de anket uygulanmıştır.

Tablo 1: Anket Uygulanan Öğrencilerin Fakülte ve Yüksekokullara Göre Dağılımı

<i>Fakülteniz/Yüksekokulunuz?</i>	n	%
Tıp Fakültesi	48	4,5
Diş Hekimliği Fakültesi	40	3,8
İlahiyat Fakültesi	54	5,1
Ziraat Fakültesi	47	4,4
Sağlık Bilimleri Fakültesi	60	5,7
Fen Edebiyat Fakültesi	209	19,7
Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu	60	5,7
Müzik Ve Sahne Sanatları Fakültesi	40	3,8
Eğitim Fakültesi	120	11,3
Ünye İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi	292	27,6
Fatsa Deniz Bilimleri Fakültesi	31	2,9
Güzel Sanatlar Fakültesi	58	5,5
Toplam	1059	100,0

Öğrencilerin sosyo-demografik ve ekonomik özellikleri harcama kalemlerini etkileyebileceğinden bu konuya ilişkin sorular sorulmuştur. Tablo 2’de görüldüğü üzere çalışmaya katılanların yüzde 59,1’i kadın, yüzde 40,9’u erkek olup, yüzde 98,1’i bekar. Ayrıca çalışmaya katılan öğrencilerden yüzde 1,4’ünün çocuğu bulunmaktadır. Öğrencilerin büyük çoğunluğunun bekar olması genel eğilim ile örtüşmektedir. Üniversite öğrencilerinin büyük çoğunluğu mezuniyet ve iş bulma sonrası evlenmeyi düşünmektedir.

Tablo 2: Sosyo-Demografik Özellikler

<i>Cinsiyetiniz?</i>	n	%
Kadın	626	59,1
Erkek	433	40,9
Toplam	1059	100,0
<i>Medeni durumunuz?</i>	n	%
Evli	20	1,9
Bekar	1039	98,1
Toplam	1059	100,0
<i>Çocuğunuz var mı?</i>	n	%
Var	15	1,4
Yok	1038	98,0
Cevap yok	6	,6
Toplam	1059	100,0
<i>Çocuk sayısı</i>	n	%
Yok	1044	98,6
1,00	5	,5
2,00	8	,8
3,00	2	,2
Toplam	1059	100,0

Öğrencilerin ailelerinin yaşadığı bölge barınma, yemek ve ulaşım gibi bazı harcama kalemlerine etki edebileceğinden ailelerinin yaşadığı şehir sorulmuştur. Tablo 3'te görüldüğü gibi çalışmaya katılan öğrencilerin ailelerinin yüzde 58,2'si Karadeniz Bölgesinde, yüzde 11,6'sı Marmara Bölgesinde, yüzde 8,1'i İç Anadolu Bölgesinde, yüzde 6,5'i Akdeniz Bölgesinde, yüzde 4,5'i Ege Bölgesinde, yüzde 4,2'si Güneydoğu Anadolu Bölgesinde, yüzde 2,8'i Doğu Anadolu Bölgesindeki illerde yaşamaktadır. Yanıt vermeyen yüzde 4,1'in bir bölümü iki bölge birden yazmıştır. Bunlardan bir kısmının anne ve babaları ayrıdır, bir kısmının ise iki evi olup yılın bir bölümünü belli bir bölgede diğer bölümünü ise farklı bölgede geçirmektedir. Bunların bir kısmı Karadenizli olup özellikle fındık hasadı döneminde ikamet farklı ilde olsa da bölgeye gelmekte ve yaklaşık 1-2 aylık bir süreyi bölgede geçirmektedirler. Derinlemesine görüşmelerde Covid-19 Pandemi sürecinin bu kalışları etkilediği ve kalma süresinin uzadığı öğrenilmiştir. Öğrencilerin yarısından fazlasının (yüzde 58,2) Karadeniz Bölgesinden olmaları nedeniyle ailelerinin yerleşik olduğu kentlere de bakılmıştır. Ankete katılan öğrencilerin yüzde 20,8'i Ordu, yüzde 16,2'si Samsun, yüzde 4,8'i Giresun, yüzde 4,6'sı Artvin, yüzde 2,3'ü Rize, yüzde 2,2'si Tokat, yüzde 1,8 Artvin, yüzde 1,7 Çorum, yüzde 1,4'ü Amasya ve kalan kısım da diğer Karadeniz illerinden gelmektedir. Ordu ilinden pek çok öğrenci kendi kentindeki üniversiteyi tercih etmekte, yakın çevre illerden de üniversiteye çok sayıda öğrenci gelmektedir. Özellikle alt gelir grubunda olanlar kentteki üniversiteyi giderlerin azalması açısından tercih etmektedirler.

Öğrencilerin yaşadıkları kentteki üniversitede okuması harcama kalemlerinde diğer öğrencilere göre değişim yaratmakta, barınma ve yemek harcamalarını düşürmektedir. Çevre il ve ilçelerden her gün ya da haftalık geliş gidiş yapan önemli bir öğrenci kitlesi olup bunların da ulaşım masrafları ön plana çıkmaktadır. Derinlemesine görüşmelerde bu öğrencilerin en fazla harcamayı ulaşımaya ayırdıkları ifade edilmiştir. Bu durum özellikle Giresun ve Samsun illeri ile Ordu ili arasındaki ulaşım yoğunluğuna etki etmektedir. Derinlemesine görüşmelerde, Covid-19 Pandemisi nedeniyle üniversitelerin uzaktan eğitime başlamasının hem şehir içi hem de şehirlerarası yolcu taşımacılığı yapan ve bu işten geçimini sağlayanların gelirinde önemli bir düşmeye neden olduğu öğrenilmiştir. Kentte büyük kentlerdeki gibi yoğun bir iş potansiyeli olmadığından, araba sahibi olanlar da toplu taşımayı kullanmadığından üniversite öğrencilerinin hareketliliği ulaşım alanında önemli bir gelir kaynağı yaratmaktadır. İl merkezinde ve ilçelerde derslerin başlangıç ve bitiş saatlerinde ulaşımında yoğunluk yaşandığı ifade edilmiştir. İl merkezinde aynı saatlerin işe gidiş ve çıkış saati de olması nedeniyle belediye Giresun'a yakın olan kampüs alanına şehir içi otobüs seferleri koymuştur. Ünye gibi ilçelerde ise şehir içi otobüs seferi uygulaması olmadığından ders başlangıç ve bitiş saatlerinde kampüs alanına yakın yerlerden dolmuşa binmek büyük sıkıntı olmaktadır.

Tablo 3: Ailenin Yaşadığı Bölge ve Yerleşim Yeri

<i>Aileniz hangi bölgede yaşamaktadır?</i>	n	%
Akdeniz	69	6,5
Ege	48	4,5
Marmara	123	11,6
İç Anadolu	86	8,1
Doğu Anadolu	30	2,8
Güneydoğu Anadolu	44	4,2
Karadeniz	616	58,2
Cevap yok	43	4,1
Toplam	1059	100,0
<i>Ailenizin yaşadığı yerleşim yeri neresidir?</i>	n	%
İl merkezi	461	43,5
İlçe	412	38,9
Belde/köy	181	17,1
Cevap yok	5	,5
Toplam	1059	100,0

Yaşanan yerleşim yerinin büyüklüğü bazı tüketim alışkanlıklarını ve tercihleri etkilediğinden öğrencilere bu konuya ilişkin soru sorulmuştur. Ailelerin yüzde 43,5'i il merkezinde, yüzde 38,9'u ilçede, yüzde 17,1'i ise belde/köyde yaşamaktadır (Tablo 3). Öğrencilerin ikamet yerleri onların tüketim tercihlerine de

yansımakta, il merkezinde yaşayanlar özellikle kültürel ve sanatsal veya eğlence mekanı açısından sorun yaşamaktadır. Görüşmelerde özellikle il merkezlerinde yaşayan öğrencilerin alışveriş ve eğlence merkezi, sosyal ve sportif alanlar yönünden eksiklik hissettikleri öğrenilmiştir.

Öğrencilerin Gelir Durumları

Ailelerin gelir durumları öğrencilere verilen harçlık miktarı ve onların harcama kalemleri üzerinde etkili olduğundan öğrencilere ailelerinin gelir durumu, oturulan evin aileye ait olması, ek gelir olup olmadığı ile bunun miktarı ve türüne ilişkin sorular sorulmuştur.

Tablo 4: Ailelerin Ekonomik Durumu

<i>Ailenizin aylık toplam geliri ne kadardır?</i>	n	%
<2000	250	23,6
2001-2400	56	5,3
2401-4000	394	37,2
4001-6000	180	17,0
6001-8000	48	4,5
>8000	36	3,4
Cevap yok	95	9,0
Toplam	1059	100,0
<i>Ailenizin oturduğu ev kendisine mi ait?</i>	n	%
Evet	829	78,3
Hayır	225	21,2
Cevap yok	5	,5
Toplam	1059	100,0
<i>Ailenizin ek gelir kaynağı var mı ?</i>	n	%
Evet	330	31,2
Hayır	713	67,3
Cevap yok	16	1,5
Toplam	1059	100,0
<i>Ailenizin ek gelir kaynağının türü nedir?</i>	n	%
Kira geliri	162	15,3
Tarım	116	11,0
Serbest meslek geliri	5	,5
Aile büyüğü geliri/banka faizi	5	,5
Cevap yok	771	72,8
Toplam	1059	100,0

<i>Ailenizin ek gelir kaynağının miktarı nedir?</i>	n	%
<1000	114	10,8
1001-4000	45	4,2
4001-7000	12	1,1
>7000	37	3,5
Cevap yok	851	80,4
Toplam	1059	100,0

Tablo 4'te görüldüğü gibi ailelerden aylık 2000 TL altında gelir elde edenlerin oranı yüzde 23,6, 2001-2400 arası gelir elde edenlerin oranı ise yüzde 5,3'tür. Yani çalışmaya katılan öğrencilerin yaklaşık yüzde 29'unun ailesi asgari ücret⁸ ve altında gelir elde etmektedir. Ailelerin yüzde 37,2'si 2401-4000 TL arası, yüzde 17'si 4001-6000 TL arası, yüzde 4,5'i 6001-8000 arası aylık gelir elde ederken yüzde 3,4'ü 8000 TL üzeri gelir elde etmektedir. Gelirin harcanması açısından kira gideri önemli bir gider kalemi olup ailenin evinin olması kira giderinin başka kalemlere harcanmasına neden olmaktadır. Ailelerin yüzde 78,3'ünün kendilerine ait bir evi olduğundan bu durum aileleri ekonomik anlamda rahatlatmaktadır. Üstelik öğrencinin aynı kentteki üniversiteye gitmesi aile açısından yurt giderini de azaltıcı etki yaratmaktadır.

Ailelerin yüzde 31,2'sinin ek gelir kaynağı bulunmaktadır. Bu grubun yüzde 15,3'ünün ek geliri kira, yüzde 11'inin ise tarım işleri geliridir. Bu durum ev sahibi olmanın yanı sıra kira elde edilen bir mülkün de varlığını göstermektedir. Ek gelir kaynaklarının gelirine bakıldığında; yüzde 10,8'i 1000 TL altında ek gelir elde ederken, yüzde 4,2'si 1001-4000 TL arası, yüzde 1,1'i 4001-7000 TL arası, yüzde 3,5'u ise 7000 TL üzeri ek gelir elde etmektedir (Tablo 4). Dolayısıyla ailelerin geliri düşük olsa da evin kira olmaması, hatta bir kısmının ek gelirinin olması aileye ekonomik olarak olumlu katkı sağlamakta öğrenciye verilen harçlık miktarını da artırmaktadır.

8. Anketin yapıldığı dönemde 01.01.2019-31.12.2019 tarihleri arasında brüt asgari ücret 2.558,40 TL, net asgari ücret ise 2.020,90 TL'dir (https://www.ailevecalisma.gov.tr/media/3278/2019_onikiay.pdf)

Tablo 5: Ailenin Yaşadığı Yerleşim Yeri ile Oturulan Evin Mülkiyet Durumu Arasındaki İlişki

Ailenizin yaşadığı yerleşim yeri neresidir? * Ailenizin oturduğu ev kendisine mi ait?			Ailenizin oturduğu ev kendisine mi ait?		Toplam	p
			Evet	Hayır		
Ailenizin yaşadığı yerleşim yeri neresidir?	İl merkezi	n	341	118	459	0,000***
		%	74,3	25,7%	100,0%	
	İlçe	n	321	89	410	
		%	78,3%	21,7%	100,0%	
	Belde/köy	n	162	18	180	
		%	90,0%	10,0%	100,0%	
	Toplam	n	824	225	1049	
		%	78,6%	21,4%	100,0%	

***:<0,001

Ailelerin ekonomik durumu ile yaşadıkları merkez arasında bir ilişki olup olmadığını anlamak için yapılan ki-kare testi sonucunda, ankete katılanların “Ailenizin oturduğu ev kendisine mi ait?” sorusuna verdikleri cevapların ailelerinin yaşadığı yere göre istatistiksel olarak anlamlı değişim gösterdiği görülmüştür ($p<0,001$). Ailenizin oturduğu ev kendisine mi ait? sorusuna “Evet” cevabı verenlerin içerisinde yerleşim yeri “belde/köy” olanların oranı yüksek iken, “Hayır” cevabı verenlerin içerisinde yerleşim yeri “il merkezi” olanların oranı daha yüksektir (Tablo 5). Küçük yerleşim yerlerinde yaşayanlar genellikle kendi evine sahipken, il merkezlerinde oturanlarda bu oranın düştüğü anlaşılmaktadır. Toprak sahibi olmak köy veya beldeye bağlılığı sağlayan önemli faktörlerden birisini oluşturmaktadır. Özellikle Karadeniz Bölgesinde yaşayan öğrencilerin tarım ile bağları kopmamıştır.

Öğrencilerin kendilerinin aylık harçlık/gelir düzeyleri de harcama düzeylerini ve kalemlerini etkilediğinden aylık ortalama harçlık/gelirleri, burs desteği alıp almadıkları, burs alıyorlarsa bunun miktarı, kendilerinin çalışıp çalışmadıkları ve yaptıkları işler sorulmuştur. Öğrencilerin büyük bölümü ailelerinden aldıkları harçlık ya da burs ile geçimini sağlamaktadır. Akçaöz'ün (2002) yaptığı çalışmada da öğrencilerin en büyük gelir kaynağının yüzde 41,1 ile ailelerinin desteği olduğu

²¹ Sarper Özsan, 1 Mayıs marşını 1974 yılında Ankara Sanat Tiyatrosu'nda Maksim Gorki'nin Ana romanından Bertolt Brecht tarafından aynı adla uyarlanan tiyatro oyunu için yazmıştır. Kısa süre içerisinde popülerleşen marş, ilk olarak Ruhi Su ve Dostlar Korosu tarafından kaydedilmiştir.

ortaya konulmuştur. Bu çalışmada da benzer bir sonuç ortaya çıkmıştır.

Öğrencilerin diğer bir ek gelir kaynağı Tablo 6'da görüldüğü gibi burs ya da öğrenim kredisi olup yüzde 43,2'si burs desteği aldığını, yüzde 55,3'ü ise burs desteği almadığını belirtmiştir. Burs desteğinin miktarı sorulduğunda destek almayan ve soruyu yanıtlamayan oranı yüzde 85 olmuştur. Öğrencilerin yüzde 1,5'i 500 TL altında, yüzde 12,7'si 500 TL, %0,8'i ise 500 TL üzeri burs aldığını belirtmiştir. Burs desteğinin düşük olması öğrencilerin gelir düzeyinin düşük olmasına ve harcama kalemlerinde çeşitlerinde darlığa, harcama miktarında da düşüklüğe neden olmaktadır. Her fakülteye sınırlı sayıda burs kontenjanı ayrılmakta, burs kriterlerinde öğrencinin tek ebeveynli olması, ailenin asgari ücretin altında gelir elde etmesi, kardeş sayısı önemli kriterler olmaktadır. Öğrencilerin önemli bir bölümünün evinin aileye ait olması gelir düşük olmasına rağmen burs verilmesinin en önemli nedenidir. Çünkü ekonomik olarak daha kötü durumda olan öğrenciler bulunmakta ve destek için onlar tercih edilmektedir.

Harçlık/gelir düzeyi düşük olan öğrenciler kimi zaman gelir elde etmek için çalışmak zorunda kalmaktadır. Çalışan öğrencilerin oranı yüzde 8,9'dur. Öğrencilerin genellikle ne tür işlerde çalıştığı sorulduğunda yüzde 4,3'ü ne iş yaptıklarını açıklamak istememiş, yüzde 2,2'si okuduğu bölüme uygun bir işte çalıştığını, yüzde 4,2'si kısmi zamanlı, genelde kafe gibi yerlerde çalıştığını belirtmiştir. %0,8'i özel kurslarda ya da serbest meslek yaptığını, %0,6'sı devlet memuru olduğunu, %0,1'i de çiftçi olduğunu belirtmiştir.

Tablo 6: Öğrencilerin Çalışma-Burs ve Gelir Durumları

<i>Çalışıyor musunuz?</i>	<i>n</i>	<i>%</i>
Evet	94	8,9
Hayır	930	87,8
Cevap yok	35	3,3
Toplam	1059	100,0
<i>Ne iş yapıyorsunuz?</i>	<i>n</i>	<i>%</i>
Çalışmıyor	931	87,9
Cevap yok	46	4,3
Okuduğu bölüme uygun iş	23	2,2
İşçi/part-time/kısmi zamanlı	44	4,2
Çiftçi/tarım	1	,1
Devlet memuru	6	,6
Serbest meslek/özel ders	8	,8
Toplam	1059	100,0

<i>Burs desteği alıyor musunuz?</i>	<i>n</i>	<i>%</i>
Evet	458	43,2
Hayır	586	55,3
Cevap yok	15	1,4
Toplam	1059	100,0
<i>Burs desteğinizin miktarı?</i>	<i>n</i>	<i>%</i>
<500	16	1,5
500	135	12,7
>500	8	,8
Cevap yok	900	85,0
Toplam	1059	100,0
<i>Aylık ortalama harçlık/geliriniz ne kadar?</i>	<i>n</i>	<i>%</i>
250 ve altı	41	3,9
251-500	372	35,1
501-750	208	19,6
751-1000	231	21,8
1001-1500	89	8,4
1501 ve üstü	46	4,3
Cevap yok	72	6,8
Toplam	1059	100,0

Öğrencilerin önemli bir oranı (yaklaşık yüzde 40'ı) aylık 500 TL harçlık/gelir ile geçinmeye çalışmakta olup yüzde 4'ü ise 250 TL altında harçlık/gelir elde etmektedir. Bu durum öğrencilerin temel ihtiyaçları dışında başka kalemlere harcama yapmasının önündeki en büyük engeldir. Öğrenciler geçinmek için büyük çaba harcamaktadırlar. Öğrencilerin yaklaşık yüzde 40'ı 500-1000 TL arasında harçlık/gelir sahibi olup 1000 TL üzeri harçlık/geliri olanların oranı ise çalışmaya katılanların beşte biridir. Bu durum öğrencilerin büyük kısmının alt-orta gelir sınıfında olduğunu ortaya koymakta öğrencilerin kent ekonomisine katkısını düşürmektedir. Bu nedenle öğrencilerin bir bölümü (yüzde 8,9) çalışmak zorunda kalmaktadır. Derinlemesine görüşmelerde de çalışan öğrencilerin ailelerinden aldığı harçlık miktarının düşük olduğu, burs çıkmadığı için çalışmak zorunda kaldığını öğrenilmiştir. Çalışan öğrencilerin çoğunluğu (yüzde 4,2) kısmi zamanlı işlerde çalışmaktadır. Yapılan derinlemesine görüşmelerde ise kısmi zamanlı çalışmanın özellikle işverenler tarafından farklı değerlendirildiği anlaşılmıştır. Kısmi zamanlı derken aslında vardiyadan (esnek zamanlı çalışma) söz edilmekte, öğrenciler okullarına denk gelmeyen saatlerde (genelde öğleden sonra ve akşam) çalışmakta ama çalışma süreleri kısmi zamanlı sürenin bir hayli üzerinde olmaktadır. 4857 sayılı İş Yasasına göre "İşçinin normal haftalık çalışma süresinin, tam süreli iş sözleşmesiyle çalışan emsal işçiye göre önemli ölçüde daha az belirlenmesi durumunda sözleşme" kısmi zamanlı sözleşme sayılmaktadır (md. 13/1). İş Kanunu'na ilişkin Çalışma Süreleri Yönetmeliği (İKİÇSY) ise "İşyerlerinde tam süreli iş sözleşmesi ile yapılan emsal çalışmanın üçte ikisi oranına kadar

yapılan çalışma"yı kısmi süreli çalışma sayılmaktadır (md. 6). İşyerlerinde sözleşmelerle daha az bir süre belirlenmemişse haftalık çalışma süresinin üst sınırı 45 saattir (4857 sY md. 63/1, İKİÇSY md. 4). Kısmi süreli çalışma diyebilmek için işçinin en fazla haftalık 30 saate kadar çalıştırılması gerekmektedir. Oysa öğrenciler genelde haftalık 45 saat ve hatta kimi zaman üstünde çalıştırılmaktadır. Bu durumda öğrencilerin genelde tam zamanlı ama esnek çalıştığı söylenebilir. Üstelik öğrencilere kısmi zamanlı çalıştıkları için daha az ücret ödenebilmekte, çoğu sigortasız çalıştırılmaktadır. Yine mevzuata göre kısmi zamanlı çalışanlara farklı işlem yapılmaması gerekir (4857 sY md. 13/2, md. 5/2). Öğrencilerin gelir düzeyinin düşük olması bu iş koşullarını kabul etmelerinin başlıca nedenidir. Öğrenciler iş piyasasının ucuz işgücü durumundadır.

Öğrencilerin aylık harçlık/gelir miktarı; yüzde 3,9'u aylık 250 TL ve altında, yüzde 35,1'i aylık 251-500 TL arasında, yüzde 19,6'sı aylık 501-750 TL arasında, yüzde 21,8'i aylık 751-1000 TL arasında, yüzde 8,4'ü aylık 1001-1500 TL arasında, yüzde 4,3'ü aylık 1500 TL üzerinde geliri olduğunu söylerken, yüzde 6,8 bu soruya yanıt vermemiştir (Tablo 6). Görüldüğü üzere öğrencilerin büyük çoğunluğu çok düşük bir harçlık/gelir ile geçinmeye çalışmakta, düşük gelir harcama miktarlarını ve çeşitlerini olumsuz yönde etkilemektedir.

Öğrencilerin Harcama Durumları

Öğrencilerin aylık harcama miktarı ve bu harcamaları hangi kalemlere yaptıklarını öğrenmek için hangi kalemlere, aylık ne kadar pay ayırdıkları sorulmuştur. Öğrencilerin en büyük harcama kalemlerinin barınma ve yeme-içme harcamaları olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuç literatürdeki bazı çalışmaların sonuçlarıyla örtüşmektedir (Bleaney vd., 1992; Akçakanat vd., 2010; Çalışkan, 2010; Çalışkan ve Demir, 2013; Binici ve Koyuncu, 2015; Gümüş ve Ekiz, 2017; Atılgan Yaşa ve Bakırtaş, 2020; Selçuk, 2012; İş vd., 2017; Yarar ve Demir, 2013). Ancak bazı diğer çalışmalarda farklı harcama kalemlerine daha fazla harcama yapıldığı görülmektedir. Büyükdogan ve Afşar'ın (2012) yaptıkları çalışmada öğrencilerin en önemli harcama kalemleri beslenme, eğlence ve sosyal faaliyetler ve giyim olarak belirlemiştir. Özkan ve diğerleri (2000) ise harcamaların içinde en yüksek payın beslenmeye ayrıldığını ifade etmektedirler. Ayyıldız ve Toksoy'un (2002) çalışmasında da barınma için harcanan miktar beslenme ve ulaşımın gerisine düşmüştür.

Harçlık/gelir durumu öğrencilerin yaptıkları harcamaların büyüklüğünü de değiştirmektedir. 250 TL ve altında; yeme-içme için harcama yapanların oranı yüzde 49,8, barınma için harcama yapanların oranı ise yüzde 38'dir. 251-500 TL arasında aynı kalemlere yapılan harcamalarda barınma yüzde 18,9, yeme-içme yüzde 15,5 olarak karşımıza çıkmaktadır. 250 TL ve altında harcama yapanlarda KYK (Kredi Yurtlar Kurumu) yurdunda kalanlar ön plana geçerken, ikinci grupta özel yurt ve evde kalanlar ağırlıklıdır. 500 TL üzerinde barınma için harcama yapanların oranı yüzde 4,9, yeme-içme için harcama yapanların oranı ise yüzde 2,4'tür. En büyük harcama kalemleri barınma ve yeme-içme olup genellikle bu harcama miktarının

500 TL ve altında olduğunu söylemek yanlış olmaz. Giyim, ulaşım, haberleşme, elektrik/su faturası, kişisel bakım için yapılan harcamaların miktarı daha düşüktür. Öğrencilerin ulaşım harcamaları konakladıkları yere göre farklılaşmaktadır.

Harcama kalemleri ayrı ayrı incelenecek olursa Tablo 7'de de görüldüğü gibi barınma için öğrencilerin yüzde 38'i 250 TL ve altında, yüzde 18,9'u 251-500 TL arasında, yüzde 4,9'u 500 TL üstünde harcama yapmaktadır. Yeme-içme için yapılan harcamalar; yüzde 49,8'i 250 TL ve altında, yüzde 15,5'i 251-500 TL arasında, yüzde 2,4'ü 500 TL üzerindedir. Giyim için yapılan harcamalar; yüzde 11'i 50 TL ve altında, yüzde 22,8'i 51-100 TL arasında, yüzde 11'i 101-200 TL arasında, yüzde 4,5'i 200 TL üzerindedir. Ulaşım için yapılan harcamalar; yüzde 23,2'si 50 TL ve altında, yüzde 27'si 51-100 TL arasında, yüzde 8,4'ü 101-200 TL arasında, yüzde 3,7'si 200 TL üzerindedir. Haberleşme (telefon) için yapılan harcamalar; yüzde 43,5'i 50 TL ve altında, yüzde 9,9'u 51-100 TL arasındadır. Elektrik/su faturaları için; yüzde 5,3'ü 50 TL ve altında, yüzde 10,9'u 51-100 TL arasında, yüzde 5,5'i 101-200 TL arasında harcama yapmaktadır. Kişisel bakım için yapılan harcamalar ise yüzde 35,1'i 50 TL ve altında, yüzde 14,6'sı 51-100 TL arasında, yüzde 3,5 101-200 TL arasındadır (Tablo 7).

Tablo 7: Öğrencilerin Aylık Harcama Kalemlerinin Dağılımı

Aylık Harcamalarınızı belirtiniz?		Barınma						Yeme-içme			
		n		%		n		%			
<=250		402		38,0		527		49,8			
251-500		200		18,9		164		15,5			
>500		52		4,9		25		2,4			
Cevap yok		405		38,2		343		32,4			
Toplam		1059		100,0		1059		100,0			
Aylık Harcamalarınızı belirtiniz?		Giyim		Ulaşım		Haberleşme (telefon faturası)		Elektrik/su faturası		Kişisel bakım	
		n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
	<=50	117	11,0	246	23,2	461	43,5	56	5,3	372	35,1
	51-100	241	22,8	286	27,0	105	9,9	115	10,9	155	14,6
	101-200	117	11,0	89	8,4	14	1,3	58	5,5	37	3,5
	>200	48	4,5	39	3,7	9	,8	8	,8	9	,8
	Cevap yok	536	50,6	399	37,7	470	44,4	822	77,6	486	45,9
Toplam		1059	100,0	1059	100,0	1059	100,0	1059	100,0	1059	100,0
Aylık Harcamalarınızı belirtiniz?		Sosyo/kültürel faaliyetler		Eğitim		Sigara		İçecek			
		n	%	n	%	n	%	n	%		
	<=50	189	17,8	150	14,2	29	2,7	132	12,5		
	51-100	137	12,9	107	10,1	33	3,1	26	2,5		
	101-200	56	5,3	46	4,3	45	4,2	9	,8		
	>200	17	1,6	36	3,4	78	7,4	6	,6		
	Cevap yok	660	62,3	720	68,0	874	82,5	886	83,7		
Toplam		1059	100,0	1059	100,0	1059	100,0	1059	1059		

Öğrencilerin en önemli harcama kalemlerinden olan barınma için nerede konakladıkları ve konakladıkları yeri neden seçtikleri sorulmuştur? Konaklanan yerin KYK yurdu, özel yurt ya da ev olması barınma için harcanan miktarları değişmektedir. Barınma konusu kent sakinleri açısından da önemli olup kampüs alanlarına yakın yerlerde özel yurtlar ve öğrencilerin kalmasına uygun konutların yapılmasına neden olabilmektedir. Bu hem kentin bu alanda gelir elde etmesine neden olurken diğer yandan kentlerin dönüşümünde etkili olan “öğrencileştirmeyi” de beraberinde getirmekte, öğrenci mahalleleri oluşabilmektedir. Literatüre Smith’in 2002 yılında kazandırdığı öğrencileştirme kavramı, üniversite öğrencilerinin dönemsel olarak göçü ettikleri üniversite kentlerinde meydana gelen belirgin sosyal, kültürel, ekonomik ve fiziksel dönüşümleri tanımlamak için kullanılmaktadır (Smith, 2005). En genel ifadeyle, bu dönüşümler mevcut kiralık dairelerin birden fazla öğrencinin konakladığı alanlara dönüşmesini; benzer şekilde şehirdeki diğer alanların da öğrenci odaklı bir değişim geçirmesini ifade etmektedir. Fakat bu dönüşümler yalnızca bölgedeki alanlarla sınırlı olmamaktadır. Bir başka yazara göre, öğrencileştirme aynı zamanda bölgenin demografik yapısı üzerinde de bir dönüşüm meydana getirebilmektedir. Bu dönüşüm genellikle çoğunluğunu orta-sınıftan öğrencilerin oluşturduğu sosyal grubun, bölgede uzun süredir yaşamakta olan çalışan kesimi yer değiştirmeye/bölgeden ayrılmaya zorlaması şeklinde ortaya çıkmaktadır (Tallon, 2010: 213). Hem il merkezinde hem de Ünye ilçesinde yapılan derinlemesine görüşmeler ve gözlemler sonucu kentte özellikle kampüse yakın yerlerde veya öğrencilerin genellikle tercih ettikleri mahallelerde bir öğrencileştirme süreci yaşandığı görülmüştür. Bu yerlerde özellikle özel yurtların sayısı artmış, ev sahipleri de evlerini öğrencilere kiraya vermiştir. Covid-19 pandemisi bu açıdan yerel halkta ekonomik bir kayıp yaratmıştır.

Tablo 8: Öğrencilerin Barınma Yerleri ve Barınma Yerini Seçme Nedenleri

<i>Üniversite eğitimine devam ederken nerede barınıyorsunuz?</i>	n	%
Ailemle otuyorum	167	15,8
KYK yurdu	466	44,0
Özel yurt	105	9,9
Akraba yanı	15	1,4
Arkadaşlarla birlikte ev tutma	299	28,2
Cevap yok	7	,7
Toplam	1059	100,0
<i>Barındığınız yeri tercih etme nedeniniz nedir?</i>	n	%
Fiyat uygunluğu	404	38,1
Okula yakınlık	334	31,5
Şehir merkezine yakınlık	119	11,2
Sosyal ve kültürel alanlara yakınlık	27	2,5
Üniversite öğrencileri genelde o çevrede yaşadığı için	73	6,9
Hepsi	9	,8
Cevap yok	93	8,8
Toplam	1059	100,0

Tablo 8’de de görüldüğü gibi öğrencilerin yüzde 44’ünün KYK yurdunda, yüzde 28,2’sinin arkadaşları ile evde, yüzde 15,8’inin ailesiyle, yüzde 9,9’unun özel yurttan, yüzde 1,4’ünün de akraba yanında kaldığı görülmektedir. Bu anlamda en kalabalık grup KYK yurdunda kalmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi öğrencilerin yüzde 20,8’i Ordu’lu olup ailesi ile kalmayanların (yüzde 5) Ordu’nun uzak ilçe veya köylerinden olduğu ileri sürülebilir. Öğrencilere kaldıkları yeri seçme nedeni sorulduğunda sırasıyla yüzde 38,1’i fiyat uygunluğunu, yüzde 31,5’i okula yakınlığı, yüzde 11,2’si şehir merkezine yakınlığı, yüzde 6,9’u üniversite öğrencilerinin o bölgeyi tercih etmesini, yüzde 2,5’i sosyal ve kültürel faaliyetlere yakın olmayı önemli nedenler olarak belirtmişlerdir. Fiyat uygunluğunun ilk sırada yer alması öğrencilerin harçlık/gelir düzeyinin düşük olması ile yakından ilişkilidir. Barınma için harcama miktarı diğer kalemlere göre daha yüksek olabildiğinden fiyatı uygun olan barınma şekli seçilmektedir. Okula yakınlık nedeni de zaman tasarrufunun yanı sıra ulaşım harcamalarının azaltılması açısından önemlidir.

Öğrencilerin barındıkları yeri seçme nedeninin cinsiyet faktöründen etkilenip etkilenmediğini anlamak için bu konuda bir ki kare testi yapılmıştır. “Barındığınız yeri tercih etme nedeniniz nedir?” sorusuna verilen yanıtlar cinsiyete göre istatistiksel olarak anlamlı değişim göstermektedir ($p<0,01$). “Barındığınız

yeri tercih etme nedeniniz nedir?" sorusuna her iki grup da fiyat uygunluğunu en önemli neden olarak gösterse de kadınlar açısından okula yakınlık fiyat uygunluğu ile yakın bir oranda çıkmıştır. Kadınlar barınma yerlerinin okula yakın olmasını erkeklere oranla daha fazla tercih etmektedirler (Tablo 9). Kadın öğrenciler ulaşım için gelirlerinden daha az pay ayırmak, güvenlik ve zamanı daha etkin kullanmak açısından yakın yeri tercih etmektedir.

Tablo 9: Barınma Yerini Tercih Nedeni ile Cinsiyet Arasındaki İlişki

		Barındığınız yeri tercih etme nedeniniz nedir?								
			Fiyat uygunluğu	Okula yakınlık	Şehir merkezine yakınlık	Sosyal ve kültürel yerlere yakınlık	Üniversite öğrencileri genelde o çevrede yaşadığı için	Hepsi	Toplam	p
Cinsiyetiniz?	Kadın	n	228	218	65	9	46	4	570	0,007**
		%	40,0%	38,2%	11,4%	1,6%	8,1%	0,7%	100,0%	
	Erkek	n	176	116	54	18	27	5	396	
		%	44,4%	29,3%	13,6%	4,5%	6,8%	1,3%	100,0%	
Toplam	n	404	334	119	27	73	9	966		
	%	41,8%	34,6%	12,3%	2,8%	7,6%	0,9%	100,0%		

**<0,007

Öğrencilerin elde ettikleri harçlık/gelir durumu ile barınma için harcadıkları arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığını anlamak için ki kare testi yapılmıştır. Aylık harçlık/ gelir durumu ile barınma harcaması arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki vardır ($p < 0,001$). Aylık harçlığı/geliri 251-500 TL arasında olanların içinde 250 TL ve altında kira ödeyenlerin oranı yüksek iken, aylık harçlık/gelir yükseldikçe barınma için ayrılan pay da artmaktadır. 751-1000 TL aylık harçlık/geliri olanlar barınma için 251-500 TL (yüzde 29,8) veya 500 TL üzerinde (yüzde 26,1) barınma harcaması yapmaktadır. 1001-1500 TL gerilir olanların

da 500 TL üzerinde barınma harcaması yapma oranı fazladır (Tablo 10). Gelir arttıkça öğrencilerin barınma için ayırdıkları miktar da artmaktadır. Bu durum öğrencilerin barınma tercihlerine de yansımaktadır. Yapılan derinlemesine görüşmelerde yurttan kalan öğrencilerin gelir durumlarının düzeltilmesi durumunda yapacakları ilk işlerden birisi “eve çıkmak” olarak ifade edilmiştir. Evde kalma isteğinin altında daha özgür olma, eve geliş saatlerinde müdahale olmaması ve mahremiyet önemli nedenler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tablo 10: Aylık Ortalama Harçlık/Gelir ile Barınmaya Ayrılan Miktar Arasındaki İlişki

		Aylık ortalama harçlık/geliriniz ne kadar?								
		250 ve altı	251-500	501-750	751-1000	1001-1500	1501 ve üstü	Toplam		
Barınma	<=250	n	15	150	97	98	24	5	389	0,000***
		%	3,9%	38,6%	24,9%	25,2%	6,2%	1,3%	100,0%	
	251-500	n	6	45	37	57	31	15	191	
		%	3,1%	23,6%	19,4%	29,8%	16,2%	7,9%	100,0%	
	>500	n	1	11	3	12	12	7	46	
		%	2,2%	23,9%	6,5%	26,1%	26,1%	15,2%	100,0%	
Toplam	n	22	206	137	167	67	27	626		
	%	3,5%	32,9%	21,9%	26,7%	10,7%	4,3%	100,0%		

***<0,001

Öğrencilerin üniversite eğitimine devam ederken konakladıkları yer ile barınma için yaptıkları harcama arasında bir ilişki olup olmadığını anlamak amacıyla ki kare testi yapılmış, istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur ($p < 0,001$). Barınma için 250 TL ve aşağısında harcama yapanlardan yüzde 75,6'sı KYK yurdunda kalanlar iken, 500 TL üzerinde harcama yapanların yüzde 67,3'ü arkadaşlarıyla birlikte ev tutanlardır. Özel yurttan kalanların da aylık barınma için harcadıkları miktar 250 TL ve üzeridir (Tablo 11). Gelir düzeyi düşük olan öğrenciler KYK yurdunda kalarak bu harcama kalemini azaltma stratejisi uygulamaktadır. Özel yurttan ya da evde kalmak daha büyük bir maliyeti beraberinde getirdiğinden bu öğrenciler isteseler bile KYK yurdundan çıkamamaktadırlar. Aslında gelir durumu iyi olmayan öğrenciler açısından KYK yurtlarının ne kadar önemli olduğu da ortadadır. Geliri kısıtlı olan öğrenciler için KYK yurtları hayati öneme sahiptir. Bu nedenle nereye kuruldukları da önemlidir. Kampüs alanından uzağa kurulması bu sefer öğrencilerin ulaşım masrafının artmasına ya da çok uzun bir yürüyüş mesafesine neden olmaktadır. Kimi zaman KYK yurdu çıkmaması öğrencilerin üniversiteye devam edememesine de neden olabilmektedir.

Tablo 11: Barınılan Yer ile Barınmaya Ayrılan Bütçe Arasındaki İlişki

		Üniversite eğitimine devam ederken nerede barınıyorsunuz?							p
		Ailemle otuyorum	KYK yurdu	Özel yurt	Akraba yanı	Arkadaşlarla birlikte ev tutma	Toplam		
Barınma	<=250	n	1	303	7	2	88	401	0,000***
		%	0,2%	75,6%	1,7%	0,5%	21,9%	100,0%	
	251-500	n	4	33	56	3	102	198	
		%	2,0%	16,7%	28,3%	1,5%	51,5%	100,0%	
	>500	n	5	0	11	1	35	52	
		%	9,6%	0,0%	21,2%	1,9%	67,3%	100,0%	
Toplam	n	10	336	74	6	225	651		
	%	1,5%	51,6%	11,4%	0,9%	34,6%	100,0%		

***<0,001

Öğrencilerin aylık harçlık/gelir miktarı ile yeme-içme için yaptıkları harcama arasındaki ilişki incelendiğinde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir ($p<0,001$). Yeme-içme için en fazla harcama 251-500 TL harçlık/geliri olanlar tarafından 250 TL ve altında yapılmaktadır. 250 TL ve altında harçlık/geliri olanlarda ise yeme-içme için 251-500 TL arasında harcama yapanların oranı diğer gruplara göre daha düşüktür (Tablo 12). Öğrencilerin harçlık/gelir durumunun düşük olması yemek için bütçeden ayrılan payın azalmasına, yemek yeme yeri tercihlerinin farklılaşmasına neden olmaktadır. Öğrencileri fiyat uygunluğu nedeniyle okul ya da yurt yemekhanesine yönelebilmektedir. Hatta yemekhanelerde ikinci yemeğin ücretinin fazla olması öğrenciler tarafından en önemli sıkıntı yaratan konuların başında gelmektedir. Kampüse yakın alanlarda öğrencilerin bütçesine uygun kafe ve restoranlar bu anlamda öğrenci müşteri çekebilirken fiyatları pahalı olan kafe ve restoranlar rağbet görmemektedir.

Tablo 12: Aylık Ortalama Harçlık/Gelir ile Yeme-İçme Harcaması Miktarı Arasındaki İlişki

		Aylık ortalama harçlık/geliriniz ne kadar?							p
		250 ve altı	251-500	501-750	751-1000	1001-1500	1501 ve üstü	Toplam	
Yeme-içme	<=250	n	20	211	132	110	29	5	0,000***
		%	3,9%	41,6%	26,0%	21,7%	5,7%	1,0%	
	251-500	n	4	20	15	62	42	14	
		%	2,5%	12,7%	9,6%	39,5%	26,8%	8,9%	
	>500	n	0	3	0	7	2	9	
		%	0,0%	14,3%	0,0%	33,3%	9,5%	42,9%	
Toplam		n	24	234	147	179	73	28	685
		%	3,5%	34,2%	21,5%	26,1%	10,7%	4,1%	

***<0,001

Öğrencilerin kaldıkları yer ile yeme-içme için yaptıkları harcama miktarı arasında bir ilişki olup olmadığı ki kare testi ile incelenmiştir. “Üniversite eğitimine devam ederken nerede kalıyorsunuz?” sorusuna verilen yanıtlar ile yeme-içme için ayrılan harcama miktarı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki vardır ($p < 0,001$). Yeme-içme için 250 TL altında harcama yapanların büyük bir çoğunluğu KYK yurdunda kalanlardır. Ailesiyle birlikte veya akraba yanında kalanlar da diğer gruplara göre yeme-içme için daha az pay ayırmaktadırlar. Özel yurtlarda kalıp 251-500 TL yeme içme masrafı olanların oranı fazla iken, yeme içme için en fazla pay ayıranlar arkadaşlarıyla birlikte evde kalanlardır. Bu grup yeme-içme için 251-500 TL ayıranların yüzde 50,6’sını, 500 TL üzeri pay ayıranların da yüzde 54,2’sini oluşturmaktadır (Tablo 13). Yurttan ayrılarak arkadaşlarıyla ev tutan öğrenciler kent ekonomisine daha fazla katkıda bulunmaktadır. Bu durum öğrenci mahallelerinin çevresinde kafe, restoran, market açılmasını açıklamaktadır. Akşam saatlerinde bu kafeler öğrencilerin toplandığı mekanlar haline gelmekte kentin o bölgesinde bir hareketlenmeye de neden olmaktadır. Hatta bu kafelerde öğrenciler de istihdam edilmektedir.

Tablo 13: Barınılan Yer ile Yeme-İçme Harcaması İçin Ayrılan Bütçe Arasındaki İlişki

		Üniversite eğitime devam ederken nerede barınıyorsunuz?						p	
		Ailemle oturuyorum	KYK yurdu	Özel yurt	Akraba yanı	Arkadaşlarla birlikte ev tutma	Toplam		
Yeme-içme	<=250	n	59	277	44	9	135	524	0,000***
		%	11,3%	52,9%	8,4%	1,7%	25,8%	100,0%	
	251-500	n	22	33	25	1	83	164	
		%	13,4%	20,1%	15,2%	0,6%	50,6%	100,0%	
	>500	n	5	4	2	0	13	24	
		%	20,8%	16,7%	8,3%	0,0%	54,2%	100,0%	
Toplam	n	86	314	71	10	231	712		
	%	12,1%	44,1%	10,0%	1,4%	32,4%	100,0%		

***<0,001

Öğrencilerin aylık ortalama harçlıkları/gelirleri ile giyim harcamaları arasında ilişki olup olmadığını anlamak için ki kare testi yapılmıştır. Öğrencilerin aylık harçlık/gelir miktarı ile giyim için yaptıkları harcama arasında istatistiksel olarak anlamlı bir değişim vardır ($p < 0,001$).

Tablo 14: Aylık Ortalama Harçlık/Gelir ile Giyim Harcaması Miktarı Arasındaki İlişki

		Aylık ortalama harçlık/geliriniz ne kadar?						Toplam	p
		250 ve altı	251-500	501-750	751-1000	1001-1500	1501 ve üstü		
Giyim	<=50	n	11	46	21	29	5	0	0,000***
		%	9,8%	41,1%	18,8%	25,9%	4,5%	0,0%	
	51-100	n	5	85	57	62	18	9	
		%	2,1%	36,0%	24,2%	26,3%	7,6%	3,8%	
	101-200	n	2	29	26	28	20	6	
		%	1,8%	26,1%	23,4%	25,2%	18,0%	5,4%	
	>200	n	3	9	2	8	9	11	
		%	7,1%	21,4%	4,8%	19,0%	21,4%	26,2%	
	Toplam	n	21	169	106	127	52	26	
		%	4,2%	33,7%	21,2%	25,3%	10,4%	5,2%	

***<0,001

Giyim için en fazla harcama 251-500 TL geliri/harçlığı olanlar tarafından 50 TL ve altında harcama yapılmaktadır. 250 TL ve altında geliri/harçlığı olanlarda ise giyim için 50 TL üzerinde harcama yapanların oranı diğer gruplara göre daha düşüktür (Tablo 14). Öğrencilerin harçlık/gelir düzeyinin düşük olması giyim için daha az harcama yapmasına neden olmaktadır. Öğrencilerle yapılan derinlemesine görüşmelerde alışveriş merkezi sayısının az olmasının bazı giyim ve kişisel gereksinimlerini bulma konusunda onları sıkıntıya soktuğu öğrenilmiştir. Özellikle Ünye ve Fatsa'da eğitim gören öğrenciler hafta sonları Samsun'a giderek hem gezdiklerini hem de gereksinimleri için alışveriş yaptıklarını ifade etmişlerdir. Ordu'dan da Samsun'a gezme ve alışveriş nedeniyle gidiş geliş öğrenciler arasında bir hayli fazladır. Aslında kent sakinlerinin de bu şekilde bir hareketliliği mevcuttur. Ordu ilinde bu yönde yatırım yapılması ekonomiyi canlandırıcı bir etki yaratabilir.

Tablo 15: Aylık Ortalama Harçlık/Gelir ile Haberleşme (Telefon) Harcaması Miktarı Arasındaki İlişki

		Aylık ortalama harçlık/geliriniz ne kadar?							p
		250 ve altı	251-500	501-750	751-1000	1001-1500	1501 ve üstü	Toplam	
Haberleşme (telefon faturası)	<=50	n	15	180	100	108	34	9	446
		%	3,4%	40,4%	22,4%	24,2%	7,6%	2,0%	100,0%
	51-100	n	5	22	13	27	15	14	96
		%	5,2%	22,9%	13,5%	28,1%	15,6%	14,6%	100,0%
	101-200	n	2	3	3	3	2	1	14
		%	14,3%	21,4%	21,4%	21,4%	14,3%	7,1%	100,0%
	>200	n	0	3	2	0	1	2	8
		%	0,0%	37,5%	25,0%	0,0%	12,5%	25,0%	100,0%
	Toplam	n	22	208	118	138	52	26	564
		%	3,9%	36,9%	20,9%	24,5%	9,2%	4,6%	100,0%

***<0,001

Öğrencilerin aylık harçlık/gelir miktarı ile haberleşme için yaptıkları harcama arasında istatistiksel olarak anlamlı bir değişim vardır ($p<0,001$). Haberleşme için en fazla harcama 251-500 TL geliri/harçlığı olanlar tarafından 50 TL ve altında yapılmaktadır. Harçlık/gelirin yüksek olduğu gruplarda haberleşme

harcaması artabilmektedir (Tablo 15). Telefonda mobil veri kullanılması fatura tutarını arttırmaktadır. Geliri düşük olan öğrenciler özellikle yurt tercihlerinde wi-fi bağlantısı olan yurtları tercih edebilmektedir. Bu durum hem onların iletişim ve sosyal medya kullanımı açısından sorun yaşamamasına hem de öğrenci ödevlerinde internet kaynaklarını rahat kullanmalarına neden olmaktadır.

Öğrencilerin aylık harçlık/gelir miktarı ile kişisel bakım için yaptıkları harca- ma arasında istatistiksel olarak anlamlı bir değişim vardır ($p<0,001$).

Tablo 16: Aylık Ortalama Harçlık/Gelir ile Kişisel Bakım Harcaması Miktarı Arasındaki İlişki

		Aylık ortalama harçlık/geliriniz ne kadar?								
		250 ve altı	251-500	501-750	751-1000	1001-1500	1501 ve üstü	Toplam	p	
Kişisel bakım	<=50	n	18	124	88	97	26	7	360	0,000***
		%	5,0%	34,4%	24,4%	26,9%	7,2%	1,9%	100,0%	
	51-100	n	2	45	31	36	23	12	149	
		%	1,3%	30,2%	20,8%	24,2%	15,4%	8,1%	100,0%	
	101-200	n	1	9	2	12	4	5	33	
		%	3,0%	27,3%	6,1%	36,4%	12,1%	15,2%	100,0%	
	>200	n	0	2	0	1	1	4	8	
		%	0,0%	25,0%	0,0%	12,5%	12,5%	50,0%	100,0%	
Toplam	n	21	180	121	146	54	28	550		
	%	3,8%	32,7%	22,0%	26,5%	9,8%	5,1%	100,0%		

***<0,001

Kişisel bakım için en fazla harcama 751-1000 TL harçlık/geliri olanlarca 101-200 TL arasında yapılmaktadır. 250 TL ve altında harçlığı/geliri olanlardan kişisel bakım için pay ayıranların oranı sadece yüzde 3,8'dir (Tablo 16).

Sonuç ve Değerlendirme

Üniversiteler bilimsel bilginin üretildiği ve aktarıldığı kurumlar olmasının yanı sıra bulunduğu bölgeye, kente sosyal, kültürel ve ekonomik katkıları olan ve çoğu zaman kenti dönüştüren kurumlardır. 1980'li yıllarda neoliberal politikalar yükseköğretim kurumlarında değişim, özellikle piyasalaşma yönünde etki yaratmış, üniversitelerin bölgesel politikalarda girişimci yönüne vurgu yapılırken sanayi ve ticari kuruluşlarla işbirliğine de büyük önem verilmiştir. Bu önemin gereği olarak özellikle ülkemizde her ile bir üniversite amacı doğrultusunda

2000'li yıllarda üniversite sayısında büyük bir artış yaşanmıştır. Üniversitelerin kurulduğu yerde gelir ve istihdam üzerinde; sağlık, iletişim, taşımacılık ve refah seviyesi gibi sosyo-kültürel değişkenlerde iyileşme sağlaması ve bölgede eğitime katılma oranında artış sağlayarak göçlerin azalması gibi demografik ve eğitsel göstergelerde değişiklik yarattığı (Gültekin vd. 2008) ileri sürülmektedir. Yapılan çeşitli çalışmalar da üniversitelerin yer aldığı kentlerin ekonomisine katkı sağladığını doğrular niteliktedir. Ordu Üniversitesinin de kentin ekonomisine katkı sağlaması yönünde yerel sakinlerin beklentileri bulunmaktadır. Bu çalışmada Ordu Üniversitesi öğrencilerinin gelir-harcama ilişkileri üzerinden kent ekonomisine katkısı incelenmiştir. Bu amaçla niceliksel yöntem çerçevesinde 12 fakültedeki 1059 öğrenciye 44 soruluk bir anket uygulanmıştır. Araştırma yapılan fakültelerden ikisi; Ünye İİBF ile Fatsa Deniz Bilimleri Fakültesi ana kampüs dışındaki ilçede yer almakta olup diğer fakültelerin tamamı Ordu ilindeki ana kampüste yer almaktadır. Bu durum ilçelerdeki fakültelerin ana kampüsün tüm olanaklarından yararlanamamasına neden olmaktadır.

Öğrencilerin kent ekonomisine katkısının olabilmesi için ailelerinin de gelir seviyesinin iyi olması ya da burs desteği almaları gerekmektedir. Ordu Üniversitesi öğrencilerinin ailelerinin gelirinin alt-orta gelir düzeyinde olması harcama kalemlerini ve miktarını azaltmaktadır. Gelirden en büyük pay barınma ve yeme-içmeye ayrılrsa da son yıllarda kontenjanların boş kalması, öğrencilerin çevre illerden yoğun olarak gelip gitmesi barınma giderlerini azaltırken kentin yurtlardan elde ettiği geliri de azaltmaktadır. Ulaşım harcamaları konusunda ise tam tersi bir durum söz konusudur. Özellikle yakın yerlerden gelip gitme durumu öğrencilerin ulaşım giderini arttırırken kent açısından olumlu ekonomik katkı yaratmaktadır. Üniversitenin diğer bölgelerden de öğrenci çekebilmesi için ilçelerdeki fakülteler dahil sosyal, kültürel, ticari açıdan daha fazla yatırım yapılması gerekmektedir.

Öğrencilerin harçlık/gelir durumu tüketim tercihlerine, harcama miktarlarına etki etmektedir. Öğrencilerin yaklaşık üçte birinin ailesi asgari ücretin altında ücret almaktadır. Ailelerin büyük çoğunluğu alt-orta gelir grubunda yer aldığından öğrencilere verilen harçlık miktarı da düşük olmaktadır. Ailelerin gelir durumunun iyi olmamasına rağmen özellikle küçük ve orta büyüklükteki yerleşim yerlerinde oturmaları ve kendi evlerinin olması barınma için bütçelerinden pay ayırmalarına gerek bırakmamaktadır. Ev sahibi olma durumu "belde/köy"de yaşayanlarda yüksekken, "il merkezi"nde yaşayanlarda düşüktür. Köy ya da beldelerde genellikle evin mülkiyeti aileye aittir. Bölgede yaşayan öğrencilerin sayısı bir hayli fazla olduğundan fındık gelirinin hanelerin geçiminde önemli olduğuna da vurgu yapmak gerekir. Ailelerin bir kısmının hala tarım ile bağları vardır ya da ailelerinden gelen mal varlığı nedeniyle kira geliri elde etmektedirler. Bu durum gelir düzeyi düşük olan ailelerin harcama kalemlerinin azalmasına ve ek gelir ile gelirin artmasına neden olurken, öğrenciye verilen harçlık miktarı

açısından olumlu etki yaratmaktadır. Öğrenci daha farklı harcama kalemlerine pay ayırabilmekte böylece kent ekonomisine de katkısı artmaktadır. Öğrencilerin gelir-harcama ilişkisi içerisinde kent ekonomisine katkısı ancak harçlık/gelir düzeyi yükseldiğinde mümkündür.

Öğrenciler harçlık miktarı düşük, burs desteği de olmadığına çalışmak zorunda kalmaktadır. Çalışan öğrencilerin yarısı kısmi zamanlı çalışsa da bu öğrencilerin aslında kısmi zaman adı altında genellikle tam zamanlı ve esnek çalıştırıldığı, emeklerinin ücret olarak tam karşılığının verilmediği, çalışma sürelerinin uzun olduğu, yani ucuz emek olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.

Öğrencilerin harcama kalemleri içinde en önemli yeri barınma tutmakta ve özellikle kentle ilişkiler konusunda barınma konusu bazen gerilimli ilişkilere de neden olabilmektedir. Barınma ile gelir durumu arasında bir ilişki olup, öğrencilerin gelir düzeyi düştükçe KYK yurdunda kalma oranı artmaktadır. Gelirin artması özel yurt ya da eve çıkmayı beraberinde getirmektedir. Öğrencilerin özellikle ailelerinin Ordu kent merkezinde, yakın ilçelerde ya da Samsun ve Giresun gibi yakın illerde yaşaması ulaşım giderini artırmakta ama barınma giderini azaltmaktadır. Dolayısıyla Karadenizli öğrenci sayısının fazlalığı ve bunların yurttan kalmayıp, bazı bölümlerin ikinci öğretimlerinin kapatılması, üniversite sınavları sonrası kontenjanların boş kalması veya dolmaması nedeniyle bazı bölgelerde özel yurtlar açısından sorun yaşanmaktadır. Covid-19 Pandemisi sonrası uzaktan eğitime geçilmesi ise bu kesimin gelirlerinin tamamen kesilmesine neden olmuştur. Yurt olarak yapılan bazı binaların konuta çevrilmesi de bunun bir sonucudur. Öğrencilerin gelir durumunun düşük olması kentte kampüs alanlarına yakın KYK yurduna gereksinim olduğunu göstermektedir.

Yakın illerde özellikle Samsun ve Giresun ya da Ordu'nun ilçelerinde yaşayan öğrencilerin günlük ya da haftalık geliş gidiş yapması bu öğrenciler açısından ulaşımın önemli bir harcama kalemi olmasına neden olmaktadır. Covid-19 Pandemisi sonrası üniversite öğrencilerinin uzaktan eğitim sürecine dahil olması ulaşım sektöründe bir gelir azalmasına neden olmuştur.

Öğrencilerin en önemli harcama kalemlerinden birisi de yemektir. Barınılan yer yemek için harcadıkları miktarı da etkilemektedir. Yeme-içme için 250 TL altında harcama yapanların büyük bir çoğunluğu KYK yurdunda kalanlardır. Öğrencilerin tüm harcama kalemleri birlikte incelendiğinde öğrencilerin geldikleri iller ve ailelerin ekonomik durumunun gelir-harcama ilişkisinin etkilediği, en büyük harcamaların barınma ve yemeğe yapıldığı, gelir yükseldikçe hem harcama kalemlerinde hem de miktarlarında artış olduğu söylenebilir. Öğrencilerin daha insani koşullarda yaşayabilmesi için ekonomik destek oranlarının artırılması gerekmektedir.

Kaynakça

Akçakanat, T., Çarıkçı, İ., ve Dulupçu, M.A. (2010) "Üniversite Öğrencilerinin Bulundukları İl Merkezine Eko-

- nomik Katkıları ve Harcama Eğilimleri: Isparta 2003–2009 Yılları Örneği”, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 22, 165-178
- Akçaöz, H. (2002) “Üniversite Yurt Öğrencilerinin Gıda Tüketim Harcamalarının Yapısı ve Sorunları”, Pazarlama Dünyası, 16, 2, 48-51.
- Albeni, M. (2001) “Yükseköğretim Kurumlarının Gelişmekte Olan Bölgeler Üzerinde Etkisi”, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 3, 5, 137-165
- Arbo, P. ve Benneworth, P. (2007) Understanding The Regional Contribution of Higher Education Institutions: A Literature Review, Norway: OECD Publishing
- Archibugi, D. ve Lundvall, B (2001) (der.)The Globalizing Learning Economy: Major Socio- Economic Trends and European Innovation Policies, Oxford: Oxford University Press.
- Atılğan Yaşa, A. ve Bakırtaş, D. (2020) “Üniversite Öğrencilerinin Harcama Analizi: Manisa-Salihli Örneği”, Itobiad: Journal of Human ve Social Science Researches, 9, 3, 2237-2261
- Ayyıldız, H. ve Toksoy, D. (2002) “Üniversite Öğrencilerinin Sosyal-Kültürel Özellikleri ve Gelir-Harcama Yapısı: Karadeniz Teknik Üniversitesi Orman Fakültesi Örneği”, Pazarlama Dünyası, 16, 6, 50-57.
- Baert, P. ve A. Shipman (2005) “University Under Siege? Trust and Accountability in the Contemporary Academy”, European Societies, 7, 1, 157-185.
- Bell, D. (1973) The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting, New York: Basic Books.
- Binici, F. Ö. ve Koyuncu, B. (2015) “Üniversite Öğrencilerinin 2012-2013 Harcamalarının Bitlis İli Ekonomisine Katkısının İncelenmesi”, Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 4,1, 113-126.
- Bleaney, M. F., Binks, M. R., Greenaway, D., Reed, G. V. ve Whynes, D. K. (1992) “What Does A University Add to Its Local Economy?”, Applied Economics, 24, 3, 305-311.
- Büyükdöğün, B. ve Afşar, B. (2012) “Üniversite Öğrencilerinin Öğrenim Gördükleri Şehire Ekonomik Katkıları: KTO Karatay Üniversitesi Örneği”, OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 2, 3, 28-43
- Büyükoztürk, Ş. (2014) Deneyisel Desenler: Öntest-sontest, Kontrol Grubu, Desen ve Veri Analizi, Ankara: Pegem Akademi.
- Coğrafya Dünyası, Ekonomik Faaliyetler, Ordu, <https://www.cografya.gen.tr/tr/ordu/ekonomi.html>, Erişim Tarihi: 15.01.2020
- Çalışkan, Ş. (2010) “Üniversite Öğrencilerinin Harcamalarının Kent Ekonomisine Katkısı (Uşak Üniversitesi Örneği)”, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 9, 31, 169-179.
- Çalışkan, Ş. ve Demir, F. (2013) “Celal Bayar Üniversitesi Köprübaşı Meslek Yüksekokulu Öğrenci Harcamalarının Bileşimi ve İlçe Ekonomisindeki Yeri”, CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 11, 3, 357-371
- Çatalbaş, N. (2007) “Üniversite-Yerel Ekonomi İlişkisinde Kutuplaşma Teorisi İyi Bir Model Olabilir mi?”, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 3, 90-101.
- Çetin, M., Kaşlı, M., Ecevit, E. ve Serel, A. (2008) “Üniversite Öğrenci Harcamalarının Analizi ve Bölge Ekonomilerine Katkılarını Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma”, Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15, 99-113.
- DOKA (ty) <https://www.doka.org.tr/dosyalar/editor/files/ordu-ili-yatirim-destek-ve-tanitim-stratejisi.pdf> (01.04.2021).
- Flora, P. ve A. J. Heidenheimer (1981) (der.) The Development of Welfare States in Europe and America, New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
- Gül, S. S. ve Gül, H. (2015) “Türkiye’de Yükseköğretimin Gelişimi, Güncel Durumu ve Eleştirisi”, Toplum ve De-

mokrası Dergisi, 8, 17, 51-66.

Gültekin, N., Çelik, A. ve Zekeriya, A. A. S. (2008) "Üniversitelerin Kuruldukları Kente Katkıları", Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 724, 264-269.

Gümüş, N. ve Ekiz, N. (2017) "Üniversite Öğrencilerinin Tüketim Harcamalarının Şehir Ekonomisine Katkısının Belirlenmesi: Kastamonu İlinde Bir Araştırma", Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 17, 3, 99-116.

<https://odu.edu.tr/files/sayfalar/2021/02/17/sayilarlaodu2021.pdf>. (01/04/2021).

Hirsch, A. ve De Marchi, N. (1991) Milton Friedman: Economics in Theory and Practice, Michigan: University of Michigan Press.

Hirschman, A. O. (1958) The Strategy of Economic Development, New Haven: Yale University Press.

İş, E., Balci, S. ve Kayan, M. S. (2017) "Mardin Artuklu Üniversitesi Öğrenci Profili ve Harcama Analizi". Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6, 1, 137-150.

Jasanoff, S. (2004) (der.) States of Knowledge: The Co-Production of Science and The Social Order, Routledge.

Jones, D. S. (2014) Masters of the Universe: Hayek, Friedman, and the Birth of Neoliberal Politics, Princeton University Press.

Kaldor, N. (1970) "The Case for Regional Policies", Scottish Journal of Political Economy, 17, 3, 337-48.

Lundvall, B. ve Borras, S. (1997) The Globalising Learning Economy: Implications for Innovation Policy, Luxembourg: The European Communities.

Myrdal, G. (1957) Economic Theory and Under-developed Regions, London: Gerald Duckworth.

Pieterse, N. J. (2001) Development Theory: Deconstructions/Reconstructions, London: Sage.

Readings, B. (1996) The University in Ruins. Harvard University Press.

Offe, C. (1987) "The Utopia Of The Zero-Option. Modernity And Modernization As Normative Political Criteria", Praxis International, 7, 1, 1-24.

Özkan, B., Özçatalbaş, O. ve Akpınar, G. (2000) "Üniversite Öğrencilerinin Gelir ve Harcama Yapısı: Akdeniz Ziraat Fakültesi Örneği", Pazarlama Dünyası, 14, 79, 4-9.

Selçuk, G. N. (2012) "Atatürk Üniversitesi Öğrencilerinin Harcamalarının Analizi ve Erzurum Ekonomisine Katkısı", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 16, 3, 317-330.

Self, P. (1993) Government by The Market?: The Politics of Public Choice, Macmillan International Higher Education.

Smith, D. P. (2005) "Studentification": the Gentrification Factory? Gentrification in a Global Context: The New Urban Colonialism (der. R. Atkinson ve g. Bridge), 73-90, <https://doi.org/10.4324/9780203392089>

Slaughter, S. ve Leslie, L. L. (1997) Academic Capitalism: Politics, Policies, and the Entrepreneurial University, Baltimore: John Hopkins University Press.

Tallon, A. (2010). Urban Regeneration in the UK. <https://doi.org/10.4324/9780203802847>

T.C. Ticaret Bakanlığı Esnaf, Sanatkarlar ve Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü. (2020) 2019 Yılı Fındık Raporu.

Tran, N. C. (2006) Universities as Drivers of the Urban Economies in Asia: The Case of Vietnam, World Bank Publications (3949).

Yayar, R. ve Demir, D. (2013) "Gaziosmanpaşa Üniversitesinin Tokat İli Ekonomisine Etkisi", Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD), 5, 8, 106-122.

Araştırma Makalesi

Personel Çalıştırılmasına Dayalı Hizmet Alımı Ve Belediye Şirketlerinde “İşçi Statüsü”

Faruk Özdemir*

ORCID: 0000-0002-3119-4229

Öz

24/12/2017 tarihinde yayınlanan 696 sayılı Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Düzenlemeler Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname ile belediyeler dışındaki kamu kurum ve kuruluşlarına iş yapan taşeron firmalarda çalışan işçiler kamuda sürekli işçi kadrosuna geçi-rilmiş; belediye taşeron şirketlerinde çalışan işçiler ise belediyeler yerine belediye şirketlerinde “işçi statüsüne” geçirilmişlerdir. Geçiş işlemleri 696 sayılı Kanun Hükmünde Kararname öngörülen koşulları taşıyanlar bakımından büyük ölçüde 02.04.2018 tarihi itibarıyla tamam-lanmıştır. Bu çalışmada konu sadece mahalli idare birimi olan belediyeler kapsamında ele alınmıştır. Çalışmada 696 sayılı KHK'ya göre belediyelerin personel çalıştırılmasına dayalı hizmetlerini gördürecekleri belediye şirketleri, personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımı kapsamında alt işverenler tarafından 4.12.2017 tarihi itibarıyla çalıştırılmakta olan işçilerin hizmet türleri ve niteliği itibarıyla belediye şirketlerine geçişi, ihale yasağı kapsamına alınan belediye hizmetleri, belediye şirketlerine yeni işçi alımının şartları ve geçişi yapılan işçilerin “statüsü” ve kısıtlanan hakları üzerinde durulacaktır. Belediye şirketlerine geçirilen işçilerin, geçiş sürecine ve geçiş öncesi durumlara girilmeyecektir. Bu çalışma, belediye şirketlerinin geçiş işlemlerden sonra hangi hizmet türleri için görevlendirileceklerinin ve bu işlerde çalışacak işçilerin haklarının ortaya konulmasına da yardımcı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: belediye şirketleri, taşeron, işçi, haklar.

Service Purchase Based On Personnel Employment And "Worker Status" In Municipal Companies

Abstract

With the Decree Law No. 696 published on 24.12.2017, workers working in municipal subcontractors were transferred to "worker status" in municipal companies, and workers working in subcontractors working for public institutions and organizations other than municipalities were transferred to permanent worker in the public sector. Transition procedures have been completed to a large extent as of 02.04.2018 for those who meet the conditions stipulated in the Decree Law No. 696. In this study, the subject is discussed only within the scope of municipalities, which are local government units. In the study, according to the Decree Law No. 696, the municipality companies that the municipalities will provide services based on personnel employment, the transition of the workers who are employed by sub-employers as of 4.12.2017 to municipal companies in terms of service types and quality, municipal services, which are within the scope of the tender ban, the conditions for the recruitment of new workers to municipal companies, and the "status" and restricted rights of workers who have transitioned. Workers who are transferred to municipal companies will not be entered into the transition process and pre-transition situations. This study will also help determine what types of services municipal companies will be assigned after transition operations and the rights of workers who will work in these jobs.

Keywords: Municipal Corporation, Subcontractor, Workers, Rights Of Workers

Giriş

2000'li yılların ikinci yarısında mevzuata giren personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımı kavramı, belediyelerin de içinde olduğu kamu kurum ve kuruluşlarının işçi çalıştırılmasının yoğun olduğu hizmetlerinin alt işverenlere gördürülmesini tanımlamak için kullanılmaktadır. Özü itibarıyla iş hukukunun muvazaa olarak nitelendirdiği "işçi temini" amacıyla kullanılan yöntem, 24 Aralık 2017 tarihli 696 sayılı KHK ile belediyeler için yasaklanmıştır. Artık belediyeler personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımı tanımı içinde yer alan hizmetlerini ya mevcut şirketlerine ya da sadece bu hizmetleri yürütmek için kuracakları şirketlere gördüreceklerdir. Bu şirketlerin işçi istihdamı ise ilgili idarenin denetimine bırakılmıştır.

Hizmet türü itibarıyla çalıştırılacak personel sayısının sözleşmede belirlendiği, bu personelin çalışma saatlerinin tamamının idare için kullanıldığı, yaklaşık maliyetinin en az yüzde 70'lik kısmının asgari işçilik maliyeti ile varsa aynı yemek

ve yol giderleri dahil işçilik giderinden oluştuğu ve niteliği gereği süreklilik arz eden işler ihale yasağı kapsamına alınmıştır. “özel” alt işverenlerin yerini belediye şirketleri almıştır. Alt işveren ana işveren ilişkileri bağlamında belediye şirketleri “yeni” alt işverenler olmuştur.

4.12.2017 tarihi itibarıyla alt işverenler tarafından personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımı kapsamında çalıştırılan işçilerin belediye şirketlerine “işçi statüsü” ile geçirilenler dışında, şirketlerin belirlenen sınırlamalar çerçevesinde yeni işçi alımı belediyenin talebi üzerine İçişleri Bakanlığının iznine tabi tutulmuştur. Burada kullanılan “işçi statüsü” kavramıyla ne kastedildiği belirsiz ise de, bu kategorinin iş hukukunun temel ilke ve anlayışı bakımından farklı bir kategoriye ifade edip etmediği üzerinde durulmuştur. Belediye şirketlerine geçirilen işçilerin, geçiş sürecine ve geçiş öncesi durumlara girilmemiştir.

Belediye şirketlerine geçişi yapılan işçilerin uzun sayılabilecek bir süre temel Anayasal haklardan olan toplu iş sözleşme hakları kısıtlanmış; mevzuatımızda işçilere tanınan çalışma sürelerini belirleme hakkı sınırlandırılmıştır. Bu durumun iş hukuku bağlamında değerlendirmesi yapılmıştır.

Hizmet Türü İtibarıyla Geçişi Yapılan İşçiler

696 sayılı KHK'nın 118. maddesinde 375 sayılı Kanun Hükmünde Kararnameye eklenen geçici 24. maddeye göre, belediyeler ile bağlı kuruluşlarında ve bunların üyesi olduğu mahalli idare birliklerinde, birlikte veya ayrı ayrı sermayesinin yarısından fazlası belediyeler ve bağlı kuruluşlarına ait şirketlerde 4734 sayılı Kamu İhale Kanunu ve diğer mevzuat hükümleri uyarınca personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alım sözleşmeleri kapsamında yükleniciler tarafından 4 Aralık 2017 tarihi itibarıyla çalıştırılmakta olanlar belediye şirketlerine “işçi statüsünde” geçirilmişlerdir.

Geçiş Yapılan Şirketler

Belediye şirketleri, 5393 sayılı Belediye Kanunu ve 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu'na göre kurulan, belediyelere verilen görev ve hizmet alanlarında faaliyet yürütmekle görevli kuruluşlardır. Konumuz, Türk Ticaret Kanunu hükümlerine göre özel hukuk tüzel kişisi olan belediye şirketlerini her açıdan değerlendirmek değilse de, belediye şirketleri sermayesinin tamamına yakın bölümünün birer kamu idaresi olan belediyelere ait olması ve yerel nitelikteki temel kamu hizmetlerini yürütmekle görevlendirilmeleri nedeniyle her açıdan incelenmeleri önemlidir. Özellikle 696 sayılı Kanun Hükmünde Kararname sonrası yeni kurulan personel hizmeti sunan belediye şirketleri hem personel çalıştırılmasına dayalı işleri “ihalesiz” üstlenmeleri yani doğrudan kamu hizmeti sunmakla görevlendirilmeleri hem de işçi istihdamında kamu idareleri gibi çok sıkı denetime tabi tutulmaları nedeniyle daha yakından incelenmeyi hak etmektedir.

696 sayılı KHK'nın 83. maddesiyle 4734 sayılı Kamu İhale Kanunu'nun 62. Maddesinin 1/e fıkrası değiştirilmiş ve bu değişikliğe göre,¹ artık belediyeler ile bağlı kuruluşları, birlikte veya ayrı ayrı sermayesinin yarısından fazlası belediyeler ve bağlı kuruluşlarına ait şirketler, bütçelerinden veya döner sermaye bütçelerinden, personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımı veya niteliği itibarıyla bu sonucu doğuracak şekilde alım yapamayacak ve buna imkân sağlayan diğer mevzuat hükümleri bunlar hakkında uygulanmayacaktır. Belediyeler² artık aksi yöndeki mevzuat düzenlemelerine tabi olmadan, personel çalıştırılmasına dayalı hizmetlerini doğrudan halen bu kapsamda hizmet alımı yaptığı mevcut şirketlerinden birine, bu nitelikte herhangi bir şirketi bulunmuyorsa münhasıran bu amaçla kuracakları şirkete göndüreceklerdir. Personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımını sadece belediye idareleri için değil, belediye şirketleri üzerinden de yapılması yasaklanmıştır. 696 sayılı KHK öncesi belediye şirketlerinin üstlendikleri belediye hizmetlerini bir başka alt işverene gördürdüğü örneklerle rastlanmaktaydı. Artık belediye şirketleri de bunu yapamayacaktır.

Belediyelerin sermayesinin yarısından fazlası kendisine ait mevcut şirketi varsa personel çalıştırılmasına dayalı hizmetlerini bu şirkete göndürecektir. Eğer bu nitelikte bir şirketleri yoksa münhasıran bu amaçla kuracakları bir şirkete göndüreceklerdir. Kararnamede belediyelerin bu özelliklere sahip şirketleri varsa yeni bir şirket kurulmasının yolu kapatılmış görüne de, uygulamada ikna edici gerekçelerle mevcut şirketleri olan belediyelerin de yeni şirket kurdukları olmuştur. Yeni şirket kurulmasında uygulanacak prosedür ve şirket özelliklerini belirleme idarelere bırakılmış ise de merkezi idare vesayet konumunu devam ettirmektedir.

İçişleri Bakanlığı Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü'nün il valiliklerine gönderdiği Genelgede³ belediyelerin kuracağı şirketin türüne ilişkin bilgilere de yer vermiştir. Yazıda 696 sayılı KHK sonrasında yeni şirket kuracak nüfusu

1 "e) (Değişik: 20/11/2017-KHK-696/83 md. Aynen kabul: 1/2/2018-7079/78 md.)(1) 1) 5018 sayılı Kanuna ekli (I), (II), (III) ve (IV) sayılı cetvellerde yer alan kamu idareleri (MİT Müsteşarlığı hariç) ile bunlara bağlı döner sermayeli kuruluşlar, 375 sayılı Kanun Hükmünde Kararnameye ekli (I) sayılı listede yer alan idarelerin merkez ve taşra teşkilatları, il özel idareleri, belediyeler ile bağlı kuruluşları ve bunların üyesi olduğu mahalli idare birlikleri, birlikte veya ayrı ayrı sermayesinin yarısından fazlası il özel idareleri, belediyeler ve bağlı kuruluşlarına ait şirketler; merkezi yönetim, sosyal güvenlik kurumu, fon, kefalet sandığı, yatırım izleme ve koordinasyon başkanlığı, gençlik hizmetleri ve spor il müdürlüğü, mahalli idare ve şirket bütçelerinden veya döner sermaye bütçelerinden, anılan liste kapsamındaki diğer idareler için ise kendi bütçelerinden personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımı veya niteliği itibarıyla bu sonucu doğuracak şekilde alım yapamaz ve buna imkân sağlayan diğer mevzuat hükümleri uygulanmaz."

2 Ek Madde 20- İl özel idareleri, belediyeler ile bağlı kuruluşları ve bunların üyesi olduğu mahalli idare birlikleri, personel çalıştırılmasına dayalı hizmetleri 4/1/2002 tarihli ve 4734 sayılı Kamu İhale Kanununun 22 nci maddesindeki limit ve şartlar ile 62 nci maddesinin birinci fıkrasının (e) bendindeki sınırlamalara tabi olmaksızın doğrudan hizmet alımı suretiyle birlikte ya da ayrı ayrı sermayesinin yarısından fazlası bu idarelere ait ve halen bu kapsamda hizmet alımı yaptığı mevcut şirketlerinden birine, bu nitelikte herhangi bir şirketi bulunmuyorsa münhasıran bu amaçla kuracakları bir şirkete göndürebilirler.

3 T.C. İçişleri Bakanlığı Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü Sayı: 85373441-250-E.1075 11/01/2018 Konu: 696 Sayılı KHK Kapsamında Şirket Bilgileri ve Yeni Kurulacak Şirketler.

50.000'den fazla olan belediyeler ile belediye bağlı kuruluşlarının anonim veya limited, nüfusu 50.000'den az olan belediyelerin limited şirketi kuracakları belirtilmiştir. Dolayısıyla yeni şirket kurma ihtiyacı olan belediyeler nüfusları 50 binden fazlaysa anonim veya limited, nüfusu 50 binden az ise limited şirket kuracaktır.

Belediyelerin şirket kurmasında yasal dayanak 5393 sayılı Belediye Kanunu'nun 70. maddesi ile 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu'nun 26. maddesidir. 5393 sayılı Belediye Kanunu'nun 70. maddesini *"Belediye kendisine verilen görev ve hizmet alanlarında, ilgili mevzuatta belirtilen usullere göre şirket kurabilir."* hükmünü haizken, 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu'nun 26. maddesi *"Büyükşehir belediyesi kendisine verilen görev ve hizmet alanlarında, ilgili mevzuatta belirtilen usullere göre sermaye şirketleri kurabilir."* hükmünü haizdir. 5393 sayılı Kanunda belediyelerin kurulacak belediye şirketinin türünün belirlenmesi serbestken, 5216 sayılı Kanunda büyükşehir belediyelerinin sadece anonim ya da limited türünde sermaye şirketi kuracakları zorunlu tutulmuştur. Ancak Bakanlık genelgesinde bütün belediyelerin sermaye şirketi kurması zorunlu tutulmuştur. *"Bu şirketlerin tüzel kişiliği vardır ve Türk Medeni Kanununu 48. Maddesi çerçevesinde bütün haklardan yararlanabilir ve borçlar üstlenebilirler"* (Sevgili Gencay, 2018).

Belediyeler ve diğer mahalli idareler ile bunların kurdukları birlikler tarafından, ticari amaçla faaliyette bulunmak üzere ticari kuruluşlar kurulması, mevcut veya kurulacak şirketlere sermaye katılımında bulunulması Cumhurbaşkanının iznine tabidir.⁴Ayrıca Bakanlık Genelgesine⁵ göre belediyelerin şirket kurulması için gerekçe yazması, kuruluş için belediye meclis onayının alınması ve meclis onayı, şirket gerekçe raporu, şirket ana sözleşmesi veya taslağı ile gerekli diğer belgeler ile Çevre ve Şehircilik Bakanlığına başvurularak Cumhurbaşkanlığı izninin alınması gerekmektedir. Bir istisna bedelsiz şirket edinimidir. Danıştay bir başvuru üzerine bedelsiz şirket ediniminin izne tabi olamayacağı yönünde karar vermiştir.⁶

Belirtmeliyiz ki, mevcut şirketlerinden farklı olarak, yeni kurulacak şirketlerin sadece personel çalıştırılmasına dayalı hizmetlerin yürütülmesi işini yapacaklar, kurulu diğer şirketler gibi Türk Ticaret Kanunu'na göre özel hukuk tüzel kişisi olarak başka faaliyetler yürütemeyeceklerdir. Bu haliyle personel hizmeti sunmak üzere kurulan şirketlerin kamusal yanı çok daha ağır basmaktadır.

4 4046 sayılı Özelleştirme Uygulamalarının Düzenlenmesi Hakkında Kanun'un 26. maddesi

5 11/01/2018 tarihli Genelge.

6 "İzmir Büyük Şehir Belediyesi'nin 24.08.2008 tarih ve 2008/31 sayılı genelgenin, iptali ve yürütmenin durdurulması hakkında açmış olduğu davada Danıştay 8. Dairesinin E. 2008/4976 sayılı kararında; "4046 sayılı Yasa'nın 26 maddesi ile merkezi idareye tanınan izin yetkisi sadece şirketin kurulması veya sermayesinin konulması aşamasıyla sınırlıdır. Dolayısıyla daha sonra piyasa koşullarında ve Ticaret Yasası hükümlerine göre faaliyet gösterecek olan şirketlerin, bedelsiz şirket edinimi için İçişleri Bakanlığı kanalıyla Bakanlar Kurulundan izin almaları gerekmemektedir. Bu nedenle, Yasada yer almayan bir durum izne tabi tutan Genelgede hukuka uyarlık bulunmamaktadır..."

Bu durum ileride özellikle ilave tediye ödenmesi vb. hususlarda ciddi dayanak noktası olabilir.

Personel Çalıştırılmasına Dayalı Hizmet Alımı

Personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımı, adlandırmadan da anlaşılacağı gibi, ağırlıklı işçi çalıştırılmasının gerekli olduğu “*alım*” durumunu ifade eden bir iş gördürme yöntemidir. Hukukumuzda işçi çalıştırılması bir iş ilişkisi doğurur ve yasal olarak buna dayalı olarak bir iş sözleşmesine konu olur. Sözleşmenin tarafları işçi ve işverendir; işçi emek gücünü ücret karşılığı satan ama sözleşmenin “eşit” tarafıdır ve doğrudan muhatabı işçiyi çalıştıran işverendir.

Personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımı uygulamada esasında bir işçi teminidir. Sözleşmenin bir tarafında yüklenici-alt işveren diğer tarafında ana işveren vardır. Ancak bu iki işveren arasındaki sözleşme işçi teminiyle ilgilidir; çünkü sözleşme, işin kaç kişiyle yerine getirileceği, alt işverenin kaç işçiyi ana işverenin “emrine” vereceği üzerine kurulur. Yargı, genellikle bu tür sözleşmeleri işçi temini sözleşmesi olarak değerlendirerek, alt işveren ilişkisi olarak kabul edilemeyeceğini, bu sözleşmesiyle çalıştırılan işçilerinin asıl işverenin işçisi sayılacağına karar vermekteydi⁷. İşçi temini amaçlı ya da bu sonucu doğuracak sözleşmelerinin yargı tarafından gerçek iradeleri yansıtmayan, muvazaalı sözleşmeler olarak değerlendirilmesi “sorununu” aşmak için mevzuatımıza 2009 yılında “*personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımı*” kavramı girmiştir. Personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımı kavramına mevzuatta yer verilmesiyle yargının işçi temini sözleşmelerini muvazaa olarak değerlendirmesi kararlarının önünü alınmak istenmiştir.

İlk önce 2009 yılında 4734 sayılı Kanundaki bir düzenlemeyle mevzuatımıza giren bu kavram daha sonra özellikle Kamu İhale Genel Tebliği’nde ayrıntılandırılmıştır. Kamunun ihale ettiği işlerdeki personel giderlerinin toplam giderlere oranı, hizmetin sürekliliği, devamlılığı, çalışmanın tam mesai gerektirmesi vb. özelliklere atıfla personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımı tanımı yapılmıştır. Artık bu yöntem, kamu hizmetlerinin ihaleyle dışsallaştırılmasında ana bir yöntem olmuştur. Bu tanım ve kesin ölçütler konulması personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımı işinin işçi temini olduğu gerçeğini değiştirmese de, muvazaa konusu edilmesi koşullarını zorlaştırmıştır. Ancak yazımızın konusu bu iş gördürme yönteminin sosyo-ekonomik ve iş hukuku bağlamında analizini yapmak değildir. Bu nedenle konumuz bağlamında analizimize devam edecek olursak, mevzuatta⁸ personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımı kapsamında çalıştırılacak personel sayısının ihale dokümanında

7 Yargıtay 7. Hukuk Dairesi, Esas No. 2016/7042 Karar No. 2016/5323 Tarihi: 02.03.2016

8 4734 Sayılı Kamu İhale Kanunu 62/2’de personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımı: İhale konusu işte çalıştırılacak personel sayısının ihale dokümanında belirlendiği, bu personelin çalışma saatlerinin tamamının idare için kullanıldığı, yaklaşık maliyetinin en az yüzde 70’lik kısmının asgari işçilik maliyeti ile varsa aynı yemek ve yol giderleri dahil işçilik giderinden oluştuğu ve niteliği gereği süreklilik arz eden işlere ilişkin hizmet alımlarını ifade eder.

belirlendiği, bu personelin çalışma saatlerinin tamamının idare için kullanıldığı, yaklaşık maliyetinin en az yüzde 70'lik kısmının asgari işçilik maliyeti ile varsa aynı yemek ve yol giderleri dahil işçilik giderinden oluştuğu ve niteliği gereği süreklilik arz eden işlere ilişkin hizmet alımlarını ifade eder.

Diğer yandan aynı mevzuatta yıl boyunca devam eden, niteliği gereği süreklilik arz eden ve haftalık çalışma saatlerinin tamamının idare için kullanıldığı park ve bahçe bakım ve onarımı ile çöp toplama, cadde, sokak, meydan ve benzerlerinin temizlik işlerine ilişkin alımlar, yaklaşık maliyetinin en az yüzde 70'lik kısmının asgari işçilik maliyetinden oluşması koşulu aranmadan, personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımı olarak kabul edilmiş;⁹ hizmet alım sözleşmesi kapsamında niteliği birbirinden farklı hizmet türlerinin bulunması halinde personel çalıştırılmasına dayalı olup olmama yönünden yapılacak değerlendirme her hizmet türü için ayrı ayrı yapılması zorunlu tutulmuştur.

Personel çalıştırılmasına dayalı hizmet kapsamı Kamu İhale Genel Tebliği'nde daha da genişletilmiş ve ayrıntılandırılmıştır.¹⁰

Bazı işler için yüzde 70 koşulu aranmasa da, "kamu idarelerinin işçilik giderlerine ilişkin yaklaşık maliyetin yüzde 70'in altında olan hizmet alımlarının personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımı olarak değerlendirilmediği ve bu türden hizmet alımları için Kamu İhale Kanununun geçerliliğini hala koruduğunu" (Özkal Sayan, 2018) görmememiz gerekir.

Bu maddelerden anlaşılabacağı üzere, belediyeler personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımı tanımı içinde değerlendirilecek hizmetler için ihale yapamayacaktır. 5393 sayılı Belediye Kanunu, 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu, 4857 sayılı İş Kanunu ve diğer kanunlarda aksine hüküm bulunsa bile, yukarıda tanımladığı biçimde, belediyeler personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımı ihalesi yapamayacak, bu işleri ilgili belediye şirketlerine gördüreceklerdir.

Bazı belediyeler, 696 sayılı KHK ve buna dayalı olarak çıkarılan diğer mevzuatta personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımı tanımındaki kesin ihale yasağına rağmen ihaleye çıkmaktadırlar. Bazı belediyeler personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımı tanımlanmasında önemli bir ölçüt olan yüzde 70 olan personel gideri oranı koşulunu aşmak için, personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımına başta araç-gereç olmak üzere sermaye malları eklemektedirler. Belediyelerin mevzuata aykırı olarak kullandığı bir diğer yol ise "...haftalık çalışma saatlerinin

9 Yaklaşık maliyetinin en az yüzde 70'lik kısmının asgari işçilik maliyeti ile varsa aynı yemek ve yol giderleri dahil işçilik giderinden oluştuğu koşuluna bakılmaksızın.

10 Kamu İhaleleri Genel Tebliği 78.1.3: "Mahalli idare veya şirketlerinin bütçelerinden yapılan; ve niteliği gereği süreklilik arz eden park bahçe bakım ve onarım işi, çöp toplama, cadde, sokak, meydan vb. temizlik işleri, bu işlerin karakteristik edimlerini içeren veya alt hizmetleri niteliğinde olan refüj ve yeşil alanların bakım ve onarımı, ot temizliği, çim biçimi, toprak işleme, arazi hazırlığı, fidan üretimi, dikimi ve bakımı ile ağaç budama, sulama ve bakımı, sürücülü araç/iş makinesi kiralama vb. işler ile Kurum tarafından belirlenecek diğer işler, ... diğer koşullara bakılmaksızın personel çalıştırılmasına dayalı hizmet olarak kabul edilir. Bu hizmetlerin personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımı kapsamında değerlendirilmesi için yüzde 70 koşulu aranmamaktadır.

tamamının idare için kullanıldığı...” haller şartını aşmak için, ihale konusu işte çalışacaklar için yarım gün istihdam şartıyla ihaleye çıkmalarıdır. Yine bir mevzuata aykırı uygulama örneği çöp taşıma işiyle çöp toplama işi birbirinden ayrılarak çöp taşıma işinin ihaleyle çıkarılmasıdır.

Kabul etmek gerekir ki özellikle son yıllarda belediyelerin taşeron uygulamaları yaygınlaştırması ne hizmetin gerekleri ne teknolojik zorunluluklar ne de personel istihdamında merkezi vesayetle ilgilidir. Belediyeleri taşeron uygulanmasına iten mali ve yönetsel nedenler vardır: Birincisi, belediyelerde sendikal örgütlülük çok yüksektir. Yaygın sendikal haklar ve bunun doğal sonucu olarak yapılan toplu iş sözleşme nedeniyle nispeten yüksek ücretli işçiliğin yol açtığı maliyetler belediyeleri taşeron uygulamasına iten nedenlerin başında gelir. Cilavdaroğlu (2019)'da “...belediyeler için de taşeron çalıştırmadaki esas amaç maliyetleri azaltmak idi. Aynı hizmetlerin belediye teşkilatı içinde sunulması, özellikle belediyenin kadrolu işçilerinin özel sektör işçilerine kıyasla görece yüksek ücretler alması sebebiyle, daha pahalıya mal olduğunu...” belirtmiştir. Diğer yandan, belediye hizmetlerini yürüten taşeron firmalar çalışmalarını, hizmetin doğası gereği, belediye yönetiminin sıkı denetimi altında yürütmektedir. Bu durum belediye yönetimine, taşeron bütçesini kontrol etmek ve taşeron firmalarda çalışan işçilerin belirlenmesinde büyük söz hakkı sağlamaktadır. Bu mali nedenlere ilave olarak, belediyelerde nispeten güçlü örgütlülüğün yol açtığı güvenle, haklarının bilincinde olan işçi kitlesi yerine örgütsüzlüğün yol açtığı korku nedeniyle sindirilmesi kolay işçi kitlesiyle çalışmak isteğini de yönetsel nedenler arasındadır.

Hizmet Alımlarının ve Harcamaların İzlenmesi

Bakanlar Kurulu'nun 2018/11608 sayılı “İl Özel İdareleri, Belediyeler ve Bağlı Kuruluşları ile Bunların Üyesi Olduğu Mahalli İdare Birliklerinin Personel Çalıştırılmasına Dayalı Hizmetlerinin Gördürülmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Kararı”na göre, idareler tarafından personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımına ilişkin bilgiler ile doğrudan personel çalıştırılmasına dayalı hizmetlerini gördürdüğü şirketler bu hizmet sunumuna ilişkin personel giderlerini üç ayda bir İçişleri Bakanlığına elektronik ortamda bildirir.

Bu karara göre, belediye şirketlerinin sadece personel çalıştırılmasına dayalı hizmet kapsamındaki çalıştırdığı işçilerin sayısal bilgisi ve bu çerçevede yapılan ödemeler İçişleri Bakanlığı'na bildirilecektir. Şirketlerin kapsam dışı çalıştırdığı işçilere ilişkin sayısal bilgiler ve harcama bilgilerini Bakanlığa bildirme zorunluluğu yoktur.

Personel Çalıştırılmasına Dayalı Hizmet Alımı kapsamında Yeni İşçi Alımı

696 sayılı KHK'da “... madde kapsamındaki şirketlerde işçilerin işe alımı, işçilere ilişkin personel giderlerinin toplam giderler içindeki payına ilişkin üst

sınırları, ilk defa alınacak işçilere ilişkin belirlenecek ölçütleri esas alarak yıllık sınırlamaları ve bu kapsamdaki alımlar ile harcamaları izlemeye ilişkin usul ve esasları belirlemeye Maliye Bakanlığı ve Devlet Personel Başkanlığının görüşleri ve İçişleri Bakanlığının teklifi üzerine Bakanlar Kurulu yetkili..." kılınmıştır. Bu hüküm üzerine, 375 sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin Ek 20 nci maddesine istinaden 09.04.2018 tarih ve 11608 sayılı Bakanlar Kurulu Kararıyla kabul edilen İl Özel İdareleri, Belediyeler ve Bağlı Kuruluşları ile Bunların Üyesi Olduğu Mahalli İdare Birliklerinin Personel Çalıştırılmasına Dayalı Hizmetlerinin Gördürülmesine İlişkin Usul ve Esaslar 28.04.2018 tarihli ve 30405 sayılı Resmi Gazetede yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

Yukarıda bahsedilen 9.4.2018 tarihli Usul ve Esasların 5. maddesinde personel giderlerinin toplam giderler içindeki payına ilişkin üst sınır belirlenmiştir.¹¹ Bu belirlemede bütçe giderleri için mevcut cari yıl esas alınırken, gelirler için gerçekleşen en son yıl yani bir önceki yılın gelirlerinin yeniden değerlendirme oranı kadar artırılan miktarı dikkate alınmaktadır. Burada dikkati çeken husus, yıllık personel giderleri hesaplanırken sadece ilgili şirketin personel gideri değil, usul ve esaslarda "idare" diye bahsedilen, konumuz incelemesi bakımından belediyenin toplam personel gideri de, personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımı için yaptığı harcamalara dahil edilerek hesaplamanın yapılacak olmasıdır. Diğer bir husus ise bu düzenlemeye göre, sadece şirket personel giderlerinde meydana gelen artıştan dolayı oranların aşılması değil, belediyenin kendi personel harcamalarında artış olması halinde oranlar aşılsa, şirketler yeni personel alamayacaktır. Kanun koyucu zımni olarak şirketlerinin belediyelerin artık esas istihdam "birimleri" olduğunu kabul etmiştir.

09.04.2018 tarihli Usul ve Esaslarda, "...Doğrudan hizmet alım sözleşmesi kapsamında çalışan işçi sayısı, 375 sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin geçici 24 üncü maddesine¹² göre işçi statüsünde geçişe esas sözleşme kapsamında o iş için öngörülen işçi sayısını aşamaz. Ancak birinci fıkradaki oranın altında kalan idarelerin şirketleri; bu oranın aşılmaması kaydıyla, işten ayrılanların yerine ve iş artışının zorunlu olduğu durumlarda idarenin talebi üzerine yeni işçi alımı yapabilir. İdareler, belirlenen oranın aşılmaması kaydıyla personel çalıştırılmasına

11 "İdarelerin, şirket personeli de dâhil yıllık toplam personel giderleri, idarenin gerçekleşen en son yıl bütçe gelirleri toplamının her yıl, bir önceki yıla ilişkin olarak ... tespit ve ilan edilen yeniden değerlendirme oranında artırılması sonucu bulunacak miktarın yüzde kırkını aşamaz. Bu oran büyükşehir belediyelerinde yüzde otuz olarak uygulanır. Yıl içerisinde aylık ve ücretlerde beklenmedik bir artışın meydana gelmesi sonucunda personel giderlerinin söz konusu oranları aşması durumunda, cari yıl ve izleyen yıllarda personel giderleri bu oranların altına ininceye kadar idare şirketlerine yeni personel alımı yapılamaz."

"(1) İdarelerin, şirket personeli de dâhil yıllık toplam personel giderleri, idarenin gerçekleşen en son yıl bütçe gelirleri toplamının her yıl, bir önceki yıla ilişkin olarak ... tespit ve ilan edilen yeniden değerlendirme oranında artırılması sonucu bulunacak miktarın yüzde kırkını aşamaz. Bu oran büyükşehir belediyelerinde yüzde otuz olarak uygulanır. Yıl içerisinde aylık ve ücretlerde beklenmedik bir artışın meydana gelmesi sonucunda personel giderlerinin söz konusu oranları aşması durumunda, cari yıl ve izleyen yıllarda personel giderleri bu oranların altına ininceye kadar idare şirketlerine yeni personel alımı yapılamaz."

12 696 sayılı KHK'ya göre belediye şirketlerine geçiş işlemlerinin düzenlenmesi ile ilgili madde.

dayalı yeni hizmetlerini şirketlerine gördürebilir ve bu amaçla şirketler tarafından yeni işçi alımı yapılabilir.”

Yerel Yönetimler Genel Müdürlüğü'nün soru üzerine il valiliğine gönderdiği 17.10.2019 tarihli yazıda¹³ duruma biraz daha netlik kazandırmıştır: “...Şirketlerde istihdam edilen işçi sayısı, 375 sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin geçici 24 üncü maddesine göre işçi statüsünde geçişe esas sözleşme kapsamında çalıştırılması gereken işçi sayısını aşamaz. Ancak birinci fıkradaki oranın altında kalan idarelerin şirketleri bu oranın aşılmaması kaydıyla belirtilen sayı sınırının üzerinde işçi alımı yapabilir.” Demek ki sadece oranların aşılmaması durumunda herhangi başka bir koşula bakılmaksızın yeni işçi istihdam edilebilir.

Yerel Yönetimler Genel Müdürlüğü'nün bahsi geçen yazısından yukarıya aldığımız paragrafa göre, idarelerin, şirket personeli de dahil yıllık toplam personel giderlerinin gelirlere oranı, büyükşehir belediyelerinde yüzde 30, diğer belediyelerde yüzde 40 aşmaması kaydıyla; 375 sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin geçici 24 üncü maddesine göre işçi statüsüne geçişe esas sözleşme kapsamında çalıştırılması gereken işçi sayısının üzerinde işçi istihdam edebilir. Genelgede doğrudan ilişkilendirilmese de yeni hizmet alanlarının ortaya çıkmasıyla esas sözleşmede yazılı sayının üstünde işçi istihdam edilmesinin önünün açıldığı düşüncesindeyiz. Örneğin Yerel Yönetimler Genel Müdürlüğü'nün il valilerine gönderdiği 17.10.2019 tarihli yazıda belediye şirketlerinin personel giderlerine ilişkin oranları aşmamak kaydıyla belirtilen sayı sınırının üzerinde işçi alımı yapabilecekleri de belirtilmiştir. Geçiş esnasındaki işçi sayıları mutlak değildir. Diğer bir anlatımla gider oranlarına bağlı olarak personel sayısı değişebilecektir.

09.04.2018 tarihli Usul ve Esaslarda, “(3) Birinci fıkrada belirlenen oranı aşan idareler tarafından İçişleri Bakanlığından izin alınmaksızın şirketlerine işçi alımı yapılamaz” denilmesine karşın Yerel Yönetimler Genel Müdürlüğü'nün 17/10/2019 tarihli yazısında bu duruma da farklı bir izah getirilmiştir. Yerel Yönetimler Genel Müdürlüğü'nün bahsi geçen yazısında bu husus “...Birinci fıkrada belirlenen oranı aşan idarelerin şirketleri İçişleri Bakanlığından izin alınmaksızın işçi alımı yapamaz. Ancak bu oranı aşan idarelerin şirketleri işçi statüsünde geçişe esas sözleşme kapsamında çalıştırılması gereken işçi sayısını aşmamak kaydıyla işten ayrılanların yerine çalıştırılmak üzere izin almaksızın eksilen işçi sayısı kadar yeni işçi alımı yapabilir...” şeklinde değerlendirilmiştir.

Diğer yandan Yerel Yönetimler Genel Müdürlüğü'nün bahsi geçen yazısında, yeni iş artışı ve yeni hizmet alanlarının oluşması halinde ilave istihdama ilişkin de şu belirlemeyi yapmıştır. Oranları aşmamak koşuluyla “...İş artışı olması durumunda geçişe esas sözleşmede yer alan işçi sayısının yüzde 20 si kadar işçi alımı yapılabilecek olup, yeni hizmet alanı oluşması halinde yüzde 20 oranı dikkate

13 T.C. Çevre Ve Şehircilik Bakanlığı Yerel Yönetimler Genel Müdürlüğü Sayı: 48563918-900-E.242472 17/10/2019 Konu: Belediye ve Bağlı Kuruluşları ile Bunların Üyesi Olduğu Mahalli İdare Birlikleri Şirketleri.

alınmaksızın söz konusu şirketlere işçi istihdamı mümkün bulunmaktadır."

09.04.2018 tarihli Usul ve Esaslar ile Yerel Yönetimler Genel Müdürlüğü'nün yazılarını birlikte değerlendirdiğimizde personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımı kapsamında belediye şirketlerine dört farklı durumda işçi alınabileceğini söyleyebiliriz:

1-Yeni işçi alımı (koşula bağlı olmaksızın).

2- Emeklilik, yaşlılık, toptan ödeme vd. nedenlerle işten ayrılanalar yerine yeni işçi alımı

3- İş artışı nedeniyle yeni işçi alımı (yüzde 20 fazla)

4-Yeni hizmet alanının açılması nedeniyle yeni işçi alımı (ihtiyaç kadar)

Tablo-1: Belediye Şirketlerine Personel Çalıştırılmasına Dayalı Hizmet Kapsamında Yeni İşçi Alımı			
		İŞÇİ SAYISI ESAS SÖZLEŞMEDE YAZILI SAYININ ALTINDA KALMASI DURUMU	İŞÇİ SAYISI ESAS SÖZLEŞMEDE YAZILI SAYININ ÜSTÜNDE OLMASI DURUMU
GİDERLERİN BELİRLenen % 30-40 ORANINI ALTINDA KALMASI DURUMU	Yeni İşçi Alımı	Bakanlık İznine Gerek Yok	Bakanlık İznine Gerek Yok
	Emeklilik, Yaşlılık, Toptan Ödeme Vd. Nedenlerle İşten Ayrılanalar Yerine Yeni İşçi Alımı	Bakanlık İznine Gerek Yok	Bakanlık İznine Gerek Var
	İş Artışı Nedeniyle YENİ İşçi Alımı (% 20 Fazla)	Bakanlık İznine Gerek YOK	Bakanlık İznine Gerek YOK
	Yeni Hizmet Alanının Açılması Nedeniyle YENİ İşçi Alımı (İhtiyaç Kadar)	Bakanlık İznine Gerek YOK	Bakanlık İznine Gerek YOK
GİDERLERİN BELİRLenen % 30-40 ORANINI AŞMASI DURUMU	Emeklilik, Yaşlılık, Toptan Ödeme Vd. Nedenlerle İşten Ayrılanalar Yerine Yeni İşçi Alımı	Bakanlık İznine Gerek Yok	Bakanlık İznine Gerek Var
	İş Artışı Nedeniyle YENİ İşçi Alımı (% 20 Kadar)	Bakanlık İznine Gerek VAR	Bakanlık İznine Gerek VAR
	Yeni Hizmet Alanının Açılması Nedeniyle YENİ İşçi Alımı (İhtiyaç Kadar)	Bakanlık İznine Gerek VAR	Bakanlık İznine Gerek VAR

Kaynak: Tablo, İçişleri Bakanlığı ve Çevre ve Şehircilik Bakanlığı genelgeleri ve bilgilendirme yazıları esas alınarak hazırlanmıştır.

Belirtmememiz gerekir ki, her hal ve şartta belediye şirketlerinin yeni işçi alımı idarenin talebiyle söz konusu olacaktır. Ayrıca yukarıda bahsedilen oranların aşılması halinde yeni işçi alımı yine idarenin talebi üzerine Bakanlık iznine bağlıdır. Görüldüğü gibi, "şirketler ne ücretleri serbestçe belirleyebileceklerdir ne de

istedikleri sayıda personel alabileceklerdir” (Yaprak, 2019) Belediye şirketlerinin personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımı kapsamında işçi istihdamlarında karar “idare”ye aittir.

Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü’nün 9.4.2018 tarihli Usul ve Esaslar kapsamında idarelere gönderilen yazısında¹⁴ ise hem ödeme tutarlarının hesaplanması hem yeni işçi alımı hem de işçi giderlerinin izlenmesi hususlara dikkat çekilerek, yıllık personel giderlerinin hesaplanmasında; doğrudan hizmet alımı kapsamında idarede istihdam edilen şirket işçileri ile şirketin yönetici ve destek personeline ödenen net ücretlerin toplamı dikkate alınacağı, geçişe esas sözleşme kapsamında o iş için öngörülen işçi sayısına iş artışı nedeniyle istihdam edilen işçiler de dahil olup hesaplama buna göre yapılacağı belirtilmiştir. Ayrıca Bakanlık yazısında bu kapsamda yapılacak personel çalıştırılmasına dayalı hizmetlerin bedelinin tespitinde, Hizmet Alımı İhaleleri Uygulama Yönetmeliği’nin yaklaşık maliyetin tespitine ilişkin hükümlerine uyulması zorunlu tutulmuştur. Bu Usul ve Esaslarda düzenlenmeyen hususlarda Hizmet Alımı İhaleleri Uygulama Yönetmeliği eki Hizmet İşleri Genel Şartnamesi ve ilgili diğer mevzuat hükümleri uygulanacağı belirtilmiştir.

Personel Çalıştırılmasına Dayalı Hizmet Alımı Kapsamında Yapılacak Ödemelerin Tespiti

Usul ve Esaslara göre, idare tarafından şirkete personel gideri için yapılacak aylık ödemeler, asgari işçilik maliyeti, asgari işçilik maliyeti üzerinden hesaplanan yüzde 4 sözleşme gideri, genel giderler, işçilikle bağlantılı ayni giderler, asgari işçilik maliyeti ve işçilikle bağlantılı ayni giderler toplamı üzerinden yüzde 7’ye kadar belirlenecek kar dahil giderleri toplamını aşamaz. İşçi ücretlerinin tespitinde asgari ücrette meydana gelen artışlar dikkate alınır. Asgari işçilik maliyeti, sözleşme giderleri ve genel giderler ile işçilikle bağlantılı ayni giderler ve kar oranı, kamu ihale mevzuatı esas alınarak belirlenecektir.

14 T.C. İçişleri Bakanlığı Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü, Sayı : 93127266- 2018, Konu : Mahalli İdare Şirketlerine Yeni İşçi Alımı.

Tablo-2: Belediye Şirketlerine Personel Çalıştırılmasına Dayalı Hizmet Alımı Kapsamında Yapılacak Ödemelerin Tespiti

a)	Asgari İşçilik Maliyeti,	• Asgari Ücretin Katları Şeklinde Belirlenir.	=	a
b)	Sözleşme Gideri Ve Genel Gider	• Asgari İşçilik Maliyetinin %4'ü.	=	a*0,04
c)	İşçilikle Bağlantılı Ayni Giderler	• Yol, Yemek vb. Giderler	=	c
ç)	Üstlenici Karı	• Asgari İşçilik Maliyeti ve İşçilikle Bağlantılı Ayni Giderler Toplamı Üzerinden %7'ye Kadar.	=	(a+c)*0,07
d)	Fiyat Farkı	• Toplu İş Sözleşmesi Farkı, Toplu İş Sözleşmesi Gereği Ödenecek Bayram Yardımı, Öğrenim Yardımı ve İkramiye Vb. Ödemeler.	=	d
e)	Toplam Ödeme	• Asgari İşçilik Maliyeti; • Sözleşme Gideri ve Genel Gider; • İşçilikle Bağlantılı Ayni Giderler; • Üstlenici Karı • Fiyat Farkı.	=	a+b+c+d

Kaynak: Tablo, 696 sayılı KHK ve Sayıştay 4. Dairesi'nin, 222 Karar Numaralı 23.01.2020 tarihli tutanağı ile "Kamu Zararı Kararı" başlığıyla yayınlanan raporu" esas alınarak hazırlanmıştır.

Uygulamada belediye şirketleri yüzde 4 genel giderler ve yüzde 7 kar oranlarını hesaplarken, hesaba esas matrahı yüksek tutmaktadırlar. Böylece matraha bağlı olarak karlar da yüksek çıkmaktadır. Diğer yandan bazı belediye şirketleri ise yüzde 7 ile sınırlandırılan kar oranlarını daha yüksek belirlemektedirler. Sonuçta bu ve buna benzer mevzuata aykırı hesaplamalar personel gideri matrahı yükselterek ihtiyaç halinde yeni işçi alımı için öngörülen oranların da artmasına neden olarak, uygulamada şirketlerine yeni işçi alımının önünü kapatmaktadır. Konuyla ilgili Sayıştay'ın oldukça açıklayıcı bir kararı vardır.¹⁵

Asgari işçilik maliyet hesabı yasal asgari ücret üzerinden yapılacaktır. İşçilikle bağlantılı ayni giderler yol, yemek vb. giderlerden oluşmaktadır. Bu düzenlemeyle

¹⁵ Sayıştay 4. Dairesi, Karar No:222, Tutanak T:23.01.2020. Kamu Zararı Kararı. Sayıştay, "...Asgari işçilik maliyeti, asgari işçilik maliyeti üzerinden hesaplanan yüzde 4 sözleşme giderleri ve genel giderler, işçilikle bağlantılı ayni giderler, asgari işçilik maliyeti ve işçilikle bağlantılı ayni giderler toplamı üzerinden bu tutarın yüzde 7'si yüklenici karı olarak ödenebilecektir. Toplu İş sözleşmesi hükümlerinden gelen ilave ödemelerin ise bu maliyete dâhil edilmeyerek fiyat farkı olarak ödenecek, ayrıca sözleşme ve genel giderler asgari işçilik maliyetine dâhil edilmeyecektir. Toplu İş sözleşmesi gereği ödenecek olan ve fiyat farkı kapsamında değerlendirilmesi gereken bayram yardımı, öğrenim yardımı ve ikramiye gibi ilave kalemler de fiyat farkı olarak ödenecektir." şeklinde karar vermiştir.

ilgili olarak belirtilmesi gereken bir diğer husus ise personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımı kapsamı dışındaki işlerde çalışan işçilere yapılan ödemeleri personel giderleriyle ilgili oran ve hesaplamalarda dikkate alınmayacağıdır. Yani hesaplamaya personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımı kapsamında çalıştırılan işçilere yapılan ödemeler dikkate alınacaktır.

Geçiş Yapılan İşçiler İçin Getirilen Kısıtlamalar

Geçiş yapılan işçiler için Anayasal bakımdan ciddi sorun teşkil eden iki önemli kısıtlama getirilmiştir. Birinci kısıtlama “...Şirketlerde işçi statüsüne geçirilenlerden, geçiş işlemi yapılırken mevcut işyerinin girdiği işkolunda kurulu işyerinden bildirilenlerin ücreti ile diğer mali ve sosyal hakları, bu madde kapsamındaki şirketlerde geçişten önce alt işveren işçilerini kapsayan, Yüksek Hakem Kurulu tarafından karara bağlanan ve süresi en son sona erecek toplu iş sözleşmesinin bitimine kadar bu toplu iş sözleşmesinin uygulanması suretiyle oluşan ücret ile diğer mali ve sosyal haklardan fazla olamaz.” şeklindedir.

Geçiş yapılan işçiler için geçiş sonrası bin bir güçlkle alınan yetkilerle toplu iş sözleşmesi ile ya da işverenin tek taraflı inisiyatifıyla ücretler artırılmışsa da, Bakanlığın bu hususun 696 sayılı KHK’ya aykırı olduğu şeklindeki görüşü gerekçesiyle uygulanamamış; hatta çoğu kere bu geçiş yapılan işçiler için toplu iş sözleşmesi yetkisi dahi alınamamıştır.

Bu kısıtlamanın belediye şirketine geçiş yapılan işçiler için 30.06.2020 tarihi itibarıyla yeni bir toplu iş sözleşmesi düzenine geçildiği için aşıldığı söylenebilir. 696 sayılı KHK’nın Geçici Madde 24/4’teki “...ancak geçiş yapılan işçiler için yeni tescil edilen işyerlerinde, geçişten önce alt işveren işçilerini kapsayan, Yüksek Hakem Kurulu tarafından karara bağlanan ve süresi en son sona erecek toplu iş sözleşmesinin sona erme tarihinden sonra yetki başvurusunda bulunulabilir...” hükmünde esas alınan YHK sözleşmesinin süresi 30.06.2020 tarihi itibarıyla sona ermesiyle personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alım kapsamında çalışan işçiler için toplu iş sözleşmesi yetki işlemleri bu tarihten sona başlatılabilmektedir. Ancak geçiş yapılan işçilerin yaklaşık üç yıl boyunca temel Anayasal haklardan mahrum bırakıldıkları da bir gerçektir.

İkinci kısıtlama 696 sayılı KHK’ya göre, “...belediyeler ile bağlı kuruluşlarında ...birlikte veya ayrı ayrı sermayesinin yarısından fazlası il...belediyeler ve bağlı kuruluşlarına ait şirketlerde 4734 sayılı Kanun ve diğer mevzuat hükümleri uyarınca personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alım sözleşmeleri kapsamında yükleniciler tarafından 4/12/2017 tarihi itibarıyla çalıştırılmakta olanlar; ... sınav sonuçlarının kesinleşmesini müteakip, ek 20 nci madde kapsamındaki şirketlerinde işçi statüsünde başlangıçta topluca işe başlatılır. Bunların istihdam süreleri hiçbir şekilde sosyal güvenlik kurumlarından emeklilik, yaşlılık veya malullük aylığı almaya hak kazandıkları tarihi geçemez...”¹⁶ hükmüyle getirilmiştir.

Anayasa madde 10: “Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç,

din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir..."

Anayasa'nın 48. maddesine göre "Herkes, dilediği alanda çalışma ve sözleşme hürriyetlerine sahiptir..."

Anayasa'nın 49. maddesine göre "Çalışma, herkesin hakkı ve ödevidir..."

Belediye şirketi, ister 696 sayılı KHK öncesi, ister 696 sayılı KHK sonrası kurulmuş olsun, 696 sayılı KHK'ya göre personel çalıştırılmasına dayalı hizmet kapsamında taşeronda çalışan işçilerden geçişi yapılanların iş akitleri emeklilik, yaşlılık veya malullük aylığı almaya hak kazandığında sonlandırılacaktır. Ancak, mevzuatımızda kamu-özel kesim fark etmeksizin, işverenlerin işçileri emekliliğe sevk etmek gibi bir hak ve yetkileri yoktur. Mevzuatta, emekliliği gelmiş bir işçinin SGK'dan durumu ortaya koyan ve emekliliğe ayrılma isteğini belirtilen yazılı başvurusu üzerine işlem yapılmasını öngörülmüşken, uygulamada işverenlerin işçilere zorla SGK'dan bu yazıları aldirarak emeklilik işlemleri yaptıklarına tanık olunmaktadır. Bu yolla iş akitlerini fesheden işverenin sorumluluğu iş akdi feshinin hukuki sonuçlarıyla sınırlıdır. Ancak ihbar önellerine ilişkin hususlar tartışmalıdır. Kanımızca bu husus personel çalıştırılmasına dayalı hizmetlerde çalıştırılmak üzere istihdam edilen bütün işçiler için değil, belli dönem ve şartlarda işe alınanlar içindir. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, istihdam süreleri hiçbir şekilde sosyal güvenlik kurumlarından emeklilik, yaşlılık veya malullük aylığı almaya hak kazandıkları tarihi geçemeyecek olanlar, personel çalıştırılmasına dayalı hizmetlerde bütün çalışanlar değil, taşeronlar tarafından 4.12.2017 tarihi itibarıyla çalıştırılmakta olanlardan sınav sonuçlarının kesinleşmesini müteakip, belediye şirketlerinde işçi statüsün topluca geçişi yapılanlardır.

Kanımızca;

1-696 sayılı KHK'ya göre başlangıçta topluca geçişi yapılanların dışında, iş artımı, yeni hizmet alanlarının oluşması, işten ayrılanların yerine ya da başka nedenle yeni işe alınan işçiler personel çalıştırılmasına dayalı hizmet kapsamında çalıştırılırsalar dahi bu hükme dayanılarak işten çıkarılamazlar. 696 sayılı KHK'nın Geçici Madde 24'e göre "...sınav sonuçlarının kesinleşmesini müteakip, ek 20 nci madde kapsamındaki şirketlerinde işçi statüsünde topluca işe başlatılır. Bunların istihdam süreleri hiçbir şekilde sosyal güvenlik kurumlarından emeklilik, yaşlılık veya malullük aylığı almaya hak kazandıkları tarihi geçemez." şeklindedir. Dolayısıyla sadece toplu geçişi yapılanları çalışma süreleri sosyal güvenlik kurumlarından emeklilik, yaşlılık veya malullük aylığı almaya hak kazandıkları tarihi geçemez. 696 sayılı KHK'da "bunların" denilerek özel bir grubun kastedildiği ortadadır.

2-696 sayılı KHK öncesi kurulmuş şirketlerin personel çalıştırılmasına dayalı hizmetlerinde 696 sayılı KHK'ya dayalı olarak topluca geçişi yapılanların, yani 696 sayılı KHK'daki ifadeyle "bunların" dışındaki çalışanlar bu hüküm kapsamında değildirler. Daha önce, 696 sayılı KHK öncesi, şirketlerde personel çalıştırılmasına dayalı hizmet kapsamında çalıştırılanlar da bu kapsamda değildir.

3-Münhasıran personel çalıştırılmasına dayalı hizmeti sunmak için kurulan şirketlerin personel çalıştırılmasına dayalı hizmetler dışındaki çalışanları da bu kapsamda değildirler.

Bu düzenlemeye göre bir belediye şirketi 2 Nisan 2018 tarihinde geçişini yapıp, istihdam ettiği işçiyi emeklilik, yaşlılık veya malullük aylığı almaya hak kazandığında işten atabilecektir. Aynı şirketin 1 Nisan ya da 3 Nisan'da 696 sayılı KHK dışı istihdam ettiği işçi için ise böyle bir zorunluluğu olmayacaktır. Daha ilginç olanı bu şekilde işten atılan işçi ertesi günü işe alındığında “yeni” istihdamda böyle bir işten atma zorunluluğu olmayacaktır.

Bu işçilerin hem çalışma hakları ellerinden alınacak hem de ihbar öneli tanınmayacak, işe iade davası açma hakları olmayacaktır; çünkü ret edilecektir. Bu düzenleme Anayasa'nın “Eşitlik İlkesine” ve “Sözleşme Hürriyeti Hakkı”, “Çalışma Hakkı ve Ödevi” başlıklı düzenlemelerine aykırıdır.

Geçişte İmzalanan Sulhname ve Feragatnamelerin Kapsamı ve Geçerliliği

Değerlendirilmesi gereken bir diğer husus da belediye şirketlerine geçiş işlemi yapılırken geçiş “hakından “yararlanmak isteyen işçilerden alınan sulhname ve feragatnamelerdir¹⁷. Açılmış davalardan vazgeçmeyi öngören sulhname ve kazanılmış alacak haklarından vazgeçmeyi öngören feragatnamelerle neyin amaçlandığının daha açık ortaya konulması gerekmektedir. Bu da ancak açılacak davalar sonunda belli olacaktır.

Düzenleme, fazla mesai, yıllık ücretli izin, hafta ve bayram tatili hakkı, ihbar ve kıdem tazminatı vb. haklarla ilgili değildir. KHK'da “...bukapsamda çalıştırılmalarına ilişkin olarak” denilerek taşeron işçi olarak çalıştırılmaya ilişkin açılan muvazaa davaları ve bunun sonuçlarının kastedildiği açıktır. Bu da muvazaa davaları sonucu kazanılan ve ciddi boyutlara ulaşan alacaklara ilişkindir. Diğer yandan, “En son çalıştığı idare veya şirket ile daha önce kamu kurum ve kuruluşlarında alt işveren işçisi olarak çalıştığı iş sözleşmelerinden dolayı bu madde ile tanınan haklar karşılığında herhangi bir hak ve alacak talebinde bulunmayacağını...” ifadesini de hangi hakların tanınmış olduğuna bakarak açıklayabiliriz. Bu madde ile tanınan hak sadece ve sadece diğer kamu kurum ve kuruluşlarında “kadrolu işçi” olmak, belediyeler de ise şirket işçisi olmaktır. Bu madde ile (Geçici Madde 24) belediye şirket işçiliğine geçirilen işçiler, gerek Anayasa ve kanunlarda yazan gerekse işyeri uygulamalarıyla oluşan herhangi ilave bir hak tanınmamış ve

17 696 sayılı KHK'nın Geçici 24 maddesinde “... c) Bu kapsamda çalıştırılmalarına ilişkin olarak açtıkları davalardan ve/veya icra takiplerinden feragat edeceğine dair yazılı beyanda bulunmak, ç) En son çalıştığı idare veya şirket ile daha önce kamu kurum ve kuruluşlarında alt işveren işçisi olarak çalıştığı iş sözleşmelerinden dolayı bu madde ile tanınan haklar karşılığında herhangi bir hak ve alacak talebinde bulunmayacağını ve bu haklarından feragat ettiğine dair yazılı bir sulh sözleşmesi yapmayı kabul ettiğini yazılı olarak beyan etmek, ...kaydıyla bu maddenin yürürlüğe girdiği tarihten itibaren on gün içinde hizmet alım sözleşmesini yapan idareye veya şirkete, ek 20 nci madde kapsamındaki şirketlerinde işçi statüsünde çalıştırılmak üzere yazılı olarak başvurabilirler.” Düzenlemesine yer verilmiştir.

kazanmamıştır ki, bu haklara dayalı olarak geçmiş dönemde kaybedilen hakların davasını görsün. Geçişten önce de sonra da iş hukuku bağlamında işçidir, geçiş öncesi yasal hangi haklara sahipseler geçiş sonrası da aynı hakka sahiptirler. Taşeron döneminde de ihbar ve kıdem tazminatı, yıllık izin, hafta ve bayram tatili hakkı, fazla mesai hakkı vardı ve dayanağı Anayasa, kanun ve yargı içtihatlarıydı. Şimdi de vardır bu haklar. Bu haklara *"bu madde ile tanınan haklar"* yani şirket işçisi olmak nedeniyle erişmiş değildirlir. Daha açık bir anlatımla, taşeron işçilerinin, taşeron dönemi çalışmalarında sanki ihbar ve kıdem tazminatı hakkı, yıllık ücretli izni hakkı, hafta tatili hakkı yoktu da belediye şirketine geçince bu haklara sahip oldular gibi bir sonuç çıkmaktadır. Ayrıca bazı analizlerde *"acaba bu taahhütnameler bu haklardan idareleri kurtarmak için mi alındı"* sorusunun cevabını ancak önümüzdeki günlerde açılacak davalar neticesinde göreceğiz.

Diğer yandan kabul etmeliyiz ki, taşeron döneminde iş sözleşmesi devam ettiğine göre, kullanılmayan yıllık izin ücreti parası, ihbar ve kıdem tazminatıyla ilgili bir dava söz konusu olamayacağına göre bu hususlar tartışma dışıdır. Bütün bu değerlendirmelerinin ardından değinmek çok gerekli olmasa da, eski 1475 İş Kanunu'nun hala yürürlükte bulunan 14/2 maddesindeki düzenleme, konuyla ilgili yargı içtihatlarına ilave olarak 2014 yılında 4857 sayılı İş Kanunu'nun 112. maddesine eklenen fıkra ile getirilen düzenlemeyi hatırlatalım *"... 4734 sayılı Kamu İhale Kanununun 62. maddesinin birinci fıkrasının (e) bendi uyarınca yapılan ihaleler kapsamında, alt işverenler tarafından çalıştırılan işçilerin kıdem tazminatlarının kamu kurum veya kuruluşlarında geçen hizmet sürelerine ilişkin tutarlarının bu kamu kurum ve kuruluşlarınca ödenmesi..."* hükmüyle en azından kıdem tazminatı hakkının açıkça güvence altına alındığı görülmektedir..

Fazla çalışma, hafta ve bayram tatili çalışması vb. durumlar için ödemelerin ise açık yasal dayanağı olduğuna göre bu haklardan sadece geçişi yapılan işçileri mahrum etmek düşünülemeyecek bir husustur. Örneğin fazla mesai alacağından vazgeçirmek Anayasa'daki *"angarya yasağı"*na girer. Yine hafta ve bayram tatili Anayasal dayanağı olan bir haktır. Tekrar etmekte yarar var bu haklar sadece taşeron kapsamında çalışmalar için değil, bütün çalışmalar için geçerlidir.

Diğer yandan muvazaa ve ilave tediye davalarından ve dava sonucu hak edilen alacaklardan vazgeçilmesine dair sulhname ve feragatnamelerin geçerliliği de tartışmalıdır. Ağır işsizlik şartlarında işini kaybetme korkusuyla alacakları arasında iradesi baskı altına alınan işçinin altına imza attığı taahhütnamelerin en başta temel insan hakları, sözleşme hürriyeti, tarafları güç orantısızlığı çerçevesinde değerlendirilmesi gerekmektedir¹⁸. 6098 sayılı Borçlar Kanunu'nun

18 "Dava dilekçesindeki açıklamalar ve ikale sözleşmesinin 01.07.2014 tarihinde düzenlenmesinden hareketle davacının kendi hür iradesi ile değil de, davalı işverenlik tarafından yapılan baskı sonucu ikale sözleşmesini imzalamak zorunda kaldığı, yukarıda yazılı normatif düzenleme uyarınca **geçerli bir ikale sözleşmesinin olmadığı** anlaşıldığından **mahkemeye davanın kabulüne karar verilmesi gerekirken**, yanılıklı değerlendirme ile davanın reddine karar verilmesi hatalıdır..." (Yargıtay 9. Hukuk Dairesi'nin 07.11.2016 tarihli 2015/36340 E. – 2016/19183 K.)

38. maddesinin “...içinde bulunduğu durum bakımından kendisinin veya yakınlarından birinin kişilik haklarına ya da malvarlığına yönelik ağır ve yakın bir zarar tehlikesinin doğduğuna inanmakta haklı ise, korkutma gerçekleşmiş sayılır... Bir hakkın veya kanundan doğan bir yetkinin kullanılacağı korkutmasıyla sözleşme yapıldığında, bu hakkı veya yetkiyi kullanacağını açıklayanın, diğer tarafın zor durumda kalmasından aşırı bir menfaat sağlamış olması hâlinde, korkutmanın varlığı kabul edilir...” hükmünü hatırlatmakta yarar var. Diğer yandan “dava açma hakkı” gibi bir Anayasal haktan vazgeçilmesinin bir iş sözleşmesinin özel ya da genel şart olarak konulması da üzerinde tartışmaya değer bir durumdur.

Bu kısa izahtan sonra belediye şirket işçilerinin statüsünü ortaya koyabiliriz.

Belediye Şirket İşçilerinin Statüsü

Belediye şirket işçilerini statüsünü tespit etmek için iş hukukunun araçlarına ve düzenlemelerine başvurmak gerekmektedir.

4857 sayılı İş Kanunu’nun 10. maddesine göre “Nitelikleri bakımından en çok otuz iş günü süren işlere süreksiz iş, bundan fazla devam edenlere sürekli iş denir.” Bu çerçevede belediye şirketlerinin özellikle 696 sayılı KHK ile üstlendikleri hizmetleri göz önüne aldığımızda bu hizmetler niteliği gereği 30 iş gününden çok süren işler olduğunu söyleyebiliriz. Diğer bir anlatımla belediye şirket işçileri personel çalıştırmasına dayalı hizmet alımı kapsamında sürekli işlerde çalıştırılmaktadırlar.

Yine 4857 sayılı İş Kanunu’nun 11. maddesine göre “İş ilişkisinin bir süreye bağlı olarak yapılmadığı halde sözleşme belirsiz süreli sayılır. Belirli süreli işlerde veya belli bir işin tamamlanması veya belirli bir olgunun ortaya çıkması gibi objektif koşullara bağlı olarak işveren ile işçi arasında yazılı şekilde yapılan iş sözleşmesi belirli süreli iş sözleşmesidir...” Niteliği gereği personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımı kapsamında belediye şirket işçileriyle yapılan sözleşmeler de süresi belirli değil, süresi belirsizdir.

İş sözleşmeleriyle ilgili olarak Yargıtay’ın çeşitli tarihlerde verdiği kararlarında aşağıdaki ilke ve anlayışı ortaya koymuştur.

- İşin sırf ihale ile alması belirli süreli iş akdi kurulması için objektif neden sayılmaz.
- Objektif sebep yokken yapılan sözleşme belirsiz sürelidir, bakiye süre ücreti istenemez. Ancak süresiz iş akitlerinin hukuki rejimine tabi olur. (ihbar ve kıdem tazminatı söz konusu olur)
- Sözleşmenin türünün belirlenmesinde tereddüt halinde, sözleşmenin süresi belirsiz kabul edilmesi gerekir.
- Ekonomik konjonktürde ortaya çıkacak dalgalanmalar da belirli süreli iş akdi kurulması için objektif neden sayılmaz.

Temel kamu hizmetlerinden olan belediye hizmetleri ne belirli bir zaman dilimi içinde yerine getirilecek ne belirli bir zaman içinde tamamlanacak ne de objektif

olarak belirli süreli iş sözleşmesi yapılacak işlerdir. Yani belediye işlerinde çalışan işçilerle belirli süreli sözleşme yapılamaz. Belediye hizmetlerinin aktarıldığı belediye şirketleri için belirli süreli iş sözleşmesi yapmak gibi yasal bir zorunluluk olmadığına göre, belediye şirketleri de bu özellikteki işleri için işçileri süresiz belirsiz iş sözleşmesiyle işçi istihdam etmek durumunda olan işverenlerdir. 696 sayılı KHK'daki "...belediyeler ve bağlı kuruluşlarına ait şirketlerde işçi statüsünde topluca işe başlatılanların...istihdam süreleri hiçbir şekilde sosyal güvenlik kurumlarından emeklilik, yaşlılık veya malullük aylığı almaya hak kazandıkları tarihi geçemez" şeklindeki düzenleme ise sadece istihdam süresinin üst sınırının belirlenmesine yöneliktir. İş sözleşmesi belirli bir süreye bağlanmamış, yasal bir hakka erişim halinde sonlanması öngörülmüştür.

Belediye şirket işçisinin statüsü nedir sorusu cevaplandırılırken doğal olarak soru işçilerin hakları bakımından ele alınmalıdır. Özellikle belediye şirketlerinin işveren olarak konumlarının açıklığa kavuşması gerekir. Şirketler, belediyelerden ister 696 sayılı KHK'ya göre personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alım sözleşmeleri kapsamında iş alsın, ister başka bir yolla iş almış olsun, belediyeler yasal olarak yapmakla sorumlu oldukları işleri belediye şirketlerine gördürmeleri, işlerini dışsallaştırmaları, yani taşare etmeleridir. Bu çerçevede belediye şirketlerinin belediyenin taşeronu, alt işverenidir. Doğal olarak belediye de ana işverendir.

Belediye şirketlerine gördürülen hizmetlerden gerek belde halkına karşı gerekse yasal olarak sorumlu belediyedir. belediyeler, alt işverenin işçilerine karşı alt işverenle birlikte (müteselsil) sorumludur. Bu durum, 4857 sayılı İş Kanunu'nun 2/6'da¹⁹ açıkça yazılmıştır.

Birlikte sorumluluğun çerçevesini Yargıtay şöyle çizmiştir: "4857 sayılı İş Kanunu ile asıl işverenin, bu Kanundan, iş sözleşmesinden ve alt işverenin taraf olduğu toplu iş sözleşmesinden doğan yükümlülüklerden sorumlu tutulması şeklindeki düzenleme, asıl işverenin sorumluluğunun genişletilmesi olarak değerlendirilmelidir. Bu durumda, ihbar, kıdem, kötünîyet ve işe iade sonucu işe başlatmama tazminatları ile ücret, fazla çalışma, hafta tatili, bayram ve genel tatil, yıllık izin, ikramiye, pirim, yemek yardımı, yol yardımı gibi tüm işçilik haklarından birlikte sorumluluk esastır. Kanunun kullandığı 'birlikte sorumluluk' deyiminden tam teselsülün, dolayısıyla müşterek ve müteselsil sorumluluğun anlaşılması gerekir." (Yargıtay 9. HD 2007/24560-2008/186).

Personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımı kapsamında taşeron şirketlerden belediye şirketlerine aktarılan işçiler bakımından üzerinde durulması gereken

19 Bir işverenden, işyerinde yürüttüğü mal veya hizmet üretimine ilişkin yardımcı işlerinde veya asıl işin bir bölümünde işletmenin ve işin gereği ile teknolojik nedenlerle uzmanlık gerektiren işlerde iş alan ve bu iş için görevlendirdiği işçilerini sadece bu işyerinde aldığı işte çalıştıran diğer işveren ile iş aldığı işveren arasında kurulan ilişkiye asıl işveren-alt işveren ilişkisi denir. Bu ilişkide asıl işveren, alt işverenin işçilerine karşı o işyeri ile ilgili olarak bu Kanundan, iş sözleşmesinden veya alt işverenin taraf olduğu toplu iş sözleşmesinden doğan yükümlülüklerinden alt işveren ile birlikte sorumludur.

bir diğer husus da bu işçilerin taşeron dönemindeki çalışmalarının kıdemleri bakımından nasıl değerlendirileceğidir. Yargıtay²⁰ bu durumu 4857 sayılı Kanunu'nun 6. maddesi çerçevesinde "işyeri devri" kapsamında değerlendirerek çözüme ulaşmıştır.

Yargıtay kararı ışığında, alt işvereneler değiştiği halde işçilerin çalışmaya devam etmesi halinde iş sözleşmesinin son alt işverene geçtiğini, dolayısıyla (özel) alt işverenlerden belediye şirketine geçirilen işçilerin iş sözleşmesinin de devam ettiğini ve (yeni) alt işverenin de belediye şirketi olduğu açıktır. Sözleşmenin geçtiği işveren, işçinin aynı işte farklı işverenlere bağlı olarak çalıştığı bütün sürelerle ait işçilik haklarından sorumludur. Her taşeron döneminde, belediye şirketi dönemi de dahil, belediye ana işveren olarak müteselsil sorumludur.

Üzerinde durmamız gereken diğer bir husus ise 696 sayılı KHK kapsamında belediye şirketine geçişi yapılan işçilerin kıdeme bağlı hakları bakımından belediye şirketlerinin sorumluluğunun belirlenmesidir.

Eski 1475 sayılı Kanunu'nun halen yürürlükte bulunan 14/2 maddesine göre "İşçilerin kıdemleri, hizmet akdinin devam etmiş veya faslalarla yeniden akdedilmiş olmasına bakılmaksızın aynı işverenin bir veya değişik işyerlerinde çalıştıkları süreler gözönüne alınarak hesaplanır. İşyerlerinin devir veya intikali yahut herhangi bir suretle bir işverenden başka bir işverene geçmesi veya başka bir yere nakli halinde işçinin kıdemi, işyeri veya işyerlerindeki hizmet akitleri sürelerinin toplamı üzerinden hesaplanır..." hükmü kıdem tazminatı hususunda yeterince açıklayıcıdır. Ancak diğer alacaklar bakımından meseleyi işyeri devri kapsamında ele almak gerektiği açıktır.

Belediye hizmetlerinin ihale ya da başka bir işlemle başka bir işverene gördürülmesi işin taşere edildiği gerçeğini değiştirmedigine göre, belediyelerin yasal düzenleme sonrası sorumlu oldukları hizmetleri belediye şirketlerine "doğruda alım" suretiyle gördürmeleri de işlerin taşere edilmesi gerçeğini değiştirmemektedir. Bu durumda yukarıda bahsettiğimiz gibi belediye şirketleri de işyeri devri kapsamında işi devir alan son işverendir ve işçilerin önceki çalışmalarından dolayı edimlerinden de sorumludurlar.

Bu belirlemeleri belediye şirket işçileri üzerinden değerlendirecek olursak;

1. Belediye şirket işçileri, sürekli işlerde süresi belirsiz (daimi) sözleşmeyle çalıştırılmaktadırlar,
2. Belediye şirket işçilerinin işvereni belediye şirketi alt işverendir, ilgili belediye ana işverendir. Bu iki işverenlik arasında da ana işveren alt işveren ilişkisi vardır,
3. Bu cümleden olmak üzere, belediye başkanlığının belediye şirketi işçilerine karşı hakları bakımından müteselsil²¹ sorumluluğu vardır,

20 Yargıtay 9. Hukuk Dairesi Esas No:2014/32540, Karar No:2016/4247, Tarihi: 29.2.2016.

21 Müteselsil Sorumluluk Nedir: 4857/2/6: Bir işverenden, işyerinde yürüttüğü mal veya hizmet üretimine ilişkin yardımcı işlerinde veya asıl işin bir bölümünde işletmenin ve işin gereği ile teknolojik nedenlerle

4. 696 sayılı KHK kapsamında alt işveren işçilerinin belediye şirketlerine geçişi, yasal düzenlemeden kaynaklı işyeri devri kapsamındadır.

5. Belediye şirket işçilerinin kıdemi ve kıdeme bağlı hakları geçmiş alt işveren dönemindeki çalışmaları da kapsar.

696 sayılı KHK ve 7079 sayılı Kanunla aynen kabul edilen düzenleme; belediyelerin neredeyse bütün hizmetlerinin belediye şirketi üzerinden yapılmasını öngörmektedir.

Belediyelerde Kadrolu İşçi İstihdamı Ortadan Kalktı (mı?)

Belediyelerde kadrolu ya da geçici işçi istihdamı 5393 sayılı Belediye Kanunu'na göre yapılmaktadır. 2005 yılında yürürlüğe giren 5393 sayılı Belediye Kanunuyla belediyelerde norm kadro uygulamasına geçilmiştir. Kanunun 49. Maddesine göre "Norm kadro ilke ve standartları Çevre ve Şehircilik Bakanlığı ve Devlet Personel Başkanlığı tarafından müştereken belirlenir. Belediyenin ve bağlı kuruluşlarının norm kadroları, bu ilke ve standartlar çerçevesinde belediye meclisi kararıyla belirlenir." hükmüne istinaden Bakanlar Kurulu'nun 2006/9809 sayılı Kararıyla "Belediye ve Bağlı Kuruluşları ile Mahalli İdare Birlikleri Norm Kadro İlke ve Standartlarına İlişkin Esaslar"ın yürürlüğe konulmuştur.

Bu Esaslarda, belediyeler kendi içerisinde statülerine, nüfuslarına göre gruplara ayrılmış; belediyelerin ilçe merkezi, sanayi veya ticaret ve turizm niteliklerinden birini taşıması durumunda üst gruba alınmış; bu gruplardaki her bir belediyenin ne kadar işçi, ne kadar memur, ne kadar geçici işçi çalıştırabileceği belirlenmiştir.

Kanunun bu maddesiyle belediyelerin personel giderlerine sınırlama getirilmiştir.²² .

Belediyeler kamu hizmeti sunmakla sorumlu kurumlardır; hizmet sunmakla kurumların personel giderleri en büyük harcama kalemidir ve doğası gereği bu hep böyledir ve böyle olacaktır. Belediyelerin personel harcamalarına bir üst sınır getirilmesi ve bu sınırın aşılması halinde personel alınmasının yasaklanması fiilen belediyelerde memur ve işçi istihdamına yasak getirilmesidir.

8.4.2020 tarih 31093 sayılı Resmi Gazetede yayınlanan 2020 yılı Büyükşehir Belediyeleri Norm Kadro Standartları Cetvelinde İstanbul Büyükşehir Belediyesinin bulunduğu nüfus grubunda sürekli işçi kadrosu sayısı 9564, memur kadro sayısı 19129'dur. Oysa 2020 yılı İstanbul Büyükşehir Belediyesi bütçe performans program kitapçığındaki verilerine göre İstanbul Büyükşehir

uzmanlık gerektiren işlerde iş alan ve bu iş için görevlendirdiği işçilerini sadece bu işyerinde aldığı işte çalıştıran diğer işveren ile iş aldığı işveren arasında kurulan ilişkiye asıl işveren-alt işveren ilişkisi denir. Bu ilişkide asıl işveren, alt işverenin işçilerine karşı o işyeri ile ilgili olarak bu Kanundan, iş sözleşmesinden veya alt işverenin taraf olduğu toplu iş sözleşmesinden doğan yükümlülüklerinden alt işveren ile birlikte sorumludur. 22. Belediyenin yıllık toplam personel giderleri, gerçekleşen en son yıl bütçe gelirlerinin yeniden değerlendirme katsayısı ile çarpımı sonucu bulunacak miktarın yüzde otuzunu aşamaz. Nüfusu 10.000'in altında olan belediyelerde bu oran yüzde kırk olarak uygulanır. Yıl içerisinde aylık ve ücretlerde beklenmedik bir artışın meydana gelmesi sonucunda personel giderlerinin söz konusu oranları aşması durumunda, cari yıl ve izleyen yıllarda personel giderleri bu oranların altına ininceye kadar yeni personel alımı yapılamaz. Yeni personel alımı nedeniyle bu oranın aşılması sebebiyle oluşacak kamu zararı, zararın oluştuğu tarihten itibaren hesaplanacak kanunî faiziyle birlikte belediye başkanından tahsil edilir.

Belediyesi memur istihdamı sayısı 8.484, kadrolu işçi istihdam sayısı 3.317'dir. İstanbul Büyükşehir Belediyesi norm kadro sayılarının altında memur ve işçi istihdam etmesi bir tercih midir, yoksa bir personel gider oranlarının aşılması nedeniyle bir zorunluluk mudur, bilinmez. Ancak yukarıda 5393 sayılı Belediye Kanunu'ndaki düzenlemenin belediyeleri kadrolu memur ve işçi istihdamı dışında bir tercihe zorladığı açıktır. Bu tercih 696 sayılı KHK öncesi taşeronla iş vermektir; şimdi ise belediye şirketleri olacaktır.

Kamu ihale mevzuatındaki personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımının tanımına bakınca, özellikle belediyelerin sorumlu olduğu temel kamu hizmetlerinin tamamının bu kapsamda olduğunu söyleyebiliriz. 696 sayılı KHK'ya göre belediyelerin artık bu nitelikteki hizmetleri ihale edemeyeceğine, belediye şirketlerine gördürmek zorunda olduğuna göre, belediyelerde işçi istihdamını ağırlıklı olarak belediye şirketleri üzerinden izlememiz gerekecektir. Aşağıdaki tablo, Türkiye'nin en büyük belediyesinin, İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin 2020 yılı bütçe performans program kitapçığında yer alan veriler²³ esas alınarak hazırlanmıştır. Kaynakta, İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin (İBB) 2020 yılında bağlı kuruluşları İSKİ, İETT ve belediyenin 28 şirketi hariç olmak üzere, İBB bünyesinde 43 bin 307 personel çalıştığı bilgisi verilmiştir. Bu personelden memur, işçi, sözleşmeli personel ve sözleşmeli sanatçı kadrosunda belediye bünyesinde çalışan sayısı 13 bin 743 iken, şirket ve hizmet alımı kapsamında çalışan sayısı 29 bin 564 kişi (yüzde 68 oranıyla) ile İBB personelinin iki katından fazla bir düzeye ulaşmıştır. İSKİ, İETT ve belediyenin 28 şirketinin verilerine yer verilmediği için tabloya eklenmemiştir. Ancak oradaki oranların şirket çalışanları lehine daha yüksek olacağını söyleyebiliriz. İBB için elde edilen verilerin bütün Türkiye için temsil özelliğine sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Tablo-3: İstanbul Büyükşehir Belediyesinin 2020 Yılı Personel Sayıları			
<i>personel</i>		<i>sayı</i>	<i>oran</i>
memur		8.484	19,6%
kadrolu işçi		3.317	7,7%
sözleşmeli personel		1.650	3,8%
sözleşmeli sanatçı		292	0,7%
belediye ara toplam		13.743	31,7%
şirket işçisi		27.075	62,5%
hizmet alımı (işçi temini)		2.489	5,7%
şirket ara toplam		29.564	68,3%
genel toplam		43.307	100,0%

Kaynak: İBB 2020 Yılı Bütçe Performans Program Kitapçığındaki veriler kullanılarak hazırlanmıştır.

İBB'nin şirket işçisinin kadrolu işçilerine oranı (29.564/3.317) yüzde 89,12'dir. 696 sayılı KHK nedeniyle özellikle hizmet alımı kapsamında şirket işçilerinin

23 Bkz. <https://www.birgun.net/haber/ibb-nin-personel-sayisi-43-bin-307-ye-ulasti-280240>

sayısının daha da artacağını, şirket işçiliğinin belediyenin kadrolu işçilerine oranının yüzde 90'ları aşacağını söyleyebiliriz. Bu nedenledir ki artık belediye istihdamının belediye şirketleri üzerinden izlenmesi gereğini bir kez daha vurgulayalım.

Taşeronda çalışan işçilerin belediye şirketine aktarılması kadro mudur? Öncelikle bu durumun açıklığa kavuşturulması gerekmektedir.

Kadro nedir? Kadro, bir işte çalışanların sayı, vasıf, görev ve sorumluluk itibarıyla belirlenmesidir. Kadronun tanımından daha çok kadrodan ne anlaşıldığı daha önemlidir.

Kadro, daha yüksek ücret, çalışma sürelerinin azalması, ilave tediye, iş güvencesi, toplu iş sözleşmesi ve sendikal haklar anlamında değerlendirilmekte, daha doğrusu bu çerçevede anlam kazanmaktadır. Oysaki "kadro" ne bunların elde edilmesinin bir anahtarı ne de elde edilmesi halinde bu hakların güvencesidir. Teorik olarak kadrolu işçi ile kadrolu olmayan ya da belediye şirketi işçisinin, ilave tediye tartışmalarını bir kenara bırakacak olursak, hakları bakımından aralarında hiçbir fark yoktur. Fark yaratan ya da hakların güvencesi sendikal örgütlülüktür ve bunun sendikal mücadeleyle kanıksanır, kabullenilir, saygı duyulan, dokunulamaz hale getirilir; bu da yıllar almaktadır.

Güvenceyi ise işçilerin iş akitlerinin sebepsiz ya da haksız şekilde fesih edilmesini önlemek, aksi halde mahkemede işe iade dava açma hakkı olarak değerlendirmekteyiz. Güvenceyi sağlayan nedir? Kadro mu, iş mi, haklar mı? Taşeronda çalışan işçilerin belediye şirketine aktarılması; ne kadrodur, ne de güvencedir! Bir yanlış ifadeyi düzeltmek gerekiyor: belediye şirket işçileri temel kamusal hizmet üretmektedirler; bu nedenle bu işçiler, belediye şirketlerinin değil, belediyelerin işçisi olmalıdır, talep edilen "kadro"dan ziyade, "kamu işçisi" olmaktır. Kamu işçiliği hem hizmetin niteliğine hem de talep edilen hakların genel çerçevesine daha uygun bir kavramdır.

Sonuç

Kamu hizmetleri, yönetsel ve hukuki açık bir dayanağı olmadan "personel çalıştırılmasına dayalı hizmet" gibi bir tasnife tabi tutulmuştur. Önceleri ihale süreçlerinin meşru dayanağı olan bu kavram, daha sonra ise 696 sayılı KHK ile belediye şirketlerinde işçi istihdamının çerçevesini belirlemek için kullanılmıştır. Çalışmada bu hususlar açıklığa kavuşturulmuş, belediye taşeronlarında çalışan işçilerin hizmet türleri ve niteliği itibarıyla belediye şirketlerine geçişi, ihale yasağı kapsamına alınan belediye hizmetleri, belediye şirketlerine yeni işçi alımının şartları ve geçişi yapılan işçilerin "statüsü" ve kısıtlanan hakları üzerinde durulmuştur.

Belediyeler, personel çalıştırılmasına dayalı hizmetlerini artık ihale edemeyecek, taşerona veremeyeceklerdir. Belediyeler personel çalıştırılmasına dayalı hizmet alımı tanımı içinde yer alan hizmetlerini ya mevcut şirketlerine ya

da sadece bu hizmetleri yürütmek için kuracakları şirketlere gördüreceklerdir. Bu şirketlerin işçi istihdamı ise ilgili idarenin denetimine bırakılmıştır.

Belediyeye iş yapan taşeron işçilerinin “kadro” yerine şirketlerde “işçi statüsüne” geçirilmesiyle amaçlanan bu işçileri sendikal ve toplu iş sözleşme hakkından uzak tutarak, olabildiğince daha uzun süre düşük ücretle çalıştırılmasını sağlamaktır. Ancak geçişi yapılan şirket işçilerinin, diğer şirket işçileri ve kadrolu işçilerden iş hukuku bağlamında hakları konusunda farkları ya da eksikleri yoktur.

Belediyelerinin çok büyük bir bölümü “taşerona iş verme” eğilimdedir. Kimi örneklerine de tanık oluyoruz: Bazı belediyeler ya mevzuata aykırı biçimde ya da mevzuatı dolanarak taşerona iş vermektedirler. Eğilim önlenmezse belediyelerde yeni bir taşeron furıyası başlayabilir.

Belediye şirketleri de iş hukuku bakımından taşerondur ve ana işveren ilgili belediyedir. Taşeron işçilerinin belediye şirketine geçişi işyeri devridir ve işçiler bütün haklarıyla geçmişlerdir. Bu durum, belediye şirket işçiliği öncesi, aynı ana işverene bağlı taşeron şirketlerde çalıştıkları süreleri de kapsar. Dolayısıyla belediye şirket işçiliğine geçiş yapılan işçilerin kıdemleri ana işverenin belediye olduğu bütün çalışma dönemlerini de kapsadığı için, bütün bu süresinin toplamı üzerinden kıdeme bağlı hakları söz konusudur. Bu husus da dayanaklarıyla ortaya konulmuştur.

Kaynakça

Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Personel Çalıştırılmasına Dayalı Hizmet Alımı Sözleşmeleri Kapsamında Çalıştırılmakta Olan İşçilerin Sürekli İşçi Kadrolarına Veya Mahalli İdare Şirketlerinde İşçi Statüsüne Geçirilmesine İlişkin 375 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin Geçici 23 ve Geçici 24 üncü Maddelerinin Uygulanmasına Dair Usul ve Esaslar, Resmi Gazete, Tarih:1/1/2018 Sayı: 30288.

Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Düzenlemeler Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname, 24 Aralık 2017 Pazar, Resmi Gazete Sayı: 30280.

Özkal Sayan, İ. (2018), “Türkiye’de Kamuda Taşeron İşçi İstihdamı: 696 Sayılı KHK’ya İlişkin Bir Değerlendirme”, *DİSK/Genel-İş Emek Araştırma Dergisi*, 9, 14, 51-64.

Sayıştay 4. Dairesi, Karar No:222, Tutanak T: 23.01.2020. Kamu Zararı Kararı Kaynak: T.C. Sayıştay Başkanlığı, Daire Kararları.

Sevgili Gençay, F. D. (2018), “Belediye Şirketlerinin Hukuki Statüsü”, *TBB Dergisi*, 134, 153-176.

T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Yerel Yönetimler Genel Müdürlüğü Genelgesi, Tarih: 17.10.2019 Sayı: 48563918-900-E.242472 Konu: Belediye ve Bağlı Kuruluşları ile Bunların Üyesi Olduğu Mahalli İdare Birlikleri Şirketleri.

T.C. İçişleri Bakanlığı Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü Sayı: 85373441 -250-E.1075 11/01/2018 Konu: 696 Sayılı KHK Kapsamında Şirket Bilgileri ve Yeni Kurulacak Şirketler İçişleri Bakanlığı Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü; Belediye Şirketlerinin Nasıl Kurulacağı İle İlgili Bilgilendirme.

T.C. İçişleri Bakanlığı Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü, Sayı: Sayı: 93127266-32 Tarih: 8 4/01/2018, Konu :

Kitap İnceleme

Teknoloji Tuzağı

Orkun Saip DURMAZ*

ORCID: 0000-0002-8716-3851

Kitap: *The Technology Trap: Capital, Labor, and Power in the Age of Automation* (Teknoloji Tuzağı: Otomasyon Çağında Sermaye, Emek ve İktidar), Princeton University Press, Princeton, 2019, (465 sayfa), (ISBN: 978-0-691-17279-8).

Yazar: Carl Benedikt Frey

Teknoloji Tuzağı, insanlık tarihinin önemli bir bölümündeki teknolojik gelişmeleri ve o gelişmelerin üretime adapte edilmesinin toplumsal sonuçlarını odağına alan, betimleyici aktarımların ötesine geçen, dolayısıyla da analitik açıdan kuvvetli bir iktisat tarihi kitabı. Üstelik sınıflar arasındaki ilişkilerin konu edinildiği olgu ve çözümlerinin kitabın içerisindeki ağırlığı düşünüldüğünde emek tarihiyle de hemhal olmuş bir iktisat tarihi çalışması olduğu söylenebilir. Teknolojiyi analizinin merkezine yerleştirmesine karşın, Frey'in sıkça gösterilen bir zaaftan başarıyla kaçındığını, yani teknolojik belirlenimciliğe düşmediğini de belirtmek gerekir. Kitabın içeriğiyle ilgili tartışmaya geçmeden önce son bir genel tespit daha yapalım: *Teknoloji Tuzağı*, okuyucuyu teknik terimlerin içinde boğmayan, akıcı bir anlatım diliyle kaleme alınmış, sonuç olarak da konuyla ilgili meraklı bir yurttaştan bu alanda uzmanlaşmış bir akademisyene kadar hemen herkese hitap edebilen bir çalışma.

Frey, teknolojinin kısa ve uzun erimli toplumsal sonuçları arasındaki çelişkiye dikkat çekmek için bu adı vermiş kitabına. Bir diğer anlatımla, Frey'e göre, işgücünün yerine kullanılan, deyim yerindeyse onu ikame eden teknolojik buluşlar kısa vadede işçilerin gelir kaybına uğramasına hatta onların işsiz kalmasına yol açarken, uzun vadede gelecek kuşaklar için eski dönemlerle kıyaslanamayacak bir refah düzeyinin de kurucu unsuru olarak işlev görürler. Ancak tam da bu noktada zorunlu bir ilişkiye dikkat çekmek suretiyle uzun vadede neler kazanılabileceğimizin kısa vadedeki krizi iyi yönetip yönetemediğimize bağlı olduğu savını dillendiriliyor ki, yazarın “tuzak” olarak kodladığı şey de burada anlam kazanıyor. Eğer teknolojik buluşların çalışanları olumsuz etkileyen kısa erimli sonuçları sosyal ve siyasal destek mekanizmalarıyla mümkün olan en az düzeye indirilebilirse, o sonuçlardan etkilenen insanların, özellikle çalışan

sınıfların tepkileri de minimize edilebilir, Frey'e göre. Aksi durumda, ortay çıkması kaçınılmaz olan toplumsal tepkilerin yoğunluğu ve şiddetine göre, teknolojik buluşların devasa refah artışları sağlayacak uzun erimli sonuçlarından mahrum kalmamız dahi söz konusu olabilecektir. Frey'in bu tuzağa düşülmemesi için neler önerdiğini yazımızın ilerleyen kısımlarında ele alacağız. Ancak bunu *Teknoloji Tuzağı*'nın araştırma sorunsalını tartıştıktan ve kitabın bölümlerini genel hatları itibarıyla aktardıktan sonra yapacağız.

Teknoloji Tuzağı'nda işlenen araştırma sorunsalının iki ayağı olduğu ifade edilebilir. Her ikisi de teknolojinin işgücü üzerindeki etkileriyle ilgili olmakla birlikte, birinci ayağın istihdam-işsizlik ilişkisi ikincinin ise sınıflar mücadelesi temelinde şekillendiği söylenebilir. Teknolojinin en temel işlevlerinden birinin işgücünün verimliliğini arttırmak, dolayısıyla da emek gücünden tasarruf etmek olduğunu ileri süren Frey'e göre, bunun nasıl olacağı, o teknolojinin temel özelliklerine göre değişecektir. Yanıtlanması gereken soru şudur: Bahsi geçen teknoloji işgücü için kolaylaştırıcı (*enabling*) mı yoksa ikame edici (*replacing*) etkilere mi sahiptir (s. 13)? Frey, insanlık tarihinin teknolojik gelişmeler özelindeki önemli dönemeçlerini işte bu ikilem dahilinde sorunsallaştırmaktadır. Buna göre, üretime adapte edilen teknolojik bir buluş emek gücünün yerine kullanılıyorsa, bu durum o işi yapmak üzere istihdam edilen işçiler için bir işsizlik tehdidi olarak deneyimlenecektir. Tıpkı Sanayi Devrimi sırasındaki makineleşmenin dokuma işçisinin emeğini büyük ölçüde atıl hale getirmesi gibi (s. 121). Buna karşın, işgücü için kolaylaştırıcı, çalışanın daha hızlı veya daha verimli çalışabilmesini sağlayan -mesela teleskop, çamaşır makinesi ya da bilgisayar destekli tasarım yazılımı gibi- bir teknolojik buluş söz konusu ise bu durumda emekçiye tehdit edici bir sonuç oluşmayacaktır. Hatta bazı icatlar, mesela daktilo gibi, işçinin işini kolaylaştırmak bir yana, büro hizmet kolunda yeni işler yaratılmasına da önayak olacaktır (s. 14). Bunun yanında Frey, ekonomik ve teknolojik gelişmelerin hayata geçirilebilmesinin iki şarta sıkı sıkıya bağlı olduğunu belirtir. Bunlardan birincisi bu gelişmelerin işlerini kaybetme korkusu içindeki işçiler ve zanaatkarlar tarafından engellenmemesi, ikincisi ise siyasi iktidarların bu tür ön-kesme girişimlerine karşı sessiz kalmamasıdır (s. 19). Teknolojinin işgücü ile olan ilişkisinde ikame edici etki ağırlıktaysa, buna karşı toplumsal bir tepkinin oluşması, tarihte de pek çok örneği görüldüğü üzere, kaçınılmazdır. Bu tepki oluştuğunda ise bu sefer siyasi iktidarların tercihleri ve yönelimleri belirleyici olacaktır. Siyasi iktidarlar teknolojinin ikame edici etkisine karşı ortaya çıkan ve genel olarak da çalışan sınıfların merkezinde olduğu bu tepkilerden çekinip teknolojinin üretime adaptasyonunu engelleyen -ya da en azından onu yavaşlatan- bir tercihte mi bulunacaklardır? Yoksa, yine tarihte örnekleri görüldüğü üzere, tercihleri teknolojik gelişmeden yana mı olacaktır? Frey'in araştırma sorunsalını bu soruların etrafında inşa etmesi, onun teknolojik belirlenimciliğin ötesine geçme ve teknik gibi görünen bir konuyu toplumsal

temelleriyle birlikte tartışma çabasının bir göstergesi olarak düşünülebilir.

Teknoloji Tuzağı kronolojik bir şekilde sıralanmış beş bölümden oluşuyor. İlk dört bölümün her birinde belirli bir tarihsel dönemdeki teknolojik gelişmelerin o dönemin dinamikleri ve kitabın temel sorunsalı dahilinde ele alındığını görüyoruz. Beşinci ve son bölümün ise yazarın geleceğe dönük öngörülerine yer veren, deyim yerindeyse, ileriye dönük bir projeksiyon bölümü olarak hazırlandığını söyleyebiliriz. Büyük Durgunluk (*Great Stagnation*) başlığı altındaki birinci bölümde tarımın icadından Sanayi Devrimine kadar olan zaman dilimindeki teknolojik buluşlar sosyal etkileriyle birlikte konu ediliyor. Bu büyük tarihsel kesitin durgunluk kavramıyla anılmasının nedeni ise o gelişmeler aracılığıyla kayda değer bir refah artışı sağlanamamış olması, dolayısıyla da ortalama insanın maddi koşullarında ciddi bir gelişme kaydedilmemesidir. Ekonomik büyümenin sınai üretimden ziyade ticarete bağlı olduğu Büyük Durgunluk döneminde üretime adapte edilen birtakım önemli teknolojik icatların işgücü üzerindeki etkileri büyük ölçüde kolaylaştırıcı nitelikte olmuş; ikame edici etkiler görüldüğünde ise, emekçi kesimlerden gelen tepkiler dönemin siyasi iktidarlarını çoğu zaman geri adım atmaya zorlamıştır (s.30-1).

Kitabın ikinci bölümünde ise Sanayi Devrimiyle birlikte anılan teknolojik gelişmelerle işgücü arasındaki ilişki Britanya özelinde tartışılıyor. 18. yüzyılın son çeyreğindeki gelişmelerle birlikte 19. yüzyıl da ele alan olan bu bölümün adı ise Büyük Kopuş (*Great Divergence*). İlk bakışta, Sanayi Devriminin tarihte eşine rastlanmamış bir zenginleşmeye yol açan çığır açıcı etkilerine atıfla böyle bir isim seçildiği düşünülebilir. Ancak Frey'in bu bölüme böyle bir başlık atmaktaki asıl amacı, ne kadar önemli olursa olsun bir dönemsel kopuşa dikkat çekmek değil, Britanya içerisindeki sınıfsal saflaşmaların keskinliğinin altını çizmektir. Bir diğer deyişle, Frey burada Sanayi Devrimi sırasında ortaya çıkan mekanizasyon sürecinin kârları arttırıcı ve fakat bir o kadar da ücretleri baskılayıcı yönlerini hatırlatır okuyucuya. Makineleşmeyle özdeş sayılabilecek bu dönemdeki teknolojik buluşların çok büyük çoğunluğunun ikame edici nitelikte olduğunu tespit eden Frey, bu etkinin özellikle zanaatkar emeği üzerinde yıkıcı sonuçlar doğurduğunu, bu sonuçların da toplumsal sınıflar arasında sert mücadelelere yol açtığını vurgular. Bütün bunlar Birinci Sanayi Devriminin çok önemli sonuçları arasında olmalarına karşın, Frey, dönemin ayırt edici özelliği olarak başka bir gelişmeye işaret eder: Sanayi Devrimiyle birlikte, tarihte ilk defa bir siyasi iktidar sistematik bir biçimde teknolojik gelişmeden yana açık tavır almış; çalışan sınıfların tepkileri karşısında taviz vermemiş, aksine o tepkileri askeri güçle ezmeyi tercih etmiştir. Britanya hükümetlerinin 1811-16 yılları arasında cereyan eden Ludist hareketi bastırmak için kullandığı 12 bin kişilik askeri kuvvetin, yine benzer bir dönemde, Napolyon'a karşı girişilen 1808 tarihli Peninsular Savaşına sevk edilen askeri birliklerden daha kalabalık olması siyasi iktidarın

tercihlerini net bir biçimde göstermektedir (s. 9). Bu arada, dönemim Britanya hükümetlerinin benimsediği askeri çözüm yollarını panikle başvurulmuş basit zorbalık eylemleri olarak değil, daha bütünlüklü bir politik yönelimin parçaları olarak düşünmek gerekir. Şöyle ki, Sanayi Devrimindeki makineleşme süreçlerinden olumsuz etkilenen işçilerin tek tepkisi makine kırıcılığı ve isyan başlatmak olmamış, demokratik ve barışçıl kanallar da denenmiş ve fakat buna karşı hükümet ve diğer yetkili devlet organları İngiltere'yi uluslararası ticarete dezavantajlı kılacak herhangi bir düzenlemeden ısrarla kaçınmak gerektiğini vurgulamak suretiyle bu kanalları kapatmışlardır (s.129-30).

Büyük Denge (*Great Leveling*) adı verilen üçüncü bölümde İkinci Sanayi Devriminin lokomotif ülkesi olan ABD'deki teknolojik buluşlar değerlendirilmektedir. Bu dönemde çalışan sınıfların refah düzeyi ile teknolojinin üretime adaptasyonu arasındaki ilişki dengeli bir şekilde seyrettiğinden, bölümün adının da buradan geldiği söylenebilir. 20. yüzyıl ABD'si 19. yüzyılın son çeyreğinden önce bir tarım ve ticaret toplumu özellikleri gösterirken, İkinci Sanayi Devriminden sonra hızla sanayileşmiştir. Bu dönemde, fordist üretim rejimi olarak da nitelenebilecek kitlesel üretim sistemleri sanayinin merkezine yerleşmiş ve elektrik üretimdeki başat enerji kaynağı haline gelmiştir. Mekanizasyondaki atılım ise gerçekten dikkat çekicidir: 20. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra ev işlerini de kapsayacak şekilde yaygınlaşan makineleşme süreci, sadece çalışma hayatı üzerinde değil gündelik yaşamın hemen her alanında etkili olmuştur. Bu durumun en önemli sonuçlarından biri ise demografik yapıdaki hızlı değişim olmuş, yüz binlerce Amerikalı işçi kırsal alanlardan ayrılarak kent merkezlerine akmaya başlamışlardır (s. 25). Sonuçları itibarıyla 15. yüzyıl İngiltere'sindeki Çitleme Hareketini anımsatan bu tür sert değişimlerin, ABD gibi şiddet eylemleriyle dolu bir emek tarihi olan ülkede ciddi bir toplumsal çatışmaya yol açmaması ise gerçekten ilginç bir durumdur. 1870'lerden sonra Amerikalı işçilerin mekanizasyon sürecine karşı çıktığını gösteren eylemlere pek rastlanmadığını vurgulayan Frey, bu ilginç durumu, İkinci Sanayi Devriminin ikame edici olmaktan ziyade kolaylaştırıcı nitelikteki teknolojik buluşlara sahne olmasıyla açıklar. Kent merkezlerindeki yeni iş imkanlarının ve daha yüksek bir gelir düzeyinin çekiciliği 20. yüzyıl ABD'sinde işçilerin makineleşme karşısı bir çizgide hareket etmesini engellemiştir. Bir bakıma, yeni teknolojilerin üretime tatbik edilmesi sorunu toplumsal ve siyasallaşmış bir makine kırıcılığı olarak deneyimlenmemiştir. Bu yüzden de 20. yüzyıl ABD'sindeki sorun, kırsal alanlardaki işlerinden vazgeçmiş emekçilerin kentlerdeki yeni işlerine adapte olma sorunuyla sınırlı kalmıştır. Bu uyum sorununun 19. yüzyıl Britanya'sındaki durumla karşılaştırıldığında çok daha makul kaldığına kuşku olmamakla birlikte, bir süreliğine de olsa işsiz kalacak olan işçiler için yeni uyum mekanizmalarının devreye sokulması gerektiği açıktır. Tam bu noktada devreye sosyal refah

rejimleri girmiş, sağlık ve eğitim gibi alanlardaki geniş sosyal koruma önlemleriyle çalışanların yükü hafifletilmiştir. Frey'e göre bu durum, işçilerin makineleşme sürecine karşı koymadığı ve fakat bu uzlaşmacı tutumun karşılığında da devletten sosyal koruma garantisi aldığı "20. yüzyılın toplumsal sözleşmesi"nin en temel ilkelerinden biri olarak düşünülebilir (s. 25). Dolayısıyla, Büyük Denge döneminde, bir yandan önemli teknolojik gelişmeler yaşanırken, öte yandan -özellikle New Deal'dan itibaren- sosyal korumanın kapsamı genişletilmiş, dolayısıyla da daha dengeli bir gelir dağılımına ulaşılmıştır. Frey 20. yüzyıl ABD'sinde sendikaların görece güçlü konumunu da çalışan sınıfların refah düzeyinin artmasındaki bir diğer önemli etken olarak gösterir (s. 212).

Kitabın dördüncü bölümünde ise, 1980'li yıllarda başlayan ve etkisi giderek artan otomasyon olgusu tartışılmaktadır. Yazarın Büyük Geri Dönüş (*Great Reversal*) dediği ve deneyimlemeye devam ettiğimiz bu sürecin en önemli özelliği, adından da anlaşılacağı üzere, 20. yüzyıldaki denge durumunu bozan gelişmelere sahne olmasıdır. Bu bağlamda 21. yüzyıl teknolojisinin sosyal etkilerinin 20. yüzyıldakinden çok Sanayi Devrimi ve sonrasını, yani esas olarak 19. yüzyılı anımsattığı söylenebilir. Büyük Denge döneminde yaratılan orta gelirli fabrika ve ofis işlerinin otomasyon tarafından yok edilme sürecinin ele alındığı bu bölümde, işleri elinden alınan çalışanlar ile otomasyonun yarattığı yüksek vasıf gerektiren işlerde istihdam edilenler arasında ortaya çıkan ve giderek siyasallaşmaya da başlayan iktisadi ayrışmaların başarıyla aktarıldığına tanıklık ettiğimizi söyleyebiliriz (s.238). Dahası, Frey'e göre, otomasyon çağı bu iki kesimi birbirine bağlayan bağların çözüldüğü bir döneme denk geliyor, hatta bir ölçüde o bağın çözülmesini teşvik eden bir etkide de bulunuyor (s. 26). Otomasyonun işgücünü ikame edici etkilerine maruz kalan emekçi sınıfların bu duruma nasıl bir tepki gösterdiğine gelince, en azından şimdiye kadar, Sanayi Devrimi sonrasında gelişen makine kırıcılığına benzer topyekun bir sosyal harekete tanıklık etmiş değiliz. Buna karşın, olan-bitene herhangi bir tepki verilmediği de söylenemez. Bugünün makineleşme mağdurları ataları gibi toplumsal ve siyasal bir eylemlilik sürecine girmemiş olsalar da, içinde yaşadığı toplumdan ümidini kesme hali onlar için de geçerli. Avrupa'nın bazı ülkelerinde ama bilhassa ABD'de ana akım siyasi partilerden/liderlerden ya da sendikalardan uzaklaşmış, sorunlarına onlar aracılığıyla çözüm bulamayacağını düşünen otomasyon ve küreselleşme karşıtı emekçilerin oldukça büyük bir toplama tekabül ettiğini söylemek mümkün. Gerçekten de 2016 yılındaki ABD Başkanlık seçimlerinde Trump'ın aldığı oyların sınıfsal karşılıklarına ya da geçtiğimiz Ocak ayındaki meşhur Capitol baskınına bakıldığında böyle bir tespitin son derece akla yatkın olduğunu söyleyebiliyoruz. Frey'e göre, Trump'ın Amerikan işçi sınıfının en azından bir kısmı için -sahte de olsa- bir umut kaynağı olarak belirmesinin arkasında bu tür motivasyonların olduğunu unutmamak gerekir (s. 278 ve 331).

Gelecek (*The Future*) adlı beşinci ve son bölüm son derece kapsamlı olmakla

birlikte teknik tabirlerin sıkıcılığına hapsolmayan bir yapay zeka tartışmasıyla başlıyor. Buhar, elektrik ve bilgisayarlar gibi genel amaçlı teknoloji sınıfında yer verilen (s.305) yapay zekanın neyi başarıp neyi başaramadığı ve insanla karşılaştırıldığında hangi açılardan üstün hangi açılardan ise zaaflı olduğu, her teknolojik gelişmenin ortaya çıkış aşamasında kusursuz olmaktan çok uzak olduğu hatırlatılarak ele alınıyor. Kompleks beceri, duygusal zeka veya yaratıcılık gereken işler söz konusu olduğunda robotik teknolojinin insanın hala oldukça gerisinde kaldığı, dolayısıyla CEO'lar, komedyenler, sanat yönetmenleri ya da bilgisayar oyunu tasarımcılarının otomasyonun ikame edici etkilerinden uzunca bir süre daha azade olacakları tespiti yapılıyor (s.316-18). Buna karşın, örüntü tanıma (*pattern recognition*) olarak ifade edilen, yani belirli bir sırası olan ve tekrar eden sayı veya şekilleri tanıma yetisi söz konusuysa, bilgisayarların şu anda bile insanların önünde olduğu da vurgulanıyor kitapta. Buradan hareketle yakın gelecekte otomasyon tarafından en çok tehdit edilecek işlerin rutin pratiklere dayanan işler olacağı öngörüsünde bulunuluyor. Dolayısıyla en çok etkilenecek sosyal kesimlerin başında, imalat ve inşaat sektöründe istihdam edilen işçiler ile tezgahçılık, balıkçılık ve kamyon şoförlüğü gibi neredeyse tamamı yüksek vasıf gerektirmeyen işlerden oluşan düşük ücretli meslek grupları geliyor. Dahası, bu seferki ikame edici etkilerin, Sanayi Devriminde olduğunun aksine, tarım ve sanayi sektörleriyle sınırlı kalmayacağını ve servis sektörünü de vuracağını görüyoruz çalışmada (s.335). Bu arada az yukarıda bahsi geçen öngörünün, Frey'in de altında imzasının olduğu ve -sosyal bilimlerde pek rastlanmayan bir yöntemle- yapay zeka kullanılarak yapılmış bir araştırmaya dayandığını da yeri gelmişken belirtelim (s. 319-21). Frey, yapay zeka tartışmasını tamamladıktan sonra otomasyona geçişle ilgili öngörülerinin çok kısa bir sürede hayata geçmesini beklemediğini de belirtiyor. Yani kötümser ama mutedil bir tavırla karşılaşıyoruz beşinci bölümde. Her şeyden önce otomasyonu yönetecek veya yönlendirecek vasıf düzeyi yüksek bir işgücüne ihtiyaç duyulacağını ve fakat o işgücünün kısa sürede yetiştirilmesinin pek de mümkün olmayacağını vurguluyor Frey. Eğer böyle bir işgücü yaratılır da sözü edilen meslekler için otomasyona geçiş süreci başlarsa, bu sürecin her meslek için aynı anda başlamayacağı, dolayısıyla sürecin tamamlanmasının oldukça uzun süreceğine dair tahmini de, öngörüsünü ötelemesine yol açan bir diğer faktör olarak düşünülebilir. Yazar, son olarak, sermayenin ucuz işgücü tercihlerinin de otomasyona geçişin önünde engel teşkil edebileceğinden dem vuruyor. Kanımızca, teknolojinin sıkı sıkıya bağlı olduğu sınıf karakterinin ortaya çıkarılması açısından bu vurgu oldukça önemli (s. 324). Frey, otomasyonun işgücünü ikame edici etkilerine karşı gelecekte neler yapılması gerektiğine de yine son bölümde yer veriyor. Bugünün en kritik sorunlarından biri olarak ücret düzeylerinin verimlilik artışlarının gerisinde kalmasına işaret eden yazara göre, bu sorun aşılamadığı taktirde, yeni iş imkanları yaratılsa dahi, emek cephesi için

durum tıpkı Sanayi Devrimi sürecinde olduğu gibi kötüye gidecektir (s. 346). Bunun dışında, kitapta teknolojinin yıkıcı etkilerine karşı bir dizi önlemden daha bahsedilmektedir. Eğitimin, yoksul çocukları için fırsat eşitliği yaratacak şekilde yeniden düzenlenmesi (s.350-51) ile otomasyon tarafından tehdit edilen işgücünün mesleki açıdan yeniden eğitilmesi (*retraining*) ve böylece çağın gereksinimlerine uygun hale getirilmesi bu kapsamda sunulan öneriler arasında (s.353). Frey'in diğer önerileri ise çalışanlar için iş değiştirmeyi kolaylaştıracak düzenlemelerin yapılması (*regulation*), işlerini otomasyona kaptıran işgücünün henüz otomasyona gidilmemiş başka coğrafyalara gidebilmesi için gerekli ekonomik desteğin sağlanması (*relocation*), o coğrafyalara giden işgücünün konut sıkıntısı çekmemesi için inşaat sektörünün geliştirilmesi ve iş değiştirmek zorunda kalan ve yeni işinde daha az kazanan emekçilerin gelir kaybının karşılanması için ücret sigortası uygulaması olarak sıralanabilir (s.353-62).

Kitabın en önemli artılarından biri, hiç kuşkusuz, teknik bir konuymuş gibi görünen teknoloji mefhumunu toplumsal yönleriyle ele almayı başarması. Gerçekten de kitabın istisnasız her bölümünde toplumsal ve siyasal çelişki/ çatışmalara dair somut örneklerle rastlamak mümkün. Öte yandan, teknoloji- işgücü ilişkisinin analizinde kapitalist toplumları karakterize eden emek-sermaye çelişkisinin esas alındığını söylemekte zorlanıyoruz. Frey, gelecekte ne getirirse getirsin, otomasyonun sosyal ve ekonomik etkilerini şekillendirmek teknolojiyle değil bölüşüm ilişkileriyle alakalıdır (s. 366) tespiti yapmasına karşın; otomasyonun ya da genel olarak makineleşmenin çalışma sürelerinin kısaltılması gibi bir tartışmaya neden yol açmadığına pek değinmiyor çalışmasında. Bir diğer deyişle, üretime adapte edilen teknolojik buluşlar, en azından uzun vadede, verimlilik artışına yol açıyorsa niçin aynı miktar işin daha az işçi tarafından yapılması gerektiğine ve bazı işçilerin işsiz kalmasının normal bir gelişme olduğuna peşinen ikna oluyoruz? Neden aynı sayıda işçinin daha az çalışıp daha çok boş zamanı olması gibi bir ihtimali düşünmüyoruz? Ya da çalışma süreleri değişmediği takdirde verimlilik artışından kaynaklı zenginlik artışını, istihdamda herhangi bir azalma olmaksızın, neden daha eşitlikçi bir temelde paylaşmıyoruz? Bu üç kritik soruya Frey'in değindiğini ve fakat değinilerinde emek-sermaye çelişkisi merkezli bir değerlendirme yapmadığını görüyoruz. Keynes'in 1930 yılında ifade ettiği "gelecekte haftalık 15 saatlik bir çalışma süresinin yeterli olacağı" iddiasının geçtiği (s. 332) ya da ABD'de 1900 ile 2000 yılları arasında saat başına düşen GSMH yüzde 700'den fazla artarken, haftalık ortalama boş zaman süresinin sadece yüzde 10 civarındaki bir artışla 39 saatten 43 saate yükseldiğine dikkat çekilen kısımların (s. 334) okuyucuyu heyecanlandırdığını itiraf etmeliyiz. Ancak Frey, bu olguları, çubuğu üretim ilişkilerine doğru değil, insanların tercihlerine doğru bükmekte kullanıyor. Bu tercihin sonucu da çok soyut ve fazla genel bir yurttaşlar kategorisinin altına topladığı insanların boş

zamanı değil, daha çok kazanmayı ve daha rahat yaşamayı tercih ettiklerini ileri sürmek oluyor (s. 335).

Ayrıca, emekçi sınıfların teknolojinin üretime adapte edilmesine bağlı olarak işsiz kalmaları ve bu duruma karşı geliştirdikleri sınıfsal tepkiler çok detaylı bir biçimde işlenmesine karşın, o tepkilerin yönetici sınıflar için tam olarak ne anlama geldiği ya da hangi sınıfların çıkarlarını yansıttığı meselesi Frey'in aktardığı kadar net bir saflaşmaya tekabül etmiyor olabilir. Kitapta, Büyük Denge olarak adlandırılan dördüncü bölüm kısmen hariç olmak üzere, çalışan sınıflar ve teknoloji kavramlarının yan yana kullanıldığı hemen her yerde iki kavram arasında, üretim ilişkilerinden bağımsız, ezeli ve ebedi bir karşıtlık ilişkisi varmış gibi bir algı oluşuyor oyucunun kafasında. Oysaki biraz yukarıda çalışma süreleri özelinde ifade ettiğimiz argümana paralel olarak, üretim araçlarının üzerindeki özel mülkiyetin kaldırıldığı başka bir toplumsal formasyonda çalışan sınıflar ile otomasyon arasında çok dostane bir ilişki de kurulabilir. Böyle bir olasılığın -eleştirel mahiyette dahi- tartışılmaması bir eksiklik olarak not edilebilir. Bunun dışında çalışan sınıflar kavramı ile ilgili ikinci bir sorundan daha bahsetmek gerekir. Sanayi Devriminden önceki dönemlerde çalışan sınıfların -yani doğrudan üreticilerin- mekanizasyona karşı tepkileriyle siyasi iktidarlara çoğu zaman geri adım attırdığı tezi sınıflar mücadelesine vurgu yapması açısından çok yerinde bir tespit olmakla birlikte, kapitalist üretim ilişkilerinin kökleşmediği dönemlerden bahsederken, çalışan sınıflar arasındaki bazı tabakaların siyasi iktidardaki yönetici sınıflarla iç-içe ya da ittifak halinde olduklarını atlamamak gerekir. Bir diğer deyişle, sanayi kapitalizminden önceki dönemlerdeki çalışanlardan söz ediyorsak, siyasi iktidardan net olarak dışlanmış, modern işçi sınıfı gibi bir sosyal kategori anlaşılmamalıdır. Çünkü teknolojik icatların tehdit ettiği zanaatkarlar ve onların örgütlü hali olan loncalar, dolaysız üreticiler olmalarına karşın, geç feodal dönemde yönetici sınıflarla ittifak halindeydiler. Dolayısıyla, Sanayi Devriminden önceki dönemlerde monarklar ve diğer feodal yöneticiler teknolojik gelişmelerin aleyhine tavır alırlarken, çalışan sınıflara boyun eğmekten ziyade kendi bağlaşıklarının çıkarlarını koruma yönünde de bir adım atmış oluyorlardı aslında.

Kitapla ilgili dikkat çekmek istediğimiz son eksiklik ise Batı merkezli bir bakış açısının konuyu tartışmaktaki kimi objektif yetersizlikleriyle alakalı. Yani birazdan bahsedeceğimiz sorunun *Teknoloji Tuzağı* özelinde ortaya çıkan bir sorun olmadığından baştan belirtelim. Dolayısıyla yazarın çalışmasında Doğu ve İslam toplumlarına ilişkin bir araştırma yapmadığını, çalışmasını Britanya ve ABD ile sınırlı tuttuğunu itiraf etmesi ve kitabı için "Batı önyargılarını taşıyan bir kitap" nitelemesinde bulunması (s. 22) çok da mühim değil. Buradaki esas sorun Batı merkezli perspektifin coğrafya tercihleriyle sınırlı olmayan, kültürel kodlardan ziyade de incelenen ya da incelenmeyen ülkelerin gelişmişlik düzeyiyle alakalı olarak üstelik yazarın iradesinden bağımsız olarak ortaya çıkması. ABD'nin bir eyaletindeki madenlerde daha önce kol gücüyle yapılan

kömür doldurma işleminin 1930'lu yıllarda mekanize edildiğini ve işçilerin daha o yıllarda yerin altından çıkararak “klimalı ofis koltuklarına” geçmeye başladıklarını öğrendiğinizde (s. 197) ya da insanların yakın bir gelecekte madenlerde çalışmayacakları öngörülerini okuduğunuzda (s. 335) uluslararası eşitsizlikleri ve emperyalist hiyerarşideki yerinizi hatırlamamak mümkün değil. Bu tür olgu ve beklentilerin dünyanın pek çok ülkesi için ne kadar uzak hedefler olduğunu düşündüğümüzde, *Teknoloji Tuzağı*’nda o ülkelerdeki durumlardan bahsedilmemiş olması, Frey’in zannettiğinden daha büyük bir eksiklik olarak ortaya çıkıyor. Tam da bu yüzden otomasyon sürecinin aynı ülke içindeki sınıfsal ayrışmalar temelinde olduğu kadar ülkeler arasındaki eşitsizlikler temelinde de incelenmesi bir tercih olmaktan öte bir zorunluluk. Aksi taktirde Türkiye veya Hindistan gibi yarı-çevre ülkelerin bile otomasyonla ilişkisini kavramakta zorlanacağımız çok açık. Çok yakın bir geçmişte yaşadığımız Soma katliamında neden 301 insanımızı kaybettiğimizi ya da Hindistan’da kanalizasyon temizliğinin neden hala insan gücüyle yapıldığını dikkate aldığımızda, emperyalist-kapitalist sistemde ucuz işgücü talebinin bugün de gelecekte de mekanizasyona galebe çalabileceğini biliyoruz. Bu son değerlendirmeleri, bazı eksikliklerine rağmen güçlü bir kuramsal çerçeveye sahip ve kesinlikle okumaya değer gördüğümüz “*Teknoloji Tuzağı*” adlı kitabın katkısını görmezden gelmek için değil, aksine, daha değerli çalışmalara bir yol açmak için yaptığımızı ekleyerek bitirelim.

Emek Araştırma Dergisi Yayın ve Araştırma Etiği İlkeleri

Emek Araştırma Dergisi, Genel-İş'in ulusal hakemli yayın organıdır. TÜBİTAK/ULAKBİM, Asos ve Index Copernicus veritabanlarında taranmaktadır. Yılda iki kez yayınlanan dergimiz emekten yana bilimsel çalışma ve araştırmaları, güncel, kuramsal ve uygulamaya yönelik akademik tartışmaları sayfalarına taşımayı amaçlamaktadır.

I. Etik Kurallar

Emek Araştırma Dergisi, dergide yayınlanacak yazıların yayın sürecinde; yazarlar, hakemler ve editörlerden öncelikle **Üniversitelerarası Kurul Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi**'nde belirtilen ve aşağıda yer verilen "bilimsel araştırma ve yayın etiğine aykırı eylemler"de bulunmamalarını beklemektedir.

a) İntihal: Başkalarının özgün fikirlerini, metotlarını, verilerini veya eserlerini bilimsel kurallara uygun biçimde atıf yapmadan kısmen veya tamamen kendi eseri gibi göstermek.

b) Sahtecilik: Bilimsel araştırmalarda gerçekte var olmayan veya tahrif edilmiş verileri kullanmak.

c) Çarpıtma: Araştırma kayıtları veya elde edilen verileri tahrif etmek, araştırmada kullanılmayan cihaz veya materyalleri kullanılmış gibi göstermek, destek alınan kişi ve kuruluşların çıkarları doğrultusunda araştırma sonuçlarını tahrif etmek veya şekillendirmek.

d) Tekrar yayım: Bir araştırmanın sonuçlarını ya da bir yazının özgün fikirlerini aynen ya da büyük oranda içeren ve daha önce yayınlanmış bir yazının benzerini sunmak.

e) Dilimleme: Bir araştırmanın sonuçlarını, araştırmanın bütünlüğünü bozacak şekilde ve uygun olmayan biçimde parçalara ayırıp birden fazla yazıda sunmak.

f) Haksız yazarlık: Aktif katkısı olmayan kişileri yazarlar arasına dâhil etmek veya olan kişileri dâhil etmemek, yazar sıralamasını gerekçesiz ve uygun olmayan bir biçimde değiştirmek, aktif katkısı olanların isimlerini sonraki baskılarda eserden çıkartmak, aktif katkısı olmadığı hâlde nüfuzunu kullanarak ismini yazarlar arasına dâhil ettirmek, tez çalışmalarından üretilen makalelerde tez danışmanının ismine yazarlar arasında yer vermek,

g) Diğer etik ihlal türleri: 1) Destek alınarak yürütülen araştırmalar sonucu yapılan yayınlarda destek veren kişi, kurum veya kuruluşlar ile bunların katkılarını belirtmemek, 2) Henüz sunulmamış veya savunularak kabul edilmemiş tez veya çalışmaları, sahibinin izni olmadan kaynak olarak kullanmak, 3) Yayınlarında hasta haklarına riayet etmemek, 4) İncelemek üzere görevlendirildiği bir eserde yer alan bilgileri eser sahibinin açık izni olmaksızın yayınında kullanmak, 5) Bilimsel bir çalışma kapsamında yapılan anket ve tutum araştırmalarında katılımcıların açık rızasını almadan ya da araştırma bir kurumda yapılacaksa ayrıca kurumun iznini almadan elde edilen verileri yayımlamak, 6) Araştırmalarda, çalışmalara başlamadan önce alınması gereken izinleri yetkili birimlerden yazılı olarak almamak, mevzuatın veya Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası sözleşmelerin ilgili araştırmaya dair hükümlerine aykırı çalışmalarda bulunmak, 7) Araştırmacılar veya yetkililerce, yapılan bilimsel araştırma ile ilgili olarak muhtemel zararlı uygulamalar konusunda ilgilileri bilgilendirme ve uyarma yükümlülüğüne uymamak, 8) Bilimsel çalışmalarda, diğer kişi ve kurumlardan temin edilen veri ve bilgileri, izin verildiği ölçüde ve şekilde kullanmamak, bu bilgilerin gizliliğine riayet etmemek ve korunmasını sağlamamak, 9) Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar kapsamında Etik Kurul izni almamak.

Emek Araştırma Dergisi yazarlardan, hakemlerden ve editörlerden yukarıda belirtilen etik ilkelere ek olarak aşağıda yer verilen sorumluluklara da uymasını beklemektedir.

1. Yazarların Sorumlulukları

Yazarlar;

- a) Sunulan makalenin yazar(lar)a ait özgün bir çalışma olduğunu,
- b) Tüm yazarların bu çalışmaya fiilen katılmış olduklarını ve bu çalışma için her türlü sorumluluğu aldıklarını,
- c) Tüm yazarların sunulan makalenin son halini gördüklerini ve onayladıklarını,
- d) Makalenin başka bir yerde basılmadığını,
- e) Makalede bulunan metnin, şekillerin ve dokümanların diğer şahıslara ait olan telif haklarını ihlal etmediğini,
- f) Makalenin yayımlanması durumunda telif haklarını ücretsiz vermeyi,
- g) Kör hakemlik kuralı çerçevesinde gizli kalması gereken hakemin kimliğinin tahmin edilmesi ya da öğrenilmesi durumunda vakit kaybetmeden editöre haber vermeyi taahhüt eder.

2. Hakemlerin Sorumlulukları

Hakemler;

- a) Nesnel ve tarafsız bir değerlendirme yapmalıdır.
- b) Yazarlarla, çalışmayla, kurumlarla veya varsa yapılan araştırmaya maddi destek sağlayanlarla çıkar çatışması ya da uyuşması içinde olmamalıdır. Olduğunu fark ettiğinde hakemlikten çekilmelidir.
- c) Gönderilen makaleyi değerlendirmeye yetkin olmadığı kanaatine sahip olduğunda ya da makul süre içinde değerlendirmeyi tamamlayamayacağını öngördüğünde hakemlikten çekilmelidir.
- d) Gizliliği ihlal etmemeli, makale değerlendirme sürecinde editör kurulu dışında makalenin yazar(lar)ı ya da hakemleri olabileceğini tahmin ettiği kişilerle ya da konu ile ilgisi olduğunu düşündüğü üçüncü kişilerle makalenin kendisini ya da raporunu paylaşmamalıdır.
- e) Değerlendirmesini tamamladığı ancak henüz yayımlanmayan bir makaleye ait herhangi bir veriyi kendi çalışmalarında kullanmamalıdır.

3. Editörlerin Sorumlulukları

Editörler;

- a) Bir makaleyi kabul etmek, reddetmek ya da düzeltilmesi için tekrar göndermek konusunda sorumluluğu yayın kurulu ile paylaşır.
- b) Dergide yayımlanmak üzere gönderilen makalelerin, özgün nitelikte bilimsel araştırmaların, derlemelerin, kitap incelemelerinin ya da belgelerin usulüne uygun olup olmadığını, etik kurallar, genel kurallar ve yazım kurallarına uygun olup olmadığını kontrol etmelidir.
- c) Yazarlarla, çalışmayla, kurumlarla veya varsa yapılan araştırmaya maddi destek sağlayanlarla çıkar çatışması içinde olmamalıdır. Olduğunu fark ettiğinde editörlükten çekilmelidir.
- d) Gizliliği ihlal etmemeli, editörler kurulu, yayın kurulu ya da hakemler dışında üçüncü kişilerle yazıyı paylaşmamalıdır.
- e) Yayına kabul ettiği ancak henüz yayımlanmayan bir makaleye ait herhangi bir veriyi kullanmamalıdır.
- f) Editör, editörler kurulu ve yayın kurulu tarafından belirlenen hakemlerin isimlerini yazarlardan saklamalıdır. Dergi editörünün ya da editörler kurulundan bir yazarın editörlük yaptığı sayıya gönderdiği makalenin hakemlik süreci yayın kurulu tarafından yürütülür. Yayın kurulu üyelerinden birinin gönderdiği makalenin hakemlik süreci editör ile birlikte editörler kurulu ve diğer yayın kurulu üyeleri tarafından yürütülür.

II. Genel Kurallar

1. Değerlendirme Süreci

Dergimize gönderilen yazılar öncelikle editör ve yayın kurulu tarafından bir ön değerlendirmeye tabi tutulur. Dergi kapsamına girmeyen veya bilimsel bir yazı formatına içerik ve şekil şartları açısından uymayan yazılar, hakemlik süreci başlatılmadan geri çevrilir ya da bazı değişiklikler istenebilir. Hakemlik süreci, yazar isimlerinin saklı tutulduğu çift kör hakemlik değerlendirmesi yoluyla işletilir. Bu süreçte yazılar iki hakem tarafından incelenir ve yazılı raporlar halinde değerlendirilir.

Hakemler kendilerine gönderilen yazıları; orijinallik, metodoloji, literatüre katkı, bulguların sunumu ve sonuçların desteklenmesi ile daha önce yapılan çalışmalardan yararlanma açısından değerlendirirler. Hakemler makaleyi kabul edebilir, reddedebilir veya yazarlardan biçime ve/veya öze yönelik düzeltme yapmalarını isteyebilirler. Bir makalenin yayına kabul edilebilmesi için en az iki hakem incelemesinin ardından, yayımlanıp yayımlanmayacağına yayın kurulu karar verecektir.

Hakem veya hakemlerin düzeltme istemeleri durumunda, yazarlar, hakemler tarafından yapılan eleştiri ve önerileri göz önünde bulundurarak istenen düzeltmeleri en geç 20 gün içerisinde tamamlayarak yayın kuruluna tekrar gönderirler. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

Emek Araştırma Dergisi'ne çalışmalarını gönderen yazarlar derginin söz konusu hakem değerlendirme koşullarını ve sürecini kabul etmiş sayılırlar. Yazının yayımlanması konusunda nihai karar yayın kuruluna aittir.

2. Yazı Teslim Kuralları

Dergimize gönderilen yazıların daha önce başka bir yerde yayımlanmamış olması gereklidir. Ancak gönderilecek yazıların tez ya da kongre, sempozyum gibi bir toplantıda bildiri şeklinde sunulmuş olması yayınlanması için engel değildir.

Yazarlar, yazılarının kaynakça dahil 10 bin kelimeyi geçmemesine dikkat etmelidir. Yazılar Times New Roman fontunda, 12 punto ve 1,5 satır aralığı ile yazılmalı ve emekarastirma@genel-is.org.tr adresine gönderilmelidir. Makalelerin 250-150 kelime civarında İngilizce ve Türkçe özleryazıyla birlikte gönderilmelidir. Özlere Türkçe ve İngilizce anahtar kelimeler eklenmelidir. Dergiye gönderilen yazıların kaynakça ve yazım kuralları dergi kurallarına göre düzenlenmiş olmalıdır.

Gönderilen yazıların başlıklarının altında yazar adı, unvanı, görev yaptığı kurum ve kendisine ulaşılabilecek e-posta adresi gibi bilgilere yer verilmemelidir. Bu bilgiler

ayrıca bir kapak sayfasına ya da Word dosyasına eklenmeli ve yazılar bu şekilde dergiye gönderilmelidir.

Gönderilen yazılarda, yazarların **ORCID numarası** da bulunmalıdır. ORCID numarası olmayan yazılar yayınlanmayacaktır.

TÜBİTAK ULAKBİM'in şartları doğrultusunda; dergiye gönderilecek yazılar için: Ölçek, anket, görüşme, gözlem gibi yollarla veri toplamayı gerektiren araştırmalar için **etik kurul onayı alındığının** (etik kurul adı, karar tarihi ve sayısı) makalenin ilk-son sayfasında ve yöntem bölümünde belirtilmesi ve belgelendirilmesi, Bilgilendirilmiş gönüllü olur/onam formunun imzalatıldığına ilişkin bilgiye makalede yer verilmesi,

Veri toplama sürecinde etik ilkelere özen gösterildiğinin kanıtlarının (başkalarının ölçek, anket, belgelerinin kullanılması için izin alınması gibi) makale içinde sunulması,

Makalelerde araştırma ve yayın etiğine uyulduğunun belirtilmesi gerekmektedir. Bu koşulları sağlamayan makalelerin *Emek Araştırma Dergisi*'nde yayınlanması mümkün olmayacaktır.

III. Yazım Kuralları ve Kaynak Gösterme İlkeleri

Notlar ve referanslar ayrılmalıdır. Notlar metin içinde numaralandırılmalı ve “dip-not” şeklinde verilmelidir. Referanslar ise, APA sistemine göre düzenlenmelidir. Kaynakçada, sadece yazıda gönderme yapılan kaynaklara yer verilmeli ve yazar soyadına göre alfabetik sıralama izlenmelidir.

Başlıkların düzenlenmesi:

Ana başlık: İlk harfleri büyük, 14 punto ve bold, sola yaslı

Giriş, Öz, Abstract, Sonuç ve Kaynakça: Baş harfleri büyük, sola yaslı, on iki punto, bold

Başlıklar: Baş harfleri büyük, sola yaslı, 12 punto, bold

Alt başlıklar: Baş harfleri büyük, italik, paragrafa hizalı, 12 punto, bold

Metin İçi Kaynak Gösterimi

Yapılan çalışmalarda, başkalarının düşünceleri alıntı ya da gönderme şeklinde verilmelidir. Kısa alıntılar tırnak işareti içinde gösterilmelidir. 4 satırdan uzun alıntılar ise ayrı bir paragraf olarak 1 cm içeriden blok halinde, 10 punto ile yazılmalıdır. Bu durumda tırnak işareti kullanılmamalıdır.

Göndermelerde yazar soyadı, yayın tarihi ve sayfa numarası bilgileri parantez içinde aktarılmalıdır. Tek ve iki yazarlı yayınlarda her iki yazarın soyadına da parantez içinde yer verilmelidir.

İkiden fazla yazarı olan yayınlarda gönderme yapılırken sadece birinci yazarın soyadı verilir, diğer yazarlar için “vd.” ifadesi kullanılmalıdır.

Tüzel kişiler tarafından yazılmış yayınlarda tüzel kişi adı çok uzunsa veya kısaltılmış biçimi çok biliniyorsa ilk göndermeden sonra kısaltma yoluna gidilebilir. Kısaltma kullanılmasına karar verilirse ilk göndermede kurum adının açık hali yazılmalı ve yanında parantez içinde kısaltması verilmelidir.

Bir yazarın aynı tarihte yayınlanmış birden fazla yayınından yararlanılmışsa, yayınları birbirinden ayırmak için sırasıyla “a,b,c,...” ibareleri kullanılmalı ve bu kullanım gerek metin içinde kaynak gösterme sırasında gerekse kaynakça bölümünde yer almalıdır.

Kaynak Gösterme Örnekleri

I. Tek yazarlı kitaplar ve makaleler:

Metin içindeki yollamada (kitap):

(McQuail, 1987: 55).

- Aynı yazarın, aynı yıl birden fazla eserine yollama yapılması durumunda:

(McQuail, 1987a: 55; 1987b: 40).

- Alıntı yapılan yazarın başka bir yazardan alıntı yapmış olması durumunda:

(Aktaran: McQuail, 1987a: 55).

Kaynakçada:

McQuail, D.(1987) *Mass Communication Theory: An Introduction*, Beverly Hills, CA: Sage.

Akbulut, Ö.(2007) *Küreselleşme Ulus- Devlet ve Kamu Yönetimi*, Ankara: TODAİ Yayını.

Metin içindeki yollamada (makale):

(Akbulut, 2013: 168).

Kaynakçada:

Akbulut, Ö. (2013) “Küresel Kapitalizm ve Devlet”, *Toplum ve Hekim*, 28, 3, 165-171.

II. İki yazarlı kitaplar ve makaleler:

Metin içindeki yollamada (kitap):

(Denhardt ve Denhardt, 2007: 24).

Kaynakçada:

Denhardt, J. V. ve Denhardt, R. B. (2007) *The New Public Service*, New York: M. E. Sharpe.

Metin içindeki yollamada (makale):

(McCombs ve Shaw, 1998: 108).

Kaynakçada:

McCombs, M. E. ve Shaw D. L. (1972) “The Agenda-Setting Function of Mass Media”, *The Public Opinion Quarterly*, 36, 2, 176-187.

III. İkiiden çok yazarlı kitaplar ve makaleler.

Metin içindeki yollamada (kitap):

(Lazarsfeld vd., 1996: 45).

Kaynakçada:

Lazarsfeld, P. F., Berolson, B. ve Gaudet, H. (1944) *The People Choice*, London: Colombia University Press.

IV. Derleme yayınlar içinde yer alan makaleler.

Metin içindeki yollamada:

(Schramm, 1994: 53).

Kaynakçada:

Schramm, W. (1994) (der.) *Kitle Haberleşme Teorilerine Giriş* (çev. Ü Oskay), İstanbul: Derya Yayınları, 95-134.

Metin içindeki yollamada (kurum yayınları):

(DPT, 1989: 145).

Kaynakçada:

DPT, (1989). *Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1990-1994*, Ankara.

V. Yazarı Olmayan Kitap:

Metin içindeki yollamada:

• Kitap Adı Kısaysa:

(Kütüphaneciliğe Giriş, 1987).

• Kitap Adı Uzunsu:

(Sanal, 1995: 70).

Kaynakçada:

Kütüphaneciliğe Giriş, (1987) Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.

Sanal Kütüphanecilik ve Yeni Gelişmeler (1995) Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.

VI. Görüşme:

Metin içindeki yollamada:

(O. Koloğlu ile kişisel iletişim, 13 Mart 2007).

Kaynakçada:

Orhan Koloğlu ile 13 Mart 2007 tarihinde gerçekleştirilen görüşme.

VII. Elektronik Kaynak

Metin içindeki yollamada:

(Çubukçu, 2009).

Kaynakçada:

Çubukçu, M. (2009) "Bu Kimin Zaferi?", <http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/473346.asp>. (15.06.2010).

VIII. Yazarı Olmayan Elektronik Kaynak:

Metin içindeki yollamada:

(Dışişleri Bakanlığı, 2010).

Kaynakçada:

Dışişleri Bakanlığı (2010) <http://www.mfa.gov.tr/default.tr.mfa>.
Erişim Tarihi:16.06.2010.

IX. Gazete ya da Aktüel Dergilerde Yer Alan Yazılar:**Metin içindeki yollamada:**

(Nadi, 1950).

Kaynakçada:

Nadi, Yunus, (1950) “Kuvvetin Sırrı”, *Cumhuriyet*, 9 Temmuz.
X. Gazete ya da Aktüel Dergilerde Yer Alan İsimsiz Yazılar

Metin içindeki yollamada:

(Cumhuriyet, 7 Mayıs 1924).

Kaynakçada:

Cumhuriyet, 7 Mayıs 1924.

• Metin içerisinde aynı gazetelerin farklı kopyalarına atıf yapılmışsa:

Cumhuriyet, 1950-1960, Hürriyet, 1948-1960.
XI. Belgeler

Metin içindeki yollamada:

(Ticaret Bakanlığı, Karar Sayısı, 21.48.26).

Kaynakçada:

Ticaret Bakanlığı, Muamelat Umum Müdürlüğü Kararları, Erişim: T.C.
Başbakanlık Arşivi.

DİSK/GENEL-İŞ

Adres: Çankırı Caddesi No:28 Kat: 7 Posta Kodu: 06030 Ulus/ALTINDAĞ/ANKARA
e-posta: bilgi@genel-is.org.tr web: www.genel-is.org.tr